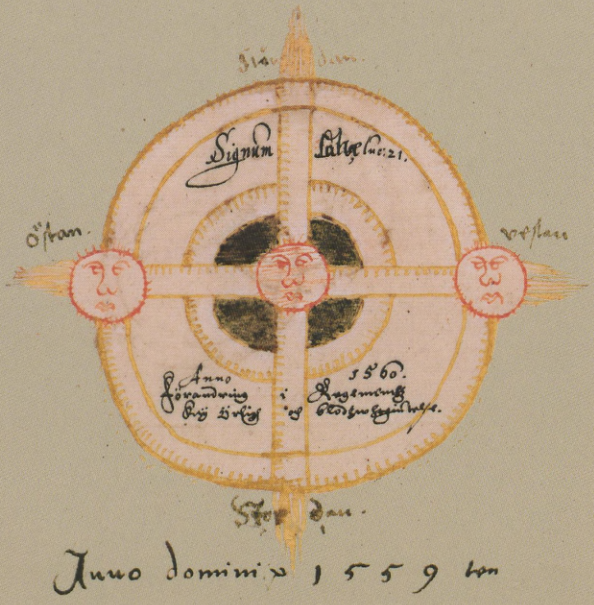
EESTI
TEADUSLIKU
SELTSI
ROOTSIS

AASTARAAMAT XV
ANNALES

SOCIETATIS
LITTERARUM
ESTONICAE
IN SVECIA

2010—2014

STOCKHOLM 2015

EESTI
TEADUSLIKU
SELTSI
ROOTSIS

AASTARAAMAT XV
ANNALES

SOCIETATIS
LITTERARUM
ESTONICAE
IN SVECIA

2010—2014

STOCKHOLM 2015

Toimetanud Ants Anderson
Keeletoimetajad Ülle Langel (eesti keel), Peep Algvere (inglise keel) ja Leelo Andrén (saksa keel)
Kujundanud Jaana Kool
Aastaraamatu väljaandmist on toetanud Aleksander Kaelase fond ja Eesti Komitee fond.

ISSN 0424-6519
Trükitud Tallinna Raamatutrükikojas
Tallinn

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU

Paavo Roos	**Antiikse viievõistluse võitja määramine** **Summary: The art of deciding the victor in the ancient pentathlon**	**7**
Hain Rebas	**Sigtuna mahapõletamine 1187. a – veel kord** **Zusammenfassung: Was passierte mit Sigtuna im Jahre 1187?**	**13**
Kristiina Savin	**Kurjakuulutavad endemärgid 16. sajandil** **Summary: Ominous portents in the 16th century**	**39**
Aleksander Loit	**Rootsi aeg Eestis** **Sammanfattning: Svenska väldet i Estland 1561–1710** **Zusammenfassung: Schwedenherrschaft in Estland 1561–1710**	**67**
Mai Raud-Pähn	**Tallinna 18. sajandi hõbesepis kui tarbekunst ajastu elulaadi valgusel** **Zusammenfassung: Tallinner Silberschmiede des 18. Jahrhunderts als Gebrauchsware unter der Berücksichtigung des damaligen Lebenstils**	**85**
Anu Mai Kõll	**Nine years of transition** **Kokkuvõte: Üheksa aastat eesti põgenike kohanemist Rootsi tööturul**	**113**
Ivar Paljak	**Kvaliteedijuhtimise süsteemide sertifitseerimine** **Summary: Quality management system certification**	**125**
Katrin Nyman Metcalf	**e-Eesti – e-riigi õiguslikud ja poliitilised aspektid** **Summary: e-Estonia: Legal and political aspects of the e-state**	**131**
Peep Algvere	**Age-related macular degeneration** **Kokkuvõte: Vananemisega seostuv makuladegeneratsioon**	**149**
Diana Krull	**Heebrea keel eile ja täna** **Summary: The Hebrew language, formerly and nowadays**	**157**
Raimo Raag	**Eesti keele sõnavara täiendamise eripära – sõnavõistlused** **Summary: A specific means of vocabulary enrichment in Estonian: word-making competitions**	**163**
Ants Anderson	**Millised on teadused?** **Summary: What is characteristic of sciences and arts?**	**185**

In memoriam

Hain Rebas **Vello Helk** 215

Maie Martinson **Diana Krull** 219

Paul Laan **August Sikk** 221

Urve Miller **Hillar Tuiskvere** 223

Liikmete töid 2010–2014 225

Eesti Teaduslik Selts Rootsis, aruanded 2010–2014 251

ARTIKLITE AUTORID

PEEP ALGVERE on sündinud 1935 Narvas. Rootsis elanud aastast 1944. Praegune elukoht Stocksund, Stockholmi ligidal. Lõpetanud Karolinska Instituudi arstina (med.lic.) 1961, samas med.dr 1968. Külalisuurijana Bostonis, USA-s 1971–1972. 1974 Umeå Ülikooli poolt määratud oftalmoloogia (silmahaiguste) professoriks esimesele kohale. Professor Linköpingis 1997–2000. Professor emeritus Karolinska Instituudis 2000–2010. Töötanud ülemarstina Karolinska haigla silmakliinikus 1974–1991 ja St.Eriku haiglas 1991–1996.

ANTS ANDERSON on sündinud 1933 Tallinnas. Rootsis aastast 1944. Elab Stockholmis. Lõpetanud Karolinska Instituudi arstina (med.lic.) 1961. Täiendanud end filosoofia, psühholoogia ja sotsioloogia aladel (fil.kand.) 1965–1968. Doktorantuuris aastast 1977, väitekiri esitamata. Töötanud üldpsühhiaatrias periooditi 1959–1964. Aastast 1965 Stockholmi kohtupsühhiaatria kliinikus, sääljuures ülemarsti ülesannetes aastast 1976 ja pääarstina 1989–1998. Aastatel 1972–1976 täiskoormusega töötanud Rootsi Tervishoiu Keskvalitsuses kohtupsühhiaatria nõunik-referendina.

DIANA KRULL † oli sündinud Tallinnas 1930. Viibinud Saksamaal 1944–1947, hiljem elanud Rootsis. Nooremas eas palju tegelenud muusikaga (pianistina ja komponistina). Stockholmi Ülikoolis õppinud mitmeid keeli, fil.kand. ja fil.mag 1973. 1980-ndatel suundunud foneetikasse. Foneetikaalase väitekirjaga fil.dr 1982 Stockholmi Ülikooli juures, kus sai dotsendiks 1992. Hilisematel aastatel huvitunud heebrea keelest. Suri 2013.

ANU MAI KÕLL sündis 1946 Augsburgis, Saksamaal. Rootsis elanud aastast 1950. Elab praegu Stenhamras, Stockholmi läheduses. Žurnalistieksam (Journalistinstitutet, Stockholm) 1966. Fil.kand. 1969 ja fil.dr 1983 majandusajaloo alal Stockholmi ülikoolis. Dotsendiks Stockholmi ülikooli juures 1996. Professor ja ühtlasi Balti Uurimiskeskuse juhataja Stockholmi ülikooli juures 1998–2006. Södertörni (Lõuna-Stockholmi) ülikooli professor ning Balti ja Ida-Euroopa uurimiskeskuse juhataja 2006–2012.

ALEKSANDER LOIT sündis Pärnus 1925. On elanud Rootsis 1944.aastast. Elukohaks on Uppsala. Uppsala ülikoolis sooritanud eksamid fil.kand 1950, fil.lic. 1857, fil.dr 1975. Olnud dotsent ja lektor Uppsala ülikooli Ajaloo instituudis 1955–1980. Aastatel 1980–1993 professor ja Stockholmi ülikooli Balti Uurimiskeskuse direktor. Tartu Ülikooli (1989) ja Åbo Akademi (Turu rootsikeelse ülikooli) (1993) audoktor.

KATRIN MERIKE NYMAN METCALF on sündinud Stockholmis 1963. Peaasjalikult elanud Rootsis kuni aastani 1996. Elab praegu Tallinnas. Jur.kand. (LLM) 1986 ja juris doctor (PhD) 1999 (kosmoseõigusliku väitekirjaga) Uppsala ülikooli juures. 1993–1997 õpetanud rahvusvahelist ja EL-i õigust Uppsala ülikoolis. Aastatel 1999–2008 töötanud õppejõuna Riias, Viinis, Tbilisis ja Rahvusvahelises Ülikoolis Audentes Tallinnas. Aastast 2008 professor Tallinna Tehnika Ülikooli juures, sealjuures 2008–2010 rahvusvahelise ja võrdleva õiguse õppetoolis, alates aastast 2010 tehnoloogiaõiguse õppetooli juhatajana. Eesti e-Riigi Akadeemia uuringute juht.

IVAR PALJAK on sündinud Tallinnas 1931. Rootsis aastast 1944. Elab Stockholmis. Lõpetanud Kuningliku Tehnika Ülikooli Stockholmis (civ.ing.) 1957, kaitsnud seal tehnikalitsentsiaadi väitekirja ventilatsioonitehnika alal (tekn.lic.) 1961ja tehnikadoktori väitekirja ehitistermograafia alal (tekn.dr) 1973. Rootsi Riikliku Katsekoja soojuse ja ventilatsiooni labori juhataja 1962–1972 ja Rootsi Standardiseerimiskomisjoni välisosakonna juhataja 1972–1980. Tehnilise nõuandjana Sierra Leones 1980–1981 ja Eestis 1993–1994. Rahvusvahelise koostööorganisatsiooni sertifitseerimise alal, IQNet, esimees 1995–1996.

RAIMO RAAG on sündinud Torshällas, Rootsis, 1953. Elab Uppsalas. Lõpetanud Uppsala ülikooli 1976. aastal fil.kand-ina soome-ugri keelte alal. Täiendanud end Tallinna Pedagoogilises Instituudis ning Keele ja Kirjanduse Instituudis 1977. Doktori väitekirja soome-ugri keelte alalt kaitsnud Uppsala ülikooli juures 1982. Uppsala ülikooli eesti keele õppejõud aastast 1978, dotsendina aastast 1988, soome-ugri keelte, eriti eesti keele professorina aastast 2001. Külalisõppejõuna esinenud Tartus, Helsingis, Vaasas ja Mainzis.

HINGE-MAI RAUD-PÄHN sündis 1920. Lõpetas Tallinna Õpetajate Seminari 1941 algkooli-õpetajana ja töötas õpetajana Nõmmel 1941–1944. Põgenes vanematega Saksamaale 1944, jõudis Taani kaudu Rootsi 1947. Elab Stockholmis. Töötas algul haiglas ja kindlustusseltsis. Õppis 1956–1959 „Konstfack'i" (Stockholmi Kõrgema Rakenduskunstikooli) joonistusõpetajate instituudis ning töötas joonistusõpetajana Visbys ja Stockholmis. Õppis Stockholmi ülikoolis kunstiajalugu, arheoloogiat, etnoloogiat ja etnograafiat ning omandas fil.kand-i kraadi 1964. Kaitses samas fil.lic-i väitekirja Tallinna vana hõbeda erialal 1972.

HAIN REBAS sündis Tallinnas 1943. Elab Göteborgis. Sooritanud fil.kand-i eksami 1967 ning kaitsnud doktori väitekirja ajaloo alal 1976 Göteborgi Ülikooli juures. On reservohvitserina ülendatud kapteniks Rootsis 1973 ja majoriks Eestis 1996. Töötanud ajaloo õppejõuna Göteborgi ülikoolis 1970–1980. Aastatel 1977–1978 ning 1979, 1984 ja 1987 külalislektorina Torontos. Külalisprofessorina Kieli ülikoolis 1980–2008, Toronto ülikoolis 1991–1992 ja Tartu Ülikoolis 1990–1992. 1992–1993 olnud Eesti Vabariigi kaitseminister.

PAAVO ROOS, sündinud Tartus 1937, 1944. aastast elanud Rootsis. Elanud Lundis, praegu Råås. Õppinud ladina ja kreeka keelt, klassikalist muinasteadust ja türgi keelt. Fil.mag. 1961, fil.lic. 1969 ja fil.dr 1972 Lundi ülikooli juures. Töötanud klassikalise muinasteaduse ülikoolilektorina aastast 1974 ja dotsendina 1988–2002 Lundi ülikoolis. Olnud assistendiks Rootsi Klassikalises instituudis Roomas 1985–1987 ning Rootsi Uurimisinstituudi Istanbulis juhataja 1987–1990.

KRISTIINA SAVIN on sündinud 1973 Tallinnas. Rootsis viibinud aastast 1996. Elab Lundis. Õppinud Tallinna Pedagoogilises Instituudis rootsi filoloogiat ja pedagoogikat 1991–1996, lõpetanud baccalaureus artium'ina. Jätkanud Lundi ülikoolis klassikaliste keelte, filosoofia ning ideede ja teaduse ajalooga 1996–2003 ning lõpetanud fil.mag-ina. Kaitsnud väitekirja ideede ja teaduse ajaloo alal (Fortuna erinevad palged. Õnn, õnnetus ja risk varauusaegses Rootsis) 2011 Lundi ülikooli juures. Väitekirja peetud eri kultuuriauhindade vääriliseks. Töötab praegu järeldoktorina Uppsala ülikooli Gotlandi filiaalis Visbys.

ANTIIKSE VIIEVÕISTLUSE VÕITJA MÄÄRAMINE
Senini lahendamata probleem

PAAVO ROOS

18. olümpiamängudel a 708 eKr seati alade hulgas sisse viievõistlus, *pentathlon*. Uue ala sisseseadmine polnud haruldane juhtumus – aegade jooksul lisati alguses vähestele aladele tihti uusi; mõned nendest kaotati varsti jälle ära, teised püsisid edasi. Viievõistlus oli viimaste hulgas ja jätkus samal kujul antiikaja lõpuni, kui mängud keiser Theodosiuse ajal 393 pKr suleti. Viievõistlus seati ka sisse teistel mängudel nagu Delfis, Nemeas, Ateenas ja muudes kohtades. Alade koosseis oli alati sama: ketta- ja odavise, kaugushüpe, jooksmine ja maadlemine. Huvitav fakt on, et nendest viiest alast ainult jooksmine ja maadlemine tulid võistlustes ette ka omaette aladena, aga kolm esimest ainult viievõistluse osadena. Imelik küll, et näiteks kettaheide omaette võistlusalana ei esinenud, kuigi kettaheitmist oli kirjanduses juba varem esinenud. Seda tuleb ette näiteks Patroklose matusevõistlustel, mida ta sõber Achilleus korraldab Trooja sõja ajal, nagu loeme Iliase 23. laulust.[1] Ketteheidet esineb ka mütoloogias.[2]

Viievõistlust aga ei esinenud vanemas kirjanduses ega mütoloogias. Kust tuli idee seda korraldada? Ainult üks kirjanik kirjeldab seda, üks Filostratos Lemnose saarelt põhja Egea meres. Kes ta oli, on veidi keeruline küsimus, kuna Filostratosi oli kolm või arvatavasti neli samast perekonnast, kõik kirjanikud. Siin aktuaalne isik on eelviimane, kelle tööde hulgas on üks sporditreeneri instruktsioon, *Peri gymnastikes*, mis ilmus umbes 220 pKr.[3] Seal ta kirjeldab muuseas olümpiamängude ajalugu ja uute alade sisseseadmist ja mõnikord ka selle põhjust. Mitmevõistluse kohta seletab ta, kuidas argonaudid, kreeka kangelased Jasoni juhtimise all Argo laeval, sõidavad Kolchise maale Musta mere idarannikul kuldset nahka tooma. Teel sinna teevad peatuse Lemnose saarel ja korraldavad spordivõistlusi. Ta nimetab paar ala, milles võisteldi ja kes võitis. Ta ütleb ka, et Peleus (Achilleuse isa) oli tubli igal alal, aga mitte kõige parem ühelgi alal ja kui Jason korraldajana seda nägi, andis ta eriauhinna Peleusele kogutud tubliduse eest ja sai niiviisi mitmevõistluse loojaks.[4]

Filostratos ei olnud ainuke, kes argonautide reisist jutustas. Meieni on säilinud kaks heksameetrieepost, mis reisi kirjeldavad, Apollonius Rhodiuse kreekakeelne ja Valerius Flaccuse ladinakeelne.[5] Valerius Flaccuse töö loodi 1. sajandil pKr ja Apolloniuse töö veel varem ja mõlemad kirjeldavad argonautide reisil toimunud peatust Lemnose saarel ja seiklusi seal, millistel ei olnud ainult spordiga tegemist. Aga spordivõistlusi nemad üldse ei nimeta ja muidugi ka mitte viievõistlust. Kust siis Filostratos selle loo on võtnud, kas ta lihtsalt luiskas, et oma kodusaare kohta midagi huvitavat juurde lisada? Vaevalt küll. Ühegi teise autori säilinud töö võistluse kohta mingit seletust ei anna; viiteid on aga küll sellele, et spordivõistlusi peeti, vähemalt antiiksetes kirjanduse kommentaarides.[6]

---

1 Seal seletakse ka et ketas mida kasutati, oli kuulunud Eetionile, kelle Achilleus oli tapnud, *Il.* 23.827.

2 Näiteks tabas Apollon kogemata oma lemmikut Hyakinthost heidetud kettaga.

3 P. Roos, "Philostratos and his trainer instruction", *Quattor lustra*. Tartu 2012 (Acta Societatis Morgensternianae 4–5), lk 101–108.

4 Filostratos, *Peri gymnastikes* 3. Just need viis ala esinevad, millest viievõistlus hiljem koosneb.

5 Apollonius Rhodius, *Argonautika* ja Valerius Flaccus, *Argonautica*.

6 Nn *scholion* Pindarose 7. Nemea oodile 9. Jasonit seal aga ei nimetata, pigemini et Peleus ise viievõistluse oli välja mõtelnud.

Jasonil ei olnud probleemi sellega, kuidas just Peleusele eriauhinda määrata. Aga kui viievõistlus olümpiamängudel sisse seati, tekkis küsimus, kuidas mitme osavõtja hulgas määrata, kes on lõppvõitja. Nimetasin, et viievõistlus koosneb kõigepealt kolmest alast, mis omaette aladena ei esinenud. Nendele järgnes staadionipikkune jooks[7] ja lõpuks maadlus.[8] See pandi viimaseks alaks mõttega, et mitte liiga palju osavõtjaid sellele saada, vaid ainult neid väheseid, kes võisid saada lõppvõitjaks – antiikajal enamasti ei hoolitud teisest ja kolmandast kohast. Aga kuidas sai otsustada, kellel on võimalus lõppvõitjaks saada?

Kui moodsate olümpiamängude algajal loodi nn moodne viievõistlus (hoopis teiste aladega),[9] loeti paigutusi eri alade paremusjärjestuses ja nende kõige madalam summa võitis. Antiikajal kindlasti niiviisi ei tehtud. Hüppeid ja heiteid ju ei mõõdetud, vaadati ainult, kes kõige kaugemale sai ja siis polnud ju järjestamise võimalust.[10] Ja kuidas otsustada, mis järjekorras 12 või rohkem jooksjat (pealegi alasti) kõrvuti 180 meetri jooksul finišisse jõuavad? Mitmel staadionil oli nii palju või veel rohkem radasid kõrvuti.[11] Moodsa viievõistluse süsteem vahetati muuseas peale a 1948 punktisüsteemi vastu, mida loeti õiglasemaks – punkte sai iga ala tulemuse ja mitte positsiooni eest. See süsteem oleks aga antiikajal veel vähem võinud kasutusele tulla – kui jooksmisel aega võtta ei saa, ei saa ju ka tulemusele punkte anda. See võimalus jääb siis ka ära.

Viievõistlejad. Ateena vaasimaal 6.sajandist eKr (Briti Muuseum, London).

Üks tehniliselt lihtne võimalus võitja otsustamiseks on ainult alavõitjate vaatamine. Kui maadlemine peab algama, on neli ala olnud ja käepärast on nelja ala võitjad, mis tähendab üks, kaks, kolm või neli isikut. Kui üks osalistest on kolm ala võitnud, siis rohkem ei võistelda, vaid

7 Staadionil on kolm tähendust: pikkusmõõt 600 jalga (u. 180 meetrit), selle distantsi pikkune jooks ja ala või ehitus kus joostakse.

8 Tegelikult on ainus kindel asi, et maadlemine oli viimane ala. Xenofon nimetab intsidenti a 364 eKr, kui need kes maadlema pidid olid juba lahkunud ja teised olid alles. Arvatakse ka et need kolm ala olid järgemööda, aga mõni on oletanud, et jooksmine oli enne neid. Muidugi võib niisugust asja ajast ajani ja kohast kohani muuta.

9 Ratsutamine, vehklemine, püstoliga laskmine, ujumine ja murdmaajooks.

10 Mõnel antiiksel vaasimaalil on näha kuidas hüppaja ületab maasse torgitud pulke, mis nähtavasti varemaid saavutusi näitavad.

11 Olümpias oli isegi 20 jooksja jaoks ruumi, teistes kohtades aga vähem.

jäetakse pooleli ja kuulutatakse teda lõppvõitjaks. See võib ju ka juba kolme ala järel juhtuda.[12] Kui kaks osavõtjat on kumbki kaks ala võitnud, maadlevad nad omavahel ja kui neljal osavõtjal on igaühel üks võit, maadlevad kaks omavahel ja siis võitjad omavahel. Kui ühel osavõtjal on kaks võitu ja kahel kummalgi üks, siis viimased maadlevad omavahel ja võitja maadleb finaalis kahe ala võitjaga, kes pole ennast ära väsitanud ja võib sellest kasu saada.[13]

Niiviisi võis seda lahendada küll, kergesti ja kõigile arusaadavalt, ja küllap leiamegi seda lahendust mitmete kirjanike ülevaadetes, vähemalt varem. Uurijatele on aga vastumeelt, et see ei ole kooskõlas viievõistluse ideega. Viievõistleja oli kreeklaste silmis inimene, kes oli hea kõigis, aga mitte parim milleski.[14] Aga niiviisi võiks näiteks kettaheitmise võitja olla kõige viletsam jooksja ja hüppaja kõigist, kui ta ainult üht või kaht konkurenti maadluses võidab. Mis viievõistleja see on? Pealegi võib antiiksete sportlaste statistikast näha, et need sportlased, kes antiikajal viievõistluse võidu kõrval on võitnud ka mõne muu ala (nagu ka moodsal ajal on nähtud, eriti hüpetes), ei ole kunagi kombineerinud seda maadlusega, vaid jooksmisega, mis näitab, et viievõistlus ei olnud just raskejõustiklaste ala.[15]

Mis võimalusi veel on? Ühes hiljuti ilmunud raamatus antiikaja viievõistluse kohta esitab autor nimekirja uurijate kohta, kes küsimust on käsitlenud ja võimaluste kohta, mis on pakutud.[16] Kokku saab ta 24 autorit ja 30 ettepanekut (mõni on aastate jooksul teise mõtte peale tulnud, näiteks kriitikast oma ettepaneku vastu). Peale nende on muidugi ka mitu uurijat, kes on probleemi nimetanud lahendust ette panemata.

Ma ei hakka muidugi kõiki võimalusi läbi võtma, aga nimetan mõnda. Üks varane ettepanek tehti juba aastal 1867,[17] palju enne kui moodsaid mitmevõistlusi oli olemas, ja oli huvitav mudel, kus ei vaadatud, kes on tubli, vaid hoopis, kes on halvem, ja jäeti iga ala järel viimane välja. Raskuseks on muidugi, kui võistlejaid on palju, et siis tuleb võibolla mitu korraga välja jätta, nii et maadluseks jääks kaks alles.

Üks teine ette pandud moodus on, et igal alal esimene ja teine lähevad edasi jooksmisele ja sealt esimene ja teine maadlevad. See tähendab ju, et tuleb vaadata, kes teine ja mitte ainult esimene on. Praktiliselt see ei peaks ju liiga raske olema. Selle mooduse vastu öeldakse aga, et niiviisi võib lõppvõitjaks saada ilma, et muud ala kui maadlust on võitnud. Aga niiviisi, ilma üldse mingit ala võitmata, kuulutati ka Peleus lõppvõitjaks Jasoni poolt. Nii et see ei oleks igatahes pidanud olema takistuseks kreeklastele.

Üks huvitavamaid ettepanekuid on, et iga võistleja, kellel on olnud sama konkurent ees kolmel alal, peab välja jääma. Kui mitu siis võiks alles jääda, see oleneb muidugi sellest, kui mitu osavõtjat on. See on üks idasaksa ettepanek 1960-ndatest aastatest,[18] ehkki juba varem on mõni ettepanek selle sarnane olnud. Selle ettepaneku vastu on palju öelda: on vaja palju arvestamist ja pealtvaatajad ei saa ju jälgida, kes ära jäetakse ja kes mitte. Pealegi tähendab see ju ka, et peab täpselt teadma, kes ette ja kes taha jääb, kuigi hüppeid ja heiteid ju ei mõõdetud. Kuidas siis sai järjestust kindlaks teha, liiati kui igal osavõtjal oli mitu katset?[19] Siiski tuleb ette näiteks

[12] Moodsal ajal tuleb seda ette uisutamises, et kui üks võistleja neljast distantsist kolme on võitnud määratakse ta lõppvõitjaks, kui ta ka punktide poolest parim ei oleks. Võistlus viiakse aga siiski läbi, sest moodsal ajal on ju ka oluline, kes teiseks ja kolmandaks saab.

[13] Kreeka keeles on selleks üks sõna, *efedros*, õieti tähendusega ‚kõrvalistuja'.

[14] Vt Diogenes Laertios 9.37; Xen. *Hell.* 4.7.5.

[15] F Zarnowski, *The pentathlon of the ancient world*, Jefferson, NC 2013, lk 37.

[16] Zarnowski, *op.cit.*, lk 169–171.

[17] E Pinder, *Über den Fünfkampf der Hellenen*, Berlin 1867. Isegi mõni väitekiri antiikse viievõistluse kohta jõudis 19. sajandil ilmuda, ka juba enne Pinderit.

[18] J Ebert, *Zum Pentathlon der Antike. Untersuchungen über das System der Siegerermittlung und die Ausführung des Halterensprunges*, Berlin 1963 (Abh. der Sächs. Akad. der Wiss. zu Leipzig 56:1).

[19] Kaua ei olnud seda teada ja oletati et kui antiiksetel heitjatel ja hüppajatel rohkem kui üks katse oli, siis kolm katset nagu moodsatel võistlejatel, aga Roodosel on leitud raidkiri funktsionääride ülesannete kohta mis näitab et viis katset oli, L Moretti, "Un regolamento Rodio per la gara di pentatlo", *Rivista di filologia e di istruzione classica* 84, N.S. 34, 1956, lk 54–60.

entsüklopeediates, et kirjeldustes, kuidas võitjat määrati, just seda moodust nimetatakse.[20]

Üks nendest, kes on oma meelt muutnud, on inglane Harris. Oma esimeses raamatus 1964[21] kasutas ta seda tavalist vanemat arvamust, et nelja ala järel vaadati, kas on kaks, kolm või neli alavõitjat, kes siis maadlemises võistlesid. Eks ta siis ka leidnud, et see ei vasta üldse viievõistluse ideele ja kaheksa aastat hiljem, alguses artiklis ja siis raamatus (antiikse spordi kohta raamatud tulid tihti olümpia-aastatel), muutis ta seda veidi.[22] Tema uus kujutlus on, et tuli vaadata juba kolme ala järel (mis olid spetsiifilised viievõistlusele), kes tohiks edasi võistelda. Ainult alavõitjad said joosta. Kui üks võistleja oli kolm ala võitnud, oli ta nagu varemgi lõppvõitja. Muidu võis olla ühel võistlejal kaks võitu ja teisel üks, või oli kolmel võistlejal igaühel üks võit. Kui oli esimest viisi, jooksid need kaks võidu; kui see, kellel juba oli kaks võitu sai jooksmises kolmanda juurde, oli ta lõppvõitja; kui aga teine võitis oli kummalgi kaks võitu ja nad tegid maadluse omavahel. Kui oli kolm võistlejat alles, igaüks ühe võiduga, jooksid nad võidu, kaotajad maadlesid omavahel ja võitja kohtus siis jooksu võitjaga, kes polnud ennast maadlusega väsitanud, vaid oli *efedros* (vt allmärkus 13).

Aga ega probleem sellega kadunud pole. Ikkagi võis näiteks kettaheitmise võitja kolme jooksja hulgas viimaseks jääda ja siis alistada maadluses kõigepealt keskmist jooksjat ja siis lõpuks jooksu võitjat. Seda võis tüüpiline raskejõustiklane, aga niisugused ju viievõistlejad ei olnud.

Seda mudelit saab parandada niiviisi, et kui kolm osavõtjat on jooksu sooritanud, siis kaks kaotajat võistlevad omavahel mitte maadluses, vaid uuesti jooksus ja nendest parem kohtab siis parimat jooksjat maadluses. Sellega väldib, et kõige kehvem jooksja saaks finaali oma tugevuse kaudu ja väldib ka, et kaks maadlemist järjest esineks, mis võiks pikale venida. Staadionijooks toimub ju tublisti kiiremini. Selle ettepaneku teeb Donald Kyle[23] ja seda toetab ka Zarnowski,[24] kuigi ta teeb asja keeruliseks sellega, et ta kirjutab lihtsalt 'Harrise ettepanekust', hoolimata sellest et Harris on esitanud kaks eri ettepanekut.[25]

Aga vaene Peleus poleks ju ka niiviisi võinud lõppvõitjaks saada, kui ta ühelgi alal parim ei olnud.

Ka kui mõni ettepanekutest oleks tõesti „see õige", ei saa me kunagi kindlalt teada, kas võitja tõesti nii määrati, kui nüüd ei leita mingi uus antiikne allikas, mis seda täpsemini kirjeldab. Aga ega me tohi nuriseda, et antiiksed autorid probleemi ei selgita. Mõelgem, kas tänapäevased kirjamehed seletavad praktilisi probleeme, näiteks mis sportides antakse kaotajale uus võimalus või mis võistlustes tehakse lisamäng osavõtjate vahel, kes on samale punktide arvule sattunud, ja kuidas seda läbi viiakse.

---

20 Näiteks *Der neue Pauly* 9, Stuttgart-Weimar 2000, s.v. Pentathlon, vg 524–525.

21 H A Harris, *Greek athletes and athletics*, London 1964.

22 H A Harris, "The method of deciding victory in the pentathlon", *Greece and Rome* 19:1, 1972, lk 60-64; Id., *Sport in Greece and Rome*, London & Southampton 1972, lk 34–35.

23 D G Kyle, "Winning and watching the ancient pentathlon", *Journal of Sport History* 17:3, 1990, lk 291–305.

24 Zarnowski, *op. cit.*, lk 39–40.

25 Zarnowski, *op. cit.*, lk 170–171. Tal on siiski mõlemad Harrise tööd 1972. aastast bibliograafias kaasas.

Summary

THE ART OF DECIDING THE VICTOR IN THE ANCIENT PENTATHLON
An hitherto unsolved problem

Paavo Roos

According to Philostratus in the 3rd century AD the pentathlon was invented in mythical times by Jason, the leader of the Argonaut expedition to Kolchis on the Black Sea coast. That was in order to honour Peleus, who was excellent in every discipline in the games performed in Lemnos but not the best in any of them. This statement is not supported by any other author. The pentathlon was introduced in the Olympic games in 708 B.C. Philostratus does not mention how the victor was decided in this historical period; nor does any other ancient author who gives information concerning the pentathlon. As for modern theories suggestions have been offered during 150 years by many authors, but none is quite satisfactory, and probably the problem will never be solved unless new material of some sort is found.

„SIGTUNA MAHAPÕLETAMINE" 1187. AASTAL – VEEL KORD[1]

HAIN REBAS

1. Sissejuhatus

1. 1. *Sigtunensia estonica*

Sigtuna! Küllap manab see kohanimi eestlastes esile rahvuslikke tundeid ja mõnel pool ka sümpaatiat. Nimelt sai Sigtuna eesti gümnaasiumis aastail 1945–1947 sadakond pagulasnoorukit oma esimese kontakti Rootsi kultuurieluga.[2] Paljud neist võtsid hiljem kanda olulisi ülesandeid nii eesti pagulaste seas kui ka Rootsi ühiskonnas. Oma Sigtuna-ajast on nad alati tunnustavalt rääkinud ja kirjutanud. Vello Sermat, kes hiljem rändas edasi Kanadasse, avaldas oma Sigtuna-ajast romantilise, kuid igati loetava novellikogu.[3] Nii kujutas eesti gümnaasiumi internaat endast üht lootustandvamat peatükki eesti diasporaa sõjajärgses ajaloos. Kuuskümmend aastat *post festum*, 15. augustil 2007. aastal, püstitasid vanad Sigtuna eesti gümnaasiumi vilistlased linna endise raekojarestorani kõrvale oma Sigtuna-aja meenutuseks mälestuskivi.

1187 on maailma ajaloos päris tuntud aasta. Siis võitis kaugel Palestiinas saratseenlaste sultan Salāh ad-Dīn (Saladin) ristirüütlite armetult juhitud armeed Hattini kõrbelahingus ja asus otsustavalt piirama kristlaste poolt 90 aastat varem vallutatud Jeruusalemma. Ka meie laiuskraadidel juhtunud ühtteist märkimis- ja meenutusväärset… „põletati maha" ehk „kombusteeriti" svealaste tolleaegne pealinn Sigtuna.

Alates 1930. aastate keskelt tunnetavad ja teavad „kõik eestlased" saarlase August Mälgu[4] menuka romaani „Läänemere isandad" (1936) põhjal, kes hävitasid 1187. aastal Sigtuna.[5] Need olid muidugi meie Saaremaalt pärit esiisad; nad olevat tegutsenud nii asjatundlikult, et Sigtunast ei saanud enam kunagi asja. Nagu teada, haaranud siis Mälari oru juhtiva kaubandus-, mündindus- ja võimukeskuse koha endale alles kuskil kagus kerkiv Stockholm… Täitsa kindlasti lisasid Mälgu teosele pinget Eduard Järve[6] puulõiked mehiseimate meeste, lennukaimate laevade ja taustal leekides Sigtuna linnaga.

Üheksa-aastase hunduna[7] kogesin ma oma esimeses Rootsi eesti skautide suurlaagris Drevvikeni järve ääres (1952) kõigi meeltega, kuidas suured skaudid ühel õhtul tõrvikute võbeleval kumal ja laagritrummide kõmina saatel esitasid verist draamat „Alar Atapoeg". Süžee toetus lihtsus-

---

1 Autor oleks tegelikult tahtnud pealkirjaks „Sigtuna kombusteerimine ..." . Ladinakeelne verb *comburo, combussi, combustum* tähendab „täielikult ära põletama, hävitama". Käesolev lugu põhineb artiklile Sigtuna muuseumi 2007.aasta aastaraamatus (Hain Rebas, „Till frågan om Sigtunas combustering år 1187 – da capo!" *Situne dei. Årsskrift för Sigtunaforskning* 2007 (2007): 99–117). Artikkel omakorda põhineb avalikule ettekandele Sigtuna muuseumis 2006.aasta suvel.

2 *Sigtuna Eesti gümnaasium*, toim Lea Kalberg, Malle Mänd, Vello Sermat jt (Sigtuna, 1947); ka teoses Bernhard Kangro, *Estland i Sverige. Översikt i ord och bild.* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1968) lk 100 jj.

3 Vello Sermat, *Sigtuna novellid* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1991).

4 August Mälk, *1900 Lümandas, †1987 Stockholmis.

5 August Mälk, *Läänemere isandad. Romaan eestlaste viikingiajast* (Tartu: Noor-Eesti, 1936).

6 Eduard Järv, *1899 Peterburis, †1941 Tallinnas.

7 Ehk „hundipojana", s.o noor-skaudina.

tatud kujul Mälgu Rootsis ümbertöötatud[8] ja 1951. aastal uuesti välja antud viikingiromaanile.[9] Tüki lavastas multikunstnik Ao Vaks.[10] Räägiti selget juttu. See oli ju ometi Saaremaa Lehhola[11] linnuse vanema poeg Alar, kes pani oma sajalaevase malevaga otse üle Läänemere Sigtunasse – svealaste häbematuste eest kätte maksma.[12] Saarlased olevat lähenenud linnale Almarestäketist põhja pool asuva maakitsuse kaudu,[13] rünnanud järve poolt otse ja ka idast ning murdnud seejärel loodes oma koond-üllatusrünnakuga üle linnamüüri (!). Nende operatsioon olnud kavandatud kui strateegiline *pre-emptive strike* ennetamaks svealaste ootuspärast ekspansiooni üle Läänemere – mis, nagu teame, tubli kolmkümmend aastat hiljem (1220) ka teostus (vt lk 25 ja 32).

Sellest 1952. aasta mahedast juuniõhtust saadik olen ka mina täies nooruslikus veendumuses „teadnud", kes need mehed olid, kes Sigtuna hävitasid ehk *kombusteerisid*, nagu ütleb allikas.[14] Eks ikka needsamad, kes riisusid ka linna kõik väärisasjad, just nii, nagu seda kujutas saarlane Eerik Haamer[15] ühel lopsakas laadis maalitud suurel diptühhonil (1962).[16] Lisaks kõigele muule vedanud kangelaslikud saarlased endaga kaasa Sigtuna linnaväravad ja müünud need Novgorodi venelastele maha.

Aga linnaväravate lugu ei pannud kirja Mälk, vaid hoopis üks teine eesti autor Rootsis, Karl Ristikivi, ühe 17. sajandi algusest säilinud versiooni põhjal.[17] Novellis „Sigtuna väravad"[18] laseb ta rootslastel XV sajandi lõpul, siis, kui Sten Sture vanem oli Rootsi *riksföreståndare* 'riigihaldur', viia läbi julge katse väravad Novgorodist tagasi tuua. Rootsi ülikud olevat kogunenud Stegeborgi kindlusse Rootsi idarannikul. Nad lähtunud Püha Birgitta[19] siis juba saja-aastasest ettekuulutusest, et üks kord tuleb aeg, mil Rootsi kuulub võõramaalaste alla ning saksa ja taani keeled tõrjuvad välja rootsi keele Nyköpingi, Stockholmi ja Uppsala linnades.[20] Rootsi vaev ja valu ei lõpe enne, ennustanud pühak, kui Sigtuna väravad on toodud tagasi Rootsi ja Nyköpingis üles seatud.

Mõistagi on Sigtuna linnaväravate sattumine Novgorodi muinasjutt. Võimalik, et selle eeskujuks võeti kunagi islandlase Snorri Sturlusoni XIII sajandi saaga Norra X sajandi lõpu kuningast Olav Tryggvassonist.[21] Nimelt teab Snorri edastada, et „viikingid, need olid eestlased" – noh, muidugi saarlased – kes kaaperdasid Läänemerel alles kolmeaastase Olavi laeva ja pidasid teda

8 August Mälk oli koos abikaasaga korduvalt rekognostseerinud kohapeal ning kasutanud ohtralt arhiivimaterjale ja kirjandust. Halliki Mälk autorile Mjölbys 14.juunil 2007.

9 August Mälk, *Läänemere isandad. Romaan eestlaste viikingiajast* (Toronto: Orto, 1951); inglise keeles August Mälk, *Lords of the Western Sea* (Conn. Andover: Parousia Press, 1984); uustrükk Eestis kirjaniku tütre Halliki Mälgu eessõnaga: August Mälk, *Läänemere isandad. Romaan eestlaste viikingiajast* (Tallinn: Eesti Raamat, 2000).

10 Ao Vaks, *1909 Tartus, †1993 Tyresöl, Rootsis.

11 „Lehhola", küllap Kärla „Lihulinn", igatahes mitte läänlaste Lihula.

12 Juhtivaid osi mängisid vanemskaudid ja juhid Ivar Paljak, Jaan Teär, Vello Laas ja Ilmar „Ahas" Loorand.

13 Autor Mälk oli paljulugenud mees. Tema saarlaste meredessantoperatsioon, kus laevu lohistatakse ootamatult üle maa, vaenlase kaitse alla kaitse selja taha?, meenutab väga üht tuntud episoodi Konstantinoopoli vallutamisest 1453.aastal. Ründavad türklased lohistasid samuti vaenlast üllatades oma laevad üle Pera poolsaare alla Kuldsarve lahte. Vt Steven Runciman, *The Fall of Constantinople 1453* (Cambridge; Cambridge University Press, 1964), VII ptk.

14 Kui EÜS seoses Stockholmis peetud ESTO '80-ga korraldas Skoklosteris oma esimese sõjajärgse ülemaaimse kokkutuleku, hakkasin Sigtuna ekskorsiooni läbiviimiseks koguma allikaid ja kirjandust „Sigtuna 1187.a hävitamise" kohta.

15 Eerik Haamer, *1908 Kuressaares, †1994 Kungälvis.

16 Eerik Haamer, „Oota väsimata vennas" ja „Kojupurjetajad", Eesti Üliõpilaste Seltsi Stockholmi Koonduse omand; *Eerik Haamer*, koostanud Reeli Kõiv (Tartu: Tartu Kunstimuuseum, KUMU Kunstimuuseum, 2008), lk 234 jj, illustratsioonid 305 ja 306.

17 Karl Ristikivi, *1912 Paadrema vallas, †1977 Stockholmis.

18 Karl Ristikivi, „Sigtuna väravad", *Sigtuna väravad. Juturaamat.* (Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1968), lk 173–202, 177.

19 Rootsist pärit kanoniseeritud pühak Birgitta Birgersdotter (1303–1373), birgitiinide kloostriordu rajaja.

20 Selline olukord oligi Rootsis Birgitta ajal, Mecklenburgist tulnud Albrechtide võimuperioodil 1364-1397. Tugevat rahvuslikku vastasseisu avaldati näiteks just birgitiinide Vadstena emakloostris. Diaariumis kirjutati: „Siis istusid röövlinnud kõrgetele mäetippudele, sest sakslased rõhusid maad mitmeid aastaid."

21 Toosama, kellest iga endast lugupidav Põhjala ja Balti meeskoor laulab Edvard Griegi võimsat, oreli saatel ja suure baritonisoologa „Landkjending": „See oli Olav Tryggvasson ..."

kuus talve orjana – küllap siis Saaremaal. Sealt müüdud ta edasi Novgorodi.[22] Sealse Sofia katedraali uhked ja läänelikud romaani stiilis pronksuksed kuuluvad tõepoolest XII sajandi keskpaika. Nii et ajaliselt võinuksid nad hästi sobida meie Sigtuna looga. Ent juba 1922. aastal tõestati, et need uksed valati Plocki linna jaoks ühes Magdeburgi töökojas Saksimaal ja et neil ei ole kunagi olnud seost Sigtunaga, veel vähem saarlastega.[23] Ja mida olekski olnud peale hakata linnaväravatega Sigtunas, millel pole linnamüüri?[24] *Vt illustratsiooni käesoleva aastaraamatu lõpus.*

Küsime: Kust ja kuidas võis Mälk 1930. aastate keskel tulla Sigtunat laastavate saarlaste ideele? Aga see mõte liikus siis juba üsna laialt, sest esiteks oli Tallinna „Estonia" ooperi direktor Hanno Kompus[25] 1928. aastal lavastanud selsamal eesti-rootsi teemal, mille kulminatsiooniks ongi Sigtuna hävitamine, Evald Aava[26] ooperi „Vikerlased". Selle esimese eesti rahvusliku ooperi libreto kirjutas Voldemar Loo.[27] Ooperit hinnati väga ja seda esitati juba esimesel hooajal 22 korda. Ooper toodi 1934/35. aasta hooajal uuesti „Estonia" ja siis ka Tartu „Vanemuise" lavale, ka hiljem mängiti seda „Estonias" korduvalt: 1942., 1955/56., 1961. aastal jne.[28]

Teiseks arendas kirjanik Karl August Hindrey[29] ajavahemikul 1933–1939 korduvalt eesti viikingite ja „Sigtuna 1187" teemat. Tema kaheköitelist romaani „Urmas ja Merike" (1935/36) premeeriti suure auhinnaga ja sellest avaldati mitu kordustrükki. Nii aitas Hindrey oluliselt levitada „üldist teadmist" eestlaste Sigtuna hävitamise kohta.[30]

Edasi: konkureerimaks 1932. aastal avaldatud „Eesti rahva ajalooga" ilmus 1935. aastal suur ja laialt reklaamitud, seekord peaasjalikult Tartu haritlaste koostatud „Eesti ajaloo" esimene köide. Selle koguteose vastava peatüki kirjutas Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo professor Hans Kruus.[31] Sigtuna sündmuste puhul tugines ta sisuliselt Stockholmi ülikooli kolleegide Adolf Schücki (1926) ja Gunnar Bolini (1933) Rootsi varajast linnastust resp. Stockholmi teket lahkavatele teostele, mis suhtusid eestlaste võimalikku osalemisse Sigtuna hävitamises pigem skeptiliselt.[32] Kuid seal, kus Schück on oma järeldustes Sigtuna hävitamise kohta ettevaatlik – linna olla hävitanud ebamäärased paganlike mereröövlite laevastikud – paneb resoluutne Kruus täie rauaga: Sigtuna tehtud koguni maatasa eestlaste ja kuralaste, võib-olla ka karjalaste poolt.[33]

---

22 Snorri Sturluson, „Olav Tryggvassons saga", *Nordiska kungasagor I. Från Ynglingasagan till Olav Tryggvassons saga* (Stockholm: Fabel, MCMXCI), lk 191 jj; *Eesti NSV ajaloo lugemik*, 1.kd, *Valitud dokumente ja materjale Eesti ajaloost, kõige vanemast ajast kuni XIX sajandi keskpaigani*, koost Juhan Kahk ja Artur Vassar (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960), lk 12 jj, dok nr 5; Enn Tarvel, „Ajalugu kui kaunis muinasjutt", *Tuna* 2 (2002): 4-10, 8, 158.

23 Oscar Almgren, „Sägnen om Sigtunaporten i Novgorod", *Uppsala Fornminnesförenings Tidskrift* 9 (1922/23): 65-71, 399–400; Sten Tesch, „Sigtunas förhärjning 1187 – myt eller verklighet", *Yngre järnålder och historisk arkeologi. Två seminarier vid Stockholms museum*, toim Peter Bratt ja Åsa Lundström (Stockholm: Stockholms läns museum, 1999), lk 89; Enn Tarvel, „Sigtuna hävitamine 1187.aastal", *Tuna* 2 (2007): 25.

24 Sten Tesch ja Jacques Vincent, *Vyer från medeltidens Sigtuna = Images of Medieval Sigtuna = Ansichten von Sigtuna im Mittelalter = Vues de Sigtuna au moyen âge*, Sigtuna Museers skriftserie 10, (Sigtuna: Sigtuna museum, 2002), lk 10, 11, 17, 21, eriti rekonstruktsioon lk 25.

25 Hanno Kompus, *1880 Rannu vallas, †1974 Montrealis.

26 Evald Aav, *1900 Tallinnas, †1939 Tallinnas.

27 Voldemar Loo, *1899, †1953 Stockholmis.

28 Juhan Aavik, *Eesti muusika ajalugu, IV, Kunstmuusika: Eesti Vabariigi aeg* (Stockholm: Eesti Lauljaskond Rootsis, 1969), lk 64; Arne Mikk, „70 aastat Evald Aava ooperi 'Vikerlased' sünnist", *Teater, Muusika, Kino* nr 1 (1999): 47–55.

29 Karl August Hindrey, *1875 Abjal, †1947 Tallinnas.

30 Karl August Hindrey, „Vikerlased", *Armastuskiri. Novellid* Tartu: Postimees, 1933); Karl August Hindrey, *Urmas ja Merike. Lugu aasta 1000 ümber*. I-II (Tartu: Noor-Eesti, 1935-36); Karl-August Hindrey, „Häving", *Looming* (1936): 2-18; Karl-August Hindrey, „Sigtuna häving", *Sigtuna Häving. Jutustusi* (Tartu: Eesti Kirjanikkude Liit, 1937), lk 337-402; Karl-August Hindrey, „Hukatus Mälaril", *Hukatus Mälaril. Novellid* (Tartu: Noor-Eesti, 1939), lk 104-133.

31 Hans Kruus, *1891 Tartus, †1976 Tallinnas. Lähemal ajal valmib Toronto ülikooli professori Jüri Kivimäe suur Kruusi biograafia, mis ilmub Tartu Ülikooli rektorite biograafiate sarjas.

32 Adolf Schück, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling* (Uppsala: Diss Stockholms Högsk., 1926), lk 394; vt ka Adolf Schück „Sigtunas förstöring 1187", Fornvännen 48 (1953): 215 jj; Gunnar Bolin, *Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande stockholms förhistoria* (Uppsala: Diss. Stockholm, 1933); arvustus Evald Blumfeldt, Ajalooline Ajakiri (1934): 188 jj.

33 *Eesti ajalugu. I. Esiajalugu ja muistne vabadusvõitlus*, toim Harri Moora ja Hans Kruus (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1935), lk 263.

Tuleb eeldada, et Kruus ja võib-olla ka Hindrey olid jõudnud tutvuda kontradmiral Hermann von Salza[34] Eesti meresõdade ajaloo ülevaatega,[35] mis vanema aja puhul tugineb Saaremaa muinas-aja teeneka uurija Jean Baptiste Holzmayeri[36] juba 1868. aastal ilmunud publikatsioonile keskaja saarlaste sõjakunstist ja nende sõjalaevadest.[37] Aga kindlasti tundsid Kruus ja Hindrey „Vikerlaste" süžeed ja menu ning kahtlemata teadsid, et vabadussõjalasest ajaloolane ja Kruusi loengute kuulaja Juhan Libe[38] oli, mis seal imestada, astunud „Eesti rahva ajaloos" (1932) jõuliselt välja muinaseestlaste kui Sigtuna hävitajate „kaitseks".[39]

Lundi folklorist ja kirjandusloolane Herbert Salu[40] näitas paarkümmend aastat hiljem (1956) veenvalt, kuidas kõik nimetatud autorid ja ajaloolased: V. Loo, J. Libe, küllap ka H. Kruus, A. Mälk ning ka K. A. Hindrey on oma eestipärased mahapõletamis-versioonid sisuliselt üle võtnud ärkamisaja viimase perioodi suurkuju Karl August Hermanni laialt levinud jutustusest „Auulane ja Ülo" (1887). See raamatuke levis kohe üle maa 12 000-s eksemplaris ja hiljem neljas kordustrükis, neist viimane 1901. aastal. Hermann ise aga leidnud selle teema kodu-uurija ja eesti esimese arheoloogi Jaan Jungi[42] tööst „Kodu-maalt" (1878).[43] Samas tuleb nentida, et ainuke nimetatud autoreist, kes annab „Sigtuna 1187" kangelasliku peaosa eranditult saarlastele, on saarlane Mälk. Kusjuures tuleb, nagu nii mitmegi olulise vanema eesti ajaloolise teema puhul, ka eestlaste Sigtuna küsimuse algust otsida veel kaugemalt, ärkamisaja algaastatest, nimelt ja muidugi Carl Robert Jakobsoni juures.[44] Oma esimeses isamaakõnes (1868) käsitles Jakobson ka Sigtuna saatust:

> „...1188 purjutasid (*sic!*) Eestlased Rootsimaale Mälaari järwe, kes sel aeal Daani kuninga walitsuse al seisis, lõiwad seal ülema piiskoppi Johanni Upsalast 1sel Juunil maha ja põletasid pereka Sigtuuna linna ära, kellega naad praegust Rootsi pealinna Stukholmi sundisid asutama. Praegu pannakse weel, ehk kül jo ligi 700 aastat sest aeast mööda läinud, Stukholmi ja Upsaala wahel wana Sigtuuna waremeid ja wägewaid neljanurgelisi tornisi imeks, ja ei jõueta ära mõista, kuidas selleaegse puuduliste sõa-riistatega Eestlastel võimalik olnud, seesugust wägewat ja perekat linna ära lõhkuda. Rootslaste suus liiguwad aga praegu weel kõiksugused juttud selle linna ärarikkumisest ja iseäranis Eestlaste wahwusest seal juures."[45]

Huvitav on see lõik ka seetõttu, et Jakobson näib olevat esimene eestlane, kes kasutas Sigtuna puhul kirjalikke põhiallikaid. Tundub, et ta on tutvunud ka Holzmayeri teesidega saarlaste laevastike võimsusest ja et ta kombineeris neid põhiallika sõnumiga. Ei ole aga teada, miks esimese eesti üldajaloo looja Villem Reiman (1903, 1920)[46] Sigtuna juhtumit üldse ei maini.[47]

---

34 Hermann von Salza, *1885 Haapsalus, †1946 Moskvas, Eesti Vabariigi merejõudude juhataja 1925–1939, kontradmiral (1928).

35 „Vanade eestlaste meriasjandus", *Sõdur* 52 (1926): 1111–1114.

36 Jean Baptiste Holzmayer, *1839 Mainzis, †1890 Kuressares, kohaliku gümnaasiumi ülemõpetaja, Saaremaa muinasaja uurija.

37 Jean Baptiste Holzmayer, *Osiliana. 1, Das Kriegswesen der alten Oeseler (Arensburg: Asafrey, 1868).*

38 Juhan Libe, *1904 Põltsamaal, †1947 Stensbekis, Taanis.

39 *Eesti rahva ajalugu I*, toim Juhan Libe, August Oinas, Hendrik Sepp jt (Tartu: Loodus,1932–33), lk 83.

40 Herbert Salu, *1911 Küti vallas Viru-Jaagupi kihelkonnas, †1988 Lundis.

41 Karl August Hermann, *1851 Võhma külas Põltsamaa lähedal, †1909 Tartus.

42 Jaan Jung, *1835 ja †1900 Tammekülas, Imavere vallas.

43 *Sakala maa ja Wiliandi lossi ja linna aja loust. Lõpetuseks mõned Wiliandi maa rahva vanad jutud.* Kodu-maalt 7, väljaandja Jaan Jung (Tartu: H Laakmann, 1878), lk 4; Herbert Salu, „Sigtunas förstöring i estnisk prosalitteratur", *Svio-Estonica. Studier utgivna av Svensk-Estniska Samfundet = Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi toimetised* XIII (ny följd 4) (Lund, 1956): 43–54.

44 Carl Robert Jakobson, *1841 Tartus, †1882 Kurgjal.

45 Carl Robert Jakobson, „Eestirahva valguse-, pimeduse-, ja koiduaeg. Peetud 6mal Viinakuu pääval 1868", *Kolm isamaa kõnet, Tartus „Wanemuise" seltsis pidanud C.R.Jakobson* (Peterburi: C R Jakobson, 1870).

46 Villem Reiman, *1861 Suure-Kõpu vallas, †1917 Kolga-Jaanis, pastor, prominentne ühiskonnategelane.

47 Villem Reiman, „Eesti ajalugu kesk-aja esimesel poolel", Kaarle Olavi Lindequist, *Üleüldine ajalugu; wana- kesk-, uus- ja kõige uuem aeg* (Jurjev: K Mattiesen, 1903–06), lk 487 jj.

Nagu eelnevast näha, oli vikerlaste ehk siis eesti või saare viikingite Sigtuna hävitamise teema juba ärkamisajast saadik Eestis mõnevõrra käibel. Pärast ooperit „Vikerlased" olid nad 1930. aastate keskel, kui ilmusid romaanid „Läänemere isandad" ja „Urmas ja Merike", üldiselt tuntud ja küllap Riikliku Propagandatalituse lahke abiga isegi moodi läinud. Vastsündinud lapsi hakati ristima Mälgu ja Hindrey peategelaste järgi – Alar, Meeli, Mehis, Maano ja Halliki, nagu ka Mälgu enda tütar Halliki, kes sündis aastal 1936. Ja muidugi Urmas ja Merike, nagu Hindrey romaanis.

Kui arvata esimeseks *sigtunensia estonica* lahtiseletajaks C. R. Jakobsoni aastal 1868, siis tuleb seni viimaseks pidada tallinlast Enn Tarvelit[48] 140 aastat hiljem. Tõsi, mitmekülgne Tarvel üllitas selleteemalisi kirjutisi juba 1990. aastatel.[49] Kuid tema 2007. a artiklit ajakirjas „Tuna" tuleb pidada tema seisukohtade lihvitud kokkuvõtteks eesti lugejaskonnale.[50]

Erinevalt rahvusoptimistlikust Kruusist on markantselt allikakriitilise Tarveli järeldus pigem ettevaatlik: nimelt ei lubavat Sigtuna uusimate arheoloogiliste kaevamiste tulemused (1990) linnas märgata mingeid sügavamaid rüüstamise jälgi. Ja veenvalt elimineerides Sigtuna ründamise võimaluse Novgorodi alla kuuluvate karjalaste poolt[51] argumenteerib Tarvel, et pigem on tõenäoline, et tegemist oli eestlastega.[52] Jah, aga laiendatud interdistsiplinaarne allikabaas tohiks anda tugevama vundamendi julgemale järeldusele. Selle saavutamine ongi käesoleva artikli peaülesanne.

Võtame ideeajalooliselt[53] kokku ja tõdeme, kuidas eestlased, võrreldes põhjamaalastega, hilinesid kahekordselt oma viikingiaja kui natsiooniloome (*nation-building*) koostisosa heroiseerimisega. Ühelt poolt võeti see rahvusromantiline teema käsile vähemalt pool sajandit pärast rootslasi. Juba 1811. aastal oli nimelt Erik Gustaf Geijer publitseerinud oma laineid löönud luuletuse „*Vikingen*". Ja aastatel 1820–1822 ning 1825 ilmus Esaias Tegnéri laia leviga eepos „*Frithiofs saga*".[54] Ning veelgi varem (1802) oli Geijerit ja Tegnéri inspireerinud taanlane Adam Oehlenschläger tulnud välja oma epohhiloova, programmilise luuletusega „*Guldhornene*" („Kuldsarved"). Teiselt poolt sattus eestlaste rahvusliku identiteedi loomisprotsess vikerlaste abil tegelikust viikingite ajastust kaugele. Tavaliselt peetakse viikingiperioodi lõpuks umbes aastat 1050 või 1066. Sellest jäid eestlaste 12. sajandi lõpu vikerlased maha vähemalt sada aastat. Jah, eks läbis iga rahvas oma rahvusromantilise ärkamisaja just siis, kui see oli võimalik ja väga vajalik. Eestlaste oma jäi 19. sajandi lõppu ja keskendus siis Eduard Bornhöhe „Tasuja" (1880) kiiluvees rohkem 1343. aasta Jüriöö mässule.

1. 2. Küsimusepüstitus

Viimati on „Sigtuna hävitamise" tõesuse või mittetõesuse probleemistikku lahanud Sigtuna linnaarheoloog Sten Tesch (1999, 2005), teineteisest sõltumatult tallinlane Enn Tarvel eesti, allakir-

[48] Enn Tarvel, *1932 Metsiku külas Virumaal.

[49] Enn Tarvel, „Sigtunan tuhoaminen vuonna 1187", *Suomen varhaishistoria*, toim Kyösti Julku, Studia historica septentrionalia 21 (Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 1922): 587–594; Enn Tarvel, „Die Zerstörung Sigtunas im Jahre 1187" *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, koost Alfredas Bumblauskas ja Rimvydas Petrauskas (Vilnius: Aidai, 1999), lk 27–35.

[50] Tarvel, „Sigtuna hävitamine", lk 24-27; Tundmatu kolleegi Tarveli uuringuid avaldasin samal 2007.aastal Sigtuna Muuseumi aastaraamatus *situne dei* samal teemal üsna ulatusliku artikli (vt viide nr 1).

[51] Sellega polemiseeris Tarvel peamiselt omaaegse Leningradi professori Igor P. Šaskolski suurvene šovinismi („Сигтуний йоход 1187 г.", *Исторические записки* 29 (1949): 135–163) ja *Борьба Руси против крестоносной агрессии на березах Балтики в XII–XIII вв.* (Leningrad: Nauka, 1978)) ning osaliselt ka „elukutselise karjalase", Joensuu ülikooli professori Heikki Kirkineni veendumustega karjalaste osatähtsusest („Historiallista taustaa ortodoksisen uskon tulolle Karjalaan", *Studia Historica Jyväskyläensia* 1 (1962): 45).

[52] Tarvel, „Sigtuna hävitamine".

[53] Rootsi ülikoolides on õppeaine *idé- och lärdomshistoria*, s.o ideede ja teaduse ajalugu.

[54] Mõlema 19.sajandi Rootsi kirjanduse suurkuju loominguga pidime Rootsi gümnaasiumides tegelema intensiivselt veel 1960.aastate algul.

jutanu rootsi (2007) ja vene keeles Jelena Rõbina (2009). Seejärel esinesin avalike, kohalikus pressis refereeritud eestikeelsete loengutega Torontos ja Stockholmis.[55] Ometi, ja kõigele vaatamata, leiame küllalt põhjusi veel kord naasta teema juurde, eesti keeles, pealegi üsna põhjalikult. Pole kahtlust, kirjutab Sten Tesch (1999), et linna 1187. aastal rünnati, aga meil puudub kirjalik tõend, et ründajad olnuksid eestlased.[56] Lähtume kolleeg Teschi professionaalsest seisukohast ja küsime: kas me tõesti ei ole võimelised lähemalt täpsustama, kes olid ründajad?

Jõudmaks edasi „Sigtuna 1187" küsimusega jagame edaspidise uurimise kaheks – Sigtuna ja Saaremaa peaosadeks. Ja needki jagame kaheks: ühelt poolt uuritava juhtumi vaieldamatud säilmed, jäänused (saksa keeli *Überreste* ja rootsi keeles *lämningar*) ja teiselt poolt kirjalik, filtreeritud, töödeldud, seega ikkagi sisuliselt vaidlustatav jutustus (saksa keeles *Tradition*, rootsi keeles *berättelse*). Niisiis küsime: Mida teame tegelikult Sigtuna 1187. aasta sündmuste kohta? Kes tegid? Mida tehti ja miks?

II. Sigtuna

II. 1. Arheoloogilised tõendid

Mida tunnistavad meie teema kohta sündmustest Rootsis säilinud jäänused?

Mõned nimed ruunikividel hilisemast, enam-vähem kristlikust viikingiajast Mälari piirkonnas, näiteks Selaö saarel, Ängeby külas, tõendavad kontakte idakaarega – Domesnäsi neeme (Kuramaa põhjatipu), Lindesnäsi neeme (Rävälä), Virumaa ranniku ja mitmete muude paikadega. Veel varasematele ülemereühendustele viitab Hamburg-Breemeni peapiiskop Rimbert oma mentori Ansgari hästi tuntud eluloos (*Vita Anskarii*), IX sajandist. Svealaste kuningas Björn käinud nimelt selle sajandi keskel kuralastelt makse sisse nõudmas.

Need andmed saavad olulist tuge Uppsala ja Riia arheoloogide Birger Nermani ja Francis Balodise Rimberti nimetatud „Seeburgi" ja „Apulia" otsingutest 1929., 1930. ja 1931. aasta arheoloogiliste kampaaniate ajal Kuramaal ja Leedus (Grobiņa, Apuolė) ning Samlandi rannikualadel Ida-Preisimaal (tänapäeval Kaliningradi oblastis). Leiud näitasid, et Grobiņa ja Apuolė juures olid eelviikingiaegsed[57] *gute*'de ehk gotlandlaste ehk ojamaalaste kolooniad. Grobiņas olid kolmest kaks kalmistut nende päralt. Ka Apuolės leiti ojamaalaste asustuste säilmeid.

Viikingiajastu svealaste ja ojamaalaste üks tavapärasemaid marsruute itta ja edasi mööda suuri jõgesid kuni Kontantinoopoli ja kasvõi muhameedlaste kalifaadini välja kulges Soome lahe ja Neeva (läänemeresoome *nõva*, „soo") jõe kaudu. Seda nimetati tollal *austrvegr* ehk teeks itta. Ajaloolane ja filmimees Lennart Meri ristis selle oma 1976. aastal ilmunud raamatus poeetiliselt „hõbevalgeks teeks".[58] Teine viikingiaegne idatee kulges mööda pikka Väina/Düna/Daugava jõge. Seepärast võib eeldada, et läänepoolsed svea ja ojamaa meresõitjad ning Eesti saartel ja rannikuil elavad eestlased olid üksteist meid köitvaks XII sajandiks juba aastasadu päris põhjalikult tundma õppinud.

[55] 2007.aasta detsembri keskel pidasin Toronto Tartu College'is ettekande samal teemal, mida refereeris üksikasjalikult Kaire Tensuda kohaliku ajalehe „Eesti Elu" 2008.aasta 4.jaanuari numbris. Referaat trükiti ära ka (Toronto) „Estonian World Review" veebilehel, sealt leidis osa sisust tee Vikipeedia „Saaremaa" veebilehele. Stockholmi „Eesti Päevalehes" ilmus 2008.aasta kevadel Ivar Paljaku referaat.

[56] Tesch, „Sigtunas förhärjning 1187".

[57] Rootsi historiograafias nn Vendeli-periood.

[58] Lennart Meri, *1928 ja †2006 Tallinnas. Eesti Vabariigi president 1992–2001. Lennart Meri, *Höbevalge. Reisikiri tuulest ja muinasluulest* (Tallinn: Eesti Raamat, 1976); Eelnevat mitte tundes: Hain Rebas, „Internationella medeltida kommunikationer till och från Baltikum", *Historisk Tidskrift* (cit. SHT) 2 (1978): 156–185; Henrik Breide, *Sjövägen till Estland. En medeltida färdbeskrivning från Utlängan till Reval*, Stockholm Marine Archaeology Reports 5 (Stockholm: Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, 2006). Hiljem on samadel teemadel avaldanud vene ajaloolane Tatjana Džakson, ka inglise keeles, 2005, 2008, 2009.

Sigtuna arheoloogid on loovad ja töökad professionaalid. Aga nende sihikindlate otsingute kiuste ei ole nad linna pinnasest siiani suutnud leida vähimatki tõendit XII sajandi lõpu suurema hävingu või tulekahju kohta. Linna rahulik eksistents kirikliku ja regionaalse väikekeskusena jätkus veel kaua. Alles XIV sajandi globaalsed katkulained ja agraarkriisid, maapinna kerkimine ja Stockholmi tähtsuse vääramatu kasv lõid sigtunalaste välistegevustel jalad alt.

II. 2. Idaranniku ja saarte märktuled ja tornlinnused

Küsime: Kas Rootsimaa idarannikul kaitsti end võimalike idapoolsete rünnakute vastu? Kuidas? Kas leidub seal jälgi mõnest XII sajandi püsivast kaitsesüsteemist? Aga muidugi. Neid on isegi mitu: märgutuled ja tornlinnused.

Mälari suudme tsentraalselt organiseeritud valvetõkete ja märgutulede liin on hästi tõendatud, muuhulgas Upplandi ja Södermanlandi keskaegsetes maakonnaseadustes (*landskapslagar*); vrd nende „kuningaga" nimesid. Mälari järve suunas algas hoiatustervik kagus Nämdö lahes (*Nämdöfjärden*), 43 meetri kõrgusel märgutulega (*böte, vårdkase*) saarekesel Nämdö böte. See jätkus *ledung*'i ehk kuningliku sõjalaevastiku kogunemispunktis „Kuninga sadamas" (*Kungshamn*) endisel Sikla saarel kitsast Skuru väinast (*Skurusund*) lääne pool. Süsteem kulges edasi läände „Kuninga kübara" (*Kungshatt*), „Kuninganeeme" (*Kungsnäs*) ja „Kuningamäe" (*Kungsberga*) kaudu Birka (*Björkö* saare) suunas ning kulges sealt põhja poole edasi mööda *Svartsjölandet*'i idakülge, Almare väina (*Almarestäket*) ja Skarven'i (Mälari järve osa) kaudu Sigtuna peale.[59]

Üldse leiame kõrgkeskaegseid märgutulesid (*böte*) kogu Rootsi idarannikul, Blekingest lõunas kuni Põhja-Upplandini, aga ka Ahvenamaa saarestikus ja Soome lahe põhjarannikul. Teadlased vaidlevad viimasel ajal mitte süsteemi olemasolu, vaid vanuse üle. Probleem on selles, et kas tegemist on viikingiaegse (Uppsala ülikooli professor Ivar Modéer) või veidi hilisema, s t enamvähem „Sigtuna 1187" aegse (Helsingi ülikooli professor Lars Huldén) moodustisega.[60] Huvitav, miks tekkisid need märgutulede süsteemid just seal? Kelle vastu?

Üsna ühemõttelise vastuse meie küsimusele annavad kõik ajalooliste muististena säilinud kastellid ehk tornlinnused, s t üksikud kivist varje- või kaitsetornid, mis ehitati XII sajandi lõpus sinnasamasse Soomemaa edela- ja Rootsimaa idarannikule. Neid ja nende algeid ida-lääne teljel avastame tänapäevalgi alates Turu kindlusest (*Åbo slott*) Aura jõe suudmes ja Turu saarestikust, näiteks Stenberga/Linnavuori Maskusel, üle Kastellholmi Ahvenamaal ja torni *Kärnan/Tre Kronor* Stadsholmenil (Stockholmi lossi alge), üle Bromma, Solna ja Åkeri kindluskirikute ning ka Järfälla kiriku, mis asub juba Mälari orus. Edasi lõuna pool näeme samu algmeid Nyköpingshusi kindluses Sörmlandi rannikul, Stegeborgi kindluses Slätbakeni lahes, ja Stensöhusis Bråvikeni lahes Östergötlandis. Sama kehtib Smålandi kindluskirikute kohta Möre rannikul, nagu nt Hossmo, ja mahajäetud Källa kiriku kohta Ölandil, mis sai oma kivist torni umbes 1170. aastal. Kalmari lossi ja Borgholmi lossi eelkäijad koosnesid samasugustest üksikutest kaitsetornidest. Üks selliseid on ka Visby sadama Püssirohutorn (*Kruttornet*). Ojamaal tunneme samasuguseid tornlinnuseid samast ajast üsna mitu: põhjast lõunasse Bunge kirik ja tornid Lärbros, Gothemis, Västergarnis, Gammelgarnis, Fröjelis, Öjas ja Sundres.[61]

[59] Nils Ahnlund, *Stockholms historia före Gustav Vasa* (Stockholm: Norstedt, 1953), lk 71; Staffan Högberg, *Stockholms historia*. 1. *Den medeltida köpstaden. Hans Nådes stad. Stormaktens huvudstad. Borgarnas stad* (Stockholm: Bonnier fakta, 1981), lk 10 jj.

[60] M Rönnbacka, „Böte", *Språkbruk* 2 (2012).

[61] Ahnlund, *Stockholms historia*, 71; Carl Jacob Gardberg ja Erik B Lundberg, „Kastal", *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid (cit KLNM)*, Bd VIII (København 1962), 323 jj; Jes Wienberg, „Fortresses, Storehouses and Symbols – ambiguous churches of the Baltic Sea", *Der Ostseeraum und Kontinentaleuropa 1100–1600. Einflussnahme, Rezeption, Wandel*, hrsg von Detlef Kattinger, Jens E Olesen, Horst Wernicke, CCC VIII. (Schwerin: T Helms, 2004), lk 35 jj.

Tornlinnuste tekkest pisut varem, seoses Taani kuningliku keskvõimu kujunemisega XII sajandi keskel, ehitati tüüakaid ümarkirikuid Bornholmi saarel, kaitseks lääneslaavi hõimu vendide mandrilt lähtuvate lõputute ründeretkede vastu. Rügeni saare vallutamine taanlaste poolt ja nende liit sakside vägeva hertsogi Heinrichiga (*Heinrich der Löwe*) lõpetas järsult lääneslaavlaste sõjalise aktiivsuse avamerel ja lõi eeldused Taani võimu laienemiseks Läänemere ruumis, ka Eestimaa suunas.

Needsamad, igal juhul enne 1200. aastat korraldatud märgutulede süsteemid ja kohalikud kaitsetornid Rootsimaa idarannikul ja saartel tunnistavad karmi ajastut, viitavad ohtudele ja vägivaldse surma võimalusele Läänemere piirkonna keskosas. Aga nad näitavad ka kohalike kogukondade algatusvõimet ajal, kui svealaste keskvõim oli märgatavalt nõrgenenud Eriku ja Sverkeri dünastiate pidevate troonitülide ajal. Kas ümberehitatud kujul või aeglaselt lagunedes püsib enamik neist tornlinnustest veel tänaseni. Neid pani oma 1741. a. Gotlandi ringreisil tähele ka Carl (von) Linné ja imestas kohalike inimeste ütluste üle, et need olevat kohalikest (romaani/gooti) kirikutest vanemad.[62] Tornlinnused tõendavad käegakatsutavalt, et rootsi kuningavõim ei tulnud aastakümnete kestel toime idapoolsete röövlilaevastike tõrjumisega. Aga need kiviehitised iseenesest ei ütle veel midagi selle kohta, kelle vastu rannikurootslased pidid end niimoodi kaitsma. Vastuseid tuleb otsida teistest allikatest, ka teisel pool merd.

II. 3. Traditsioon: Kõrgkeskaja rootsi ja norra kirjalikud allikad: annaalid, kroonikad, Sverre saaga

Mis pildi annavad meile „Sigtuna 1187" asjus rootsi vanimad kirjalikud allikad? Neist peetakse kõige vanemaks Visby minoriitide ehk frantsiskaanlaste annaalide ülestähendust: *...combusta erat ciuitas Sigtonensis a paganis...*[63] Kuid frantsiskaanlaste mungaordu asutati alles 1223. aastal ja Visbysse saabusid need hallid kerjusmungad veel 10 aastat hiljem, st terve inimpõlv pärast „Sigtuna 1187". Jumal teab, kust need inimesed kõik kokku tulid, milliste eelteadmistega, milliste kirjade ja dokumentidega.

Kuid ajaliselt on „Sigtuna 1187-le" kõige lähem narratiiv Norra kaasaegne ja kuninglike tegelaste kohta hästi informeeritud (kuningas) Sverre saaga.[64] See võiks vähemalt vastata küsimusele, miks juhtus Sigtuna lugu just 1187. aastal. Sverre saaga järgi olevat nimelt kuningas Sverre vend, prints Erik, 1185. või 1186. aastal seilanud viie laevaga ida poole, ikka sõjaretkele, mis muidu. Ta rüüstanud tükk aega eestlaste rannikualasid ja võtnud rikkaliku saagi, muuhulgas mitu laeva. Veel Ojamaa juures kaaperdanud ta kaks sakslaste laeva ja purjetanud seejärel svealaste maale *Svitjod*'i oma sugulase kuningas Knut Erikssoni juurde. Küllap ta siis Sigtunasse purjetas, kuhu mujale ikka. Nõnda võis 1187. aasta vägivaldne sissetung Mälarile väga hästi olla vastulöök norra printsi Eriku vägivallategudele Eesti rannikualadel, nagu 1953. aastal arvas Sverre saaga tõelevastavust kõrgelt hinnanud Stockholmi ajalooprofessor Nils Ahnlund.[65]

Et midagi tõestisündinud faktiks pidada, nõuab klassikaline allikkriitika vähemalt kahte teineteisest sõltumatut, kompetentset ja erapooletut viidet. Nõnda ei piisaks frantsiskaanlaste üksikust ja tükk aega pärast väidetavat sündmust jäädvustatud teatest, et nimetada väidetud „kom-

[62] Carl Linnaeus, *Carl Linnæi Öländska och gotländska resa, förrättad år 1741, toim Carl-Otto von Sydow* (Stockholm, 1977), lk 242.

[63] „Chronologia Svecica ex Codice Minoritarum Wisbyensium, 815–1412", *Scriptores rerum Svecicarum medii aevi* (cit SRS) I (Uppsala, 1818), lk 39 jj; *Visbyfranciskanernas bok. Handskriften B 99 i Kungliga biblioteket*, toim Eva Odelman ja Evert Melefors, Arkiv på Gotland 5 (Visby: Landsarkivet 2008), 54/55.

[64] Sverre Sigurdsen oli Norra kuningas 1177–1202. Tema korraldusel alustati 1185.aastal tema ajaloo kirjutamist. NB! norralaste ja islandlaste mõiste saaga tähendab ajalugu, mitte muinasjuttu.

[65] Ahnlund, *Stockholms historia*, 23.

Teekond Sigtunasse

busteerimist" tõeliseks ajaloosündmuseks. Ent Rootsi klassikaliste allikakogumike „Scriptores rerum svecicarum" (SRS) ja „Annales suecii medii aevi" (ASMA)[66] lähemal uurimisel ilmneb, et suuresti sama sisuga ülestähendusi leiame mitmes varasemas Rootsi kronoloogias ja annaalides. Kahjuks ainult möödaminnes on neile tähelepanu pööranud ka Adolf Schück (1926, 1935), Nils Ahnlund (1953),[67] John Lind (1981)[68] ja viimati Enn Tarvel (2007). Vaid üks kronoloogiatest eristub oma sisu poolest pisut ja teatab, et Sigtuna põletati maha (*incensa est*), mis asja sisu ei muuda.

Nüüd on küsimus selles, kas need kronoloogiad ja annaalid toetuvad üksteisele või kas on neist mõni sõltumatu, st iseseisev? Üldises plaanis jõudsid vastusele kõige lähemale Sture Bolin 1931. aastal ja Göte Paulsson 1974. aastal. Nende väited publitseeris Kjell Kumlien 1979.[69] aastal. Aga ikka veel ei tea me kindlalt, milline SRSis ja ASMAs avaldatud kroonika on algupäraseim. See pole ka tähtis, sest, nagu öeldud, nad ei erine eriti oma sisu poolest. Pealegi tuleb neid kõiki pidada parimal juhul teisejärgulisteks, s.o jutustuseks . Neist pole ükski uuritava sündmustiku säile või jäänus vaid on kellegi poolt filtreeritud, sõnastatud; ja nad esitavad seega vaieldavaid jutustusi meie teema kohta. Niisiis peame leidma teisi, iseseisvaid muistise kaliibriga allikaid, s.o jäänuseid, mis annaalide kombusteerimise väidet kas toetaksid või ümber lükkaksid.

Nõnda ei toeta siiani leitud Sigtuna säilmed ehk muistised kirjaliku traditsiooni saatuslikku draamat. Aga terve keskaegne Sigtuna linn pole ka veel välja kaevatud ega läbi uuritud.

Samas tõdeme, et Visby frantsiskaanid ei ürita fikseerida Sigtuna väidetavate hävitajate identiteeti. Nad teatavad ainult, et tegijad olid „paganad" (*a paganis*). Arvatavasti oli rahva või hõimu määratlemine Visby vagadele munkadele üsna ükspuha. Nende kristlike seisukohtade tuumaks kesk tormilist misjoniajastut Läänemeremail, mida ju XIII sajandi algus endast suuresti kujutas, oli loomulikult see, et rüüstajad olid ristimata paganad. Aga missugused svealaste juba meresõitjatest naabrid elasid tol ajal oma elu ikka veel ilma jumaliku lunastuse väljavaateta? Kellel neist võis olla küllalt palju taipu, jõudu ja laevu säärase operatsiooni läbiviimiseks? Mida vastavad sellele küsimusele keskaegsed ja varauusaegsed rootsi kroonikad?

II. 4. XIV sajand: Eriku riimkroonika

Anonüümne ja rõhtutatult rüütellik (hertsog) Eriku riimkroonika pärineb 1320. aastatest.[70] Seal nimetatakse Sigtuna mahapõletajateks (Novgorodi) venelasi ja (neile alluvaid) karjalasi.

Rohkem kui pool sajandit tagasi üritas erudiit Ingvar Andersson[71] tuvastada kroonika autoreid.[72] Ta pakkus kaks varianti. Meid huvitavam ja üldiselt pealejääv eeldab, et kroonika kirjutatati (rootslaste) Åbo/Turu lossis, ringkondades, mis ümbritsesid noort väepealikku Mats Kettilmundssoni. Toosama härra Mats oli 1300/01. aasta talvel olnud üha kaugemale itta tunginud rootslaste suurejoonelise Landskrona puukindluse ülem Ohta jõe Neevasse suubumise kohas, tänapäeva Peterburi südalinnas. Härra Matsist sai hiljem kroonika peakangelase hertsog Eriku üks tähtsamaid toetajaid. Alates 1324. aastast oli ta Turu lossi ülemfoogt.

66 *Annales Suecici medii aevi. Svensk medeltidsannalistik*, koost ja toim Göte Paulsson (Lund: Gleerup 1974).

67 Ahnlund, *Stockholms historia*, 84,

68 John H Lind, „Varæger, nemcer og novgoroder år 1188", *Historisk Tidskrift för Finland* 2 (1981): 174 jj.

69 Sture Bolin, „Om Nordens äldsta historieforskning. Studier över dess metodik och källvärde" (Diss. Lund, 1931), VII ptk: Annalnotiserna rörande Sveriges historia t o m 1200-talets mitt, lk 201–245; Kjell Kumlien, *Historieskrivning och kungadöme i svensk medeltid* (Stockholm: Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademin. 1979)

70 „Stora rimchrönikan", SRS I:2, 1–52; *Erikskrönikan enligt Cod. Holm:D.2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter*, väljaandja Rolf Pipping (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1921, uustrükk 1961); Erikskrönikan, toim Sven-Bertil Jansson (Stockholm: Tiden, 1985).

71 Ingvar Andersson, *1899, †1974, ajaloolane, Rootsi riigiarhivaar.

Liigume mõtetes esimeste Rootsi-Novgorodi sõdade ja piirilepingu ajal. Rahu sõlmiti 1323. aastal Nöteborgi (Pähkinälinna, Orešek) kindluses, seal kus Neeva voolab välja Laadoga järvest. Enam-vähem samal ajal kirjutatigi Eriku kroonika. Seepärast ei ole imekspandav, et needsamad Novgorodi venelased ja neile alluvad karjalased kirjutati ekspansiivsete rootslaste peamisteks vastasteks. Nii sobis kangelasliku Mats Kettilmundssoni esiletõstmine kokku krooniku eesmärgiga, kui ta kujutas ka XII sajandi lõpu Sigtuna rüüstajaid härra Matsi venelastest vaenlaste esivanematena.

Tundmatuks jäänud krooniku anakronismi paljastavad kaks asjaolu: esiteks, kui svealaste *ledung* ehk maleva laevastik kroonika järgi oma *snäcka*-dega, s.t klinkerplangutuse ja hea püsivusega laevadega[73] purjetas 1250. aastal hämelaste ja 50 aastat hiljem Neeva suunas, olevat karjalased kasutanud märksa lihtsamaid paaditüüpe nagu *usko* (uisk) ja *haapa* (haabjas). Venelased aga olevat kasutanud lamedapõhjalisi lotjasid, mis ei olnud samuti merekõlblikud. Säherduste alustega olnuks vaevalt võimalik jõuda üle Läänemere ja näiteks Sigtuna alla. Ja teiseks, ehkki venelasi ja karjalasi oli juba X sajandi lõpus ristitud ja nimelt usinalt misjonitööd tegeva Konstantinoopoli idakiriku poolt, sõimab meie katoliiklik rootsi kronist neid kategooriliselt ikka paganateks. Tõelised paganad olid seevastu veel XIII sajandi esimestel aastakümnetel Saaremaa, Eesti- ja Kuramaa randlased.

Eriku kroonika autor kordab Visby frantsiskaanlaste teadet, et Rootsi järjekorras teise peapiiskopi Joni (Johannese) tapsid paganad 1187. aastal tema *Almarestäket*'i kindluses, mis asus Mälari järve maakitsusel Stockholmi ja Sigtuna vahel. Mispeale „kombusteeriti" Sigtuna linn. Sealsamas toob kroonik ära ühe loo, mis paneb eelneva Sigtuna kohta käiva ülestähenduse otsekui elama. Svealaste pealik Jon või Joan jarl[74] olla seigelnud koguni üheksa aastat oma laevadega idas ja rüüstanud nii venelaste kui ka ingerlaste alasid. Juba mainitud poliitilistel põhjustel on Eriku kroonika peavaenlaseks ikka Novgorod. Kui Jon jarl oma turnee lõpuks jõudis oma koju Mälari järve Ekerö saare[75] Askanäs'i tallu, said jälitajad ta kätte, tapsid ära ja põletasid ta talu maha. Aga Joni hakkajal lesel õnnestus põgeneda üle järve Hundhammari tallu, mis asus praeguse Stockholmi eeslinna Norsborgi lähedal. Sealt kutsuti kõik head naabrid appi. Paigas, kus võõrad ründajad end olid kaitseks valmis seadnud, nimelt *Eesta skär*'is, notiti nad kõik maha. Tuleb tähele panna varajast kohanime *eesta-* ehk eestlaste kalju või kari.[76]

II. 5. XV sajand: Ericus Olai

Kronoloogilises järjekorras järgmise Rootsi allika autor on renessansi *quattrocento* ajastul Sienas hariduse saanud Ericus Olai (Erik Olofsson), ajaloolane, üks Uppsala ülikooli esimesi professoreid ja poliitik.[77] Tema hilise XV sajandi kroonika toetub Sigtuna 1187. a sündmuste küsimuses nii vanadele kronoloogiatele kui ka Eriku kroonikale ning ei vii seetõttu meie teema uurimist ei edasi ega tagasi.

---

72 Ingvar Andersson, *Erikskrönikans författare.* Minnesteckning (Stockholm: Norstedt, 1958.

73 Laevatüübi poolest viikingiaegse kaubalaeva *knorri/knarri* järeltulija.

74 *Jarl = earl = major domus.*

75 Stockholmist läänes.

76 Nils Ahnlund, „Jon jarl", *Svensk sägen och hävd. Kulturbilder* (Stockholm: Geber, 1928), lk 149 jj; Arne Stade, „Den store Jon Jarl", *Svensk Historisk Tidskrift* (cit SHT) (1939): 113–138; Ahnlund, *Stockholms historia*, 93 jj; Tarvel, „Sigtuna hävitamine", 26.

77 Ericus Olai, *1420.aastatel, †1486. „Chronica regni Gothorum", SRS II (Uppsala, 1928), lk 1 jj; *Tunc etiam combusta est civitas Sigtonensis a eisdam paganis*; Sverker Arnoldsson, *Ericus Olai och periodindelningen i Sveriges historia*, Acta universitatis Gotoburgensis LVIII:4 (Göteborg: Wettergren & Kerber, 1953); Erik Lönnroth, „Ericus Olai som politiker", *Årsbok, Kungl Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala* (Uppsala, 1952), lk 149–171. Kordustrükk Erik Lönnroth, *Från svensk medeltid* (Stockholm: Bonnier, 1959), lk 127–142.

II. 6. XVI sajand: Vennad Olaus ja Laurentius Petri

Jõudes XVI sajandisse ehk uus- või reformatsiooniaega, ei saa me Rootsi historiograafias ei üle ega ümber vendadest Olaus ja Laurentius Petrist ehk Olof ja Lars Peterssonist.[78] Peale kõige muu toovad nad uusi andmeid ka „Sigtuna 1187" loosse. Vanemast vennast Olausist sai Rootsi põhimõttekindel reformaator, piiblitõlkija, ajaloolane ja kuningas Gustav Vasa kauaaegne kaastööline.

Pärast õpinguid professor Martin Lutheri juures Wittenbergis (1516–18) alustas Olaus oma tähelendu Strängnäsi piiskopilinnas Mälari järve lõunakaldal piiskop Mattiase kantsleri ja sekretäri ning kohaliku toomkooli õpetajana. Tollal säilitati veel embrüonaalset Rootsi riigiarhiivi Strängnäsi piiskopi juures. Juba sel ajal oli Olausel oma ameti tõttu loomulik juurdepääs riigiajaloo allikatele. Seejärel töötas ta seitse aastat (1524–31) Stockholmi linnakirjutajana ning ülendati seejärel kuningas Gustav Vasa isiklikuks sekretäriks (1531–33). Ka Stockholmi vanas lossis *Tre Kronor* talletati riiklike ürikuid, peeti riigi registratuuri.[79] Paneme tähele, et terve see ajalooline materjal oli pidevalt Olause käsutuses. Oma ebatavaliselt konkreetse ja tänapäevaselt mõtiskleva Rootsi kroonika kirjutas ta 1540. aastatel.[80]

Muidugi asub Olaus ajaliselt 1187. aastast veel kaugemal kui luulevormis kirjutatud Eriku kroonika. Ent lähtudes geograafilisest seisukohast asus Olaus – erinevalt Eriku kroonika perifeersest autorist – otse sündmuste keskmes, nimelt Mälari orus. Seal ta elas ja tegutses mitme aastakümne vältel ning sai seejuures kasutada Rootsi riigi kesksemaid arhiivmaterjale. Järeltulevate põlvede kahjuks kadus suur osa neist ürikuist Stockholmi lossi hävitavas tulekahjus 1697. aastal. Olaust tuntakse kui ebatavaliselt kindlameelset isiksust. Ta pidas vastu mitte üksnes Gustav Vasa propagandale[81] ja tema tavapärasele toorele sõimule, vaid ka koleerilise kuninga süüdistustele riigireetmises, mis võisid maksta elu. Sel tõeliselt verisel ajal julges ta koguni rünnata kuninglikku ülemvõimu, näiteks ühes jõulises jutluses „kohutavate vannete ja jumalateotuse vastu" (1539). See integriteet ja iseseisvus peegeldub ka Olause kui ajaloolase töös. Kõigi tema käsutuses olnud allikate laiaulatuslikku ja teadlikku kasutamist lahkasid tulemuslikult Stockholmi professorid Gunnar T. Westin (1946)[82] ja Olle Ferm (2007). Ka Rootsi Rahvusentsüklopeedias (*Sveriges Nationalencyklopedi*, 1994) rõhutatakse Olause peaaegu et tänapäevast kriitilisust allikate võimaliku kallutatuse vastu, nõudmist, et kasutatud allikad oleksid vabad võimalike poliitiliste eesmärkide mõjutustest. Nõnda tuleb Olaust pidada sirgeseljaliseks, ausaks ja igati professionaalseks ajaloolaseks.

Kahtlemata refereerib Olaus kohalikku Mälari oru traditsiooni, kui ta ennast „Sigtuna 1187" küsimuses otseselt vastandab talle hästi tuntud Eriku kroonikale, mida ta oma töödes on ohtralt kasutanud. Seega möödub ta vaikides Ericus Olai arvamusest, kellelt ta muidu on üle võtnud palju andmeid. Sigtuna hävitajate identiteeti lühidalt defineerides toetub Olaus selgelt teistsugusele ja tema poolt eelistatavamale teadmisele, võibolla isegi mingile nüüdseks (kas 1697. aastal?) kaduma läinud allikale. Nimelt teatab Olaus (lk 243) kõhklemata, et need olid eestlased

78 Olaus Petri, *1493 Örebros, †1552 Stockholmis. Laurentius Petri, *1499, †1573.

79 Herman Schück, *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den medeltida svenska statsmakten*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 4 (Stockholm: Liber/Allmänna förlaget, 1974).

80 Olaus Petri, „Svenska croeneka", *SRS* I:2, toim Gustaf Edvard Klemming, (Stockholm); Olavus Petri, „En swensk cröneka, Samlade skrifter af Olavus Petri 4, väljaandja Jöran Sahlgren (Uppsala: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1917).

81 Erinevalt Västeråsi piiskopist Peder Svartiste i langenud Olaus kunagi kuninglikuks propagandistiks. Vrd *Peder Svarts krönika*, trükitud umbes 1560; Pane ka tähele August Strindbergi vastuhakku problematiseeriva näitemängu *Olaus Petri* (Stockholm 1872, 1876) jätkuvat menu Rootsi lavadel.

82 Gunnar T Westin, *Historieskrivaren Olaus Petri. Svenska krönikans källor och krönikeförfattarens metod* (doktoriväitekiri, Lundi ülikool) (Lund: Lindstedts Universitetsbokhandel, 1946).

(Estar), kes tapsid Almarestäket'is peapiiskop Johannese ja kes „1187. aastal pärast Kristuse sündimist põletasid maha Sigtuna".

Olaus lisab, et pärast peapiiskopi tapmist surmasid eestlased (*Estarna*) Askanäsis Ekerö saarel ka ühe hertsogi (jarli), kelle nimi oli Hans (Johannes, Jon, Joan). Järgneb meile Eriku kroonikast juba tuttav dramaatika, kuidas Jon jarli lesk oma kiirelt kokku kutsutud abiväega tappis eestlased Esta skär'il, „mida nüüd kutsutakse *Esta klippa*'ks" (eestlaste kalju), nagu autor lisab seda kanti ilmselt hästi tundes. Asub see koht ju kenakesti Strängnäsi ja Stockholmi vahel.

Seejärel kirjeldab Olaus üksikasjalikult, kuidas justnimelt „paganlike meeste" poolt tapeti svealaste kuninga Johan Sverkerssoni 1220. aasta sõjakäigu ajal Läänemaale kaks Karli-nimelist Rootsi ülikut, nimelt Karl jarl ja Linköpingi piiskop Karl. Nagu me teame Läti Henriku kroonikast (vrd lk 22), olid vägilased tegelikult saarlased, kes olid täbarasse olukorda sattunud läänlastele appi tulnud. Nad olevat rünnanud svealaste poolt vallutatud Lihula linnust ja hävitanud krooniku sõnul 500 üle mere tulnud meest. Hertsog Karl „langes", ütleb meie teadjamees Henrik, tema nimekaim Linköpingi piiskop, olgugi kuninglik kantsler ja hilisema riigihalduri Birger jarli vanem vend, aga „tapeti tule ja mõõga läbi".[83] Nii tegid saarlased svealastega enam-vähem puhta töö. Traditsiooni kohaselt võttis nõrgenenud svealastel seejärel kaks aastakümmet aega uue *ledungi* ehk sõjalaevastiku väljasaatmiseks, seekord väidetavalt (1240) Birger jarli juhtimisel Neeva jõe suudmesse.

Siis kasutab Olaus juhust – ja nüüd läheb lugu üpris põnevaks – et avaldada oma üldisemat teadmist ja arvamust muistsete keeruliste aegade kohta. Ta lausa kaebab, kuidas paganad – eestlased ja karjalased (vahel ka preislased ja vendid) – on teinud Rootsis hävitustööd, kuidas on Läänemeri olnud vanasti täis mereröövleid ja kuidas need oma laevadega tavatsenud tungida Mälari järvele ning olla rannarahvale suurt kahju teinud. Olaus nimetab Sigtuna rüüstajaid otsesõnu eestlasteks ja nende laevatüüpi *snäcka* või *pyratica* („mereröövlilaev"), s t igapidi merekõlblikeks alusteks. See toetab arvamust, et Sigtuna 1187. aasta kallaletung leidis tõepoolest aset.

Olause vend Laurentius Petri oli samuti kirikumees, hiljem isegi peapiiskop, piiblitõlkija ja ajaloolane. Oma kroonikas räägib ta Sigtuna 1187 kohta vennaga sama juttu:[84]

> „Mis peale selle tema /kuningas Inge/ valitsemisajast järele jäi, see olevat olnud vaid rahu ja vaikus, peale eestlaste sissetungi Mälarile, kus nad Stäketi juures lõid maha peapiiskop Jönsi, kes oli Uppsala teine piiskop, ja seejärel rüüstasid ja põletasid Sigtuna linna, aastal 1187..."

Ka Johannes Magnus,[85] Petri-vendade kaasaegne katoliiklik kirikumees, ajaloolane ning maailmakuulsa etno- ja kartograafi Olaus Magnuse[86] vanem vend, on Sigtuna ja eestlaste asjas Olaus Petriga samal arvamisel.[87]

Nõnda valitseb XVI sajandi keskpaigas Rootsi pealinna Stockholmi piirkonnas ja Mälari orus seisukoht, et Sigtuna 1187. aastal ründajad ja koguni hävitajad olid eestlased. Seda tõika pani tähele ka Enn Tarvel (2007).[88] Ent kuidas saaks nüüd seda kohalikku, olgu küll mitu sajandit pärast toimunut fikseeritud arvamust kinnitada või ümber lükata? Tähendab, kuidas toetada, tõestada või tühistada Petri-vendade ühist väidet?

---

83 Henricus de lettis, *Heinrichs livländische Chronik = Heinrici chronicon Livoniae* (cit HCL), toim Leonid Arbusow ja Albert Bauer (2.trükk. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1955), XXIV, 3.

84 Laurentius Petri, „Chronica Svecana", SRS II:2, lk 3 jj.

85 Johannes Magnus (Jöns Månsson), *1488, †1544.

86 Olaus Magnus (Olof Månsson) *1490, †1557. Maailmakuulsa *Historia de gentibus septentrionalibus* [...] (Rooma, 1555) autor.

87 *Historia Ioannis Magni Gothi sedis apostolicae legati Svetiae et Gotiae primatis ac archiepiscopi Vpsalensis de omnibvs Gothorvm Sveonvmqve regibvs qui vnquam ab initio nationis extitere, eorúmque memorabilibus bellis late varieqve per orbem gestis, opera Olai Magni Gothi fratris eiusdem autoris ac etiam archiepiscopi Vpsalensis in lucem edita*, toim Olaus Magnus (Rooma, 1554), lk 24.

88 Tarvel, „Sigtuna hävitamine", 25.

III. Saaremaa

Kes need mereröövlid siis ometi olid? Millistel idapoolsetel paganatel oli sel ajal kasutada merekõlblikke laevu? Vastuseid pakuvad nii mõnedki üksteisest sõltumatud selleaegsed allikad, nagu Novgorodi kroonika, Taani Saxo Grammaticus (umbes 1200), Läti Henriku kroonika (1220. aastate lõpp) ja islandlase Snorri Sturlassoni „*Heimskringla*" (enne 1240), lisaks muidugi arvukad arheoloogilised leiud Saaremaalt. Alustame, nagu ikka, säilmetega.

III. 1. Arheoloogia – Saaremaa raud ja relvad

Marika Mägi[89] monograafia ja tema rootsipoolse mentori Nils Blomkvisti Visbys juhitud suurprojekt CCC (*Culture Clash or Compromise*, 1996–2004) pakuvad uusi mõtteid Sigtuna ja Saaremaa osatähtsuse kohta XII sajandi lõpus ja XIII sajandi alguses.[90] Asja juurde kuulub teadmine, et Ojamaa ja Saaremaa vahelist merd on ületatud ürgsetest aegadest saadik. Esimene Tartu ülikooli rahvateaduse professor saarlane Gustav Ränk[91] mäletas, et vanemad mehed rääkinud tema nooruses, et Saaremaalt Ojamaale purjetamine võtnud täpselt nii palju aega, et puder jõudnud lähkris söömiskõlblikuks jahtuda. Ja humoorika Ränga meelest olnud saarlaste jutus alati *törts tött...* Vahepeal taasavastas Ojamaa eel- ja viikingiaegseid talupojasadamaid Visby kultuurigeograaf Dan Carlsson.[92] Niisiis seilati mõne sajandi vältel Ojamaalt itta kindlasti *Boge* ja *Bandelunde* randadest. Samal ajal paiknesid, nagu teame Marika Mägi uuringuist, saarlaste tähtsamad sadamad Kihelkonnas (*Kiligunde*), tänases Kuressaares, Pöides (*Horele*) Tornimäel, Maansaares ehk Maasilinnas ja Muhus (*Moon*).[93] Saaremaa *sottesatama* ehk saarlaste keskse sõjasadama olemasolu ei vaidlustata, küll on aga selgitamata selle asukoht.

Varased mündi- ja ehteleiud, nagu ka kaalud ja kaaluvihid Saaremaalt ja Muhust, viitavad võimalusele, et saarlased võisid olla peamised kaubavahendajad (soolavedajad[94]) Ojamaa ja Mandri-Eesti vahel. Lisaks paistab, et saarlaste rahvarikas ühiskond oli võrdlemisi sarnane arvukate sadamate kaudu kaupleva Ojamaa talupojaühiskonnaga. Ent ilmselt olid saarlased koos muhulastega XII sajandi lõpu poole hierarhilisemalt organiseerunud neljaks selgelt piiritletud kihelkonnaks viie linnuse ümber: Valjala (*Valdele*, linnus) koos Karjaga (*Carries*, linnus), tihedalt asustatud Kihelkonna (*Kiligunde*) koos Sõrvega (*Svorbe*), Kaarma (*Carmele*, linnus) koos Kärlaga (*Kergele*) ja Pöide (*Horele*, linnus) koos Muhu (*Moon*, linnus) saarega. Ja selle asemel et koonduda tsiviilse rahvakogu (*allthing*) ja kohtunike ümber nagu tegid ojamaalased Roma külas keset Gotlandi saart,[95] tegutsesid Saaremaa kohalike võimuritena oma linnuste ümbruses vanemad (*seniores*). Ning muidugi põletati ja maeti XII sajandi saarlaste vanemate perekonnad sealsamas ja pandi

89 Marika Mägi, *1968 Tallinnas, Tallinna ülikooli arheoloogia professor.

90 Marika Mägi, *At the Crossroads of Space and Time. Graves, Changing Society and Ideology on Saaremaa (Ösel), 9th–13th centuries AD*, CCC Papers 6 (Tallinn: Ajaloo Instituut, Tallinn/Centre for Baltic Studies, Gotland, 2002); Nils Blomkvist kui projekti CCC (Culture Clash or Compromise) eestseisja, Bd 1-8, Visby 1996–2004; Marika Mägi, Eesti aastal 1200 Tallinn: Argo, 2003; Mägi doktoriväitekirjale lisaks tuleks vaadata ka: Evald Blumfeldt, *Saaremaa kihelkondade ja Kurressaare linna ajalugu* (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1934) ja Kruus, Eesti ajalugu, vastav peatükk.

91 Gustav Ränk, *1902 Orga talus Karja kihelkonnas, †1998 Stockholmis.

92 Dan Carlsson, „Harbours and farms on Gotland", *Europeans or not?*, toim Nils Blomkvist ja Sven Olof Lindquist, CCC Papers 1 (Visby: Centre for Baltic Studies, Gotland University College, 1996): 115–124.

93 Marika Mägi „'Ships are their main strength'. Harbour sites, arable lands and chieftains on Saaremaa", *Estonian Journal of Archaeology* 8 No.2 (2004): 128–162.

94 Karl Kello, „Saaremaa vanad kirikud – kes tegi?" *Tuna* 1 (2007): 154 jj.

95 Viimati *gutnalthingist* vt Nanouschka Myrberg, „Room for all? Spaces and places for thing assemblies. The case of the all-thing on Gotland, Sweden" *Viking and Medieval Scandinavia* 4 (2008): 133–157; Gotlandi mündindusest vt Nanouschka Burström (hiljem Myrberg) „Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca 1140–1220" (doktoriväitekiri, Stockholmi ülikool) (Stockholm: Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockholms universitet, 2008).

meestele hauda kaasa ebatavaliselt palju relvi, sealhulgas mõõku, ratsmeid, soomussärke, odaotsi, aga ka sõjakirveid. Nagu võis oodatagi sõjaka iseloomuga ühiskonnalt.

Lähemal uurmisel selgub, et saarlaste mõõgad olid kuju poolest selleks piisavalt lähedased „skandinaavia" (frankide/karolingide) omadele, et nad oleksid pidanud jõudma Saaremaale Ojamaa kaupmeeste vahendusel. Hiilgav näide on Saaremaalt leitud kahepoolsed mõõgaterad, millele on graveeritud meistri nimi +VLFBEHRT+ rahvusvaheliselt tuntud frankide sepikojast Reini orus.[96] Neid olevat Saaremaal (kuni 2007. aastani) leitud vähemalt kolm originaali ja kolm koopiat. Need ja ka muud niisugused relvad, nagu ka Tõlliste elegantselt hõbedaga kaunistatud mõõk, toodi läänest kas otse üle mere või siis sattusid nad Saaremaale kaubapunktide kaudu nagu põhjalaste *Holm* Väina jõe suudmes.

Samas tootsid saarlased oma rauda nii palju, et jätkus endale ja jäi ülegi. Ning küllap sepistasid nad siis ka oma mõõku ja odaotsi. Nagu nüüd teame, valmistati saare põhjapoolses Tuius rauda arvestatavates kogustes, peamiselt XII–XIV sajandil. Kokku toodeti 1500–2000 tonni, mille väärtus oli ca 30–40 tonni hõbedat. Enamik rauast kasutati kindlasti ära omal maal, ülejääk müüdi välja, nagu kirjutab arheoloog Jüri Peets (2003).[97] Samuti on suure rauasisaldusega maaki töödeldud aastasadu saare keskel Kaali kraatri juures. Raud oli tulnud n-ö taeva kingitusena, vägeva hiidmeteoriidi langemisega aastasadu enne Kristuse sündi. Seda interdistsiplinaarset probleemaatikat on korduvalt lahanud Kaali arheoloogilist kampaaniat (1976/78) juhtinud Lennart Meri ja arheoloog Vello Lõugas.[98]

Täpselt nagu svealaste puhul nn Vendeli ja viikingiajastul ehk keskmisel ja nooremal rauaajal (650–1050), oli saarlaste rauatootmine pikka aega nende suhtelise heaolu, rahvarohkuse ja edasi ka rahvusvaheliste seikluste materiaalseks aluseks. Merekindlad laevad eeldasid raua kasutamist, näiteks poordiplankude neetimiseks jm. Enne raud, siis alles laevad, nagu nende kaasaegsetel skandinaavlastelgi.

Lähedalt toodud analoogia põhjal arvab Karl Kello (2007), et pärast XIII sajandi ristiusustamist kasutanud ka saarlased oma jõukuse ülejääki, samuti nagu Ojamaa elanikud oma kaubandustulusid, siis moes olevate romaani stiilielementidega kirikute ehitamiseks.[99] Ilmset seost Ojamaa ja Saaremaa kivikirikute vahel on arutanud kunstiteadlased alates Tartu ülikooli rootslasest professorist Helge Kjellinist[100] 1920. aastatel. Temale järgnesid veel mitu asjatundjat Villem Raamist[101] 1950. aastate keskel kuni Kersti Markuseni (1999).[102] Ja millal asutati tegelikult Saaremaa lääneranniku asuv „Kotlandi" (NB omastav kääne!) küla? Kirjalikult on seda kohta esimest korda mainitud 1368. aastal. Miks just rootsipäraselt „Kotlandi" ja mitte eestipäraselt „Ojamaa"? Ning mida ütlevad meile „Suure-Rootsi" ja „Väike-Rootsi", kahe Saaremaa lõunaranniku poolsaare nimed? Milline ajalooline taust on õieti kohanimedel „Orissaare" Saaremaal ja „Orjaku" (allesolevas allikmaterjalis esimest korda mainitud 1254) Hiiumaal? Vanade kohanimede etümoloogiaga tuleb loomulikult olla ettevaatlik, eriti nn spetsialistide kitsarinnalisusega. Tundub aga, nagu oleks Ojamaa-Saaremaa keskaegsete suhete uurimisel arenguruumi küll ja küll ...

96 Pilt teoses *Eesti ajalugu* I, lk 172.

97 Jüri Peets, „The iron slag hills of Tuiu – an ancient industrial landscape of Saaremaa" Coastal *Estonia. Recent Advances in Environmental and Cultural History*, Pact 51 (Rixenart: Conseil de l'Europe, 1996), lk 29–37; Jüri Peets „The power of iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages", Muinasaja teadus 12 (2003): 329–337; Kello, „Saaremaa vanad kirikud", 154 jj.

98 Vello Lõugas, *1937, †1996.

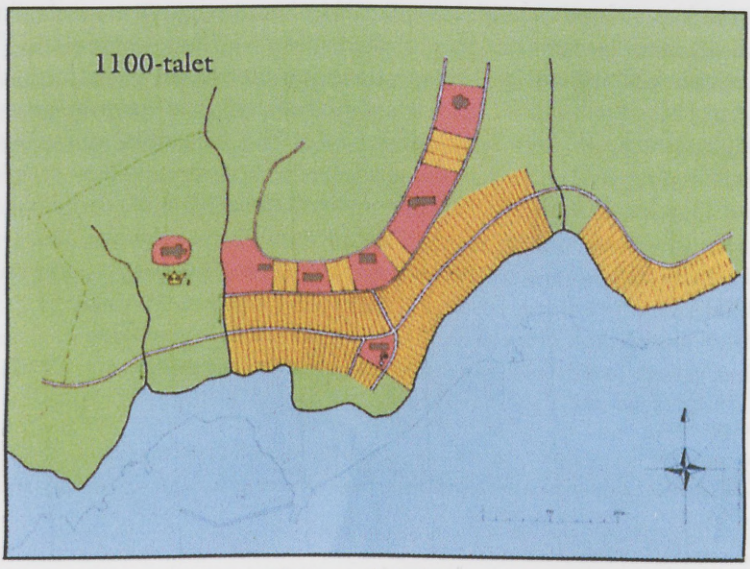
99 Kello, „Saaremaa vanad kivikirikud", lk 154 jj.

100 Helge Kjellin, *1888, †1984. Tartu ülikooli kunstiajaloo professor 1921–1924.

101 Villem Raam, *1910 Pärnus, †1996 Tallinnas.

102 Kersti Markus, „Från Gotland till Estland. Kyrkokonst och politik under 1200-talet (doktoriväitekiri, Stockholmi ülikool) (Tallinn: Mercur Consulting, 1999).

Vaade põhja poolt 12. sajandi Sigtunale (rekonstruktsioon, Tesch & Vincent)

III. 2. Laevad Saaremaal

Uut valgust saarlaste varajastessse ülemeresuhetesse tõid 2008. ja 2010. aastal Salme külas Saaremaal välja kaevatud kahe klinkerplangutusega laeva vrakid. Nad on 11,5 ja 16 meetrit pikad ning pärit VII-VIII sajandist. Pärnapuust kilpide alla maetud 16 samast piirkonnast tulnud inimese skeletid, ja kõik kokku 42 sõdalase luustikku, saarlastele võõras (häda)matmisviis ja mitu põhjamaist leidu nagu mõõgad ja mängunupud, pani Tallinna arheoloogi Jüri Peetsi arvama, et need inimesed on „tulnud praeguse Stockholmi ja Uppsala kandist".[103] Muide, Stockholmi ja Uppsala vahel asub Sigtuna, mis polnud tollal veel kuigi arvestatav keskus. Seda enam arenenud olid sel ajal Mälari orus ja põhja pool asuvad Helgö, Birka, Vana-Uppsala, Vendel, Valsgärde, Tuna, Badelunda ja Ultuna Fyrise jõe ääres, nn Vendeli kõrgkultuuri (650–800) esindajad kõik. Sellest on Jüri Peets muidugi hästi teadlik.

Täpsemalt väidab Peets (2010), et Salme inim- ja loomaluude $^{4}C^{14}$-analüüsi tulemuste ja relvakatkete väliskuju põhjal võib arvata, et surnud pärinevad just vendeliajast (s.o VII–VIII saj.), tähendab enne viikingiperioodi, ja et umbes 50 sealsamas leitud mängunuppu on osalt valmistatud Jäämerest toodud vaalaluust ning nendel kujutatu võib olla seotud Vana-Skandinaavia uskumustega.[104] Tegemist oli igati huvitava seltskonnaga: laevapuit oli pärit aastast 640, luust vaalanupud Norrast ajavahemikust 650–720 ja metall vist ikkagi svealaste ja soomlaste maalt. Sealjuures oli suurema laeva meeste relvastus väga kallis ja peen töö. Kõigil meestel olid hambad suus, mis näitab head toitumist. Pealegi olid neil kaasas jahipistrikud. Nii et ülikute kamp, mis muud. Laevades leiti kaks komplekti skandinaavlaste *hnefatafl* nuppe. Mängus piiravad nagu malelaual üht värvi nupud teist värvi nuppe, kes kaitsevad kuninganuppu. Seega on igas komplektis üks kuninganupp. Kui Salme laevadel olid nupud muidu enam-vähem ühes hunnikus koos, siis üks kuninganupp oli pandud selle mehe suhu, kellel oli kõige uhkem mõõk.[105] Ka sellest võime teha oma järeldused.

Tartu ülikooli relvaspetsialistist arheoloog Ain Mäesalu pakkus Salmel leitud odaotsi vaadates välja, et need võivad olla saarlaste omad. Nii et, arvas ta, „tegemist võib ikka olla saarlaste rünnakuga, ja on saarlaste poolt need skandinaavlased maha löödud".[106]

Lähtudes Ynglinga-saagast on tänapäeva Eestis mõnikord isegi üritatud Salme erakordselt varaseid ülemereleide seostada svealaste veel varasema, VII sajandi müütilise pealiku Ingvari langemise ja matmisega *at stein* (vt. lk 25). Kuid arvestades üldtunnustatud fakti, et juba sel ajal olid ojamaalaste asustused või koguni kolooniad „Seeburg" (Grobiņa) ja „Apulia" (Apuolė) Kuramaa rannikul, ning et Saaremaale kõige lähem sadam läänes ei asu Mälari orus, vaid on kindlasti siis juba kenasti käigusolev Boge praeguse Slite linna lähedal Ojamaal, ei tohiks Salme laevade leidude puhul välistada ka ojamaalaste osa. Ning kuidas ikka lugu on selle Kotlandi külaga ja ka teiste võimalike ojamaalaste asustustega Saaremaa läänerannikul?

Olgu Salme leidude täppistõlgendusega nagu on, ilma mingi kahtluseta tõdeme seal säilmeid saarlaste VIII sajandi ülemerekontaktidest läänes, skandinaavlastega, olgu nad siis tulnud Ojamaalt või Mälari oru piirkonnast. Ojamaalaste juba selleaegset ülemere-purjelaevandust tõendab rida suuri, uhkelt raiutud ja kirjuks värvitud pildikive (*bildstenar*) Gotlandi saarel.[107]

103 Jüri Peetsi usutlused ajalehes Postimees 20.mail 2012 ja 27.detsembril 2014.

104 Jüri Peets ja Liina Maldre, „Salme paadijäänused ja luunupud", *Ilusad asjad. Tähelepanuväärseid leide Eesti arheoloogiakogudest*, Muinasaja teadus 21, toim Ülle Tamla (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2010): 47–88.

105 Eerik-Niiles Kross, elektronkiri 30. detsember 2014.

106 Ain Mäesalu, Postimees 27. detsember 2014.

107 Erik Nylén, *Bildstenar i Gotlands fornsal* (Nyköping, 1978).

Paneme tähele, et alles umbes nelisada aastat hiljem toimus „Sigtuna 1187". Järelikult oli saarlastel aega küll ja küll, et õppida ja üle võtta, mis vaja laevade ja merenduse alal. Niipalju võiks Salme varajasi leide ikka siduda 12. sajandiga.

III. 3. Novgorodi kroonika, Islandi saagad, Heimskringla, Saxo Grammaticus

Novgorodi kroonika teatab, et aastal 1190 olevat „rannaäärsed tšuudid" tunginud oma seitsme шнекъ-šnek-tüüpi skandinaaviapärase sõjalaevaga (vrd skandinaavlaste *snäcka*),[108] Narva jõge pidi üles Peipsi järvele. Seal said nad aga pihkvalaste käest lüüa ja tapeti ära. Nende hinnalised laevad viidi Pihkvasse.[109] Kindlasti olid need „rannikueestlased" saarlased, kes ikka muud. Nimelt sama allikas nimetab ka gotlandlasi/ojamaalasi, tähendab ka suure saare elanikke, „rannaäärseks" rahvaks.

Mis võis olla saarlastel asja Peipsi järvele? Kuhu olid nad teel, ja mis eesmärgil olid nad oma seitse laeva vedanud üles Narva jõe kärestikest, kosest mööda, raskelt higistades ja kindlasti vandudes tuld ja tõrva? Seitse *snäcka*'t, igaüks 8–12 meetri pikkune, mis on jõgede vesikondades praktiline, eeldab Visby viikingiaja laevanduse spetsialisti Erik Nyléni andmeil kuni 100 meest, kes on samal ajal ka ürgtugevad sõudjad ja võitlejad.[110] Vaevalt, et nad end Peipsi järvele pressisid, et seal rääbist püüda? Küllap avaldas siin oma külgetõmbejõudu rikas vene kaubalinn Pihkva... Saja julge ja tugeva mehega suutnuks seal äkkrünnakuga nii üht kui teist korda saata. Käesolevas arutelus veidi ette rutates (vt lk 21 ja 27): eks meenuta see saarlaste Pihkva-retke üritus paar sarnast, 1187., 1203. ja 1226. aastal enam-vähem sarnaselt läbiviidud ettevõtmist?

Et saarlased Peipsil kasutasid sama laevatüüpi kui svealased, tähendab *snäcka*'t, on ootuspärane. Nad seilasid ju samal merel, kasutasid samu tuuli, randu ja sadamaid. Vabalt arvestame tehnika ülekandumisega ka keskaegse Läänemere piirkonnas. Vaevalt on üksteise paatide piilumine omane ainult tänapäeva purjetajatele.

Kuulsad ja kurikuulsad olid keskaegsed eestlased/saarlased mujalgi kui Svea riigis. Terves reas XII sajandi lõpust ja XIII sajandi algusest pärit Islandi saagades, st ajalugudes, nagu Põhjamaades ikka veel üldtuntud Egil Skallagrimssoni või Njalli saagas, loeme norralaste ja svealaste seiklustest ka viikingiaegsel Läänemerel. Küllalt sageli esineb rahvas eistar ka Snorri Sturlassoni ajalooteoses „Heimskringla" (1240), näiteks seoses Norra kuningas Harald Kaunisjuuksega (*Hårfager*), *Adalssysla*'s, Läänemaal Saaremaa taga at steini langenud Ingvariga „Ynglinga-saagas" ning, nagu juba nimetatud, noore Olav Tryggvassoni puhul. Või, ja see ongi usutavam, annavad Snorri jt edasi ainult seda, mis oli 1200. aasta paiku Põhjalas üldiselt teada saarlaste ja eestlaste kohta. Küllap projitseeribki Snorri oma kaasaegseid teadmisi tagasi ajalukku, viikingite ajastusse?

Aga mis andmeid on meile jäänud just saarlaste rüüsteretkedest läänepoolsetel mereteedel? Mõni aastakümme enne Snorrit refereerib Taani riigi siis juba keskealine histoorikus Saxo Grammaticus[111] (umbes aastal 1200) oma kõrgest Lundi peapiiskoplikust vaatepunktist, kuidas taanlased pidanud 1170. aastal Ölandil lahingut eestlaste ja kuralaste ühendatud väe vastu.[112] Kuningas Valdemari hästirelvastatud ja lahingukogemusega meestel kulus barbaritest jagusaamiseks kolm päeva. Paneme tähele, et Saxo oli sündmuste kaasaaegne ja võis oma ameti poolest kasutada

[108] N P Vigeland, T I Itkonen, „Båt", KLMN II (København, 1957), lk 467 jj.

[109] *The Chronicle of Novgorod 1016–1471*, Camden Third Series XXV (London, 1914), lk 256.

[110] Erik Nylén, „Gutarnas farkoster", *Gutar och vikingar*, toim Ingmar Jansson (Stockholm: Statens Historiska Museum, 1983), lk 120–152.

[111] Saxo, *ca 1150, †1220.

[112] Saxo Grammaticus, *Taanlaste vägiteod. Katkendeid*, Loomingu Raamatukogu 8/10 (2000), lk 163 jj.

Taani kuningriigi parimat informatsiooni. Nagu teada, laiendati just Saxo ajal Taani kuningriiki mitte ainult Läänemere lõuna-, vaid ka keskosas, kagu suunas.

Taani laevastiku kallaletunge Soome rannikule täheldati aastatel 1191 ja 1202. Siis valitsesid taanlased ka tõusuteel Lüübeki linna. Eesti mandrile randusid taanlased tule ja mõõgaga aastail 1184, 1197 ja 1219–20, ning ainult Saaremaale 1206–07 ja 1222. aastal. Paneks lausa imestama, kui juba hästiorganiseerunud saarlased poleks reageerinud sellistele kallaletungidele.

III. 4. Läti Henrik

Tuleb märkida, et peaaegu kogu meie kirjalik teave tollal ikka veel ohjeldamatult paganlike saarlaste kohta pärineb saksa ristisõdijate äsjaasutatud kauba- ja piiskopilinnast Riiast, saarlaste ideoloogiliselt verivaenlaselt. Seal, piiskop Alberti kasvavas kivikeskuses Väina jõe põhjakaldal, peatus aeg-ajalt märkmeid tegev preester Henrik. Meie kahjuks, kes oleme eriliselt huvitatud Sigtunast 1187. aastal, algab Henriku jutustus alles 1190. aastatest, avardudes ning aeg-ajalt üksikasjalikult ja elavalt süvenedes XIII sajandi esimese kahe aastakümne sündmustesse. Mida on Henrikul öelda Saaremaa ja selle asukate kohta?

Muuhulgas kirjeldab Henrik, kuidas „paganlikud eestlased Saaremaalt" 1203. aastal randusid 16 laevaga Taani riigi Blekinge maakonnas Listerby asulas. Nad põletasid maha kiriku, tapsid inimesi, viisid neid vangi ja võtsid kaasa kirikukellad – NB – „nagu niihästi paganlikud eestlased kui ka kuralased olid harjunud tegema Taani ja Rootsi kuningriikides".[114] Hilisema aja lugeja märkab kohe sarnasust, võib-olla isegi Henriku viidet 1187. aasta Sigtuna kohta käivatele andmetele. Samas aimame, et Vene kaubalinnale Pihkvale oleks 1190. aastal saanud osaks sama saatus, kui pihkvalased poleks tegutsenud ennetavalt ja kindlakäeliselt. Nendel samadel Listerby rüüstajatel oli koduteel tahtmist ja jõudu küllalt, et Visby lähedal rünnata ka saksa ristisõdijaid. Ja järgmisel, 1204. aastal, ründasid „eestlased" oma kümne mereröövlilaeva (*pyraticae*) ja 12 muu laevaga Muhu väinas kojupöörduvaid ja triivima jäänud sakslasi, kes olid samuti ristisõdijad.[115] Nagu näha – julgust ja jõudu oli saarlastel sel ajal küll ja küll.

Samal ajal valmistusid taanlased ülemeresõjaks ja korraldasid 1206. aastal Listerby eest suure kättemaksu. Rooma paavsti bulla moraalsel toetusel läks suur taanlaste vägi eesotsas kuningas Knudi enda ja peapiiskop Andreas Suneseniga merele ning sooritas otserünnaku Saaremaa vastu. Saarlaste rahutuskolle taheti igaveseks maha suruda ja paganlik mädapaise puhastada. Aga Taani vägi suutis Saaremaal püsida ainult ühe aasta, omaenda ehitatud linnuses, enne kui saarlased nad minema kihutasid.[116]

Sellise tulemusega läänes ja Riias leppida ei saadud. Koguti jõudu ja vägesid. Ning 1210/11. aasta talvel ründasid saksa ristisõdijad Liivimaa kaudu sõna otseses mõttes *in Estonum nationibus*, st kõiki eestlasi, eestlaste maad. Järgmisel, 1211. aastal vastasid saarlased koos Läänemaa ja Rävälä meestega suurejooneliselt kavandatud vastase pihtide vahele võtmise operatsiooniga. Pearünnak suunati reetlike Koiva (*Gauja*) äärse Toreida (*Turaida*) ja Sigulda kandi liivlaste vastu tänapäeva Loode-Lätis. Samal ajal, kui ülejänud eestlased tungisid põhja poolt peale otse liivlaste keskusele, kohaliku vanema Kaupo Toreida linnusele, liikusid saarlased üle Riia lahe ja mööda Koiva jõge üles ning rüüstasid kallastel mehemoodi. Aga kogu operatsioon oli ikkagi

[113] Henricus de Iettis, *Heinrichs livländische Chronik = Heinrici chronicon Livoniae* (cit HCL), 2.trükk, toim Leonid Arbusow ja Albert Bauer (Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1955); *Henriku Liivimaa kroonika*, tlk Julius Mägiste (Stockholm: Vaba Eesti; Rooma: Maarjamaa, 1962); *Henrik, Henriku Liivimaa kroonika = Heinrici chronicon Livoniae*, tlk Richard Kleis, toim Enn Tarvel (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).

[114] HCL, VII, 1.

[115] HCL, VIII, 3.

[116] HCL, IX, 13.

asjatu. Hoolimata esialgsest edust olevat ründajad kaotanud kokku ligi 2000 meest, 2000 hobust ja 300 laeva.[117] Isegi kui meie hüva Henrik liialdab, räägivad tema andmed ometi mõndagi kooskõlastatud rünnaku amplituudist ja saarlaste relvastumis- ja algatusvõimest ning mõjust.

1215. aastal oli aeg küps üheks veel laiemalt kooskõlastatud eestlaste rünnakuks, ikka selle pidevalt põhja poole liikuva, nüüd juba Läänemaal vägivaldselt ristiva hüdra vastu. Kavakohaselt tuli seekord rünnata otse mao pead, st Riia linna. Seekord liitusid ka Ugandi ja Sakala lõunaeestlased. Nagu tavaliselt jäi saarlaste ülesandeks luuramine merel ja siis vaenlase pealinna ründamine. Saarlased pidid purjetama Dünamündest (*Daugavgrīva*) mööda, tõkestama Väina jõe, mida nad olevat teinud „mitmesaja laevaga", mis on ilmne liialdus. Aga ka seekord lõppes ekspeditsioon nurjumisega, nagu ka üks väiksem samasugune ettevõtmine 1218. aastal. Vahepeal olevat saarlased osalenud 1217. aastal ka Otepää piiramisel kaugel Lõuna-Eestis.

Sakslased, taanlased ja svealased võisid vahepeal jõudu koguda, et vastata aastail 1219–1220 uute, osaliselt omavahel võistlevate suurrünnakutega itta, vastavalt Rävälä/Tallinna ja Rotalia/Ridala/Läänemaa vastu (vt lk 25), ning 1222. aastal Taani kuningas Valdemar II enda juhtimisel Saaremaa vastu. Pärast veel mõnda verist kokkupõrget vallutati 1227. a üks saarlaste tähtsamaid linnuseid, Muhu, millele järgnes veresaun. Ning kui ka tugev Valjala oli pidanud varsti pärast seda alla andma, sunniti kaitsjad jõuga rahu tegema ja nad ristiti.[118]

Fakt, et taanlaste võimu alt vabanenud ja jõudsalt arenev Lüübeki linn varsti pärast seda tahtis võidetud saarlasi kaasata oma pikaleveninud sõtta Taani vastu, annab veel kord tunnistust saarlaste kui kardetud vastaste kuulsusest, aga ka nende organisatsiooni pädevusest. Nagu näha, võis neile saata kirjalikke sõnumeid ja oodata ka vormikohaselt koostatud vastukirja.[119] Nii või teisiti, saarlased heitsid endalt võõra ikke ja tõusid üles 1236. aastal ja veel hiljemgi.

Aga kümmekond aastat enne seda, 1226. aastal, pidi Rooma paavsti saadik ehk legaat Liivimaal, Modenast tulnud Wilhelm, Dünamündes kaua soodsat tuult ootama. Ta kavatses Gotlandi kaudu tagasi koju pöörduda, tsiviliseeritumatele maadele. Siis nägi ta aga äkki, kuidas üks saarlaste laevastik pöördus Rootsist (*a Suecia*) tagasi „suure saagi ja paljude vangidega". Wilhelmi nähtu pakkus kroonik Henrikule võimaluse pikalt-laialt selgitada, missugused koletised olid saarlased tegelikult. Peale kõige muu olevat neil olnud kombeks vangide ning nõtrade naiste ja neitsidega korda saata palju „hädasid ja kõlvatusi", *illudentes eas et copulantes alias sibi in uxores, tres unusquisque vel duas vel plures*, nagu Henrik veidi häbelikult kirjutab, tähendab „ära naerdes/häbistades neid ja võttes teisi endale naiseks, igaüks kolm või kaks või enam", nagu Richard Kleisi tegelikke asjaolusid pehmendav tõlge ütleb. Naised, keda enam ei tahetud ega ihaldatud, müüdi edasi kuralastele ja teistele paganatele.[120] Küllap mängis siinjuures Orjasaar/Orissaare oma nime motiveerivat rolli.

Nüüdsel ajal kutsutakse säärast tegevust grupiviisiliseks vägistamiseks ning inimkaubanduseks. Enne koduteele asumist olevat needsamad saarlased Rootsimaal „süüdanud kirikuid ja tapnud preestreid ning sakramente ära viinud ja rüvetanud", nagu neil oli kombeks olnud. Võrrelgem seda jällegi ülestähendustega sündmustest Sigtunas 1187., Peipsi järvel 1190. ja Listerbys 1203. aastal. Paneme tähele, et saarlaste tööstiil ei erinenud viikingiaja skandinaavlaste läbiproovitud taktikast: kiirelt ja üllatuslikult sisse, ja niisama kiirelt, enne kui abi saabub, välja.

[117] HCL, XV, 3.

[118] HCL, XXX, 2–6.

[119] Enn Tarvel suuliselt.

[120] HCL, XXX, 1.

III. 5: Naistelood, ehk „Alar Atapoeg" Sigtunas

Kirjanik August Mälgu romaanikangelane, meie Alar Atapoeg, kavatses tegelikult Sigtunas äri ajada, nii nagu ta oli Holmi saarel Väina jõe suudmes svealastega varemgi teinud. Kuid nagu hea kirjanduslik eksposee ikka nõuab, armus Alar Sigtunas uhkesse kahvatusse Uppsala blondiini, kelle nimi oli Gyla, ja too ilmselt (mõnevõrra) ka temasse. Neiu juhtus olema Uppsala kuningliku kohtuhärra tütar, tema onu aga linna kuninglik väepealik, nii et välja naerdi meie Alari enesekindel abieluettepanek. Mispeale Alar toimis nagu kombeks kodus Saaremaal, *tõmbas naise ära* ja hakkas teda mehise jõuga oma laevale tassima.

Vanemas eesti keeles tavaline mõiste *naisetõmbamine* on mõistagi eufemistlik ja eirab naiseröövi sunnikomponenti. Eesti keeles on ju ikka veel nii, et abielludes mees *võtab naise*. Niisiis plahvatas Sigtunas Alari ja Gyla juhtumis absoluutne „kultuuride kokkupõrge" Saare mehe ja sveade soost naise vahel. Sel fiktiivsel lool on siiski omamoodi tõsi taga. Sest juba vanemates Rootsi maakonnaseadustes oli kehtestatud *kvinnofrid*, st naisterahu, naiste puutumatus. Selle rüvetamise eest nähti ette koguni lindpriiks kuulutamine ja veritasu. Üleriigiliselt pandi *kvinnofrid* Rootsis maksma XIII sajandi meile juba tuntud Birger jarli poolt. Selleni ei jõutud feodaalses ja allasurutud Eesti- ja Liivimaal vist kunagi. Seal võis isegi mõnda aega olla kehtinud mõisahärrade/parunite, Rootsis ettekujutamatu ius *primae noctis/droit du seigneur*.

Siit järeldame julgelt, et saarlaste *naistetõmbamised* rootsimaalaste idarannikuilt, nagu neid refereerib Henrik, võisid mõjuda eriti halvavalt saarlaste-svealaste kõrgkeskaja ülemeresuhetele.

III. 6. Mälari oru kohanimed

Väidet eestlaste/saarlaste ettevõtmistest kaugel läänes toetavad mõned Mälari piirkonna vanad kohanimed. Seal on paiku, mida seostatakse eestlastega, ja mitte ainult Olaus Petri poolt: nagu juba tema (1540. aastal) mainitud *Estaskär* või *-klippa*, praegu karmi nimega *Estbröte* „„eestlaste murdmise koht" Kungshatt'ist lõuna pool, Ekerö saare ja maismaa vahelises väinas.

Palju hiljem (1953) ja üllatavalt põhjalikult käsitles Stockholmi professor Nils Ahnlund sedasama küsimust oma esinduslikus Stockholmi 700. aastapäeva juubelimonograafias. Tema arvab (lk 32 f), et Estbröte võis koguni olla eestlaste laevastike ankrupaik teel kaugemale Mälari sisevetele. Ja seni selguseta lahenime *Trälhavet*, „Träälide meri", mis jääb Upplandi Åkersberga'st lõunasse, viib ta tagasi vanale rootsi väljendile *trälar och ester*„orjad ja eestlased". Kust see märkimisväärne väljend täpselt tuleb ja mis ajast pärineb, seda ei mäleta ega tea enam keegi. Siiski, süüdistust, et kuningas Erik XIV tahtnud rootslasi alla suruda kuni neist saanuks just "ester och trälar", kasutas oma vangistatud venna vastu kuningas Johan III 1570-nadel aastatel.[121]

Tundub, et oleme keskrootsi mõistega *trälar och ester* üpris lähedal nendele vidulatele aegadele, kui teisel pool Läänemerd töötasid *Orissaar* ja *Orjaku*, ja kui merelt naasti röövitud naiste ja muu väärtusliku kraamiga.

III. 7. „Sigtuna 1187" historiograafia

Võtame veel kord ette väikese teadusajaloolise ekskursi ja konstateerime, et aegade jooksul on heade kolleegide arvamusi „Sigtuna 1187" kohta kogunenud päris mitu:

- Carl Robert Jakobson (1868: hävitamine; eestlased),
- Jaan Jung (1876: hävitamine, eestlased),

[121] Herman Lindqvist, *Erik XIV. Prakt, drömmar, mörker.* (Stockholm: Bonniers, 2014), lk 176.

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU

- Karl August Hermann (1886: hävitamine, eestlased),
- Stockholmi dotsent Adolf Schück (1926/1953: hävitamine, paganlik mereröövlilaevastik),
- „Vikerlaste" libretist Voldemar Loo (1928: hävitamine, eestlased),
- Eesti rahvaajaloolane Juhan Libe (1932: hävitamine, eestlased),
- Tartu professor Hans Kruus (1935: maatasa tehtud, eestlased ja kuralased, võimalik, et koos karjalastega),
- Saarlasest kirjanik August Mälk (1936: hävitamine, saarlased),
- Kirjanik Karl August Hindrey (1935–39: hävitamine, eestlased),
- Stockholmi professor Nils Ahnlund (1953: hävitamine, eestlased ja karjalased),
- Leningradi professor Igor P. Šaskolski (1949/1978: hävitamine, Novgorod karjalaste käte läbi),
- Joensuu professor Heikki Kirkinen (1962: hävitamine, karjalased),
- Taani professor John Lind (1981: tulekahju, kõige tõenäolisemalt karjalased),
- Arheoloog/Tallinna professor Marika Mägi (2002: hävitamine, idapoolsed barbarid),
- Lundi professor Dick Harrison (2002: rüüstamine, sõjakad võõrad idast),
- Göteborgi professor Thomas Lindkvist (2004: hävitamine, arvatavasti eestlased),
- Sigtuna arheoloog Sten Tesch (2005: ründamine, idapoolsed, mereröövlid),
- Tallinna professor Enn Tarvel (1999/2007: hävitamine küsitav, arvatavasti eestlased).
- Jelena Rõbina: (2009: novgorodlased vaevalt puutusid asjasse),
- Tartu professor Anti Selart jt: (2012: eestlased, üsna tõenäoliselt).

Kõditab küsimus, et kuidas võivad nii hea mainega ajaloolased enam-vähem samade allikate alusel tulla ikkagi nii erinevatele järeldustele? Vastus tohiks üldiselt koosneda kasvõi puudulikust allikate ja kirjanduse tundmisest, nõrgast fantaasiast ja sisseelamisvõimest või üksteiselt üksüheselt mahakirjutamine ning mõnel puhul ka rahvuslikest ja poliitilistest eelarvamustest. Kuid historiograafia lahkamise jätame teiseks korraks. Niiviisi oleme suure kaarega naasnud käesoleva artikli lähtepunkti. On vaja selgelt vastata alguses püstitet küsimusele: Mida siis 1187. aastal Sigtunas ikkagi tehti, miks ja kelle poolt?

IV. Kokkuvõte

Ilmneb, et Eesti ja Saaremaa viikingimüüdid ilmusid eesti kirjandusse, muusikasse/ooperisse ja kunsti palju hiljem kui skandinaavlastel, kes alustasid nende teemadega juba XIX sajandi esimesel poolel. Eestipoolseks läbilöögiks tuleb pidada 1930. aastaid („Vikerlased", Hans Kruus, August Mälk ja Karl August Hindrey). Küsimuse röövitud Sigtuna linnaväravate viimisest Novgorodi võib kõrvale heita kui rootslastelt üle võetud rahvusliku legendi. Ometi tapeti 1187. aastal Almarestäketil kõige teadaoleva järgi otsustades svealaste peapiiskop Johannes ja tungiti Sigtunale kallale. Arvestades norrakate Sverre saaga üldist usaldusväärsust on väga võimalik, et küsimus oli kättemaksus Norra printsi Eriku eelnenud rüüsteretkele piki Eesti rannikut. Aga nii palju kui meil arheoloogide uurimistöödest on tänapäeval teada, ei olnud rünnakul väga kaugele ulatuvaid kohalikke tagajärgi, s t et tegelikust kombusteerimisest, hävitamisest oli asi kaugel.

Mitme fakti kokkulangemine osutab, et Sigtuna ründajad olid eestlased, täpsemalt öeldes saarlased; kes eestlastest siis veel? Seda kinnitab XVI sajandil asjalik ja sõltumatu ajaloolane, ise Mälari orust pärinev Olaus Petri oma tänapäevaks kaduma läinud kohaliku andmestiku toel. Sedasama teadmist kasutasid kõhklemata ka tema vend Laurentius nagu ka Johannes Magnus. Rootsis toetavad nende väiteid, ehkki passiivselt, ajaloolised säilmed nagu hästi välja ehitatud valvetõkete süsteem Mälari suudme saarestikus ja hilise XII sajandi tornlinnuste pikk rida piki

svealaste riigi idarannikut, aga ka Ölandil ja eriti Gotlandil. Samuti toetavad seda mõttekäiku eestipärased kohanimed Mälari orus ja suudmes.

Keskajal, kui vahemaad, mis meile tunduvad lühikesed, paistsid ikka veel peaaegu ületamatutena, pidi traditsiooni säilimisel olema füüsiline lähedus ajaloolisele sündmusele peaaegu otsustava tähtsusega. Kohalikku ja piirkondlikku teadmist Mälari orus, Olaus Petri teadmisi ja allikat tuleb seepärast „Sigtuna 1187" juhtumi puhul pidada olulisemaks kui vanemat, aga geograafiliselt igal juhul kauget ja anakronistlikku Eriku riimkroonikat XIV sajandi algusest. Olause teadmine jääb peale.

Kogu meie teave paganlike saarlaste kogukondadest, nende linnustest, rauaküllusest ja organiseermisvõimest, nende merekõlblikest laevadest, *pyraticae* või *snäcka*'dest, Põhjala tüüpi viikingilaevadest, nende *sottesatamast*, Orissaarest ja Orjakust, samuti nende üldtuntud piraatlusest Taanis ja svealaste riigi idarannikul, ning küllap ka Peipsi järvel, aastail 1170–1227, kõik see otsekui nõuab analoogiale toetuvat järeldust „Sigtuna 1187" puhul. Sellepärast võib rahuga nimetada saarlasi ka Sigtuna vägivallatsejaiks. Aga ka sellepärast, et nende kuralastest mereröövipartnerite samaaegne tegevusraadius oli märksa tagasihoidlikum. Teadaolevalt ei saavutanud kuralased kunagi saarlaste võimekust poliitiliste otsuste ja jõudude koondamise alal. Mis veel: nad ostsid saarlaste pruugitud naisi – mis ka midagi näitab. Venelaste ja karjalaste väidetud tegemistest svealaste vetes ei ole midagi teada, küllap seetõttu, et nad seal ei käinud, ja väga lihtsal põhjusel: neil polnud avameresõiduks kõlblikke laevu. Venelaste *lotjadega* ja karjalaste *haabjate* või *uiskudega* üle Läänemere ei tuldud. Seepärast võime nemad nagu ka kuralased „Sigtuna 1187" juhtumi puhul nimekirjast kustutada.

Nõnda julgeme ülaltoodu põhjal toetada Olause väidet, et Sigtuna, Almarestäketi ja Jon jarli ründajad olid eestlased-saarlased. Paljud tõsiasjad kõnelevad selle poolt, et nende 1187. aasta röövretk üle Läänemere, läbi Mälari ja Skarveni järvede Sigtuna peale, kas vastuseks Norra printsi Eriku eelnevatele röövretkedele või mitte, pandi toime samal viisil nagu korralikult tõendatud rünnakud Listerbyle 1203. aastal ja svealaste riigi idaranniku vastu 1226. aastal. Tõenäoliselt kavatsesid nad 1190. aastal üllatada ka jõukat Pihkva linna samasuguse äkkrünnakuga Peipsilt, kuid pihkvalased jõudsid neist ette ja likvideerisid ohu juba eos.

Vastates artikli alguses esitatud küsimustele (kes, mida ja miks?) ja toetudes eelnevalt esitatud laialt allikbaasilt tuletatud järeldustele julgeme väita:

1187. aastal ründasid saarlastest mereröövlid Sigtuna linna, nii et sellest jäi märk ajalookirjutusse, tekitamata siiski nii suurt kahju, et see oleks linna edasise eksistentsi ohtu seadnud.

Saarlased, nagu ka skandinaavia viikingid IX ja X sajandil Lääne-Euroopas, ja nagu nad ise tõestatult ka hiljem, viisid Sigtunas läbi kiire *smash-and-grab*-retke suhteliselt nõrgalt kaitstud, aga suhteliselt rikka asula vastu. Miks pidanuksid nad linna hävitama? See on ju alati ressursse ja aega nõudev ettevõte, mille jooksul juba märgutuledega ettehoiatatud svealased oleksid võinud koguda suure väe ja tulla vasturünnakule täpselt nagu tehti Jon jarli hukkajate puhul sealsamas Mälari saarel (vt lk 23).

Uuringu tulemuse kohta võib ehk koos Shakespeare'iga muiata: palju kära justkui ei millestki. Aga artikli üheks eesmärgiks oli ka teekond ise, st intensiivne allikatöö ja võimalikult lai kultuurilooline haare. Uut on siin vähemalt niipalju, et

- toonitatakse saarlaste 1190. aasta Peipsi retke Pihkva kaubalinna vastu,
- väärtustatakse rohkem kui varem kohalikku Mälari oru andmestikku, iseseisva ja hästi informeeritud Olaus Petri abil,
- seostatakse nõrgenenud svealaste riigi idaranniku hoiatus- ja kaitsesüsteeme idast üle mere tuleva ohuga,

- seostatakse saarlaste suurenevat rauatootmist ja hierarhilist sõjakat organiseeritust nende merevõimu laieneva rünnakuraadiusega,
- toonitatakse siis ammu käibel oleva *smash-and-grab*-taktika „normaalsust",
- elimineeritakse saarlaste võimalikud konkurendid Sigtuna „hävitamise" au peale: kuralased, karjalased ja venelased,
- argumenteeritakse võimalikult laialt, interdistsiplinaarselt, kasutatakse analoogiaid ja hermeneutikat ning tõrjutakse seeläbi kolleegide *e silentio* argumentatsioone.

Kui tõstame pilgu kohalike sündmuste käigult, näeme kogu kõrgkeskaja kestel otsekui suuri võimupoliitilisi laineid veeremas edasi-tagasi üle Läänemere – rünnakuid ja vasturünnakuid. Vendeli- ja viikingiajastutel (s.o keskmisel ja nooremal rauaajal) voogab laine läänest itta. Svealased koloniseerivad Päris-Soome ja teevad suuri laevastikuretki Novgorodi võimu vastu 1142. ja 1164. aastal. XII sajandi lõpu poole lööb aga laine kagust ja idast tagasi, vahepeal nõrgenenud läände, svealaste riigi idaranniku peale. Otsustav roll on ses löögis hästi organiseeritud ja võimekatel saarlastel. Üldiselt näib Helsinki kolleegi Matti Klinge[122] sünteesis (1984)[123] olevat palju tõtt. Autor jagab kõrgkeskaegse Läänemere piirkonna keskosa svealaste ja läänemeresoomlaste vahel edelast kirdesse kulgeva piiriga Skiftet'i (Kihti) lahes Turu lähedal. Sellest põhja pool domineerinud rootsikeelsed, lõunas aga valitsenud merd läänemeresoomlased, peamiselt saarlased ja kuralased. Alles hiljem, XIII sajandi alguses, saab otsustav laine, germaani/põhjala-kristlik koordineeritud läänest itta kulgev *tsunami*, endale hoo sisse. Ja nii kehtestatakse pikkadeks sajanditeks rootslaste võim Soomes ja Taani/Saksa võim eestlaste maal ning sakslaste hegemoonia Liivimaal, Kuramaal ja Preisimaal.

Edasisi rootslaste ja sakslaste ittatunge enne XIII sajandi keskpaika tõkestasid Novgorodi venelased 1240. aastate alguses. Umbes samal ajal hakati Rootsi ja Soome rannamaadelt kolima Eesti põhja- ja lääneranniku ning saartele. Tuleviku jaoks veelgi olulisem oli ekspansiivse Taani *thalassokratia* ehk merevõimu allakäik sajaks aastaks. Nii lõppes Valdemaride nn suuruseajastu Läänemere ruumis (aastad 1157–1230). Taanlaste eelvägesid, nende kaupmeeste nn Knudi ehk Kanuti gilde, sunniti taganema juba vallutatud positsioonidelt. Neid hakkasid asendama hansakaupmehed oma alamsaksa keele, suure kandevõimega koge-laevade, arenenud linnakultuuri ja suurperekondlike ülemeresidemetega. Nad ilmusid kõigisse sadamatesse, aitasid luua ka uusi, ning said vahepeal kõikvõimalikku tuge oma tugevatelt Põhja-Saksa *Landesherr*'idelt, Holsteini ja Mecklenburgi krahvidelt. Samaaegselt laiendas Saksa ordu oma mõjusfääri Läänemere ruumis kagusse ja itta, alalistes hõõrumistes oma Preisi, Leedu ja Poola naabritega, ja ehitas pikapeale üles regiooni kardetuima sõjamasina.

Nõnda luuakse alates XIII sajandi teisest poolest terves Läänemere piirkonnas täiesti uus elukorraldus. Ka Rootsi riiklik moodustis stabiliseerus siis, kui kirikusõbralik Birger jarl sajandi keskel vallutas Häme ja purustas Upplandi Folkungite suguvõsa vastupanu.[124] Ta soosis merest kerkinud Stadsholmeni laiul asuvat Stockholmi asulat, ta kutsus Hamburgi hansakaupmehed sinnasamasse, oma uude lootustandvasse kaubakohta Upplandi/Sörmlandi põhja-lõuna ning Mälari/Läänemere ida-lääne teede sõlmpunktis. Neil muutlikel aegadel ei tule Mälari oru vana keskus Sigtuna enam toime oma endise, regiooni piire ületava rolliga ja kaobki enam-vähem lõplikult rahvusvaheliselt areenilt. Siiski elab ta oma väikelinna elu edasi, ja kaheksa sajandit hiljem võidab ta endale kindla koha paljude eestlaste kujutlusmaailmas ja südameis.

[122] Matti Klinge, *1936 Helsingis.

[123] Matti Klinge, *Östersjövälden. Ett illustrerat historiskt utkast* (Helsingfors: Söderström, 1984).

[124] Erik Lönnroth, „De äkta folkungarnas program" (1944), uustrükk Erik Lönnroth, *Från svensk medeltid* (Stockholm: Bonnier, 1964), lk 13-69; Henrik ja Fredrik Lindström, *Svitjods undergång och Sveriges födelse* (Stockholm: Bonnier, 2006).

Zusammenfassung

WAS PASSIERTE MIT SIGTUNA IM JAHRE 1187? WER WAREN DIE PAGANES?

Hain Rebas

Seit den 1920-30er Jahren (Oper "Vikerlased" von Evald Aav, Forschungergebnisse von Hans Kruus und Jüri Uluots, weit verbreitete Romane von August Mälk und Karl August Hindrey) ist es allen guten estnischen Patrioten völlig klar, dass das alte Svea-Zentrum Sigtuna im Jahre 1187 von Esten zerstört wurde. Es waren saarlased/Öselianer die Marodeure – wer sonst? Allerdings lehnt diese instinktiv-patriotische Auffassung via Karl August Hermann (1886) und Jaan Jung (1878) stark auf die epochemachende "Erste Vaterländische Rede" von Carl Robert Jakobson schon 1868.

Nur, die moderne Sigtuna-Archäeologie (Sten Tesch 2005) kann eine hochmittelalterliche Verödung der Stadt nicht bestätigen, und die schriftliche Tradition, d h entsprechende Notizen in mittelalterlichen Chroniken und Annalen, ist verhältnismässig spät entstanden. Sie legt sich bezüglich der Akteure nicht fest, sondern beschuldigt recht pauschal Heiden, *paganes*. Die Tat selbst wird aber ohne zögern von den Annalisten vorausgestzt: *combusta oder incensa erat*.

Erst die anonyme "Erikschronik" der 1320-er Jahre – ein höfisches Heldengedicht, entstanden entweder in Westschweden oder in Åbo/Turku, also in beiden Fällen weit weg von Sigtuna – hebt als Täter die zeitgenössichen Hauptfeinde der Schweden, die Karelier und Russen, als die schon 1187 mord- und brandlustigen hervor. Aber die waren damals keineswegs ungetauft und, wichtiger für die Argumentation, sie besassen auch nicht die hochseetauglichen Schiffe, die für ein Unternehmen von etwa der Neva-Mündung bis in den Mälarsee notwendig wären.

Mit Olaus Petri, dem kompromisslosen Reformator und Bibelübersetzer Schwedens im 16. Jh. startet eine neue Epoche, nicht nur in der Kirchen- und Sprachgeschichte des Landes, sondern auch in der schwedischen Geschichtsschreibung. Magister Olaus, der seinen Grad aus Martin Luthers Wittenberg (1518) hatte, arbeitete lange Jahrzehnte im Mälartal, zuerst beim Bischof von Strängnäs, der das schwedische Proto-Reichsarchiv verwaltete. Dann wurde Olaus Stockholmer Stadtschreiber und schliesslich königlicher Sekretär im königlichen Schloss, bevor er in den 1530-er Jahren anfing, seine „Svenska chroeneka" zu verfassen. Dabei stand ihm sämtliche bis dahin bekannte Quellen, inkl. die Erikschronik und die Bestände des Reichsarchivs zur Verfügung. Darunter waren auch Akten, die im grossen Schlossbrand 1697 verloren gingen. Die lokale Tradition im Mälartal, wo auch Sigtuna liegt, und wo es aus uralten Zeiten auch estnischen Ortnamen gibt, war ihm, wie man sieht, seit Jahrzehnten sehr wohl bekannt. Die Art und und Weise, wie Olaus seine Vorlagen kritisch auswertete und benutzte, ist als überaus modern und auch ethisch selbständig zu bewerten. Olaus behauptete klipp und klar und gegen die "Erikschronik", dass es die Esten waren, die nicht nur Sigtuna zerstörten, sondern sie waren zu jener Zeit an Land wie zur See gefürchtete Gegner der Svear.

Untermauert wird Olaus Aussage zunächst mit Hilfe des gutbekannten hochmittelalterlichen Warnsystems (*vårdkasar*) vor und in den Stockholmer Schären, mit den zahlreichen Wehrtürmen (*kastaler*) entlang der schwedischen Ostkuste sowie auf Öland und besonders auf Gotland. Ergebnisse neuerer öselscher Untersuchungen zeigen uns im Hochmittelalter eine eisenprodu-

zierende, hierarchisch-kriegerische und handelstreibende Gesellschaft rund um ihre vier Hauptburgen und mehreren Häfen. Die vor-wikingschen Schiffsfunde von Salme (2008) und die fränkischen Schwerte (*Ulfberth*) bestätigen frühe öselsche Übersee-Kontakte mit Skandinavien. Hinzu kommen bekräftigende gleichzeitige (spätes 12. Jh.) Passagen in Saxos "Gesta danorum", in der norwegischen "Sverresaga", in der "Novgoroder Chronik" in der "Chronicon Livoniae" von Henricus de lettis. Leider kommt seine Darstellung richtig in Schwung erst Ende der 1190-er Jahre.

Laut Saxo (geb. um 1150) kämpften Öselianer und Kuren im Jahre 1170 auf Öland drei Tage lang gegen die Dänen. Laut der "Sverresaga" hatte König Sverres Bruder Erik um 1185 herum drei Jahre lang estländische Küstengegenden verwüstet und segelte dann nach dem Svea-Reich (*Svitjod*) zu seinem nahen Verwandten, dem König Knut Eriksson. Wohin, wenn nicht nach Sigtuna, Hauptort des Svea-Reiches? Und dann kommt also, chronologisch gesehen, das hier zu diskutierende dramatische "Sigtuna-Jahr" 1187.

Weiter: Laut der "Novgorod-Chronik" fuhren im Jahre 1190 zweifelsohne Öselianer mit 6 *shneks* (Schiffe skandinavischen Typs) in den Peipus-See hinauf, wurden aber von den Pskovitern besiegt und getötet. Dann, im Jahre 1203 plünderten die Öselianer, die auf ihre Seeräuberschiffen skandinavischen Typs, *pyraticae*, herübergesegelt waren, die Ortschaft Listerby in Blekinge aus. Die Gegend war damals dänisch.

Man fragt sich, was hatten die vielleicht hundert ruder- und sicher kampffähigen Öselianer im Jahre 1190 auf dem Peipus-See zu suchen? Die Erklärung darf in Linie mit Sigtuna 1187 und Listerby 1203 liegen. Die Parallellen liegen auf der Hand. Es geht, genau wie bei ähnlichen Unternehmungen der skandinavischen Wikinger im Westen, und das liegt schon in der Natur der Sache, um schnelle, schiffsgetragene *smash-and-grab*-raids gegen wohlhabende, nichts Böses ahnende und deshalb mehr oder wenig wehrlose Gesellschaften.

Weiter gelang es den Öselianern im Jahre 1206 einen dänischen Generalangriff auf ihre Insel abzuwehren. 1211 attackierten sie die abtrünnigen und mit den immer wieder angreifenden Deutschen (*Rigensern*) ko-operierenden Gauja-Liven bei Toreida von der See- und Fluß-Seite her. Zwei Mal belagerten sie im Gegenangriff das neu gegründete feindliche Zentrum Riga von der Seeseite (1215, 1218). Sie kamen 1220 über den Moonsund in grosser Stärke und befreiten die westestnische Landschaft *Rotalia* von den hochrangig geführten Svearn, die die Burg *Lihula* eingenommen hatten. Im Jahre 1226 kamen die Öselianer mit sehr vielen Gefangenen und Beute aus dem Svea-Reich zurücksegelnd nach Ösel. Besonders zimperlich gingen sie mit ihren Gefangenen, sowohl Männern als auch Frauen, nicht um.

Kurzum: Die östlichen Svear hatten um 1200 herum, plusminus etwa 20 Jahre, allen Anlass ihre Küste und Scheren durch Warnungssysteme und Befestigungen abzusichern, besonders als die heftig umkämpfte Königsmacht in diesen Jahren verschwächt war. Genauso wenig kann bezweifelt werden, dass die wohl organiserten Öselianer (weniger die Kuren) mit ihren hochseetauglichen *pyraticae* gefürchtete Seeräuber und Plünderer quer durch den mittleren Ostseeraum waren.

Also: Wer sonst war in demselben Jahr 1187, als Saladdin weit weg in Palästina die miserabel geführte Kreuzfahrerarmee bei Hattin schlug und Jerusalem eroberte, im ganzen Ostseeraum frech und fähig genug, in den wohlbewachten Mälarsee hineinzurudern/segeln, sogar Sigtuna anzugreifen, und auszuplündern (wenn auch nicht niederzubrennen), wenn nicht gerade die Öselianer? Und warum sollten wir den klar pointierten diesbezüglichen Aussagen des im Mälartal beheimateten, archivkundigen und sonst so kritischen Historikers Olaus Petri nicht glauben schenken?

KURJAKUULUTAVAD ENDEMÄRGID 16. SAJANDIL

Eesti- ja Liivimaaga seotud ülestähendusi Joen Klinti käsikirjalises endemärkide kogus (u 1586–1608)

KRISTIINA SAVIN

Rootsi Linköpingi piiskopkonna raamatukogus on säilinud üks omapärane ja rikkalikult illustreeritud käsikiri pealkirjaga *Om the tekn och widunder som föregingo thet lithurgiske owäsendet* („Märkidest ja imedest, mis eelnesid liturgiatülile").[1] Muuhulgas kajastab autor, Stenby pastoraadi kirikhärra Joen Petri Klint (surnud 1608), ka Eesti- ja Liivimaal aset leidnud sündmusi ning neile eelnenud endemärke – komeete, meteoriite, päikesevarjutusi, ebapäikeseid[2] ja teisi taevasse ilmunud kujutisi, loomade ja lindude ebatavalist käitumist ning muid tähelepanu äratanud nähtusi. Ükski teine teadaolev 16. sajandi endemärkide kogu ei käsitle Eesti- ja Liivimaa sündmusi nii süstemaatiliselt ja suurel hulgal. Käsikiri sisaldab ka unikaalseid joonistusi paarist seal täheldatud kohalikust märgist. Kuna teos pole siiani eesti ajaloolaste huviorbiiti sattunud, on järgnevate ridade eesmärk anda tutvustav ülevaade selle sisust ning Eesti- ja Liivimaad puudutavatest kohtadest.[3]

Joen Petri Klint ja tema käsikiri

Kus ja millal Joen Petri Klint sündis, pole teada. Varaseimad andmed tema käekäigu kohta pärinevad 1558. aastast, kui ta alustas õpinguid Uppsala ülikoolis, mis annab alust oletuseks, et Klint võis olla sündinud 1540. aasta paiku. Kuus aastat pärast õpingute alustamist, 1564. aastal, pühitseti ta pastoriks. Seejärel sai temast Linköpingi piiskopi abi ja kaks aastat hiljem kaplan Söderköpingis. Alates 1568. aastast oli Klint kirikhärra Linköpingi piiskopkonna Östra Stenby koguduses, kuhu ta jäi kuni oma surmani 1608. aasta oktoobris.[4]

Klinti sulest on säilinud terve hulk käsikirjalisi teoseid nagu näiteks „Linköpingi piiskopikroonika" (*Linköpings biskopskrönika*), „Kroonika kuningas Gustavi valitsusajast" (*Krönika om konung Gustaffs regemente*), „Rooma jumalateenistusest" (*Om thenn Romerska Gudztjeneste*) ning vaatluse all olev *Om the tekn och widunder*, mis on tuntud ka pealkirja all *Om meteorer* („Meteooridest").[5]

---

1 Joen Petri Klint, "Om the tekn och widunder som föregingo thet lithurgiske owäsendet", Linköpings Stiftsbibliotek, Ms N28. Käsikirjast annavad põgusa ülevaate Anders Fahlbeck, "Järtecken och ond, bråd död i Söderköping", *S:t Ragnhilds Gille, Årsbok* 1996, 41–52; Nils Jacobsson, "En märklig samling järtecken af en luthersk östgötapräst, *Julhälsningar till församlingarna från präster i Linköpings stift* 1915, 107–127; Elias Grip, "En Vikbolandspräst anteckningar om järtecken", *Kulturhistoriska småbilder*. 1 (Stockholm 1927), 3–30; Wilhelm Norlind, „Astronomische Streifzüge in Joen Petri Klints 'Om meteorer' ", *Dragma. Martino P. Nilsson A.D. IV ID. IUL. anno MCMXXXIX dedicatum* (Lund 1939), 334–345; Sven Rosén, "Joen Petri Klint: A Swedish protofortean of the 16th century", *Fortean Studies*, 1 (London 1994), 151–181; Henrik Sandblad, *De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation* (Uppsala 1942), 211–215, 220–222, 226–228, 231–234.

2 Ebapäikesed (ka kõrvalpäikesed, päikesekoerad) "on halonähe, mis tekib päikesest kõige sagedamini 22° kaugusel jääkristallide tippudes murdunud valguskiirte tõttu", Jüri Kamenik, "Ebapäike", http://ilm.ee/?45537 (2015-06-07).

3 Artikli autor tänab Eesti Rahvusarhiivi ja Tallinna Ülikooli Raamatukogu teadurit Katre Kajut väärtuslike kommentaaride ning paranduste eest, ning Lundi ülikooli raamatukogu teadurit Per Stobaeust abi eest käsikirja raskestiloetavate kohtade tõlgendamisel.

4 Norlind 1939, 334; Johan Alfred Westerlund & Johan Axel Setterdahl, *Linköpings stifts herdaminne*. 3 (Linköping 1919), 347–350.

5 Vanemas teaduskirjanduses oli vaadeldav käsikiri tuntud eelkõige viimase nime all, vrd Norlind 1939. Teiste Klinti käsikirjade kohta, vt Westerlund & Setterdahl 1919, 347–350.

Tulihingelise luterlasena võttis Klint sõna mitmes 16. sajandi viimasel veerandil päevakorral olnud teoloogilises küsimuses. Ta oli äge vastane kuningas Johan III algatusel väljatöötatud ja 1576. aastal kasutusele võetud uuele liturgiakorrale, mis oli tuntud „Punase raamatu" (*Röda boken*) nime all.[6] Klinti ja paljude teiste rootsi vaimulike silmis sarnanes see liialt roomakatoliku liturgiale. Terav vaidlus jumalateenistuse ümber võttis üleriigilised mõõtmed ja tekitas suuri lahkhelisid riigi valitsejate ja vaimulike seas. Pöördepunkt saabus 1593. aastal, kui peeti Uppsala kirikukogu, kus osales aktiivselt ka Klint, kirjutades alla otsusele, millega „Punane raamat" ja mitmed muud puhta evangeelse usuga vastuolus olevad nähtused hukka mõisteti. Kuigi Klinti käsikirja pealkirjast nähtub, et see sisaldab liturgiavaidlusele eelnenud endemärke, käsitleb suur osa märkmetest sündmusi, mis toimusid selle ajal ning pärast seda. Sissekanded jätkuvad kuni autori surmani 1608. aastal.[7]

Om the tekn och widunder pole siiani trükis ilmunud,[8] kuid viimastel aastatel on teadlaste huvi teose vastu kasvanud.[9] Käsikiri koosneb 199-st köidetud foolioformaadis paberilehest. Sissekanded on tehtud lehtede mõlemale küljele. Lisaks tavapärasele mustjaspruunile tindile on Klint kasutanud veel teisi värve: kuupäevad, nimed ja muud tähenduslikud faktid on esile tõstetud punase, rohelise, kollase ja oranži tindiga. Käsikirja muudab eriti väärtuslikuks selle harukordselt rikkalik visuaalne materjal. Peaaegu pooltel lehekülgedest on värviküllased sulejoonistused. Lisaks leidub hulk väiksemaid joonistusi-kritseldusi lehekülgede servadel.

Tõenäoliselt töötas Klint käsikirja kallal alates 1580. aastate keskpaigast rohkem kui kahe aastakümne vältel, tehes üheaegselt sissekandeid selle eri osadesse.[10] Erinevalt traditsioonilistest kroonikatest pole ajaloosündmused siin järjestatud kronoloogilselt, vaid süstemaatiliselt vastavalt sellele, millist laadi „märgid ja imed" (*tekn och widunder*) neid ette kuulutasid: komeedid, halofenomenid, päikese- ja kuuvarjutused, välgulöögid, verevärvi vihmahood, väärarenguga loomade ja inimeste sünnid, üleujutused, maavärinad, vulkaanipursked, hoonete varingud ning muud tähelepanuväratavad nähtused. Klint kaldub siiski tihti süstemaatilisest printsiibist kõrvale, seda eriti käsikirja teises pooles, kus domineerivad 16. sajandi sündmused, ja kus järjestus kipub üha enam järgima kronoloogiat. Kuna käsikirja sissekanded on tehtud üksteisest sõltumatute lõikudena, ilma fakte siduva narratiivi ja selge struktuurita, võiks seda nimetada pigem kataloogiks kui kroonikaks.

Seda, millisel otstarbel Klint märkmeid tegi, võib ainult oletada. Tõenäoliselt tahtis ta koguda fakte tõenditena Jumala ettehoolduse ja ajaloo käiku sekkumise kohta. Võibolla kasutas ta jutustusi endemärkidest ka näidetena oma jutlustes ning poleemikas katoliiklaste vastu. Siiski pole kiriku ja ristiusu areng käsikirja ainus ega ka mitte tähtsaim teema. Kuigi tormilised reformatsioonisündmused ja usukonfliktid läbivad käsikirja punase niidina, seostub lõviosa kurjakuulutavatest endemärkidest kõikvõimalike muude ühiskonda raputanud sündmustega: lahingute, vallutuste ja vägede liikumisega, valitsejate surmade, tsiviilelanike kannatuste, näljahädade, tulekahjude ja katkupuhangutega.

Vanemas rootsi teaduskirjanduses seostatakse haritlaste huvi endemärkide vastu talupoegade seas levinud rahvapärimuslike uskumustega, kuid varauusaegsete kroonikute ja teiste õpetlaste

6 Vrd Martin Berntson, Bertil Nilsson & Cecilia Wejryd, Kyrka i Sverige. *Introduktion till svensk kyrkohistoria* (Skellefteå 2012), 151–152.

7 Siin-seal on ka üksikuid lisandusi ühe hilisema autori sulest, kelleks oli tõenäoliselt 17. sajandi keskpaigas tegev olnud kirikuõpetaja Samuel Petri Ungius Hulzionensis, vt Sandblad 1942, 120, joonealune viide nr 2.

8 Sandblad 1942, 211, joonealune viide nr 9, nimetab 1942. aastal käimas olnud editsiooniprojekti. See ilmselt siiski ei teostunud, vrd Fahlbeck 1996, 49. Lähitulevikus on oodata teaduslikku editsiooni Linköpingi ülikooli ajaloolaselt Sofia Gustafssonilt (valmimisaeg teadmata).

9 Vt näiteks Sofia Gustafsson, "Tecken i skyn", *Sveriges historia. 1350–1600*, toim Dick Harrison & Bo Eriksson (Stockholm 2010), 375–376; Håkan Håkansson, *Vid tidens ände: Om stormaktstidens vidunderliga drömvärld och en profet vid dess yttersta rand* (Göteborg 2014), 68–69, 74–79; Kristiina Savin, *Fortunas klädnader: Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (Lund 2011), 166, 169–170, 199.

10 Rosén 1994, 152, pakub alustamise aastaks 1586.

ülestähendusi ebatavalistest nähtustest ei saa kindlasti taandada rahvatraditsioonile. Joen Klint oli oma ajastu kontekstis kõrgelt haritud isik ning seetõttu tuleb tema huvi kirjeldatud nähtuste vastu vaadelda ajastu mõtte- ja teaduselooliste arengute taustal.[11] Kuni 17. sajandi lõpukümnenditeni oli endemärkidel kindel koht nii loodusteaduslikus maailmapildis kui ka ajalooteostes. Kaasaegses Euroopas oli Klintil mitmeid eelkäijaid. Tema eluajal ilmus trükist hulk endemärkidele pühendatud kroonikaid. Mõni neist oli ka rikkalikult illustreeritud, nagu Šveitsi humanisti Conrad Lycosthenese *Prodigiorum liber* („Imemärkide raamat", 1552) ning selle antiikne allikas ja eeskuju, neljanda sajandi Rooma kirjaniku Julius Obsequensi samanimeline teos, millest üllitati varauusajal mitmeid väljaandeid.[12] Teiste tuntud kroonikate seas tuleks välja tuua saksa arstiteadlase Job Finceliuse *Wunderzeychen* („Imemärgid",1556) ning saksa loodusteadlase Marcus Frytchiuse *Catalogus prodigiorum atque ostentorum* („Imemärkide ja ennete kataloog",1563).[13]

16. sajandi teine pool olid endemärkide kogumise ja tõlgendamise kõrgaeg. Osalt oli kõrgendatud huvi põhjuseks ettekujutus peatselt saabuvast maailma lõpust ja viimsest kohtupäevast, millele Uue Testamendi järgi pidi eelnema hulk kummalisi ja hirmuäratavaid nähtusi. Luuka evangeeliumis teatab Jeesus, et „päikeses, kuus ja tähtedes on ennustusmärke", mis kuulutavad tema tagasitulekut.[14] Spekulatsioonid jõudsid haripunkti 1572. aasta novembris, kui Euroopa kohal Kassiopeia tähtkujus nähti suurt supernoovat, mis sai tuntuks tänu taani astronoomi Tycho Brahe (1546–1601) kirjeldusele. Paljud pidasid seda komeediks, kuid Brahe arvates oli tegu ootamatult tekkinud uue tähega (lad k *nova stella*). Kuna tolleaegne füüsika ja astronoomia pidasid tähistaevast muutumatuks, oli tegemist sensatsioonilise sündmusega, mis läks vastuollu loodusseadustega ja mida seepärast nähti Jumala saadetud eriti tähendusliku endemärgina.[15] Järgnevad aastakümned tõid endaga kaasa ennustuskirjanduse laine, mis kasvas uute astroloogiliste ennustuste toel veelgi. Jupiteri ja Saturni konjunktsiooniga seoses oodati aastateks 1583–1588 erakordselt suuri ja vägivaldseid muutusi.[16] Ka Klint kirjutab „uuest tähest" ning astroloogilistest ennustustest seoses mitme planeedi konjunktsiooniga.[17]

Klinti käsikiri pole siiski koopia ühestki varasemast teosest. Tema märkmed pärinevad paljudest allikatest, mille seas moodustavad kõige olulisema grupi ajalookroonikad ning ilmaennustusi ja astroloogilisi andmeid sisaldavad kalendrid. Omaette žanrina tuleks ära märkida ka trükitud lendlehed uudistega hiljuti sündinud kummalistest juhtumustest – need jõudsid 16. sajandi Rootsi lugejani eelkõige saksakeelsest kultuuriruumist. Klint mainib näiteks, et luges Söderköpingi kiriku uksele naelutatud trükitud uudiseid Saksamaalt.[18] Lendlehtede illustratsioonid olid eeskujuks ka tema joonistustele. Muu hulgas kujutab ta reformatsiooniaastate tuntumaid endemärke – kaht väärarenditega looma ehk tollases kõnepruugis „monstrumit" – Rooma paavsti meenutavat eeslit, kes leiti 1496. aastal Roomas Tiberi jõest surnuna, ning 1523. aastal

[11] Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Medeltiden. Reformationstiden* (Stockholm 1975), 263. Luterliku haritlaskonna nägemusest annavad hea ülevaate Robin Bruce Barnes, *Prophecy and Gnosis: Apocalypticism in the wake of the Lutheran Reformation* (Stanford 1988) ning Sachiko Kusukawa, *The transformation of natural philosophy: The case of Philip Melanchthon* (Cambridge 1995).

[12] Conrad Lycosthenes, *Wunderwerck, oder Gottes unergründtliches vorbilden* (Bern 1557); Julius Obsequens, *Prodigiorum liber* (Lugduni 1553). Vrd Jürgen Beyer, „Lycosthenes, Conrad", *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, 8 (Berlin & New York 1994–96), 1323–6.

[13] Job Fincelius, *Wunderzeychen: Warhafftige beschreybung vnnd gründlich verzeychnuß schröcklicher Wunderzeychen vnd Geschichten* (Nürnberg 1556); Marcus Frytschius, *Meteororvm, ... Item: Catalogvs prodigiorvm atqve ostentorum* (Noribergae 1563). Vrd Rudolf Schenda, „Die deutschen Prodigiensammlungen des 16. und 17. Jahrhunderts", *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 4 (Frankfurt am Main 1963), 637–710.

[14] Luuka evangeelium 21:25. Tsitaat eestikeelsest tõlkest, *Piibel* (Piibliseltsi väljaanne, 1968).

[15] Norlind 1939, 343–344; Sandblad 1942, 160–161. Vrd Owen Gingerich, "Tycho Brahe and the Nova of 1572" kogumikus *1604–2004: Supernovae as Cosmological Lighthouses*, toim M Turatto, S Benetti, L Zampieri & W Shea (San Francisco 2005), 3–12.

[16] Håkansson 2014, 73.

[17] Klint, 85^{r} (uus täht), 27^{v}–29^{v}, 113^{r}, 148^{v} (planeetide konjunktsioonid). Astroloogia staatuse kohta varauusaegses Rootsis, vt Martin Kjellgren, *Taming the Prophets. Astrology, Orthodoxy and the World of God in Early Modern Sweden* (Lund 2011), kus nimetatkse ka Klinti, 76–77.

[18] Klint, 147^{v}, 149^{v}.

Freiburgi lähistel avastatud mungarüü sarnase väärarenguga vasikat. Neid mõlemat olid oma katoliku kiriku vastases poleemikas kasutanud Martin Luther ja Philipp Melanchthon, levitades oma tõlgendusi Lucas Cranach juniori puugravüüridega illustreeritud lendlehtedel.[19] Ka teistes Klinti joonistustes peegeldub varauusaja gravüüridele iseloomulik ikonograafia, kuid samas tuleb esile tõsta nende originaalsust. Suur osa neist annab edasi sündmusi, mida ei olnud varem kunagi illustreeritud.[20] Muu hulgas visandab Klint ka oma nägemuse kolmest Liivimaal täheldatud fenomenist.[21]

Olulise osa Klinti allikmaterjalist moodustab suulisel teel levinud informatsioon. Aeg-ajalt mainib ta ka, et on üht või teist nähtust oma silmaga näinud või muud moodi kogenud. Näiteks külvas ta 1590. aastal taevast imelisel kombel alla sadanud odraterі, millest sai head jahu.[22]

Märkimisväärne osa kirjeldatud sündmustest leiab aset Klinti lähiümbruses Östergötlandi maakonnas, Linköpingis ja Söderköpingis. Teose muudab huvitavaks just selle Rootsi-keskne kohalik perspektiiv. 16. sajandi Lääne- ja Kesk-Euroopast vaadates oli Rootsi endiselt kauge äärемaa, kuid Klinti käsikirjas saab sellest keskne koht, kus välja ilmuvad märgid räägivad sadade ja tuhandete kilomeetrite taga toimuvast ning kus elu kulgeb sünkroonselt ülejäänud Euroopaga – türklaste ja tatarlaste pealetungidega idast, hugenottide tapmisega Prantsusmaal, vulkaanipursetega Itaalias, üleujutustega Saksamaal. Klint asetab 16. sajandi Rootsi kaasaja teoloogiliste, poliitiliste, sotsiaalsete ja looduslike arengute keerisesse. Koos Rootsiga asetub sinna ka Vana-Liivimaa.

Eesti- ja Liivimaa endemärgid varauusaja õpetlaste pilgu läbi

Klint osutab Eesti- ja Liivimaale suhteliselt palju tähelepanu: kroonika 398-st leheküljest viidatakse seal toimunule kokku vähemalt 63 leheküljel.[23] Siinkohal tuleb siiski kohe lisada, et Klint ei tee Eesti- ja Liivimaa vahel vahet, hõlmates kogu territooriumi sõnaga *Lifflandh* ka pärast Liivimaa orduriigi lõppu (1562). Sealseid elanikke kutsub Klint läbivalt liivimaalasteks (*lifflender*, the *lifflendske*). Eestimaalasi tähistav sõna *ester* esineb käsikirjas vaid üks kord, ning seda kohas, kus Klint paistab tsiteerivat üht teist autorit.[24]

Mainitud ajaloosündmused jäävad ajavahemikku 1501–1606. Valdav enamus neist pärinevad Vene-Liivi sõja aastatest (1558–1562) ning sellele järgnenud Venemaa ja Rootsi vahel peetud Kahekümneviieaastase sõja ajast (1570–1595). Rootsi kontekstis oli tegemist päevakajaliste ja üleriigilise tähtsusega sündmustega, millele viitavad ka mitmed teised rootsi autorid oma endemärkidele pühendatud teostes. Teoloog Nicolaus Ringius (sünd u 1550) kirjeldab oma astroloogilistele ja Piibli-ainelistele ennustustele pühendatud traktaadis *Prognosticon theologicum* (1587) ühel 1560. aasta detsembrihommikul taevasse ilmunud kummalist valgusfenomeni. Põhjapoolse

[19] Klint, 17^{v}, 199^{v}. Vrd Friedrich Wilhelm Heinrich Hollstein, *Hollstein's German engravings, etchings and woodcuts 1400–1700* (Amsterdam 1954–), vol. 6, 161. Vrd Katharine Park & Lorraine Daston, "Unnatural Conceptions: The Study of Monsters in Sixteenth- and Seventeenth-Century France and England", *Past & Present*, No. 92 (Aug. 1981), 26–30.

[20] Alf Nyberg, "Om Joen Petri Klints bilder av ljusfenomen i himlen", *Linköpings biblioteks handlingar*, Ny serie 11 (Linköping 1986), mainib, et Klinti joonised halofenomenidest on vanemad kui säilinud kirjanduses tuntud pildid.

[21] Klint, 25^{v}, 73^{r}, 78^{r}.

[22] Klint, 64^{v}.

[23] Klint, 2r, 4^{v}, 6^{v}, 11^{v}, 19^{r}, 20^{r}, 20^{v}, 21^{r}, 23^{r}, 23^{v}, 24^{r}, 25^{r}, 25^{v}, 26^{v}, 48^{v}, 49^{r}, 49^{v}, 56^{v}, 60^{v}, 61^{r}, 62^{r}, 65^{r}, 65^{v}, 66^{r}, 67^{r}, 67^{v}, 69^{r}, 69^{v}, 70^{v}, 73^{r}, 73^{v}, 74^{r}, 78^{r}, 78^{v}, 79r, 79^{v}, 88^{r}, 94^{v}, 95^{r}, 112^{r}, 122^{v}, 129^{v}, 134^{v}, 135^{r}, 143^{v}, 144^{r}, 150^{r}, 150^{v}, 157^{v}, 158^{v}, 161^{v}, 163^{r}, 163^{v}, 164^{r}, 164^{v}, 181^{r}, 184^{r}, 186^{r}, 189^{v}, 192^{r}, 194^{v}, 197^{v}, 198^{r}.

[24] Klint, 161^{v}: "Bliffuer Lifflenderna och Esterne beröffade aff te muschouiter." Tegemist on ilmselt tõlgitud tsitaadi või referaadiga ühest 1594. aasta almanahhist, mida ei ole siinkohal õnnestunud tuvastada. Klint märgib almanahhi päritolu kohta: "à Brenthando Turgnensis discipel astronomichus och medicus och är pronostizerett in Rija i Liffland."

horisondi kohale tekkis mustjaspruun suits, mida läbisid „jubedad võnkuvad ja värisevad kiired", jättes mulje taevas vägivallatsevast, hobuste ja relvadega varustatud sõjaväest. Lõuna poolt hakkasid aga paistma heledamad ja väiksemad suitsuta kiirtevihud, mis asusid kõrvulukustava kisa ja kära saatel võitlusse põhjapoolsetega. Lahingu lõppedes läbistasid taevast punased valgusjoad ja tundus, justkui oleks kogu taevas verepritsmetega kaetud. Selle kurjakuulutava meteoroloogilise nähtuse tähendus ilmneb Ringiuse väitel kannatustest, mis Põhjala elanikele sel ajal osaks said. Põhjataevasse ilmunud valgusjoad tähistasid Vene vägesid, kelle „röövimise ja mõrvade, tule ning vangipõlve" all vaesed liivimaalased kannatama pidid. Neile saabusid aga appi Rootsi ja Poola kuningas. Samal ajal tuli rootslastel pidada sõda taanlaste vastu.[25]

Teine Klinti kaasaegne, kes ennete vastu suurt huvi üles näitas ja muuhulgas ka Eestimaaga seotud sündmuste kohta märkmeid tegi, oli 1590. aastate alguses Tallinna Toomkiriku õpetajana teeninud teoloog, filosoof ja astroloog Sigfrid Aron Forsius (u 1550–u 1624). Tema sõnul tähelda-ti seal sel ajal mitmeid imemärke. 1594. aastal nägi ta oma silmaga päise päeva ajal Tallinna kohal taevas rippumas suurt mõõka.[26] Oma kolleegi, Tallinna toompraosti ja Eestimaa kirikuvisitaatori David Dubberchi (surn 1603) kohta teab ta rääkida, et too näinud koos kogu oma perekonnaga 1595. aasta ülestõusmispüha hommikul taevas rippuvat puud, mis üha kõrgemale tõustes äkitselt pooleks läks ja kadus. Järgnevatel aastatel oli Dubberch tunnistajaks veel mitmele kummalisele fenomenile, nagu taevas hõljunud suur lipp, puu ja kirik, ning verevärvi lained mererannas. Forsiuse sõnul olevat Dubberch ka oma tähelepanekutest kohalikele vaimulikele ja aadlikele teada andnund, kuid viimased olevat ta naerualuseks teinud.[27]

Nagu Forsiuse seletusest nähtub, olid mitmed kaasaegsed endemärkide ja nende tõlgenduste suhtes skeptilised. Vahetult kummalisi fenomene kogenute esialgseks reaktsiooniks on kaasaegsete allikate andmel tavaliselt ehmatus, kõhklus, imestus ja hirm. Märkide tõlgendamine ennetena ja neile kindlate ajalooliste tähenduste omistamine toimub reeglina alles hiljem, kui juhtunu muude samaaegsete või järgnenud sündmustega suhestatakse. Tõlgendajaks on enamasti keegi autoriteetne isik – teadlane, kirikuõpetaja või ametnik. Tallinna Pühavaimu koguduse pastor Balthasar Russow (u 1540–u 1601) kirjeldab *Liivimaa kroonikas* (*Chronica der Prouintz Lyfflandt*, 1578, uus ümbertöötatud trükk 1584), reaktsiooni 1556. aasta kevadel Liivimaa seisuste maapäeva ajal nähtud komeedile. Saadikud istusid parajasti peolauas, kui uudis sabaga tähest nendeni jõudis, ning palusid siis üht Tartu toomhärrat selle kohta arvamust avaldada. Tema autoriteedile tuginedes jõuti järeldusele: „Need asjad ei tähenda head."[28]

Rootsi peapiiskop Laurentius Paulinus Gothus (1565–1646) nimetab oma teoloogilises traktaadis komeetidest Cometoscopia (1613) viit komeeti aastatest 1558, 1572, 1573, 1580 ja 1599, mis paljude muude hädade kõrval tõid endaga kaasa verevalamise Liivimaal.[29] Endemärkide agaraimad kogujad olid Rootsis pikka aega just teoloogid, kes kasutasid neid tõendina Jumala lakkamatu ettehoolduse kohta: hirmutavad imemärgid pidanuks veenma inimesi meelt parandama, et sedamoodi Jumala ettekuulutatud karistustest pääseda. Peapiiskopi soovituse kohaselt

[25] Nicolaus Ringius, *Prognosticon theologicvm* (Wittenberg 1587), Fij^{r-v}: "gruffueligha suäffuande och bäffuande stråhlar", "gruffueliga rooff och moord, eeld och fängelse". Autori ja tema teose kohta, vt Sandblad 1942, 116–145.

[26] Sigfrid Aron Forsius, *Een Berättelse, Om then Cometen som nw i thetta Åår M DC VII. i Septembri och Octobri Månader, i 34. Daghar widh pass syntes, och ännw til är* (Stockholm 1607), A3^{v}.

[27] Forsius 1607, A3^{v}–A4^{r}; Terhi Pursiainen, *Sigfridus Aronus Forsius: Pohjoismaisen renessanssin astronomi ja luonnonfilosofi* (Helsinki 1997), 75–78. Dubberchi kohta vt Rudolf Winkler, *Der estländische Landkirchenvisitator David Dubberch und seine Zeit (1584–1603). Ein Beitrag zur estländischen Kirchengeschichte* (Reval 1909).

[28] Balthasar Russow, *Chronica der Prouintz Lyfflandt* (Bart 1584), 36^{v}–37^{r}. Tsitaat: Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika*, tõlk Dagmar & Hermann Stock (Tallinn 1993), 99. Vrd lühemat kirjeldust esimeses väljaandes, Balthasar Russow, Chronica der Prouintz Lyfflandt (Rostock 1578), 61^{v}.

[29] Laurentius Paulinus Gothus, *Cometoscopia. Comet Spegel thet är: christeligh och nödhtorfftigh vnderwijsning* (Stockholm 1613), 103, 104, 105–106, 108.

peaks rahvas komeedi taevasse ilmudes palvetama ja patte kahetsema. Puhta evangeelse õpetuse järgimise eest peavad hoolitsema ka preestrid ja ilmaliku võimu esindajad.[30] 1686. aasta Rootsi kirikuseaduse kohaselt kuulus kirikuõpetajate ametiülesannete hulka ebaharilike sündmuste tähelepanemine ja kirikuraamatutesse märkimine.[31]

Peale teoloogiast tiivustatud tähelepanu oli endemärkide kogumise oluliseks ajendiks teaduslik huvi ebaharilike loodusnähtuste vastu. Klinti kaasajal omistati teatud meteoroloogilistele nähtustele otsene füüsiline mõju loodusele ja inimkehale. Näiteks arvati, et komeedid koosnevad ülimalt kuivast ja tulisest ainest ning selle tõttu avaldavad nad maale kuivatavat ja mürgitavat toimet, mis põhjustab ikaldust, näljahädasid, katku, surmajuhtumeid, konflikte ja sõdu.[32] Klint ei pühenda loodusteaduslikele seostele kuigi palju tähelepanu, kuid mainib siiski näiteks, et ebapäikesed ja haloringid toovad endaga tavaliselt kaasa vihma ja tuule.[33] Hea näide ühest varauusaegsest loodusteadusliku traditsiooni esindajast on Ingerimaal sündinud ja nooruses Tartu ülikoolis õppinud Rootsi arstiteadlane Urban Hiärne (1641–1724), kes muu hulgas tundis huvi ka Eesti, Liivi- ja Ingerimaal täheldatud märkide vastu, kirjeldades mitmeid 1656. aasta sõjasündmustele eelnenud ebatavalisi loodusnähtusi.[34]

Antiigist varauusaja lõpuni oli endemärkidel oluline koht ka valitsejaid ning nende tegusid ülistavas ja laitvas retoorikas. Mitmed 16. ja 17. sajandi retoorikaõpikud soovitasid inimese elu kirjeldamisel nimetada erilisi ja ootamatuid sündmusi seoses sünni või surmaga.[35] Kuni 18. sajandi alguseni kasutati viiteid endemärkidele tõestuseks väejuhtidele ja kuningatele osaks saanud taevase soosingu kohta. Üks tuntumaid selliseid Liivimaal nähtud märke on pärit Põhjasõja päevilt: 1701. aasta 15. märtsil nähti Laiusel, kus asus Karl XII talvekorter, ebapäikeseid koos ringikujuliste haloefektidega, mis meenutasid kuninga monogrammi. Üks saksakeelne ülistusluuletus kirjeldab seda märgina sellest, et Karl XII kangelaslik teekond sõjas on Jumala enda ette valmistatud. Rootsi kuningale paistab lausa kolm päikest korraga, samas kui tema vaenlaste teid katab udu.[36]

Suur osa Klinti märkmetest Liivimaal toimunu kohta pärineb Balthasar Russowi *Liivimaa kroonikast*. Klint ei nimeta küll kordagi Russowi nime, kuid mitme sissekande juures on allikana märgitud „Liffl. Crön:" koos viidetega lehenumbritele Russowi kroonika esimeses, 1578. aastal Rostockis ilmunud väljaandes.[37] Ka sissekannete sisu sarnaneb Russowi tekstile faktide valiku, jutustuste struktuuri ning sõnastuse poolest. Russowi kirjeldatud endemärkidele annab Klint aga enamasti uued ja teistsugused seletused. Kust hilisem, peale 1578. aastat toimunut puudutav informatsioon pärineb, pole teada. Sissekannete sisu põhjal otsustades võib tegemist olla suuliste allikatega.

Eesti- ja Liivimaa sündmusi puudutavad sissekanded koosnevad enamasti lühikestest, lause või paari pikkustest lõikudest, mis asuvad hajutatult käsikirja eri osades. Tavaliselt kirjeldab Klint kõigepealt üht Rootsis või mujal Euroopas täheldatud endemärki ning seostab seda siis samaaeg-

30 Paulinus Gothus 1613, 112–156.

31 Savin 2011, 55–56.

32 Georgius Olai Upsaliensis, *Calendarium duplex* (Stockholm 1580), A–Aa3. Vrd Björn Hedberg, *Kometskräck: En studie i folkliga och lärda traditioner* (Uppsala 1990).

33 Klint, 41^{r}; Nyberg 1986, 61–62.

34 Kristiina Savin, "Gud i Naturens laboratorium: varsel och järtecken hos Urban Hiärne", kogumikus *Den otidsenlige Urban Hiärne. Föredrag från det internationella Urban Hiärne-symposiet i Saadjärve, 31 augusti–4 september 2005*, toim Stig Örjan Ohlsson & Siiri Tomingas-Joandi, (Tartu 2008), 115–132.

35 Savin 2011, 120.

36 *Nachdenckliches Himmels-Zeichen, so bey klarem Wetter ist gesehen worden, zu Lais den 15. Martii Anno 1701* (Stockholm 1701).

37 Klint viitab allikale lehekülje serval, Klint, 60^{v}, 62^{r}, 73^{r}, vrd Russow 1578, 115^{r-v}, 148^{r-v}, 167^{r-v}. Kroonika 1584. aasta väljaande sisu ja sõnastus erineb esimesest. Ka eestikeelne tõlge (Russow 1993) põhineb 1584. a. muudetud väljaandel, mis seega erineb Klinti käsutuses olnust. Eestikeelset lugejat silmas pidades viitavad alljärgnevad joonealused märkused siiski ka vastavatele kohtadele eestikeelses tõlkes.

sete või pisut hilisemate ajaloosündmustega. Ühte ja sama ajaloosündmust võidakse käsitleda korduvalt, mitme erineva endemärgi all. Selguse huvides on alljärgnev ülevaade üles ehitatud kronoloogiliselt, lähtudes nende ajaloosündmuste toimumise ajast, millele endemärgid väidetavalt viitasid. Käsikirja sisu edastatakse allpool referaadina, kuhu on kaasatud hulgaliselt tsitaate. Et teha kõnealused tekstikohad lugejale kättesaadavaks, on originaali rootsikeelne tekst võimalikult suures ulatuses ära toodud joonealustes viidetes.[38] Suurima tähelepanu osaliseks saavad kolm kohalikku endemärki – Liivimaa kohal nähtud komeet (1556), hundid Rakvere all (1574) ning tundmatud linnud Padisel (1575) –, mille kirjeldus esitatekse tõlkes pikemate tsitaatidena. Originaali rootsikeelse teksti transkriptsioon tuuakse ära joonealustes viidetes.[39] Et edasi anda Klintile omast nägemust sellest, mis toimus teisel pool Läänemerd, on allpool säilitatud tema viited üksusele *Liivimaa* ka pärast 1562. aastat, kui uut poliitilist olukorda silmas pidades tulnuks Eesti- ja Liivimaad käsitleda eraldi.

1501: Venelaste lüüasaamine

Valdav osa Liivimaad puudutavatest märkmetest räägib sõjasündmustest. Sedalaadi on ka kronoloogiliselt varaseim kirjeldatud ajalooline seik. Klint kirjutab, et kui Poola kuningas Jan suri, tõusis troonile tema vend, Leedu suurvürst Aleksander, kes alustas sõda venelaste vastu. Seejärel „tungis venelane Liivimaale, jõudis Narvani ja seal sai mitu tuhat venelast lüüa".[40] Ilmselt viitab ta siin 1501. aastal Helme all venelaste osaks saanud kaotusele, mida kirjeldab ka Russow.[41] Käes-oleva sissekande puhul ei ole selgelt näha, millise endemärgiga Klint seda seostab, sest lehekülgede järjestus tundub köitmisel muutunud olevat.[42] Üks Euroopas 1501. aastal tähelepanu äratanud märk, mille Conrad Lycosthenes seostab oma endemärkide kroonikas Vene-Liivi sõjaga, oli komeet (*Strobelstern*), mida nähti kaheksateistkümne päeva jooksul Poola kohal Kaljukitse tähtkujus.[43]

1522–1523: Reformatsioonisündmused

1501. aastal sadas Saksamaal taevast alla väikeseid riste (ill 1). Klint seostab selle kummalise juhtumiga mitu hilisemat sündmust. 1504. aastal oli „suur sõda Venemaa ja Liivimaa vahel, aga lõpuks pidi venelane Liivi ordumeistrilt rahu paluma".[44] Seejärel suri Moskva suurvürst Ivan Vassiljevitš ja tema järel tõusis troonile Vassili, kes vallutas 1509. aastal Pihkva. Nende sünd-

[38] Kõigi Liivimaad puudutavate sissekannete täielikku transkriptsiooni pole siinkohal võimalik ära tuua, sest kogu olulise konteksti edastamine eeldaks suuremate käsikirjapartiide editeerimist.

[39] Klint alustab iga sissekannet uuelt realt. Lõigu algust tähistab allpool toodud tsitaatides kaldkriips. Enamasti alustab Klint uut lõiku ladinakeelse sõnaga *item* („samas"), mis viitab sellele, et antud sündmus toimus eespool dateeritud sündmusega samal aastal. Ladususe huvides on sõna *item* eestikeelsest tõlkest välja jäetud.

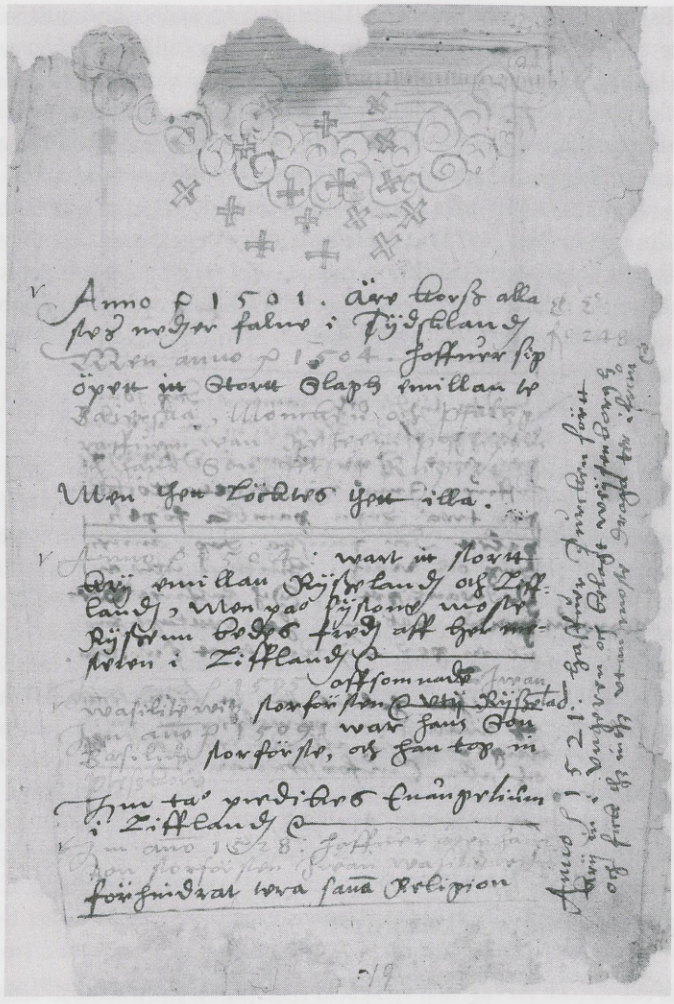
[40] Klint, 198^{r}: "Strax te ryckte ter wth kom ryssen effter, drog in i Lifflandh, wart thett in alt in til narffuen och bleff ter monga 1000 Rysser slagne." Klint pakub Poola kuninga Jan Olbrachti surma-aastaks 1496, mis ei ole ajalooliselt korrektne. Jan Olbracht suri 1501.

[41] Russow 1578, 54^{r-v}. Vrd Russow 1993, 65–66.

[42] Mitmel leheküljel on ka arhiivitöötajate poolt hariliku pliiatsiga tehtud märkmeid selle kohta, kust tuleks lugemist jätkata, vt näiteks Klint, 17^{v}, 13^{v}, 25^{v}, 61^{v}. Valdav osa lehtedest paistab siiski olevat köidetud kirjutamise järjekorras.

[43] Lycosthenes 1557, 363.

[44] Klint, 19^{r}: "Anno etc 1504: wart itt stortt krij emillan Rysselandh och Lifflandh, men på sijstone moste Ryssenn bedes fredh aff her mesteren i Lifflandh."

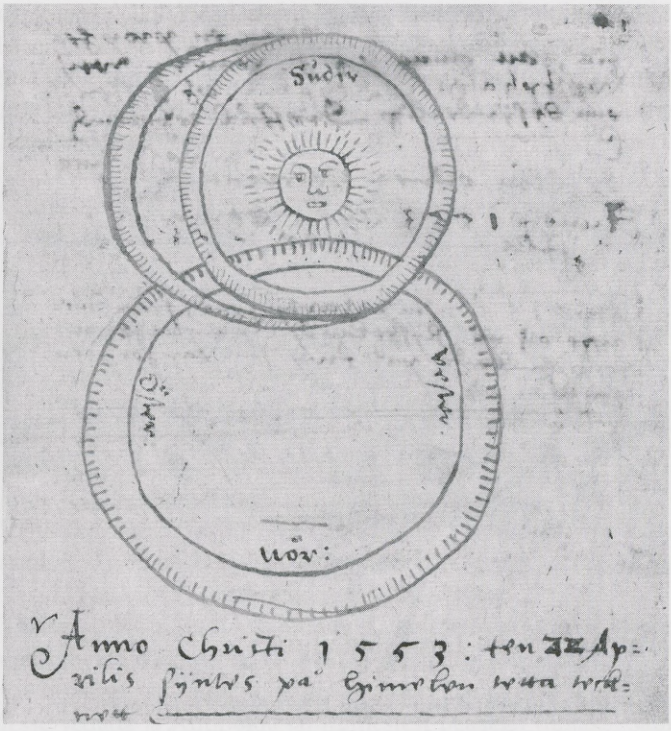
Illustratsioon nr 1

muste jadasse asetab Klint ka reformatsiooni jõudmise Liivimaale, märkides, et „siis jutlustatakse Liivimaal evangeeliumit".[45]

Reformatsiooni kiirest levikust räägib veel teinegi sissekanne. Klint tõdeb, et „Issanda aastal 1522 ja 1523 on evangeelium tervel Liivimaal vastu võetud ja seda jutlustatud. Ka on kõik kujud kirikutest maha võetud ja monstrantsid ning muu hõbe ära võetud ja müntideks vermitud, ainult üks või kaks karikat välja arvatud." Ka siin põhineb Klinti ajaloosündmuste referaat Russowi kroonikal, nagu valdav osa teisigi allpool nimetatud märkmeid enne 1578. aastat toimunu kohta.[46]

[45] Klint, 19r: "Item tå predikes Euangelium i Lifflandh." Vrd Russow 1578, 57r–v, kus 1509. aasta sündmused ja reformatsiooni algus tuuakse ära lähestikku, ühel ja samal leheküljel. Reformatsiooni käigu kohta Liivimaal, vt Leonid Arbusow, *Die Einführung der Reformation Die Einführung der Reformation in Liv.-, Est.- und Kurland* (Riga, 1921) ning Joachim Kuhles, *Die Reformation in Livland. Religiöse, politische und ökonomische Wirkungen* (Hamburg, 2007).

[46] Klint, 2r: "Anno etc 1522: 23: är Evangelium offuer alt Lifflandh anammith och predikatt./ Item alla beleten ära aff kyrckiorna netthäffne och Monstranther och annet silff är taget och i minnt slagett, vndantagandes en kalck eller twå allena." Vrd Russow 1578, 57v–58r. Pildirüüste tegeliku käigu kohta, vt Sergiusz Michalski, "'Hölzer wurden zu Menschen.' Die reformatorischen Bilderstürme in den baltischen Landen zwischen 1524 und 1526" raamatus *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession* 1500–1721, toim Matthias Asche, Werner Buchholz & Anton Schindling, 4 (Münster, 2012), 147–162.

Illustratsioon nr 2

1553: Tulekahju Tallinnas

1553. aasta 22. aprillil tekkis lõunataevas päikese ümber suur ring. Põhja pool oli näha veel kahte sarnast ringi (ill 2). Joonistuse põhjal otsustades on tegemist haloringidega, klassikalise endemärgiga, mida kirjeldasid nii antiikautorid kui ka Klinti kaasaegsed, tähistades seda kreekakeelse väljendiga chasma. Siinkohal ei kirjelda Klint nähtust sõnadega, vaid viitab oma joonisele: „taevas oli näha see märk". Kuna ta ei nimeta, kus antud fenomeni täheldati, võib arvata, et seda nähti Rootsis.[47] Mõne aja pärast algas rootslaste sõda venelaste vastu ning juulis põles Stockholmi Södermalmi linnajagu. Ka Tallinnas oli tulekahju: „Issanda aastal 1553 põles Tallinna Toomemägi. Samuti ka Sauna tänav (Stawenstraten)".[48]

1555: Ennustused almanahhi põhjal

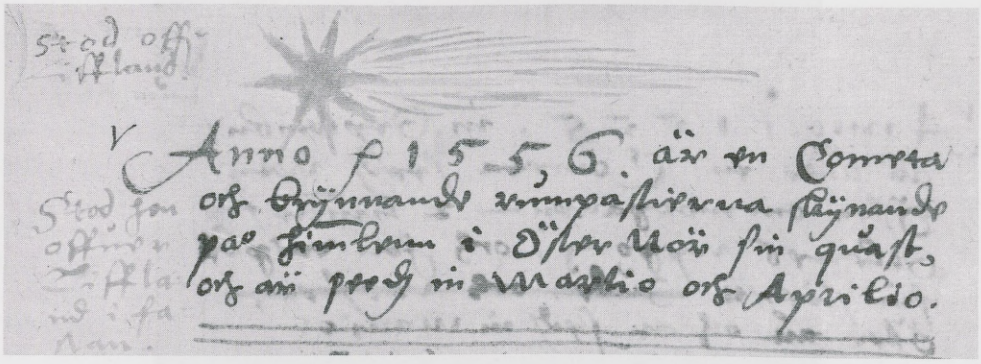
Paljud 16. sajandi trükitud kalendrid sisaldasid ennustusi algava aasta meteoroloogiliste nähtuste, tähtede seisu, looduskatastroofide, epideemiate, sõdade, näljahädade, valitsejate ja eri seisuste käekäigu, ühiskondlike muutuste ja rahutuste kohta.[49] Liivimaa sündmustega seoses viitab Klint

47 Klint, 48r: "Anno Christi 1553: ten 22 Aprilis syntes på himelen tetta teknett." Seletusi *chasmata* kohta võib leida teistelt lehekülgedelt, vt Klint, 32r–33v. Vrd Nyberg 1986, 61–62, 70.

48 Klint, 48r-v: "Anno etc 1553 Bran Domen aff i Räffla./ Item Sampt medh Stawenstraten." Vrd Russow 1578, 61v: Tänavanime "Stawenstraten" tõlge järgib Aleksander Kivi, *Tallinna tänavad* (Tallinn, 1972), 112, 150, 158.

49 Vrd Robin Bruce Barnes, "Hope and Despair in Sixteenth-Century German Almanacs" kogumikus *The Reformation in Germany and Europe. Interpretations and Issues*, toim Hans R. Guggisberg (Güthersloh 1993), 440–461.

kokku seitsmele almanahhile.[50] Tüüpiline sissekanne koosneb kalendriennustuse tsitaadist või referaadist ning Klinti lisatud täpsustusest, kus ta selgitab, millistele sündmustele ennustus võiks viidata. Kalendri autori nime ta alati ei nimeta. Nõnda kirjutab ta: „Üks 1555. aasta kalender ennustab lahkhelisid sõja ja kõrgete härrade verevalamisega ühe suguvõsa vana kadeduse tõttu ning nende maa langeb kellegi teise kätte. See osutab, nagu arvatakse, Liivimaale või Leedule."[51]

Illustratsioon nr 3

1556–1558: Komeet ja Vene-Liivi sõja algus

Komeedid on haloefektide kõrval Klinti käsikirjas kõige sagedamini kirjeldatud endemärgid. Kokku nimetab ta enam kui kolmekümmet komeeti.[52] Nendest kümme seostuvad Liivimaa sündmustega.[53] Tihti jätab Klint mainimata, kus komeete nähti, kuid kahel juhul täpsustab ta, et see juhtus Liivimaal. 1556. aasta märtsis ja aprillis nähtud sabatähte kujutab ta ka väiksel joonisel, kommenteerides lehekülje serval: „Seisis ta Liivimaa kohal paastu ajal" (ill 3).[54] Komeedile järgnesid sõjasündmused:

> Aastal 1556 nähti üht komeeti ehk põlevat sabatähte taevas hiilgamas, sabaga kirde poole, ning nähti teda märtsis ja aprillis. Mis pärast seda juhtus: kevadel algas sõda Riia peapiiskopi markkrahv Wilhelm von Brandenburgi, ordumeister Heinrich von Galeni ja hertsog Christopher von Mecklenburgi vahel, kes sõlmis liidu peapiiskopiga. Poola kuningas Sigismund sõlmis liidu markkrahvi ja Riia peapiiskopiga. Kõige tulisema võitluse ajal, 25. jaanuaril 1558. aastal, tungisid venelased suure jõuga Liivimaale ning vallutasid Riia, Tartu ja Virumaa, tegid palju kahju mõrvates, põletades ja röövides, ning viisid palju rahvast ja vara minema. Ülestõusmispühade ajal piirasid venelased Narvat, jooksid tormi ja andsid piiramiskahuritest tuld, aga ei saanud siiski linna kätte.[55]

[50] Liivimaad puudutavad ennustused: Klint, 6^{v} (1606), 21^{r} (1599), 25^{r} (1555), 122^{v} (1589), 161^{r} (1594), 180^{r-v} (1598), 194^{v} (1601). Lisaks viitab Klint, 174^{r} ühele Liivimaa autori kalendrile (Bernhard Messing, 1597), kuid Liivimaaga seotud ennustusi ta siin ei nimeta.

[51] Klint, 25r: "En almanach anno 1555 förutspår oenighett medh krig, blodhstörtan aff herrar, förmedelst gammell affund aff itt Slecte, och tera landh liggia en annen tilhonda./ Item thet betyder Thet man tror Lifflandhs eller Lethoen."

[52] Norlind 1939, 336.

[53] Klint, 23^{r} (1558), 25^{v} (1556), 24^{r} (1560), 85^{r}, 88r (1572, supernoova, mida Klint kirjeldab kui komeeti), 11^{v} (1579), 20^{r-v} (1580, kolm komeeti), 21^{r} (1590), 186^{r} (1599).

[54] Klint, 25^{v}: "Stod hon offuer Liffland i fastan."

[55] Klint, 25^{v}: "Anno 1556 är en Cometa och brijnnande rumpastierna skijnande på himmlen i Öster Nör sin quast, och är seedh in Martio och Aprilio./ Huad ther efftер är sketh:/ Om wåran begyntes itt krij emillan margreffue Wilhelm til Brandeborg och Erchebiscopen til Riga emot Hindrick til Galen, hermester, och hertug Christoffer til mechelborg som förbant sig medh erchebiskopen til Rija. Konung Sigismundus i palandh i förbundh medh Margreffuen och Erchebiskopen./ Item medan såsom the woro altsom mest ihop, kom Ryssenn anno etc 1558 in i Lifflandh thenn 25 Januarij mecta starck, och fick in Riga förlänn och Dörph, Wijrlande och gjorde stor skada medh mordh brandh, roff, och förde både folck och ägodeler sin koss./ Påscha tijden belade han Närffen skött honom til störm, och medh Fyrbaldh ter in, kunde doch icke få honom." Vrd Russow 1578, 61^{v}–62^{r}, 64^{r-v}. Russow 1584, 36^{v}–37^{r}; Russow 1993, 99.

Nii komeedi kui ka sõja käigu kirjeldused järgivad Russowi kroonikat, kuid sündmuste omavahelise seose on loonud Klint. Ka Russow pidas 1556. aasta komeeti lugeja tähelepanu väärliseks, millest annab tunnistust fakt, et kroonika teises, parandatud trükis on ta oma jutustust komeedist pikendanud ja lisanud loo maapäeva saadikute reaktsioonist, kuid tema arvates viitas see endemärk rootslaste vägivallatsemisele 1574. aasta kevadel, kui Rakvere piiramine ebaõnnestus ja Rootsi väed hakkasid ümbruskonda röövima, rüüstama ja põletama ning elanikke tapma: „Siin sai nähtavaks, mida tuline, luua moodi sabaga täht aastal 1556 Liivimaa kohal kuulutas."[56] Klint, kes näitab Rootsi vägesid positiivses valguses, jätab selle tõlgenduse tähelepanuta.

1558: Narva tulekahju ja linna langemine venelaste kätte

1556. aasta komeet Liivimaa kohal kuulutas Klinti väitel niisiis ette ka Narva langemist kaks aastat hiljem. 1558. aasta 12. mail puhkes linnas tulekahju, mis sai alguse habemeajaja Cort Ulkeni majast. „Ja kui tulekahju oli haripunktis, jooksis venelane tormi ja sai niimoodi Narva kätte." Rahvas kogunes lossi, kuid seejärel läksid nad sealt koos oma asjadega ära.[57] Nõnda vallutasid venelased kogu Liivimaa ja seepärast olid sealsed elanikud sunnitud abi paluma Taani kuningas Christianilt.[58] „Aastal 1559 piirasid hertsog Christopher von Mecklenburg ja Riia peapiiskop Tartut. Summa summarum: venelane hõivas peaaegu kogu Liivimaa."[59]

Klint pöördub Narva 1558. aasta tulekahju juurde kolmel korral. Selle saatusliku õnnetusega seostab ta peale ülalnimetatud komeedi veel kahte imemärki. 1558. aastal nähti taas komeeti, seekord koos taevas hõljuva ristimärgiga. Järgnes katkupuhang, mis oli nii äge, et vaevalt suudeti laipu haudadesse vedada ja Antiookia jäi inimestest peaaegu tühjaks. Samal aastal toimus täpsustamata kohas ohvriterohke talupoegade sõda. „Aastal 1558 sai Venemaa suurvürst Ivan Vassiljevitš kelmusega endale saksa linna Narva sedaviisi, et kui nad [sc. linlased] tahtsid tulekahju kustutada, siis läks venelane tormijooksule ja vallutas linna."[60] Nõnda said liivimaalased karistuse oma apluse, jumalakartmatuse ja muude pattude eest.[61]

Kolmas Narva langemisega seotud märk ilmus taevasse samuti 1558. aastal, kui päikese ümbrusesse tekkisid helendavad ringid ja tulekerad (ill 4). Klint jutustab Narva tulekahju ja langemise loo uuesti, rõhutades, et tegemist oli venelaste-poolse pettusega. Ka ülalmainitud sissekandes vihjab ta, et venelased võtsid Narva „kelmusega" (*medh skelmerij*), kuid siin kirjutab ta otse välja kahtlustuse, et venelased süütasid linna: „Venelane tuli Liivimaale suure väega, sai kelmusega endale saksa Narva. Üks tuli, et linn põlema panna, ja sel ajal kui nad [narvalased] tahtsid tuld kustutada, jooksis venelane tormi."[62] Lehekülje serval jookseb alt üles tekst: „Hädas palub Liivimaa Rootsilt abi, kuningas Erik XIV-lt."[63]

---

56 Russow 1578, 152^{v}; Russow 1584, 84^{r}; Russow 1993, 224 (tsitaat). Tõlkes tsiteeritud koht on 1578. ja 1584. aasta väljaandes identne.

57 Klint, 26^{v}: "Och ner thett bran som swårest, stormade Rÿssen och ter medh fick Narwen in, Och alt folcket gåffo sig in på slothen och gåffuo te wp slotett och gingo aff medh befoldne håffuer." Vrd Russow 1578, 64^{v}–65^{r}.

58 Klint, 26^{v}: "Item sedan fick han alt lijfflandh in, Och terföre nödges te begera hielp aff konungen i Danmark, konung Christiern." Russow 1578, 67^{v}; Russow 1993, 118.

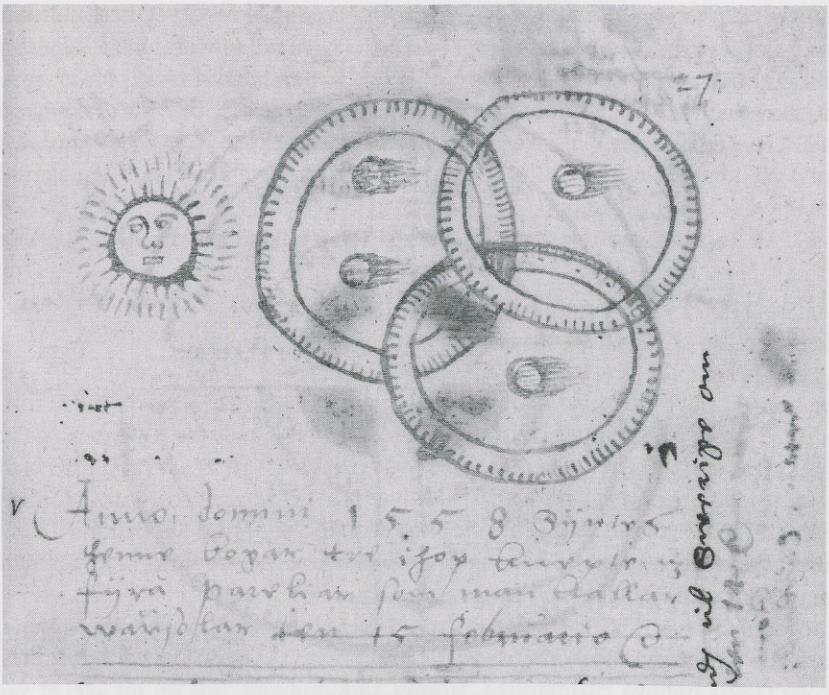
59 Klint, 26^{v}: "Item anno etc 1559, haffuer hertug Christoffer wan mechelborg och Erchebiskopen til Riga, belagt Dörp in Lifflandh. Summa summarum, Rÿssen fick nestan altt Lifflandh in." Vrd Russow 1578, 71^{v}; Russow 1993, 121.

60 Klint, 23^{r}: "Anno etc 1558, fick Storförsten aff Rÿsselandh Iwan Wasilivitz Tÿska Närffwen medh skelmerij, att medan te wille sleckia Elden, stormade rÿssen, och fick thett in." Vrd Russow 1578, 64^{v}–65^{r}.

61 Klint, 23^{v}: "Item huru te Lifflanders stora Frårserij, Slemmande, demmande ogudactighett nu illa löcktes för tem." Ka Russow nimetab korduvalt, et Liivimaad tabanud hädade põhjuseks oli Jumala karistus elanike pattude eest.

62 Klint, fol. 49^{r}: "Rÿssen in i Lifflandh mecta starck, fick in tÿska närffuen medh skelmerij, kom en til settia Elden på staden, och medan te ville sleckia elden, stormade han." Lugu venelaste kavalusest ei pärine Russowilt (vrd Russow 64v–65r), kuid kahtlused olid kaasajal laialt levinud, vt Anti Selart, „Das Wunder von Narva am 11. Mai 1558. Zur Geschichte der russischen Polemik gegen die Reformation im 16. Jahrhundert", *Forschungen zur baltischen Geschichte* 4 (2009), 41.

63 "Item i nödan faller Lifflandh til Sverrige om hielp, aff konung Erich ten 14 etc." Vrd Russow 1578, 80^{r-v}; Russow 1993, 132–133.

Illustratsioon nr 4

Ka venelased olid huvitatud imedest. Tartu ajaloolane Anti Selart on andnud huvitava pildi vastaspoole nägemusest. Narvas puhkenud tulekahjuga seoses levis nimelt lugu ühest ikoonist, mis imekombel tulest puutumata jäi, ja venelased kasutasid juhtumit tõendina selle kohta, et Jumal on õigeusklike venelaste poolel.[64] Seda tüüpi jutustusi asjade imelisest pääsemisest me Klinti käsikirjast ei leia, kuigi lood sedalaadi imedest olid levinud ka 16. sajandi luterlaste seas.[65]

1559: Liivimaalased paluvad Rootsilt abi

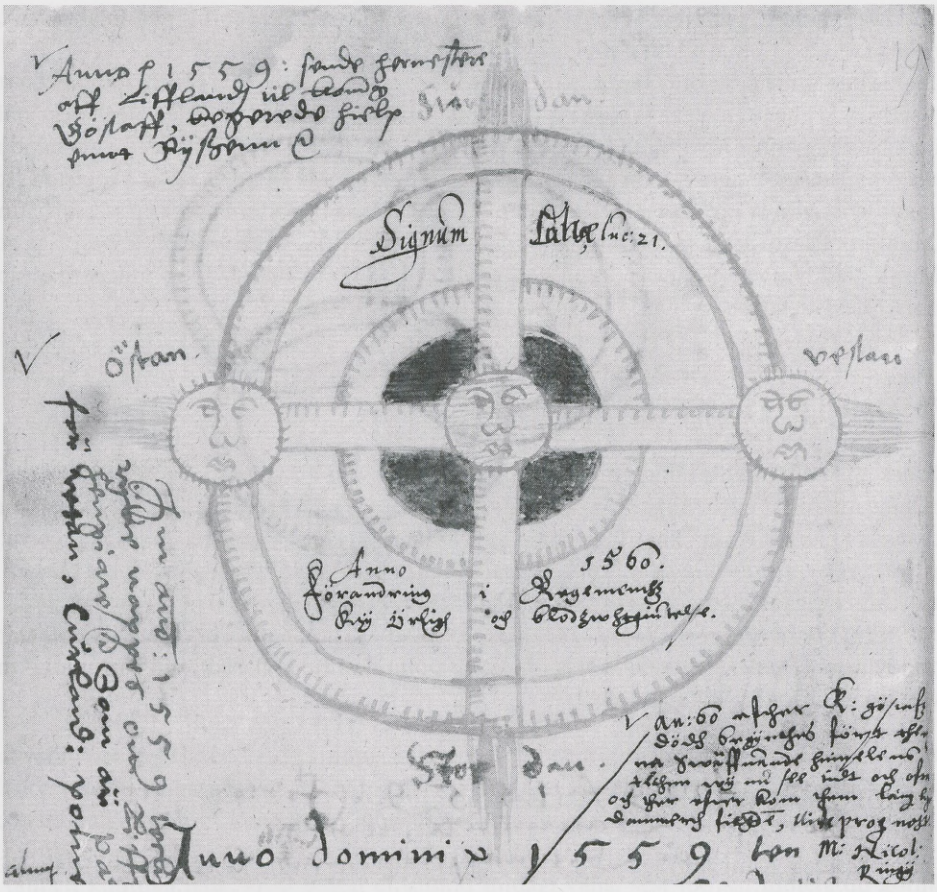
Aastal 1559 muutus kuu veripunaseks ja selle kõrval ilmusid nähtavale veel kaks kuud koos valkjaskollase risti ning kahe ringiga. Sisemise ringi seest paistis rohekasmustjas taevas (ill 5). Vaatepilt kestis tund aega ja kadus siis. Mis juhtus? „Aastal 1559 saatis Liivimaa ordumeister saadikud kuningas Gustavi juurde, palus abi venelase vastu."[66] See märk näitas muu hulgas „kuidas kolm riiki kähmlevad Liivimaa pärast koos teiste liitlastega, kes on Poola, Taani, Rootsi, peale nende Kuramaa, Pommerimaa, Riia jne. Samuti ka venelane."[67]

64 Selart 2009, 40–57.

65 Nii näiteks levis Saksamaal jutt sellest, kuidas Martin Lutheri portree imekombel tulekahjust puutumata oli jäänud. Vrd Robert W Scribner, "Incombustible Luther: The Image of the Reformer in Early Modern Germany", *Past & Present* 110 (1986), 38–68.

66 Klint, 49^{v}: "Anno etc 1559: sende hermesteren aff Lifflandh til konung Göstaff, begerede hielp emot Rÿssenn." Kuningas Gustav – Gustav I Vasa. Haloefekti kommenteerib tänapäeva füüsika seisukohast Nyberg 1986, 71.

67 Klint, 49^{v} (vasakul serval ülalt alla): "Item anno: 1559 tecken merker huru 3 konunga rijke nappes om Lifflandh, medh andra til hengiare etc Som är Pålandh och Danmarck: Suerige för wtan, Curland: pomeren: Rija etc. Item Rÿssen medh."

Illustratsioon nr 5

1560–1562: Venelaste rünnakud

1560. aastal nähti taas üht komeeti. Sel aastal suri Rootsi kuningas Gustav Vasa ja tema poeg Erik pidi sõitma Inglismaale, aga niipea, kui laev läks merele, tuli suur torm ja ta pidi koju tagasi pöörduma. Samal aastal „tuli venelane Liivimaale kõigi oma sõjajõududega".[68] 1562. aastal tuli venelane jälle „kogu oma sõjajõuga Liivimaale, vallutas seal palju kindlusi, mitmed tuhanded inimesed viidi vangidena Venemaale".[69]

1569: Taani sõjalaevastik röövib Tallinna sadamat

1569. aasta 6. juuni ööl nähti Nykyrka lähistel Rönö kohal taevas kummalist kujutist: kaks kätt

[68] Klint, 24r: "Anno etc 60 kom Ryssenn in ij Lifflandh med all sin krigs magt." Russow 1578, 73r.

[69] Klint, 24r: "Item Rÿssen in i Lifflandh med alla magt, fick monga hus ter in, monga tusende meniskior fördes fongar in i Rÿsslandh."

hoidsid käes verist vitsakimpu. Sellele järgnes kuningas Johan III kroonimine. Samal aastal „olid Taani sõjalaevad Tallinna all, nad röövisid sadamat".[70]

Taanlaste tegudega seostus veel teinegi märk. 1569. aasta 28. novembri õhtul tuli taevast tugev valgussähvatus – justkui oleks täht alla kukkunud – mis oli nii tugev, et selle valgel oleks näinud niiti nõela taha panna. Kiirgus oli nii kuum, et õues viibinud inimesed põletasid oma näod ning hobused higistasid. Valgus paistis üle kogu Rootsi ja Ahvenamaa. Samal aastal vangistati Rootsi kuningas Erik XIV. 9. juulil saabus Taani kuninga sõjalaevastik Tallinna sadamasse, kus admiral Per Munk rootslaste paate ja laevu röövis. Tallinlased andsid Taani laevade pihta tuld, aga admiral Munk „laskis ühe 34-naelase kuuli Tallinna torni".[71] Nagu Russowi kroonikast nähtub, oli tegemist Oleviste kiriku torniga.[72]

1570: Danzigi mereröövlid Narvas

1570. aasta jaaniööl nähti Linköpingi kandis, kuidas kuu muutus mustaks ja sellest kiirgas välja kolm kahvatukollast kiirtevihku. Ühe kiirevihu alt väljus verine vitsakimp. Allpool avanes taevas, kust paistis kõigepealt „imeline valgusvoog" (*itt herliget skeenn*) ja seejärel „julm ja jube valgusvoog" (*itt grömt och förfärliget skeenn*). Samal aastal võtsid „taani mereröövlid" (*te danska frijbitare*) kinni hulga inglise laevu, viisid need Narva ja lasid venelastel 70 meremeest üles puua. Siin paistab Klint olevat Russowist valesti aru saanud. Russow kirjutab nimelt, et tegemist oli Danzigi mereröövlitega (*Dantzker Frygbüter*), ja ohvriteks polnud mitte inglased, vaid vastupidi – mereröövlid ise, kelle inglased kinni võtsid.[73]

1570–1576: Kahekümneviieaastase sõja algus

Üldjuhul käsitleb Klint korraga vaid märke, mis langevad enam-vähem samale ajale. Kahekümneviieaastase sõja algusega seoses teeb ta aga kokkuvõtte kahel järjestikusel aastal ilmunud endemärkide mõjust: valgussähvatus (1568), verine vitsakimp taevas (1569) ja komeet (1569) (ill 6). Märkide kuhjumine lühikese aja jooksul viitab suuremale hulgale hädadele nii Liivimaal kui ka kaugemal. „Aastal 1570 tuli hertsog Magnus, moskoviidi väepealik, suure hulga sõduritega Tallinna alla."[74] Rootsi vägede ülemjuhataja, Liivimaa aadlik Klaus Kursell hõivas asehaldur Gabriel Christersson Oxenstierna käes olnud Tallinna lossi, aga „härra Gabrieli pojad võtsid selle kavalusega tagasi, ja ta kaotas selle eest elu".[75]

1571. aastal tulid venelased teist korda Tallinna alla, samal ajal põletasid tatarlased Moskva maha. Järgnesid katk, sõda ja rasked ajad.[76] Samal aastal saabus Rootsist suur sõjavägi. 1573.

[70] Klint, 56^{v}: "Item medan war ten danska skepsfloten för Reffla, röffade te i hampnan." Russow 1578, 115^{r}. Vrd Russow 1993, 181–182.

[71] Klint, 62^{r}: "[...] kom ten 9 Julij konungens skepflota aff Danmarck in för Räffla, och Ameralen per munck, röffade te Suenskes skutor, skep i hampnan, in til sattes dag til annendagen, medan drogo te Rewelska stora murbrecker vp på wallen, och sköto åt te danska skeppen, Men aff Ameralen skötz it lodh vp i reffla torn som wog 34 pund." Sama sündmust kajastab ka Klint, 184^{r}.

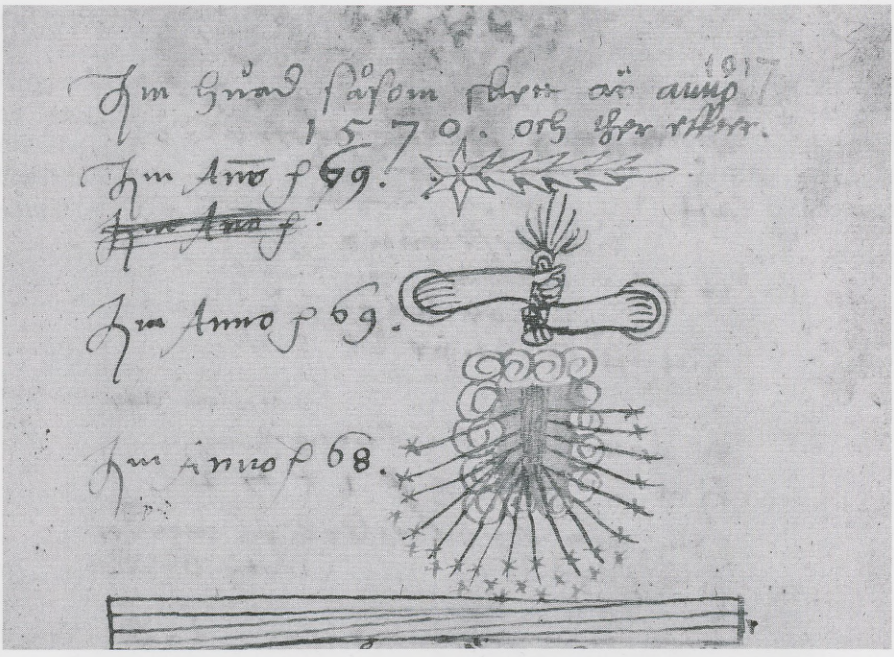
[72] Russow 1578, 115^{r}. Vrd Russow 1993, 181–182.

[73] Klint, 61^{r}: "Anno etc 1570 haffuer te danska frijbitare vptagit en hop Engelske skep förtt tem til Narffuen och Ryssen let 70 hengia aff tem." Lehekülje serval: "Ryssen och te danska i förbund." Vrd Russow 1578, 124^{r}; Russow 993, 186.

[74] Klint, 65^{r}: "Anno etc 1570. Hertug magnus muschouitens krigs öffuerste, med itt stort tall folck för Reffla."

[75] Klint, 65^{r}: "Item Claues Curtzell en lifflans herre in tog Räffla sloth från her Gabriel Christiersonn men her Gabriels sonner togo thett igenn ifrån honom med Lempa och Listighett, och han miste sin hals therföre." Väide, nagu oleks loss tagasi võetud Oxenstierna poegade poolt, on Klinti enda poolt lisatud ja ei leia allikates kinnitust. Vt Russow 1578, 116^{v}–117^{v}, 119^{v}–123^{v}. Vrd Russow 1993, 183, 190–193.

[76] Klint, 65^{v}: "Anno etc 71. Ryssenn för Räffla annen gong sielff personligh och medan brende Taterna aff Muschon./ Item tå pestilentia; krij; dyrtijdh./ Item. En stor krigshär drogh wtaff Suerige til lifflandh." Lehe serval: "Tattare brende muscho aff tå. Stort mord och Roff i Liffland aff Ryssen."

Illustratsioon nr 6

aastal vallutasid venelased Paide, toimus lahing venelaste ning rootslaste vahel.[77] 1574. aastal leidis Rakveres šoti palgasõdurite ja liivimaalaste vahel aset konflikt, mis sai alguse šotlastele väljamaksmata palgast, ning „kahe tunni jooksul notiti maha 1500 šotlast ja 30 sakslast". Klint leiab ka, et šotlased ei olnud õiged kristlased, kuna nad olid kalvinistid. Neil oli kaasas pealik, kellest nad tahtsid kuninga teha, kuid sellest ei tulnud midagi välja, sest too sai nimetatud konfliktis surma.[78] 1576. aastal „tulid venelased ja tatarlased suure sõjaväega."[79]

1570. aastal püüdsid Saksamaa kohal pilku kaks taevas võitlevat sõjaväge ja pilvedest langes alla veretilku (ill 7). Kaotajad kukkusid maha ja kadusid. Seejärel ilmus taevavõlvile suur rist ladinakeelsete kirjadega „Jeesus Naatsaretist, juutide kuningas" (*Jesus Nazarenus Rex Iudaeorum*), „Lõpp" (*Finis*) ja „Tulge kohtumõistmisele!" (*Venite ad Judicium*) koos üleskutsega patust pöörduda, et mitte hukka saada. Peale seda ärkas seal üks surnud tütarlaps uuesti ellu.[80] Ka leidsid aset mitmed olulised poliitilised sündmused. 1570. aasta augustis saabusid Tallinna Rootsi kuninga Johan III ja hertsog Karli saadikud lubadusega Liivimaale appi tulla, kuid kuninga ja tema venna vahel tekkinud lahkheli tõttu ei tulnud siiski kõik hertsog Karli mehed Tallinna.[81] 7. septembril 1572 jõudis Tallinna suur Rootsi sõjavägi. Sel ajal oli ka Vene suurvürst kahe lipkonnaga Liivimaal ning toimus võitlus venelaste ja rootslaste vahel: „Väike hulk rootslasi lõi suurt hulka venelasi."[82]

77 Klint, 65^{v}: "1573: Item tog Rüssen in Huitenstenn i lifflandh, och skedde en slachning emillan Rÿssen och the Suenska, och wuno te Suenska."

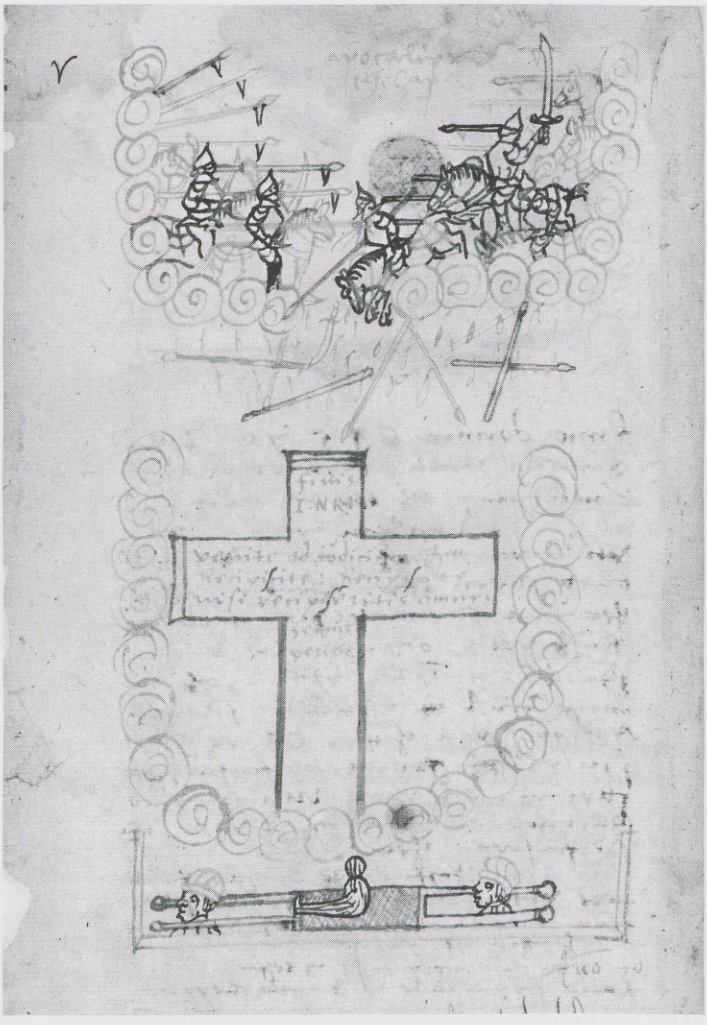
78 Klint, 66^{r}: "Item skedde itt wpror för Vesenberg i Lifflandh, emillan te wilskottar och te Lifflenderske att på twå tijmma rum, bleff slaget – 1500 skottar och 30 tÿskar. Förtÿ the war Lön som skuldh te steke sig ochristelige medh sin Caluiniske Lära." Lehe serval: "Och medh sig taga in Lifflandh medh sin hertig som te sade medh sig från Schotlandh, men thet wart om intet. Och tera hertig omkom i loppet."

79 Klint, 66^{v}: "Item kom Rÿssenn och Tattaren in i Lifflandh medh stora krigs magt."

80 Klint, 60^{r}, 61^{r}.

81 Klint, 60^{v}: "Anno etc 1572 in Augusto kom konung Johans och hertug Carls sendabudh til Räffla, och loffade at taga ten Lifflendiske fegden an. Men i medler tijdh kom en ondh mistanka konungen och hertugen emillan, therföre kom hertugens folck icke til Lifflandh alt samman." Russow 1578, 140^{r} annab teistsuguse seletuse, kirjutades, et hertsog Karlil oli palju tegemist. Vrd Russow 1993, 212.

82 Klint, 60^{v}: "Anno 72 ten 7 septemb: kom til Reffla en stor krigsmagt från Swerige./ Item tå war Storförsten meedh tuenne sine fanner in i Liffland. Item te swenske och Rÿssen nappes om Lifflandh./ Item En liten hop Swenska, aff slå Rÿssen en stor hop." Vrd Russow 1578, 140^{r}–148^{v}.

Illustratsioon nr 7

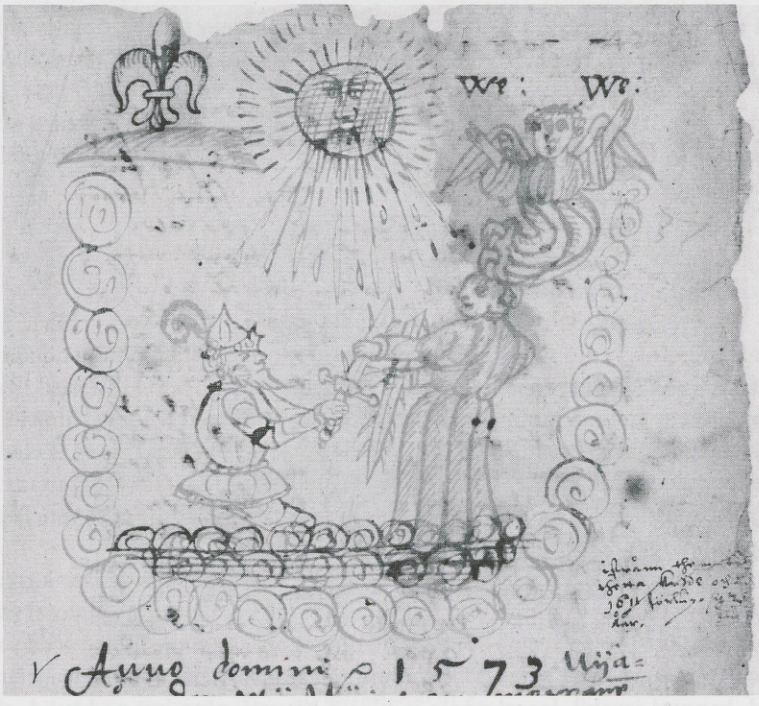
Seoses Rootsi ja Vene sõjategevusega 1572. aastal võis taevas näha ka üht teist eriskummalist kujutist: 1572. aasta 8. oktoobril lendas kirdest lõunasse üks eriline täht, millel taga pikk valgusvihk. Täht põles eredalt ja levitas tugevat valgust, kuid kustus siis, kadudes musta pilve. Klint seostab seda sama aasta augustis Pariisis toimunud Pärtliöö veresaunaga, mil tapeti tuhandeid hugenotte.[83] Samal aastal toimus ka palju muud: suri Poola kuningas Sigismund, Uppsalas põles toomkirik ja osa linnast. Kuningas Johan III ja hertsog Karl saatsid Liivimaale suure sõjaväe. Samal aastal tungis sinna Moskva suurvürst 8000 mehega. Venelased vallutasid Paide ja tapsid seal lisaks 50 soldatile veel 500 talupoega.[84]

[83] Klint, 70r. Klint märgib, et tegu ei olnud tavalise sabatähega (*rumpastierna*).

[84] Klint, 70v: "Item drog enn stor krigsmagt wtaff Swerige in at Lifflandh på kon: Johans och hertug Carls wegna. Item anno etc 72 är Storförsten medh tuenne sine sönner in dragen i Lifflandh – 8000 starck./ Item anno etc 72 fick Rÿssenn in Huittenstenn och slog ter inne ihiel 500 bönder för vtan 50 knectar." Vrd Russow 1578, 140v–145v; Russow 1993, 212–213.

1572: "Uus täht" Liivimaa ja Tallinna kohal

Klint kirjutab ka 16. sajandi teise poole kuulsaimast komeediks peetud taevakehast, supernoovast, mis ilmus 1572. aasta novembris nähtavale Kassiopeia tähtkujus ja mida tunti kogu Euroopas „uue tähe" (*nova stella*) nime all. Klint refereerib saksa astronoomi Georg Buschi tuntud kirjeldust ja märgib, et taevavõlvile ilmus „üks suur ja selge täht" (*en stor klar stierna*), lisades, et tegemist oli komeediga (*cometa*).[85] Muuhulgas oli seda näha ka Liivimaa ja Tallinna kohal.[86]

Illustratsioon nr 8

1573–1574: Šoti palgasõdurid Liivimaal

1573. aasta esimese päeva hommikul kella kolme ja nelja vahel nähti Norra kohal taevas järgmisi märkimisväärseid asju: äkitselt hakkas päike eredalt paistma ja selle keskel oli näha inimese nägu (ill 8). Paremal ilmus välja Prantsuse kuninglik liiliasümbol, vasakul aga ingel ning tema all „üks hirmuäratav mees" (*en förfärlig man*), kes hoidis käes kaht veripunast mõõka. Ingel pööras end itta ja ütles: „Oh häda" (*We*). Siis pöördus ta lõunasse ja ütles jälle: „Oh häda" mispeale tekkis liilia sisse väike rist ja päike muutus punaseks ning sellest hakkas verd tilkuma. Siis aga ilmus välja teine mees, kes proovis esimeselt mõõka ära võtta. Mõõk murdus kolmeks, kõik kattus musta uduga ning nägemus hajus.[87]

85 Klint, 85ʳ. Klint kasutas tõenäoliselt taanikeelset väljaannet: *Georg Busch, Om den ny Stjerne oc Comete, som sig haffuer ladet til siune udi Novembris maanet Aar 1572* (Kiøbenhaffn 1573). Vrd Norlind 1939, 343.

86 Klint, 88ʳ: "Item så offuer Lifflandh och Räffla." Vrd Paulinus Gothus 1613, 104, kus sama komeeti nimetatakse Liivimaal toimunuga seoses.

87 Klint, 67ʳ⁻ᵛ.

Mis juhtus pärast seda? „Aastal 1573 tuli Liivimaale mitu tuhat šotlast, kes järgisid kalvinistlikku õpetust ja võtsid endale ühe tühjana seisnud maja Hobuseostu tänaval (*hesteköpegatun*) Tallinnas, kus jutlustati ja pühitseti sakramenti kalvinistliku kombe järgi.[88] See oli ka põhjus, miks nii palju šotlasi sai Rakvere all surma. Nii nagu nad omavolitsesid Rootsis, Soomes, Tallinnas, nii juhtus nende endiga Rakvere all Liivimaal."[89]

Šotlaste saatusest räägib veel mitu endemärki. 1574. aasta 3. veebruaril, püha Blasiuse päeval, võis päikese ümber näha kolme kaarjat joont koos nelja ebapäikesega. Ka see märk viitas Rakvere all toimunud šotlaste ja sakslaste vahelisele löömingule ning šotlaste suurtele kaotustele, mille põhjuseks oli see, „et nad tahtsid aja jooksul Liivimaa vallutada ja teha oma pealiku Liivimaa kuningaks. Aga see ei läinud neil läbi." Lehekülje serval on Klint ära toonud ka šotlaste juhi nime Archibaldus.[90]

1574. aasta 7. veebruari hommikul ümbritses päikest kolm poolikut vikerkaart, mille keskosas olid ebapäikesed. Klint seostab seda märki Pontus de la Gardie abiga liivimaalastele ning ülalkirjeldatud löömingu šotlaste ja sakslaste vahel.[91]

1574: Hundid Rakvere lähistel

Ühele Liivimaal toimunud kummalisele sündmusele on Klint otsustanud pühendada suuremõõtmelise joonistuse, mis katab terve lehekülje (ill 9). Nii suuri illustratsioone on käsikirjas vaid kümmekond. Sulejoonistus kujutab kindlust ning selle ees asuvat laagrit telkide, kahurite ja raudrüüs sõduritega. Esiplaanil on rohelisel maapinnal istumas seitse hunti, kel punased keeled suust väljas ja koonud taeva poole. Stseen on illustratsiooniks seigale, mis juhtus Rakvere piiramise ajal 1574. aasta märtsis, kui rootslased Klas Åkesson Totti juhtimisel püüdsid linnust venelaste käest vallutada. Ootamatult kogunesid rootslaste laagri juurde hundid:

> Kui oli käimas Rakvere piiramine Liivimaal, siis selle piiramisega seoses käskis sõjapealik Klas Åkesson osa sõdalastel piirata üht Rakverest kolme penikoorma kaugusel asuvat linnust kohas, mille nimeks Toolse, see oli 15. märtsil, ning seepärast jooksid nad seda vahet neliteist päeva, ja neil oli laager mere ääres. Mõnel õhtul tuli seal väga palju hunte laagri juurde, seisid ja vahtisid, koonud irvakil, laagri poole ja ulusid kõvasti, ning kui nad tulid, siis nad tulid karjaga peale pressides, nagu sõjavägi oleks tulnud kisa ja käraga. Ning läksid kohe varsti jälle ära.[92]

Kuigi Klint paigutab sündmuse Toolse lähistele, nähtub Russowi kroonikast siiski, et tegemist oli laagriga Rakvere all.[93] Huntide äkiline ilmumine inimasumitesse oli ajalookirjutajate ja

88 Alates 1873. aastast on tänava nimeks Hobusepea tänav, vrd Kivi 1972, lk 38, 150, 156.

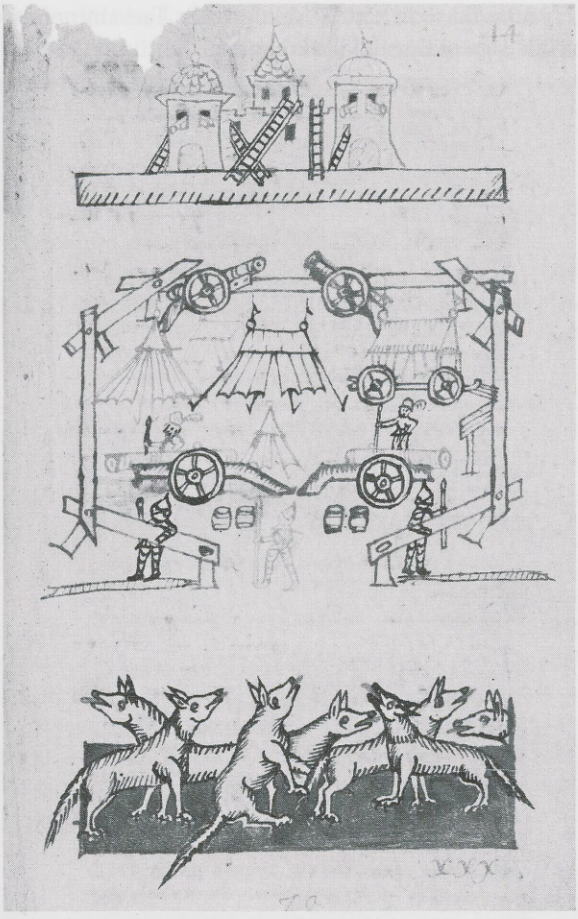
89 Klint, 67^{v}: "Anno etc 1573: te monga 1000 skottar til Lifflandh kommo, vprecktede sig ter en Caluinisk Lära togo in itt ödes hus på hesteköpegatun, i reffla, ter predikas och ter anammas Sacramentet effter Te Caluiniske wijs. Item thett war största ordsaken at te monga skottar bleffuo slagne för Wesenbergh. Som te regerede til i swerige, Finlandh, Räffla, så gick tem till för Wesenberg i Lifflandh." Lehekülje serval: "4000 Skottar drogh genom Swerige ått Liflandt." Vrd Russow 1578, 150^{v}, 153^{r}–154^{v}; Russow 1993, 222, 224–226.

90 Klint, 79^{v}: "Item samma år bleffue te monga skotterna slagne för wesenberg i Lifflandh. Item Ordhsaken war att te actade medh tijden taga in Lifflandh och göra sin egen herra och Capitienere ter til en Lifflans konungh. Men thett lyckades icke för tem." Vrd Russow 1578, 151^{v}, 153^{r-v}. Vrd Margus Laidre, „Põhjamaade saja-aastane sõda Liivimaal", *Eesti ajalugu*. 3: Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani, toim. Enn Küng, Marten Seppel jt (Tartu 2013), 57.

91 Klint, 79^{r}: "Item her Pontus med te Lifflendiske. Item i samma alarum bleff slagit – 1500 skottar, och 1 fana rÿmde in på Wesenberg. Men tÿska bleffuo slagne –30 man." Siin on Klint oma andmetes kahtlema hakanud ja juba kirjutatu maha tõmmanud.

92 Klint, 78^{v}: "När […] som Wesenberg i Liffland war befallat, och wtij ten befalningen lätt krigsöuersten Claues åkonsonn, nåkot krigsfolck beleggia itt hws Tre mill ifrån Vesenberg benemdh Tolsborgh, thenn 15 Martij, och låpo te therföre vtij 14 dagar, och hade sitt läger vt medh siöstrondan, sij huad ther hende, Nåkra afftenar kom ter swåra monga Ollfuer, in för lägeret, stodo och greniade, in ått lägret, och tötto swåra och ner te kommo, tå kommo te så flox tröckiande, såsom en krigshär hade kommit, medh gnij och tumult. Och båro strax aff igenn."

93 Russow, 153^{r}. Russow 1993, 224. Sama lugu leiab kajastamist ka Rootsi kuningliku arhiivi sekretäri Aegidius Girsi kroonikas *Konung Johan den III:des Chrönika* (1627, trükis ilmunud 1745). Rootsi vägede liikumise kohta, vt Ulf Sundberg, Svenska krig 1521–1814 (Stockholm 1998), 78–79.

Illustratsioon nr 9

endemärkide tõlgendajate huviobjektiks olnud juba antiikajast peale. Julius Obsequens kirjeldab, kuidas hundid mitmel korral Rooma linna tungisid ja veel mitut teist huntidega seotud juhtumit.[94] Hundid on kõneaineks ka varauusaegses sõjapidamist käsitlevas kirjanduses, nagu Taani humanisti ja väepealiku Henrik Rantzau *Commentarius bellicus* (1595), kus soovitatakse tähele panna huntide käitumist lahingute eel.[95] Ingerimaa endemärkide vastu huvi tundnud õpetlane Urban Hiärne märgib ära enne 1656. aasta venelaste pealetungi nähtud hundikarjad Narva lähistel.[96]

Russowit järgides pakub Klint seletuseks järgnevad sündmused, mis leidsid aset vahetult pärast huntide väljailmumist, kui tekkis konflikt šoti ja saksa palgasõdurite vahel: „Aga mis pärast seda toimus: 17. märtsil aastal 1574 oli Rakvere lähedal laagris riid šotlaste ja sakslaste vahel, nii et selles riius löödi maha šotlastest 1500 meest, aga sakslastest 30 meest. Rootslased pidid linnuse

[94] Obsequens 1553, nr 17, 25, 40, 49, 50, 63, 72, 86, 87, 93, 109, 112, 122, 174.

[95] Henricus Ranzovius, *Commentarium bellicus* (Frankofurti 1595), 162.

[96] Savin 2008, 115–116, joonealune viide nr 2.

sinnapaika jätma ja ei saanudki seda kätte."[97] Ning veel: „Taevaminemispüha ajal tuli venelane 1000 mehega Tallinna alla, aga pidi sealt jälle lahkuma."[98]

Illustratsioon nr 10

1575: Tundmatud linnud Padisel

Teine suurem Liivimaal toimunule pühendatud sulejoonistus kujutab lossi, mille kohal hõljub suur kollast värvi linnuparv (ill 10). Mõned linnud on istet võtnud tornitippudel. Selgitava teksti kõrval, lehekülje serval, on Klint allikana ära toonud *Liivimaa kroonika*. Tekst annab kokkuvõtte 1575. aasta sügisel toimunud sündmustest:

> Issanda aastal 1575, 1. septembril, lähetati Tallinna linnast mõned saadikud härra Pontus de la Gardie poolt Haapsalu piiri äärde, et nad kohtuksid seal Taani kuninga komissari Claus

[97] Klint, 78ᵛ: "Men huad hende ther effter, Thenn 17 martij anno etc 74 wart itt alarom i lägeret för Wesenbärg, emillan Skotterna och Tÿskorna, att wtij thett alarum bleff slaget aff skotterna 1500 man, Men aff Tÿskorna – 30 man. Och moste te Swenska wijka ifran slothett och fingo thett inthett in."

[98] Klint, 78ᵛ: "Item ascensionis tijd är Rÿssen in för Räffla kommen medh 1000 man men moste doch vijka ter ifrån igenn." Viimane märge erineb suuresti sellest, mida kirjutab Russow: venelased, keda oli kümme korda rohkem, kui Klint kirjutab, see tähendab 10 000 meest, ei taganenud, vaid rüüstasid Tallinna ja Harjumaad põhjalikult, põletades, röövides, elanikke tappes ja küüditades. Russow 1578, 155ᵛ–156ʳ. Vrd Russow 1993, 227–228.

Ungerniga, et koos nõu pidada, kuidas venelase vastu oma plaane seada./ Kõige esimene ööbimiskoht, mis saadikutel oli, oli Padise lossis, ja kohe pärast seda, kui nad sinna olid saabunud, tuli merelt lennates tohutu suur hulk merelinde ja ümbritsesid lossi, sellised linnud, keda keegi ei tundnud ega enne näinud polnud, ja nad laskusid istuma kõikidele sakmetele ja tornidele ning istusid seal kogu öö kuni hommikuni. Siis kadusid nad oma teed ja keegi ei teadnud, kuhu nad läksid./ Sõdurid andsid lindude pihta tuld, kuid linnud ei teinud neist välja isegi siis, kui lasud neid riivasid või kui osa neist surma sai, vaid neid lendas kisades ikka paksult juurde./ Kui Tallinna saadikud jõudsid Haapsalu piiri äärde, nõudis Claus Ungern Taani kuninga nimel Padise lossi, nii et rootslased lahkuksid sealt, nii tahtis ta venelasest jagu saada./ Kohe samal sügisel tulid riialased koos Kuramaa hertsogi ja hulga rahvaga Liivimaale ning võtsid Holsteini hertsog Magnuselt ja venelastelt need kindlused, millede nimeks Helme, Härgmäe, Ruhja ja Purkel.[99]

Lõigu aluseks on Russowi kroonika. Klint ei tõlgi siiski oma allikat sõna-sõnalt, vaid töötleb teksti oma eesmärkidest lähtuvalt. Ülal äratoodud read on hea näide sellest, kuidas Klint oma allikatega ümber käib, kasutades kolme temale iseloomulikku võtet: imestustäratavate detailide esiletoomine, ajaloosündmuste kokkuvõtlik lihtsustamine ning Rootsiga seotu rõhutamine. Russow ei kirjuta Padise kohtumist kirjeldades mitte rootslastest (*te swenske*), nagu seda teeb Klint, vaid tallinlastest (*de Reuelsche*). Ka jätab ta erinevalt Russowist mainimata, et kindluste tagasivallutamine õnnestus ainuüksi Ruhja puhul. Kogu kirjeldatud sündmuste jada on Russowi kroonikast välja valitud kummaliste lindude tõttu, keda kirjeldatakse detailselt.[100] Kui nimetatud muudatused puudutavad vaid vähemtähtsaid detaile, siis lõpetuseks annab Klint ka omalt poolt sisulise panuse, lisades juhtumile oma tõlgenduse. Tema arvates võis lindude kummaline käitumine Padisel sümboliseerida kaht sõjaväge – Kuramaa hertsogi ning venelaste oma.[101]

Varauusajal tugines lindude kummalise käitumise vaatlemine antiiksetele eeskujudele ja selle põhjal tehti järeldusi sõjavägede, väepealike ja kuningate saatuse kohta. Klinti käsikiri sisaldab veel mitut lindude-teemalist referaati ja joonistust.[102]

1577–1595: Kahekümneviieaastane sõda jätkub

16. veebruaril 1577 oli taevas näha ebapäikeseid ja hulka muid haloefekte (ill 11). "Venelane piiras Tallinna suure sõjaväega, aga pärast seda, kui nende väejuht pihta sai, läksid nad minema." Hertsog Christopher von Mecklenburg ja riialased lubasid tallinlastele abi, kui neil häda kätte tuleb. Poolakad korraldasid vandenõu, kuna tahtsid, et tallinlased annaksid end Poola kuninga kaitse alla.[103]

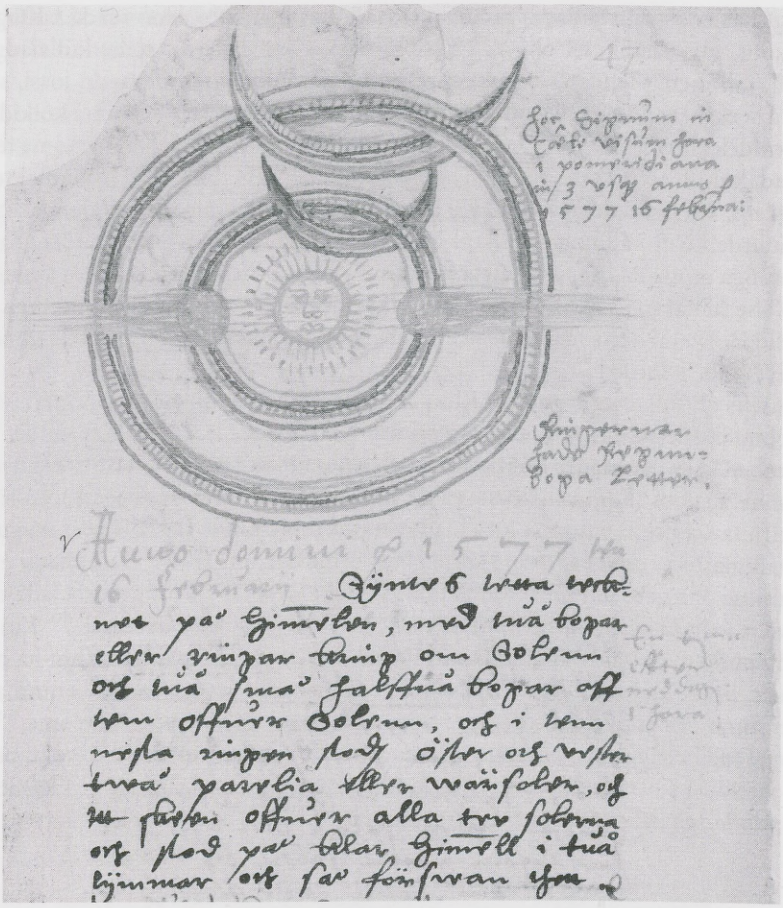
99 Klint, 7$^{3r–v}$: "Anno domini etc 1575: the 1: Septembris förskickades ifrån Reuala Stadh nåkra sendinga budh, ifrån her Pontus Legardia, och til then habselsche grensen, att her möta Claues Vnger konungens Commissar til danmarck, at ther rådh slå ihop huru the skolla stella sina saker emot Ryssenn./ Item Thett första nattleÿer the sendebodhen hade war thett på thet slottet Padis, och strax effter te woro ther inkomna, kom en mechta stor hop medh Siöfoglar fligande aff haffuet, och kring huerffde slothett, sådana foglar såsom man icke kende eller förra seth hade, och satte sig alla tijnnerna och tornen full och såto ter nathan offuer in til dagningen, så swnno te sin koss och ingen wijste huart te kommo./ Item knechterna sköto nogh aff tem, men rör smellen eller och te til dödtz bleffuo skutna thett actade te inthet, vtan flögo lijka tiogt till medh sitt kaklande./ Item När te Rewelska sendebudhen komma vti ten habsaliska grensen, begerede Claues Vnger vppå konungens wegna wti Danmarck, Padis sloth, så at te swenske skulle slå sig ter ifrån så wille han felle få rådh med Ryssenn./ Item Strax samma hösten haffuer the Rijeska sampt medh hertugen aff Curlandh, in draget in vthi Lifflandh medh itt taal folck, och haffua te tagit ifrån hertug Magnus van Holsten vppå Ryssens vegna thenne husenn, benemde Helmede: Ermis: Rupen: och Purckel."

100 Russow 1578, 167^{r}–168^{r}. Vrd Russow 1993, 243–245; Rosén 1994, 174. Padise lindude episoodi toob ära ka Aegidius Girs oma Johan III aega käsitlevas kroonikas, Girs 1745, 55.

101 Klint, 74^{r}:"Item kan ske thene foglanar offuer Padis, haffua betÿdet thene tuenne krigsherer, både aff hertigen i Curland och aff muschowitenn." Kuramaa hertsogi all peetakse tõenäoliselt silmas Gotthard Kettlerit.

102 Klint, 57^{r}, 92^{v}, 111^{v}, 141^{r}. Vrd Lycosthenes 1553, 80, 94, 205, 226, 427; Savin 2011, 365–366.

103 Klint, 69$^{r–v}$: "Item Rÿssen belade Reffla medh en stor krigsmagt, men sedan hans öuerste wart skuttin rördes te tedan./ Item Hertug Christoffer aff Mechelborg, sampt med te Rijeska, tilsade te Rewelska hielp och bijstond om tem trenger./ Item huru te Pålacker: stemplade och stodo effter att te Reuelske skulle begera konungen i Pålandh til beskÿdz herra." Vrd Russow, 393$^{r–v}$.

Illustratsioon nr 11

1577. aastal oli Klinti kodukoha lähistel Linköpingi kandis näha, kuidas taevas avanes ja sealt paistis suur kell, mida helistati nii, et helin oli kaugele kuulda. Enne seda oli taevas nähtud võitlevaid sõjavägesid. Sel aastal surid Rootsi endine kuningas Erik XIV. „Ka piiras venelane Tallinna linna ja sai palju kahju ja nende väepealik Ivan Vassiljevitš Šeremetjev sai seal surma."[104] 1579. aastal oli suur sõda Liivimaal.[105] 1579. aasta sõjasündmusi Liivimaal ennustas ette ka üks komeet.[106]

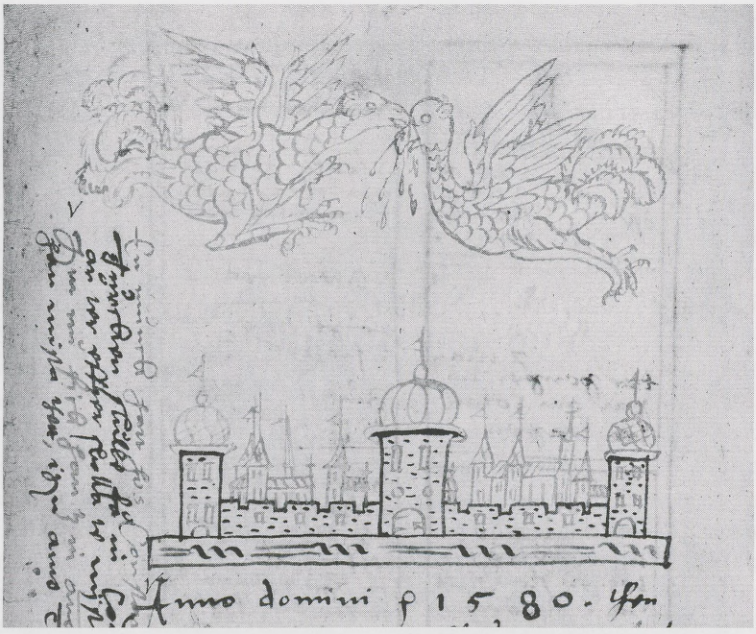
1580. aasta 8.–10. oktoobrini oli lõunas näha väike komeet, mille saba oli pööratud itta. „Mina, Joen Petri K. nägin seda siis, kui ma olin 10. oktoobril Häradshammaris," teatab käsikirja autor lehekülje serval.[107] Varsti lisandus veel teine komeet, ja nii seisid nad taevas sabad vastakuti. Klint seostab seda märki rootslaste tegevusega Tallinnas ja Narvas, kus neil läks halvasti, kuid 1581. aasta 6. septembril õnnestus neil Narva vallutada, kaotades vaid 30 meest, samas kui

104 Klint, 94v: "Item belade Ryssenn Reffla stadh och fick ter stor skada, och hans krigsöuerste Iwan Wasiliewitz Selÿmetÿn wart ter slagenn." Vrd Sundberg 1998, 80. Stefan Batory sai kuningaks aasta varem (1576), kui Klint väidab.

105 Klint, 95r: "Item stor krij in i Lifflandh." Vrd Laidre, 2013, 60.

106 Klint, 11v: "Item Anno etc 79 : drog aff Suerige in i Lifflandh itt stort tall krigsfolck."

107 Klint, 20r: "Jag Jon petri k: såg thenn, ner iag var vti Hersshammar ten 10 octob." Vrd Jakobsson 1915, 113.

Illustratsioon nr 12

venelaste kaotused ulatusid 4000 meheni.[108] Nagu mitmes teiseski sissekandes, rõhutab Klint siin rootslaste sõjalist üleolekut, näidates, et Rootsi üks läbi aegade verisemaid võite saavutati väga väikeste kaotustega.[109]

1580. aasta novembris näitas end veel üks komeet. Sel aastal oli Rootsis tormi tõttu suur ikaldus ja katk levis üle terve maailma, kirjutab Klint. Rootslased kannatasid Narvas suure häda käes ja hirmus taud tappis tuhandeid mehi „justkui pudulojuseid".[110]

1580. aastal olevat Konstantinoopoli linna kohal õhus nähtud kisklevaid jaanalinde (ill 12). Mitusada lindu jagunesid kaheks teineteise vastu võitlevaks parveks, üks märgatavalt suurem kui teine. Võitis viimane. Paljud linnud kukkusid surnult maha. Mis sellele järgnes? 1581. aastal käis Rootsis vaidlus liturgiakorra ümber, ning torm tõi ikalduse. Liivimaal oli sõda ja rootslased said oma valdusse Narva, Koporje ja Ivangorodi. 1583. aasta septembris suri Johan III abikaasa Katarina Jagellonica.[111]

1588. aasta 25. ja 26. oktoobri hommikul muutus kuu punaseks ja seda ümbritses vikerkaarevärviline kiirgus. Pärast seda tuli suur katk ja paljud kirikuõpetajad surid. Oli ka palju teisi haigusi, tülisid perekondades abikaasade vahel ja muid hädasid. 1589. aastal sõitsid Poola kuningas Sigismund ja tema isa Rootsi kuningas Johan III Tallinna.[112] Johan III ja tema poeg Poola

[108] Klint, 20r. "Item drogh myçket krigsfolck ått Räffla ifrån Swerige, och foro ter illa, synderlig i Närffn./ Item ten 6 Septemb: finga te Suenska Närffuen in från Ryssarna. Och te Suenske miste ter 30 man menn Ryssarna miste ter 4000 man."

[109] Vrd Laidre 2013, 64; Sundberg 1998, 82–83.

[110] Klint, 20v: "Item Thenn stora nödh te Suenske leedo i Ryßselandh medh thett intogett, och så monga tusende som doo i Nerffuen som andra oskelig Creatur genom Starcka sothenn."

[111] Klint, 111v–112r: "Item krij i Lifflandh. /Item finge te Swenske in Närffn, Caparnium, och Iwanigordh." Lehekülje serval: "Vti Narffn miste Ryssen – 4000 man men aff te swenska 30[…]." Ka Katarina Jagellonica surm on paigutatud 1581. aasta sündmuste alla, kuid lehe serval on antud aastaarv 1583.

[112] Klint, 129r–v: "Item then 23 Julij drog k: m: V a: U: G. och konung Johan till Räffla."

Illustratsioon nr 13

kuningas Sigismund kohtusid Tallinnas 1589. aasta augustis-septembris. Isa pettus oma pojas, kuna see ei tahtnud Rootsi tagasi pöörduda ega Poola troonist loobuda.[113] Samast juhtumist räägib veel teinegi sissekanne. 1589. aasta kohta ennustab üks almanahh, et keegi „vaimulik kõrge härra" peab kurvastama oma truudusetute alamate pärast. Klint täiendab omalt poolt: „Kuningas Johan oli vaimulik härra, kes kurvastas Tallinnas, sõitis siis kiiresti koju, tekkis lahkheli hertsog Karli ja tema vahel, aga see leevenes."[114] Truudusetute alamate all võis Klint silmas pidada riigi-nõukogu aadlikke, kes Sigismundi koju kutsumisel Johanile vastu töötasid. Pärast ebaõnnestunud kohtumist pojaga sõlmis Johan liidu venna Karliga.[115]

1590. aasta 26. veebruari paiku oli kahel õhtul näha kirdes sabaga ida poole seisvat komeeti, mida pidi pingsalt jälgima, sest see paistis väga nõrgalt. Selleks aastaks oli ka üks saksakeelne

113 Lars Ericson, *Johan III. En biografi* (Lund 2004), 25–29; Vrd Laidre 2013, 68.

114 Klint, 122ᵛ: "En Andelig stor herre skal bliffwa bedröffuat, för otrogne vndersåther. Item bulder i Sverige emellan konungen och hertig Carl./ Konung Johan war en andelig herre som wartt bedröffet i Räffla, drog hastigt heem, wart buller emill H. Carll och honom, men thet wart stillatt." Rootsi kuningate kohta käivaid astroloogilisi ennustusi sellest ajast valgustab Henrik Sandblad, "Politiska prognostika om Johan III, Sigismund och hertig Karl", *Lychnos* 1942, 87–96.

115 Ericson 2004, 116–117.

almanahh lubanud palju halba. Klint lisab: „Rootsist läks suur sõjavägi Venemaale ja Narvas suri talve jooksul kaks Östergötlandi maakonna lipkonda raskesse düsenteeriasse, ning mõlemast lippkonnast jäi järgi vaid 10 või 12 meest."[116] Klint viitab siin ka samal aastal Karl Henriksson Horni poolt omavoliliselt sõlmitud vaherahule venelastega, kirjutades poleemiliselt ja kriitikat varjamata, et „1590. aastal sai venelane tagasi Narva, mille Karl Henriksson talle ise kätte andis".[117]

Rootslaste õnnetut talve Venemaal kuulutasid ette ka 1591. aasta 11. märtsi päikesetõusul idas horisondi kohale kerkinud „kaks suurt, jubedat ja kohutavat *parelia*'t, mida kutsutakse ebapäikesteks" (ill 13).[118] Siis surid paljud rootsi sõdurid Narvas „haletsusväärselt, raske tõve ning ka nälja ja külma kätte". Klinti andmetel ulatus surnute arv 6000 meheni.[119] Siinkohal annab ta põhjaliku ülevaate rootslaste sõjaretkest Venemaale. 1591. aastal sõdis väepealik Klas Fleming edukalt Venemaal ning oli laagris Soomes ja Liivimaal.[120]

1593. aasta 5. märtsi hommikul tekkis tõusva päikese ümber ring ja oli näha üht väikest ebapäikest. Sel aastal oli Narva püssirohukambris tulekahju, mis purustas kindluse ja suure osa linnast.[121] Selle sündmusega seostab Klint veel kaht ebapäikest, mida nähti sama aasta 3. augustil, lisades, et „Narva püssirohukambris oli sel hetkel 38 koormat püssirohtu, ja plahvatus tegi lossi maatasa", põhjustades palju kahju ja hädakisa.[122]

Ühte 1594. aasta almanahhi järgides kirjutab Klint, et selle aasta 4. jaanuaril „röövivad moskoviidid liivimaalasi ja eestimaalasi". 13. juuni kohal seisab, et hertsog Karli sõdalased jõuavad Liivimaale, ning 18. augustil saabub „kummaline uudis Liivimaalt".[123] Aasta lõpu poole on Rootsis ja Liivimaal oodata tulekahju. Rootslastel soovitatakse end moskoviitide eest hoida. Liivimaad võib tabada reetmine, näljahäda ja suur sõda.[124]

1597: Karli sõda Sigismundi vastu

Linköpingis nähti 1597. aasta 16. märtsil, kuidas päikese ümber tekkis kollane kiirgav ring. Päikesest tulid välja kolm oga, nii et moodustus kolme haruga rist, kus ühel harul säras selge ebapäike. Mis sellele järgnes? Hertsog Karl võttis üle Älvsborgi, Kalmari ja Turu kindluse. Osa aadlikest, kes ei tahtnud talle alluda, põgenes Poola. Üks nendest, Sten Banér, „saadeti Liivimaale, et seal hertsogi vastu rahvast koguda".[125] „Erik Sparre, kes parseldas Liivimaa Poolale maha, jooksis Taani ja planeeris vandenõu Rootsi vastu – nii nagu jutud käivad ja kahtlused selle kohta on."[126] Selle sissekande poleemiline stiil ei jäta kahtlust, kelle poolt Klint on. Katoliiklasest Sigismundi toetajaid kirjeldab ta halvustavalt, luterlust kaitsvast hertsog Karlist annab ta aga üdini positiivse pildi.

116 Klint, 21r: "Item aff Suerige wttgick en stor krigshär, och in i Rÿsselandh, och wtij Närffuen offuer winter genom Starcka blodhsoten, bleff döth thenne tuenne Östgöta knectafanar, och lemnade icke mera än 10 eller 12 aff huar fanom." Vrd Laidre 2013, 67.

117 Klint, 21r: "Item Anno 90 fick Rÿssenn Närffn igenn, som Carll hindersson gaff honom ihender." Vrd Laidre 2013, 66–67; Sundberg 1998, 84–85.

118 Klint, 143r: "thuenne stora, gresliga, och förfärliga pareliae som man kaller wersoler".

119 Klint, 143v: "Först: huru monga Suenska knectar såsom ÿnkeligen omkommo i Närffuen, genom ten starcka soten, Item hunger; Item köldh: synderlig the tuå Östgöta fanernar, så att ner ten ene Östan om stongh som wart mönstrat anno etc 92 tenn 24 Februario, tå hade Bengt Månsson igen aff – 500 knectar – 1024 knectar./ Item vinteren emillan 90 och 91 doo i Narffuen widh – 6000 man." Vrd Laidre 2013, 67; Sundberg 1998, 85.

120 Klint 143v–144r: "Anno 1591 drog han ter wth och lade folcket i borgeleger i Finlandh, och i Lifflandh."

121 Klint, 157v: "Item Anno 93 tenn [-] kom Elden i kruthkammaren i Nerffuen och förstörde slothet och mÿckett aff staden."

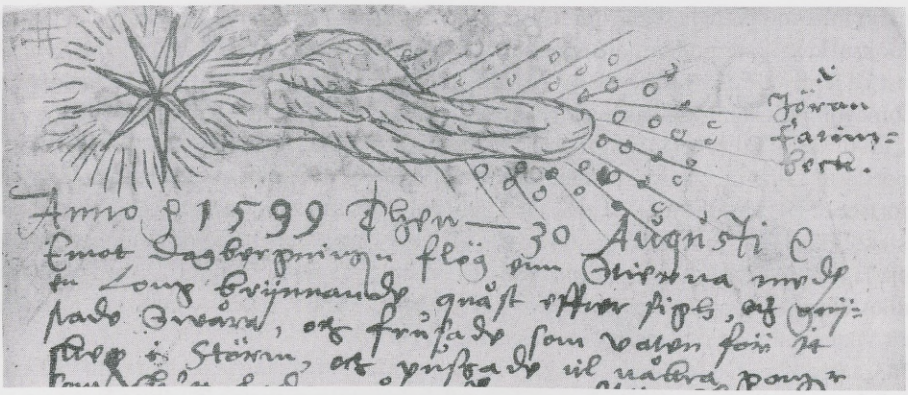
122 Klint, 158v: "Anno etc 93 then [-] kom Eelden löss i kruthkammaren i Tÿska Närffuen, och war ter inne tå vidh pass 38 läster kruth, och sprengdes slothett slett nidher i grundh, gjorde stor skada på folck, och Skÿtten, så att ter war en stor iemmer på färde."

123 Klint, 161v: "Bliffuer Lifflenderna och Esterne beröffade aff te muschouiter"; 163r: "Hertig Carls krigare in i Lifflandh"; 163v: "wnderlig tiende ifrån Lifflandh".

124 Klint, 164r: 30. nov.: "Vti Swerige och vti Liffland bliffuer Elden löss", 32. [sic!] nov.: "Vtij Lifflandh skeer stortt föraederij". Klint, 164v: 14. dets.: "Sker tuinesoth i Frankrike och Lifflandh", 24. dets: "Vacta tig Swerige för Muschouiterna", 30. dets.: "vti Lifflandh sker stortt krigh".

125 Klint, 150r: "Som war her Steen Baner och war skickatt in i Lifflandh antaga folck emot hertugen." Vrd Laidre 2013, 71.

126 Klint, 150v: "Och såsom her Erick Sparra breffade bort Lifflandh anno etc wnder Pålans Cronon Altt så låpp han i danmarck, stemplade rijkett vnder danmarck Cronon. Såsom talet går och mistanckan är ther om."

Illustratsioon nr 14

1600–1606: Rootsi-Poola sõda

1599. aasta 30. augusti õhtul lendas üks pika sabaga täht sädemeid pildudes ja susisedes üle taeva põhja poole. Kirjelduse põhjal on raske öelda, mis sorti nähtusega tegemist oli, kuid võib oletada, et Klint peab silmas komeeti või meteoori. Pildi kõrval lehekülje serval on kirjutatud nimi „Jöran Farinsbeck" (ill 14). Allpool selgitab Klint: „Samal aastal tuli Jürgen Fahrensbach koos suure hulga rahvaga Liivimaale, Tallinna alla, ja läks seejärel edasi ning piiras 13000 mehega Narvat. Natuke varem oli Narva hõivanud Peter Stolpe oma meestega – rootslaste, ungarlaste, sakslaste ja teistega [...]."[127]

Aastal 1598 oli Kalmari lähistel öösiti kuulda valju kellahelinat, justkui oleks helistatud suurt hulka kelli korraga. Ka oli kuulda pasunapuhumist ja trummipõrinat, vilinat, lärmi ja karjumist, nii et tundus, nagu oleks maa värisenud. Klint omistab sellele märgile hulga võimalikke tähendusi, nende hulgas ka 1600. aastal alanud Poola ja Rootsi vahelise sõja Liivimaa pärast.[128]

Rootsi-Poola sõja ajast pärineb ka üks väheseid positiivse sõnumiga endeid. 1600. aasta 4. aprillil hõljus Stockholmi kohal taevas suur käsi, millel kolm sõrme välja sirutatud ja kaks kõveras. Käsi hoidis võtmekjulist eset, mille ülemises ja alumises otsas olid südamed. Kõige selle all oli veel kolm eri värvi palki: punane, must ja valge. Võimalikke tähendusi loetledes nimetab Klint, et „aastal 1600 tehti liit Rootsi ja Liivimaa vahel", viidates ilmselt Eestimaa rüütelkonna ja Tallinna linna otsusele minna üle Rootsi poolele.[129] Liidu tekkimise ajendiks olnud sama aasta märtsis toimunud Linköpingi riigipäevale osutab Klinti väitel ka üks ennustus saksa astronoomi David Herlitzi 1600. aasta almanahhist.[130]

Rootsi õpetlase Silvester Johannis Phrygiuse almanahh 1601. aastaks annab Klinti arvates lootust, et Liivimaa saab Jumala abiga uue aasta algul Rootsi omaks. 10. mai kohal ütleb aga

127 Klint, 186r: "Item kom Jöran Farenbeck in i Lifflandh med en stor hop med folck, för räffla, och drog sedan belade Närffuen medh 13000 man Men lithett tilförende hade Per Stolpa fått in Närffwen, medh sitt folck, Suenske; vngerske, hedukor, och Tyske etc som reckte hertigen hondan ner han lätt stegla tera höffuesman ten vnga Caspar Tijsenhusenn in för finlandh." Läänemaa aadlik Jürgen Farensbach osales Rootsi-Poola konfliktis Sigismundi poolel, Poola väepealikuna. Ooberst Peter Stolpe saabus Narvasse hertsog Karli käsul, et Sigismundi toetajatelt tähtsamad sõjalised tugipunktid üle võtta, vt Enn Küng, „Rootsi administratiivvõim Eesti alal", Eesti ajalugu. 3: *Vene-Liivimaa sõjast Põhjasõjani*, toim. Enn Küng, Marten Seppel jt (Tartu 2013), 216; Laidre 2013, 71. Kasper von Tiesenhauseni kohta käiv on raskesti tõlgendatav, kogu lause võiks tõlkida nii: " Aga pisut varem oli Narva hõivanud Peder Stolpe oma meestega – rootslaste, ungarlaste ja saklastega, kes olid hertsogile abiks, kui ta lasi ratta peal surmata nende pealiku Kasper von Tiesenhauseni Soome [ees?]." Teiste allikate ja sekundaarkirjanduse kohaselt suri von Tiesenhausen alles 1611. aastal.

128 Klint, 181r: "Item sedan ten Lifflendiske feegdan emillan Pålandh och Swerige från Anno etc 1600 och till." Vrd Laidre 2013, 73.

129 Klint, 189v: "Anno etc 1600 wart en Enighett giortt emillan Swerige och Lifflandh./ Anno 1600 och 1601 Fastförbundh giort emillan Swerige, och Rÿsselandh och Lifflandh och Danmarck."

130 Klint, 192r: "1600 herradagen i Linkepingh, om Sweriges Rijkes och Danmarcks och Rÿsselandtz Enighett. Och om Pålandh och lifflandh och wore sendebudh ther ifrån Danmarck och Holsten." Kasutatud kalender võis olla David Herlitz, *Calendarium eller Almanach oc Practica paa det Aar effter vor Herris Jhesu Christi Fødsel.* 1600 (s.l.) või selle saksakeelne originaalversioon.

almanahh: „Jumal, lohuta õnnetut!" ning Klint lisab omalt poolt: „Liivimaalasi."[131] Nagu näha, jälgib Klint sõjasündmuste kulgu tähelepanelikult: 1601. aasta veebruaris oli suurem osa Liivimaast tõesti rootslaste käes, kuid suve alguses poolakate vastupanu tugevnes.[132] Samal aastal oli Euroopas neli päikesevarjutust, millest kolm olid nähtavad ka Rootsis. „Suur sõda hertsog Karli ja Sigismundi ning poolakate vahel."[133] Aasta lõpul, 16. detsembri varahommikul, võis näha ebatavalist valgusfenomeni, mida Klint nimetab lihtsalt „paisteks" (*skeenn*) – võimalik, et ta viitab virmalistele. Klint seostab nähtust Karl IX sõjategevusega Liivimaal.[134]

Hiliseim Liivimaad puudutav sissekanne põhineb ühe 1606. aasta saksa almanahhi hoiatusel, et veebruaris on oodata mingit sorti raskusi või tagasilööke. Klint kommenteerib: „Sõda Liivimaal."[135]

Lõpetuseks

Om the tekn och widunder on mahukas ja ebaharilikult külluslik allikas, mis vääriks tunduvalt põhjalikumat käsitlust, kui seda pakub käesolev põgus ülevaade. Jättes põhjalikuma analüüsi mõne teise ajaloolase hooleks, võib tõdeda, et Klinti originaalne panus Liivimaa sündmuste kajastamisel seisneb selles, et ta suhestab need Rootsis ja mujal Euroopas täheldatud endemärkidega, kombineerides erinevaid kirjalikke ja suulisi allikaid. Suurem osa sissekannetest on pühendatud Rootsi militaarpoliitikale Läänemere regioonis, paaril korral puudutab autor ka religiooni, käsitledes reformatsiooni, pildirüüstet ja šoti palgasõdurite kalvinistlikke kombeid.

Klinti teose perspektiiv on valdavalt Rootsi- ja luterluse-keskne. Paljud Liivimaa sündmustele viidanud endemärgid pärinevad Klinti enda lähiümbrusest: haloefektid, virmalised, taevasse ilmunud kujutised ja sealt kostunud hääled on kohalike loodusoludega seotud nähtused, mis kuulutavad ette Rootsi keskvõimule olulisi sündmusi. Ka kolm Liivimaa kohalikku endemärki seostab Klint sõjasündmustega, kuhu olid segatud rootslased. Oma peamist Liivimaa-alast allikat, Balthasar Russowi kroonikat järgides vahendab ta ka mõningaid kohaliku tähtsusega seiku, nagu 1553. aasta tulekahju Tallinnas.

Pärast 1577. aastat toimunud sündmuste kohta käivates sissekannetes võib varasematega võrreldes täheldada teatud muutusi. Russowi kroonika andmete lõppedes muutuvad märkmed lakoonilisemaks ning keskenduvad enam Rootsis hästituntud ja palju kõmu tekitanud sündmustele. Nii detailseid kirjeldusi Liivimaa kohalikest oludest ja vähemtähtsatest seikadest nagu lood Rakvere huntidest ja Padise lindudest, me hilisemate aastate märkmete seast ei leia. Selle asemel vihjab Klint Rootsi võimukandjate vahelistele konfliktidele ja annab hinnanguid nende tegudele, väljendades poolehoidu luterluse eest seisnud hertsog Karlile ning kritiseerides tema vastaseid. Võimalik, et siin toetub ta suuliselt levinud informatsioonile. Nõnda jälgib Klint Liivimaa sündmusi peaaegu kuni oma surmani, pärandades järeltulevatele põlvedele värvikireva dokumendi ühe 16. sajandi teoloogi ajaloonägemusest ja maailmapildist.

131 Klint, 194ᵛ: 6. jaan.: "med gudz hielp kommer Swerige och Lifflandh till", 10. mai: "Gud hugswala ten bedröffade. Lifflenderna." Phrygiuse almanahh oli Klinti andmetel välja antud Kalmaris, kuid Rootsi bibliograafiates selle trükise kohta informatsioon puudub.

132 Vt sündmuste käiku, Laidre 2013, 74–76; Sundberg 1998, 102–103.

133 Klint, 197ᵛ: "Stort krij wtij Lifflandh emillan hertigh Carll och konung Sigismundus och pålacker." Vrd Sundberg 1998, 102–103.

134 Klint, 184r: "Hertig Carll i Lifflandh." Vrd Laidre 2013, 74–76; Sundberg 1998, 102–103.

135 Klint, 6ᵛ: "Krij i Liffland." Vrd Laidre 2013, 80.

Summary:

OMINOUS PORTENTS IN THE 16TH CENTURY – NOTES CONCERNING ESTONIA AND LIVONIA IN JOEN KLINT'S CHRONICLE OF SIGNS AND PORTENTS (CA 1586–1608)

Kristiina Savin

The Swedish pastor Joen Petri Klint (d. 1608), vicar of Stenby parish in the diocese of Linköping since 1567, was a zealous proponent of Lutheran faith in the era of confessional struggles. Among his other writings a significant manuscript is preserved – *Om the tekn och widunder som föregingo thet lithurgiske owäsendet* ("On signs and portents, that preceded the liturgy conflict", Linköping diocese library, N.28). The manuscript consists of descriptions of ominous signs – comets, meteorites, solar eclipses, sundogs, monstrous births, earthquakes, lightning strikes, the unusual behaviour of birds and animals, and various other extraordinary phenomena, interpreted by Klint as portents of political, social and religious events. Many of the signs and portents are depicted in multi-coloured ink-drawings. The historical events mentioned stem from different parts of Europe and Sweden.

The goal of the article is to provide a brief survey of the manuscript in order to chart the accounts concerning Estonia and Livonia. Out of 398 pages of the chronicle, 63 have references to incidents taken place in the area of Old Livonia (after 1562 divided in Estonia and Livonia), dated between 1501 and 1606. The entries concerning Old Livonia are mainly short paragraphs, spread out in different parts of the manuscript. The vast majority of them originate from the Livonian War (1558–1583) and the Russo-Swedish war (1590–1595). No other known collection of portents from the 16th century handles the events in Estonia and Livonia to that extent. Klint's manuscript contains also unique drawings of a couple of local signs mentioned therein: a comet (1556), a pack of howling wolves occurring at the Swedish military camp near Rakvere (1574), and a huge swarm of strange birds sitting on the towers of Padise castle (1575).

Klint's notes come from various sources, among which the most important ones are historical chronicles, calendars containing weather forecasts and astrological data, printed news, and contemporary oral tradition. In reflecting the events in Old Livonia, Klint's main source appears to have been Balthasar Russow's Chronicle of Livonia (the first edition, 1578). It is not known where the information about the events after 1578 stems from. Presumably these were oral sources. His original contribution is that he relates historical events of Estonia and Livonia to portents that had been attested in Sweden and elsewhere in Europe. The main body of the interpretations of portents have been dedicated to the Swedish military politics in the region of the Baltics, in addition, a couple of times Klint mentions religion, describing the breakthrough of Lutheran reformation, expressing approval to the Swedish Duke Karl who stood for Lutheranism, and criticising his opponents.

ROOTSI AEG EESTIS[1]

ALEKSANDER LOIT

Kõikide rahvaste ajaloolises arengus on dramaatilisi sündmusi ja hüppelisi muutusi, mis jagavad ajaloo erinevateks perioodideks. Käesolev artikkel käsitleb seda 150-aastast perioodi Eesti ajaloos, mil Eesti kuulus Rootsi riigi koosseisu ja mida tavaliselt nimetatakse Rootsi ajaks, 1561–1710 (1721).

Kõigepealt paar terminoloogilist täpsustust. Rootsi valduste kohta lõunapool Soome lahte kasutati ametlikult üldnimetust Läänemere provintsid (*Östersjöprovinserna*). Kirjanduses esineb tihti ka nimetus *Baltikum* poliitilise oskussõnana, mis aga Rootsi aja kohta ei ole täiesti korrektne, sest see mõiste tekkis alles 19. sajandil; seevastu on *Baltimaad* geograafilise terminina täiesti õige kasutada ka Rootsi aja kohta. Läänemere provintsid olid Eestimaa, Liivimaa, Ingerimaa ja Saaremaa kubermangud. Eestimaa kubermang hõlmas nelja Põhja-Eesti maakonda (Harju-, Viru-, Järva- ja Läänemaad), Liivimaa kubermangu kuulusid neli Lõuna-Eesti maakonda (Tartu-, Viljandi-, Pärnu- ja Võrumaa) ning peale selle Põhja-Lätimaa kuni Väina (Daugava) jõeni.

Läänemere provintsid moodustasid tähtsa koostisosa Rootsi 17. sajandi suurriigis. Eestimaa valdusse võtmine 1561 oli esimene etapp Rootsi arengus Euroopa suurriigiks ja Läänemere provintside kaotus Venemaale Põhjasõja ajal 1710 degradeeris Rootsi jälle teisejärguliseks riigiks. Võim Läänemere provintside üle andis Rootsile tähtsaid strateegilisi eeliseid nii ofensiivselt kui defensiivselt; see andis Rootsile ka võtmepositsiooni Lääne-Euroopa kaubanduses suure Venemaa turuga ning kindlustas juurdepääsu tähtsale toiduainete tootmise alale – Liivimaad kutsuti ju „Rootsi viljaaidaks". Seega võib liialdamata väita, et võim Läänemere provintside üle oli oluliseks eelduseks Rootsi suurvõimu positsioonile.

Rootsi võimu sisseseadmine Baltimail ei olnud ühekordne juhuslik või isoleeritud sündmus. Mitme aastasaja jooksul oli Rootsi ekspansioonitung itta riivanud ka Eestimad. Kui Liivi orduriik 16. sajandi keskpaiku näitas üha selgemaid lagunemise tundemärke ja kui Venemaa samaaegselt kasvas üha tugevamaks Moskva suurvürstide juhtimisel, oli see täiesti loomulik, et Rootsi sekkus aktiivselt Läänemere regiooni edasisse saatusesse. Neist pikaajalistest sõdadest, kus Rootsi, Venemaa, Poola ja Taani võitlesid laguneva Orduriigi pärandi pärast, väljus Rootsi võitjana. Juba 1561. aastal olid Eestimaa baltisaksa rüütelkond ja Tallinna linn andnud end Rootsi kaitse alla ja 1620-ndail aastail vallutas Rootsi ka Liivimaa koos Riia ja Tartu linnadega. Sellega algas 150 aasta pikkune Rootsi võimu periood Eesti ajaloos.

Erinevad kontseptsioonid ja lähema analüüsi suunad

Üldhinnangutes Rootsi võimu perioodi kohta võib eristada mitut enam-vähem selget historiograafilist käsitust, mis erinevad üksteisest selle poolest, et nad lähtuvad erinevatest kriteeriu-

[1] Artikkel on täiendatud ja laiendatud versioon 16.veebruaril 2013 Stockholmis Estivalil peetud ettekandest.

midest ja seetõttu jõuavad ka erinevatele järeldustele. Erinevused peegeldavad neid historiograafilisi miljööosid, milles Rootsi aja uurijad töötasid.

Vanim neist üldkujutlustest on *rahvalik traditsioon*, mis kujutab endast apoteoosi „vanast heast Rootsi ajast". See vaatlusviis, mida eesti talurahvas suuliselt säilitas põlvest põlve ja mida rahvaluule kogujad hakkasid üles tähendama 19. sajandil, oli genuiinne ja täielikult mõjutamata kirjalikest eeskujudest. See tekkis tõenäoliselt Rootsi ajale järgnenud Vene valitsuse ajal,mil mõisnike võim talupoegade üle saavutas oma haripunkti. See markantselt positiivne üldhinnang, mis rajaneb sotsiaalsele vaatlusviisile, on kahtlemata mõjutanud eestlaste suhtumist Rootsi aega ja Rootsisse üldse kuni tänase päevani.

Baltisaksa kontseptsioon hindab mõningaid Rootsi valitsuse ettevõtmisi küll positiivselt – näiteks protestantliku kiriku kindlustamist ähvardava katolitsismi vastu – on aga üldiselt tugevalt negatiivne Rootsi aja suhtes Baltimail. Põhjuseks on peamiselt need saatuslikud sündmused Rootsi aja lõpul, mis tabasid baltisaksa mõisnikeklassi, esmajoones läänistatud mõisate tagastamine riigile ja Liivimaa rüütelkonna omavalitsusliku organisatsiooni purustamine. Selles negatiivses kontseptsioonis domineeris täielikult juriidilis-poliitiline aspekt Rootsi valitsusvõimu hindamisel.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, eriti aga Eesti iseseisvuse ajal, lasksid eesti soost ajaloolased käiku vaatlusviisi, mida võiks nimetada *rahvuslikuks kontseptsiooniks*. Selle peamiseks iseloomujooneks oli aastasadu rõhutud eesti rahva keskseks huviobjektiks seadmine Eesti ala ajaloolistes uuringutes. Rootsi aja uurimisel oli rahvuslik kontseptsioon üldiselt positiivne, aga kaugeltki mitte nii ebakriitilisel viisil nagu rahvalik traditsioon oli seda perioodi käsitlenud. Näiteks väideti kindlalt et talupoegade olukord Rootsi ajal halvenes järk-järgult – vähemalt mõisate reduktsioonini – seeläbi et mõisakoormised üha kasvasid. See areng ei olnud aga mitte spetsiifiline Baltimaile, vaid see tabas talupoegi kogu Kesk- ja Ida-Euroopas ja isegi Rootsis. Seevastu hindas rahvuslik kontseptsioon kõrgelt Rootsi valitsuse poliitikat kultuurisektoris: eesti kirjakeele arendamist, Tartu ülikooli asutamist ja rahvahariduse edendamist talupoegade seas rahvakoolide käimapanekuga. Rahvuslik vaatlusviis iseloomustab läbinisti seda ajalookäsitust. Rahvuslikku kontseptsiooni on mõnevõrra jätkanud eesti ajaloolased paguluses ja ka ajaloolased Eestis pärast taasiseseisvumist.

Sovetlik kontseptsioon sunniti peale Eesti annekteerimisega Nõukogde Liidu poolt 1940. aastal ühenduses kogu Eesti ajaloo ümberhindamisega. Selle kontseptsiooni kohaselt tähendas Rootsi võimu periood halastamatut sõjalist, feodaalset ja koloniaalset ekspluatatsiooni: Rootsi valitsus kindlustas mõisnike võimu talupoegade üle ja toetas kirikut, et see hoiaks talupojad kuulekatena. Sovetlik kontseptsioon rajaneb rõhutatult ideoloogilisel alusel. Sellele lisaks oli vaja kujutada Rootsi valitsuse perioodi mustades värvides, et järgnev Vene valitsuse periood oleks välja paistnud seda helgemana. Tuleb siiski märkida, et sovetlik kontseptsioon oma ehtsas vormis esines põhiliselt õpperaamatuis ja ametlikes ülevaateteoseis peamiselt 1940-ndaist kuni 1960-ndate aastateni. Hilisemates töödes see üldiselt jäigalt negatiivne hinnang on mõnevõrra pehmenenud ja eriti erialastes töödes on mitmed Rootsi valitsuse ettevõtmised saanud positiivse hinnangu.

Siinjuures on lõpuks huvitav nentida, et mingit *ühtset Rootsi kontseptsiooni* Rootsi aja kohta Baltimail ei eksisteeri. Rootsi ajaloolaste arusaamad selles küsimuses erinevad ja ühtivad nende üldhinnangutega suurvõimuperioodi tähendusest Rootsi ajaloos üldse.

Kui nüüd jätta kõrvale need erinevad, grupihuvidest tingitud üldhinnangud ja selle asemel püüda ülevaatlikult, kuid konkreetselt kindlaks määrata seda, mida võiks pidada kõige tähtsa-

maks ja kõige iseloomulikumaks Rootsi valitsuse ajal Eestis, siis seisame *kahe suurema probleemikompleksi* ees: – Millisel määral ja mis moel muutus ühiskonna põhistruktuur Eestis sel ajajärgul?
– Millised olid kõige iseloomulikumad jooned Rootsi emamaa ja ta Läänemere provintside suhetes?

Muutused Eesti ühiskonna struktuuris Rootsi valitsuse ajal

See ühiskonnastruktuur, mis arenes välja Baltimail pärast Saksa-Taani vallutust 13. sajandi algul, ei muutunud nimetamisväärselt pärast seda, kui need alad tulid Rootsi valitsuse alla. Regioonis valitses siis juba poliitiliselt üks seda tüüpi, majanduslikult ja sotsiaalselt arenenud feodaalsüsteem, mis oli tavaline Kesk- ja Ida-Euroopas. Nagu teisteski klassikalistes feodaalühiskondades olid süsteeemikandvateks elementideks aadlisoost suurmaaomanike ja pärisorjastatud talupoegade klassid. Baltimaade feodalismi omapäraks oli see, et kõik talupojad kuulusid mõisate alla ja et nad olid eesti ja läti põhirahvusest, aga mõisahärrad olid peamiselt saksa soost vallutajate ja hilisemate sisserändajate järeltulijad. Ka teised ülemklassi kihid olid baltisakslased – kirikhärrad, kohtuhärrad ja linnakodanikud.

17. sajandi lõpul võime aga tähele panna algavaid muutusi selles ühiskonnastruktuuris. Oma olemuselt olid need muutused kahte liiki, osalt sellised, mis toimusid valitseva feodaalsüsteemi raames, aga tähistasid siiski ühte uut astet süsteemi arengus, osalt olid need aga selgelt antifeodaalse iseloomuga, mis järelikult kuulutasid ette ühe pikaajalise arenguprotsessi esimest faasi teel uue sotsio-ökonoomilise ühiskonnakorra poole. Tähtsamad neist muutustest olid järgnevad.

Muutused feodaalühiskonna raames

Riikliku keskvõimu ekspansioon
Võib-olla kõige tähtsamaks otseseks muutuseks, mis toimus Baltimail dualistliku Orduriigi kokkuvarisemisega ja Rootsi võimu suktsessiivse maksmapanemisega kogu regioonis, oli see, et esimest korda Eesti ajaloos kehtestati üks ühtne riigivõim koos keskvalitsusega. Võttis siiski üsna palju aega enne kui Rootsi riigivõim suutis end täielikult maksma panna. Siinjuures mängisid kolm asjaolu tähtsat osa. Esiteks oli pikaajaliste sõdade jooksul Orduriigi pärandi pärast Venemaa ja Poola vastu suur osa maast vaenlase poolt okupeeritud. Teiseks sai baltisaksa feodaalaadel maa Rootsi alla minekul laialdased privileegid, eriti Balti provintside omavalitsuse alal. Kolmandaks olid ajavahemikul 1630–1680 pea kõik riigimaad läänistatud aadlikest mõisnikele, mille tõttu kohalik riiklik haldus peaaegu lakkas olemast.

Muutus toimus 1680-ndail aastail absolutistliku kuningavõimu kehtestamisega ja läänistatud riigimõisate tagastamisega. Reduktsioon tõi tagasi kroonu kätte 5/6 haritud maast Liivimaal ja üle poole Eestimaal. See tohutu maavaldus tegi Baltikumist tõelise Rootsi kroonukoloonia. Riiklik keskvõim pani end nüüd üha enam maksma kohaliku omavalitsuse kõikides ühiskondlikes sektorites: halduses, jurisdiktsioonis, finantsadministratsioonis, sõjaväelises organisatsioonis ja kirikukorralduses.

Aadlivõimu vähenemine

Riigivõimu ekspansioon tabas esmajoones kohalikku baltisaksa aadlit, kelle võimupositsioon nõrgenes poliitiliselt, majanduslikult ja sotsiaalselt. Eesti ühendamisel Rootsiga 1561, mis oli toimunud *per pacta* (lepingu alusel, mitte vallutuse teel nagu Liivimaa), said Eestimaa rüütelkond ja Tallinna linn ulatuslikud eesõigused, mis kindlustasid uuele provintsile eriseisundi ja kaugeleulatuva omavalitsuse. Suuresti samad õigused sai Liivimaa aadel provintsi vallutamisel. Baltisaksa aadlil õnnestus ka säilitada oma monopoolset seisundit poliitilisele võimule kuni 1680-ndate aastateni, kui teda hakkas tagasi tõrjuma esiletungiv kuninglik ainuvalitsus. Vastuolud kulmineerusid 1690-ndail aastail, mille tagajärjel absolutistlik Karl XI võttis rüütelkondade maapäevadelt õiguse ise alustada nendele tähtsate küsimustega tegelemise ja likvideeris Liivimaa maanõunike kolleegiumi. Ainuvalitsuslik Rootsi kuningavõim oli võitnud üle baltisaksa provintsiaristokraatia omavalitsuse. Samaaegselt sai baltisaksa aadli käsitus Läänemere provintside suhetest Rootsi emamaaga kui personaalunioonist nüüd resoluutse vastulöögi Rootsi keskvõimu poolt, kes kinnitas seda suhet kui reaalunioon.

Baltisaksa mõisnikeklassi majanduslikud tingimused halvenesid samuti järsult Rootsi aja lõpul. See tulenes esmajoones suurest mõisatereduktsioonist, mille tagajärjel kaugelt suurem osa mõisaid tagastati riigile, s.t need, mis olid läänistatud Rootsi kuningate poolt ja millised nende valdajad-mõisahärrad pidasid allodiaalseks (läänikohustusest vabastatud) pärisomandiks.

Käsikäes baltisaksa aadli kahanenud poliitilise võimuga ja halvenenud majandusliku seisukorraga nõrgenes ka ta sotsiaalne positsioon. Selle tagajärjel, et valdav osa mõisatest oli tagastatud kroonu alla, oli ka rida tähtsaid ühiskondlikke funktsioone üle viidud aadlikelt mõisahärradelt riigi ametnikele, esmajoones õigusemõistmise ja maksude kasseerimise alal. Oma uues positsioonis kui riigimõisate rentnikud olid mõisahärrad nendele alluvate talupoegade suhtes ka tunduvalt väiksemates õigustes kui nad olid olnud peaaegu nagu ainuvalitsuslikud feodaalhärrad oma läänimõisates. Rootsi kuningate heldekäeline nobiliteerimispoliitika, mille läbi tõsteti aaadliseisusesse suur hulk mitteaadlikke sõjaväelasi ja madalamaid riigiametnikke, degradeeris veelgi vana baltisaksa indigenaataadli sotsiaalset positsiooni.

Talupoegade koormiste reguleerimine

Mõisate tagastamisel riigile oli veel üks tähtis tagajärg, nimelt see, et riigimõisate talupojad said oma õigused ja kohustused reguleeritud hoopis täpsemalt kui varem, aga siiski kehtiva feodaalkorra raames. Tähtsamate õiguste hulka kuulus talupoegade õigus äraajamata kasutada oma talusid, niikaua kui kohustused mõisa vastu olid täidetud; seda õigust võisid talupojad pärandada ka oma lastele. Samuti kinnistas uus regulatsioon talupoegade õiguse esitada võimudele kaebusi ebaõige kohtlemise eest mõisnike ja rentnike poolt. Seda õigust kasutasid talupojad ka üsna ohtralt. 1680-ndail aastail sõitis hulk eesti talupoegi Stockholmi et otse kuninga ees esitada kaebusi neile tehtud ülekohtu eest. 1690-ndail aastail kehtestati kroonumõisates uus ja humaansem karistussüsteem.

Talupoegade kohustuste reguleerimine nägi esmajoones ette nende maksude ja teokohustuse kindlaksmääramist. Uutesse vakuraamatutesse kanti sisse iga talu jaoks eraldi kõik koormised. Selle kohta, mida taludest tegelikult maksti ja mida jäädi võlgu, peeti erilisi arveraamatuid. Olgugi et kogu see kohustuste reguleerimine ei välistanud talupoegade ekspluateerimist üle kindlaksmääratud normide, tähendas see siiski nende õigusliku seisundi tunduvat paranemist.

Talupoegade koormiste normeerimine ja preventiivsed abinõud normide järgimiseks pidid tulevikus tähendama ka nn "elastse feodaalrendi" tagasiminekut, see tähendab mõisnike tava ta-

lupoegadelt üle normide omastada pea kogu nende talutoodete ülejäägi. Pikemas perspektiivis oleksid talupojad järelikult saanud säilitada enda tarvis hoopis suurema osa nende kogutoodangust kui seniajani. Ühiskonnateoreetilises terminoloogias võiks seda protsessi kirjeldada kui lisaprodukti ümberjaotust.

Antifeodaalse iseloomuga muutused

Läänikorra likvideerimine

Läänikord oli feodaalühiskonna alustala („lään" oli keskaegses ladina keeles *feudum*, sellest feodaalne jne). Läänis olid ühendatud põhilised legaalsed, majanduslikud ja sotsiaaled suhted feodaalkorra peategelaste – läänihärra, läänisaaja ehk vasalli ja alluvate talupoegade – vahel. Neid suhteid reguleerisid läänióigus ja aadli privileegid, mis kehtisid üldiselt ning kollektiivsed ja individuaalsed läänikirjad. Feodaalkorrale iseloomulik oli läänihärra ja vasalli vaheline truudussuhe.

Ühenduses ulatusliku mõisatereduktsiooniga kehtestas Rootsi valitsus ka ühe määruse, mille tagajärjed oleksid tulevikus osutunud hoopis tähtsamaks kui reduktsioon ise, nimelt keskaegse läänikorra likvideerimise, mis tõi endaga kaasa maavalduse põhjaliku ümberjaotuse ja maavaldamise uued vormid. Reduktsioon ei tähendanud niisiis mitte ainult et rootsiaegsed läänistused tagastati riigile, vaid ka seda, et tagastatud maad tulevikus mitte kunagi enam ei oleks läänistatud erakätesse.

Läänikorra likvideerimine tähendas aga ka aadlikest mõisnike ühiskondliku positsiooni ümberkujundamist feodaalsuhetes kuningavõimuga ja alluvate talupoegadega. Endistest feodaalsetest mõisahärradest olid nüüd saanud talupoegade maksukohustusest elatuvatest rantjeedest vabade rendilepingute alusel tegutsevaiks ettevõtjaiks riiklikel maavaldustel – seega üks vahekord, mis pigemini kuulub kapitalistlike tootmistingimuste valdkonda.

Pärisorjuse kaotamine

Kõigist neist muutustest, mis toimusid Eesti agraarühiskonnas Rootsi aja viimaseil aastakümneil, oli talupoegade vabastamine pärisorjusest oma olemuselt kõige tähtsam. On märkimisväärne, et see sündmus ei ole äratanud suuremat tähelepanu ajalooteaduslikus kirjanduses, arvatavasti seepärast, et reform jõudis vaevalt jõustuda enne, kui Eesti vallutati Põhjasõjas ja Vene valitsus taastas vana korra.

Juba reduktsiooni algfaasis teatas kuningas Karl XI Eestimaa rüütelkonnale oma kavatsusest vabastada kroonumõisate talupojad pärisorjusest ja manitses aadlit toimima samuti oma mõisates. Vaatamata aadli vastuseisule pidas kuningas kinni oma plaanist. Et talupoegade vabastamine ei piirdunud mitte ainult ühe üldise deklaratsiooniga kuningakirjas, selgub mitmest asjaolust. Kohalikud võimuinstantsid pidasid oma ülesannete täitmisel silmas talupoegade vabastamisega seosesolevaid küsimusi ja informeerisid kroonumõisate rentnikke sellest. Mõisate tagastamise konkreetse protseduuri käigus kutsuti kõik taluperemehed mõisa, kus erilised provintsivalitsusest väljasaadetud ametnikud selgitasid neile nende emakeeles, et nad ei olnud enam aadli pärustalupojad, vaid kuninga alamad.

Kooskõlas talupoegade uue sotsiaalse seisundiga hakati neid nüüd ka kasutama erinevates avalikes ülesannetes, millised ei olnud ühendatavad pärisorjuse institutsiooniga. Nii näiteks osalesid nad redutseeritud mõisate tootmisvõimsuse kindlaksmääramisel, mille alusel fikseeriti

mõisate rendisumma suurused. Siinjuures on tähtis ära märkida, et ametivõimud usaldasid rohkem neid andmeid, mis olid saadud talupoegade käest, kui neid, mida esitasid mõisarentnikud või nende valitsejad. Talupoegi hakati nüüd ka suuremal arvul sõjaväeteenistusse kutsuma. Põhjasõja ajal formeeriti mitmed maamiilitsa rügemendid eesti ja läti talupoegadest. Siin tuleb veel meeles pidada, et pärisorjuse institutsioon välistas sõjaväeteenistuse ja et pärisoristele talupoegadele kehtis üldine keeld relva kanda.

Läänikorra likvideerimine mõjutas otseselt talupoegade olukorda, mis avaldus kõige otsustavamalt nende vabastamises päriorjusest. Seda küsimust arutati nii riigi keskvõimude kui ka provintsivalitsuste poolt küllaltki põhjalikult, seevastu ei käsitletud üldse pärisorjuse üldist olemust. Rootsis ei olnud pärisorjust, mistõttu probleem Baltimaade pärisorjusest tuli lahendada pragmaatiliselt – pärisorjus oli just see konkreetne olukord, milles sealne talurahvas elas. Oma otsused pärisorjuse kaotamise kohta sõnastas Karl XI selliselt, et talupojad Eesti- ja Liivimaa kroonumõisates ei olnud enam aadli pärisorjad, vaid kuninga alamad ja neid tuli edaspidi kohelda nagu kõiki teisi talupoegi Rootsi riigis.

Pärisorjuse kaotamise küsimuses esineb vastandlikke arvamusi. Ühed leiavad, et Karl XI otsused vabastada Eesti- ja Liivimaa kroonumõisate talupojad pärisorjusest on vaieldamatult dokumenteeritud ja neid hakati ka ellu viima. Teised aga väidavad, et pärisorjus jäi püsima, viidates rea üksikjuhtumite varal pärisorjuse teatud elementide säilimisele. Kui aga eitada pärisorjuse kaotamist, siis järeldub sellest loogiliselt, et eitatakse Karl XI otsuste olemasolu üldse või vähemalt nende legitiimsust. Antud probleemi käsitlemisel aga ei ole kuidagi võimalik ignoreerida Karl XI sellekohaseid otsuseid või kummutada neid tagantjärele tarkusega sellest, mis juhtus järgneva Vene valitsuse ajal.

Et pärisorjuse kaotamine ei andnud kohe kiireid tulemusi, ei tohiks tulla üllatusena. Ka heade eelduste puhul oleks sellise reformi läbiviimine nõudnud oma aja. Aga eeldused ei olnud head. 1690. aastatel maad tabanud ikaldused, näljahäda ja katk pöörasid riigivõimude peatähelepanu ja -tegevuse neile õnnetustele ning varsti pärast seda puhkenud Põhjasõda töi Eesti- ja Liivimaale Vene vägede rüüstamised. Pealegi, kus ja millal maailma ajaloos kohtame reformipoliitikat, mis muutnuks kehtiva ühiskonna põhistruktuuri üleöö?

Pärisorjuse kaotamine toimus peamiselt poliitilistel motiividel. Rootsi oli vaene Euroopa suurvõim, millel nappis inimressursse. Läänemere provintside rahvastikust oli 90–95% mõisaorjad, kellest ei olnud riigile mingit kasu. Nende vabastamisega mõisa sundusest vabanes suur tööjõutagavara just selles riigi osas, kus vajadus selle järele oli kõige suurem. Samaaegselt oleks vabast talupojaseisusest saadud balansseeriv vastukaal ja riigi keskvõimu liitlane alati opositsioonilise aadli vastu. Nii nagu Rootsis. Just arengut Rootsi emamaal on sealne rahvusvaheliselt tuntud ja tunnustatud ajaloolane Eli Heckscher kirjeldanud järgnevalt: "Reduktsioon ja selle järelreformid päästsid Rootsi talupojad aadlikest suurmaavaldajate ekspluateerimisest. Reduktsioon hävitas feodaalsete suhete võõrad jäljed ja see, mille reduktioon oli kukutanud, ei tulnud enam iial tagasi". See hinnang võinuks kehtida ka Eesti- ja Liivimaa kohta.

Huvi uute tootmisharude vastu

Rootsi 17. sajandi tööstuslikku tegevust iseloomustab hoogne tõus, eriti riiklikus sektoris. Rootsi valitsuse huvi välja arendada uusi tootmisharusid hõlmas ka Baltimaid. See kehtib eriti ajajärgu kohta pärast mõisate reduktsiooni, kui riik sai oma valdusesse tohutu maaomandi. Olukord sundis riiklikke võime aru pidama, kuidas oleks kõige otstarbekam majandada neid uusi ressursse ja eriti talupoegade tööjõudu. Peamine huvi oli muidugi suunatud tagastatud mõisate käi-

tisvormidele, aga ühenduses sellega kerkis ka küsimus manufaktuuride võimalikust rajamisest riigimõisatesse kohalike toorainete töötlemieks tööstuslikus mastaabis.

Manufaktuuride rajamise plaan oli otseses seoses talupoegade vabastamisega pärisorjusest. Sellega olid nimelt eeldused loodud vabade tööliste palkamiseks manufaktuuridesse; see omakorda seostus kavandiga riigimõisad hoopis likvideerida ja talupoegade vahel ära jagada, misläbi nad oleksid pääsenud raskest mõisateost. Plaanikohaselt pidid riigimõisatesse rajatud manufaktuurid tootma esmajoones tekstiil- ja nahakaupu, ehituspuitu, laevaehitustarbeid ja paberit, seega kõike seda, mida oli võimalik valmistada neist tooraineist, mida mõisad ise tootsid või said talupoegadelt maksudena. Pealeselle oli kavas ekspluateerida kohalikke loodusvarasid ja vastavalt eeldustele rajada telliskivitehaseid, lubja- ja tõrvapõletusahjusid, veskeid, saeveskeid, viinavabrikuid, salpeetri keedukodasid ja klaasimanufaktuure. Mõningad tööstuslikud ettevõtted pandi ka käiku Eesti- ja Liivimaal, aga enamik kavatsetust jäi plaanide koostamise tasemele.

Eesti – kas Rootsi koloniaalprovints?

Muutused Eesti ühiskonnastruktuuris Rootsi võimu ajal on lähedases seoses küsimusega Rootsi emamaa vahekorrast tema Balti provintsidega. Mis laadi võimu teostas Rootsi oma Läänemere provintsides? Kas Rootsi rakendas seal mingit tüüpi koloniaalpoliitikat, mis sarnanes sellele, mida tolleaegsed Euroopa suurvõimud teostasid oma meretagustes asumaades.

Tavalise määratluse kohaselt konstitueerib kolonialistlikku süsteemi asjaolu, et üks riik rajab ülemvõimu võõra põhirahvastikuga ruumiliselt välise maa-ala üle. Süsteemi iseloomustab vahekord, kus asumaa ei ole integreeritud osa emamaast, vaid kus see sõjaväelise võimu abil teostab poliitilist kontrolli asumaa üle, soodustab oma majanduslikke huve asumaa kulul ja edendab kultuurilist hegemooniat asumaa põhirahvastiku üle. Millisena näitab end siis Rootsi vahekord tema Balti provintsidega võrreldes ülaltoodud kolonialismi definitsiooniga?

Riigiõiguslikult

Riigiõiguslikus sfääris ei saanud Rootsi suhted tema Läänemere provintsidega kunagi seaduslikult fikseeritud ega kodifitseeritud. Sellele vaatamata peeti selget vahet Rootsi emamaa ja ta välisprovintside vahel. See dualism leidis kinnitust 1634. aasta põhiseaduses (*Regeringsform*), mis määras kindlaks, et keegi, kes ei ole paikne Rootsis või Soomes, ei oma õigust saada riigipäeva liikmeks või osa võtta teistest nõupidamistest, kus arutatakse riigi valitemisega seotud küsimusi. Järelikult ei olnud Balti provintsidel esindust Rootsi riigipäevas ja sellega olid nad ka degradeeritud teisejärgulisteks aladeks riigis. Peale selle ei kehtestatud Eesti- ja Liivimaal üldist Rootsi seadust (*Landslagen*), vaid seal kasutati keskaegseid kohalikke seadusi, mis ei olnud sanktsioneeritud Rootsi keskvalitsuse poolt. Ametlikes dokumentides märgiti Baltimaade riigiõiguslikuks staatuseks „välisprovintsid" või „alluvad provintsid" (*underlydande provinser*). Seega tunnistavad juba ametlikud sidemed Rootsi ja ta Balti valduste vahel koos sealjuures kasutatava terminoloogiaga viimaste koloniaalset iseloomu.

Poliitilises praksises oli riigi keskvõimu ekspansioon, eriti 17. sajandi lõpul, kahtlemata kõige suurem muutus. Nagu mujalgi tolleaegses Euroopas tabas absolutistliku kuningavõimu kehtestamine ka Baltimail esmajoones kohalikku omavalitsust ja seda ühiskonnaklassi, kes hoidis seda ülal, aadlit. Baltimail oli see protsess veel eriti rõhutatud kuna kogu regioon oli juba algusest peale riigiõiguslikult nõrgemas seisundis kui Rootsi emamaa. Protsessi käigus kaotas baltisaksa aadel

oma võimupositsiooni. Riigipoliitikas ei mänginud ta kui korporatsioon mingit rolli. Provintsipoliitikas oli ta endine võim suuresti kitsendatud. Kohalikul tasandil oli aadlil siiski veel teatud võim talupoegade üle.

Majanduslikult

Koloniaalsuhete esmaseks tunnusmärgiks on ikkagi nende majanduslik iseloom. Rootsiaegses Eestis pidanuks sedalaadi suhted ilmnema eeskätt põllumajanduses ja kaubanduses; käsitöö ja tööstus olid siis veel vähese ühiskondliku tähendusega. Väga heldekäelise läänistuspoliitika tagajärjel tekkis Eesti- ja Liivimaale suur hulk uusi mõisaid. Sellele vastavalt suurenesid talupoegade koormised. Talupoegade olukorra üldine halvenemine on kindlalt dokumenteeritud, eriti tunduvalt suurenenud mõisateo osas. Üks markantne kolonialismi element selles arengus oli asjaolu, et väga suur osa läänistatud riigimaist Baltimail läks nende Rootsi riigimeeste, administraatorite ja kõrgemate sõjaväelaste valdusesse, kellel olid suured teened Rootsi impeeriumi rajamisel. Need olid peamiselt isikud kõrgaadlikest suguvõsadest, kelledest osal õnnestus enda valdusesse saada tõelised latifundiumid ilma et nad kunagi oleksid sinna elama asunud.

Näitena võiks tuua riigikantsler Axel Oxenstiernat, kellest sai suurim kõigist Rootsi feodaalhärradest Baltimail. Tema maavaldus hõlmas ühte suuremat ruumiliselt kokkukuuluvat ala Kesk-Liivimaal kuhu kuulusid ka mõned väikelinnad ja sõjaväelised asulad. Terve kompleks – umbes 1/5 kogu viljakast Liivimaast – kujutas endast väikest feodaalriiki, millel oli oma majanduslik haldus ja jurisdiktsioon. Eestimaal oli taoliseks magnaadiks suur sõjapealik Jacob De la Gardie. Teisteks Rootsi suurmaavaldajaiks Baltimail olid aadlisuguvõsad Banér, Kruus ja Fleming. Kõigist nendest mõisatekompleksidest saadeti maahärradele Rootsi pidevalt raha ja mõisamajanduse saadusi – kõik toodetud pärisoriste talupoegade mittetasutud tööga.

Lisaks suurenenud mõisakoormistele tulid Rootsi ajal sisseseatud maksud ja kohustused riigile, millised peamiselt ka maksti talupoegade poolt. Need uued maksud, näiteks igat laadi sõjamaksud, tundusid küllaltki koormavatena, eriti kui varem riigimakse ei olnud ja kõik talupoegade maksud läksid otse mõisahärradele. Veidi teravalt sõnastades võiks konstateerida, et lisaks talupoegade feodaalsele ekspluateerimisele mõisnike poolt tuli nüüd veel koloniaalne ekspluateerimine meretaguse riigi poolt.

Kaubanduspoliitiliselt

Tuleb meelde tuletada, et üks tähtis motiiv, miks Rootsi oma võimu Baltimaadele laiendas, oli kaubanduspoliitilise iseloomuga. Poliitilise ülevõimuga Baltimaade üle võis Rootsi hõlpsasti kontrollida tulutoovat transiitkaubandust Lääne-Euroopa ja Venemaa vahel. See tagapõhi selgitab ka Rootsi kaubanduspoliitikat Balti provintsides. Teatud tendentsid tulevad selgelt esile. Rootsi valitsuse kaubanduspoliitika oli merkantilistlik selles, et ta osutas suurt aktiivsust riikliku kaubanduse valdkonnas ja et ta soosis kaubakompaniisid üksikkaupmeeste kulul. Aga see poliitika oli peale selle „emamaa-merkantilistlik" ja mitte „riigi-merkantilistlik", poliitika soosis emamaad välisprovintsidele. Baltimaade linnad – nende seas Tallinn ja Riia, viimane suuremgi kui Stockholm – olid tollipoliitilistes tingimustes viletsamas olukorras võrreldes Rootsi linnadega. Näiteks soositi Rootsi kaupade sissevedu Baltimaile impordi kitsendustega teistest maadest. Pealeselle tabasid Baltimaade linnu aeg-ajalt vilja väljaveokeelud, mis olid jällegi tingitud rootsipoolsetest huvidest. Kõik see tekitas konflikte riiklike ja kohalike huvide vahel.

Sotsiaalselt ja ideoloogiliselt

Lõpuks võib teatud koloniaalpoliitilisi elemente avastada ka Baltimaade ühiskonnaelu sotsiaalses ja ideoloogilises sfääris Rootsi ajal. Provintsivalitsuses koos temast hargnevates ametiasutustes domineerisid täielikult rootslased, kes oma ametliku positsiooni alusel moodustasid juhtiva kihi Baltimail. Rootsi bürokraatia tähtsaks ülesandeks oma otseste ametiülesannete kõrval oli veel võitlus negatiivse hoiaku vastu Rootsi valitsusvõimu suhtes, mida esines baltisaksa aadliringkondades ja mis oli seostatud vene- ja poolasõbralike meelsustega. Ülesannete läbiviimisel rakendati järjekindlalt rootsistamispoliitikat riigielu erinevates valdkondades. Kontroll talurahva meelsuse üle oli usaldatud vaimulikkonnale. Rootsi kirikupoliitika oli üldise impeeriumipoliitika lahutamatu osa ja üheks ta ülesandeks oli ka Rootsi võimu legitimeerimine Baltimail.

Argumente kolonialismi tuvastamise poolt ja vastu

Kokkuvõtlikult võib niisiis konstateerida, et Rootsi võimu teostamisel Baltimail oli rida koloniaalkorda meenutavaid iseloomujooni. Neid esines Rootsi-Balti suhete kõigis tähtsamais ühiskonnaelu sektoreis: riigiõiguslikus korralduses, poliitilises süsteemis, majanduses, sotsiaalses elus ja ideoloogilises hoiakus. Kõigil neil aladel edendati järjekindlalt Rootsi emamaa huve Balti provintside huvide arvel.

Eelnevas tuvastatud kolonialismi elemendid Rootsi emamaa suhetes tema valdustega Baltimail ei moodusta aga veel siiski küllaldast alust ühetähenduslikuks hinnanguks, nagu oleks Rootsi ajal Baltimail valitsenud konsekventne ja väljaarendatud koloniaalsüsteem. Üldhinnang Rootsi aja kohta Baltimail, mis lähtub küsimusasetusest „kas oli kolonialism?", sisaldab nimelt olulisi nüansse ja vastuolulisi elemente. Siin vaid lühidalt mõnda selle kohta.

Riikliku keskvõimu provintsipoliitika peamiseks sihiks oli ühtluse loomine selles konglomeraatriigis, nagu Rootsi seda oli. Punase joonena käivad läbi kogu Rootsi valitsusperioodi juhtmõtted *unifikatsioon* (ühtlusnõue) ja *integratsioon* (lõimimispüüe) – *unus rex, una lex, et grex unus* („üks kuningas, üks seadus, üks rahvas"). Emamaal ja provintsidel pidid olema võrdsed õigused ja võrdsed kohustused. Sellist sihiasetust provintside ühendamiseks emamaaga võrdsetel tingimustel ei saa kuidagi mõista kui kolonialismi ilmingut.

Kui Rootsi võttis Baltimaad oma valdusesse, oli seal juba väljaarenenud feodaalsüsteem pärisoriste talupoegadega. Et talupoegade üldine olukord Rootsi aja esimesel poolel halvenes, ei olnud Rootsi riigi planeeritud provintsipoliitika tulemus. See oli üldine majanduslik ja sotsiaalne areng Euroopas mille tagajärjel talupoegade olukord halvenes 17. sajandil kõikjal, isegi Rootsis, aga kõige rohkem Ida-Euroopas.

Rootsi valitsuse talurahvapoliitika Baltimail näitab vastupidi järjekindlalt kinnipeetud kavatsusest luua seal tulevikus vaba talupoegkond nagu Rootsis. Tõendid selle kohta on ühetähenduslikud sellest alates, kui Eestimaa ühendati Rootsiga 1561. aastal kuni mõisatereduktsioonini, mil pärisorjus riigimõisates vormiliselt tunnistati kehtetuks. Kui riigivõimu ekspansiooni võib näha koloniaalsuhete tugevdamisena, siis tuleb samaaegselt meeles pidada, et pärisorjuse kaotamine – üks poliitiline tahteavaldus mida kuidagi ei saa seostada kolonialismiga – toimus just siis, kui riigivõimu ekspansioon oli kulmineerunud kuninglikus ainuvalitsuses.

Samuti olid lood kiriku- ja hariduspoliitikaga Baltimail. Et selle poliitika peamiseks sihiks oli talurahva vaoshoidmine kehtiva ühiskonnakorra raames ei välistanud elemente selles poliitikas milliseid tuleb hinnata progressiivseiks tulevikuperspektiivis. Selleks et levitada jumalasõna ja

juurutada kuulekust vaimse ja ilmaliku ülemvõimu vastu oli vaja tõsta talurahva lugemisoskust ja välja anda raamatuid maakeeles. Alles Rootsi võim kindlustas reformatsiooni domineeriva seisundi Baltimail ja sellega ka jumalasõna kuulutamise eesti keeles. See esikkirjandus oli küll valdavalt sakraalse sisuga, aga see tähendas ikkagi eesti kirjakeele sündi. Kui 1632. aastal rajati Tartusse ülikool, mis oli Uppsala järel teine ülikool kogu Rootsi riigis, siis teatas ülikooli asutamise mõtte initsiaatior, Liivimaa kindralkuberner Johan Skytte, et ülikool oli mõeldud ka talurahva lastele. Nii küll ei läinud – rootsiaegses Tartu ülikoolis ei ole tuvastatud ühtki eesti soost üliõpilast. Aga rootsiaegne Tartu ülikool sai siiski tähtsa traditsiooniloova tähenduse – ta seisab ja töötab seal veel täna.

Seevastu mängis üks teine Rootsi valitsuse aktsioon hariduse alal hoopis tähtsamat rolli, nimelt rahvakoolide rajamine talupoegade lastele. Neid hakati rajama ühenduses läänimõisate redutseerimisega 1680-ndail ja 1690-ndail aastail. Samaaegselt asutati ka õpetajate seminarid noortele eesti ja läti talupoistele keda pärast väljaõpet saadeti koolmeistriteks vastehitatud koolidesse. Lühikese aja jooksul õnnestus levitada lugemisoskust üllatavalt suures ulatuses. 17. sajandi lõpus oli Eesti alal umbes 50 talurahvakooli üle tuhande õpilasega; muide 10% õpilastest olid tütarlapsed.

Läänikorra likvideerimine ja pärisorjuse kaotamine olid kõige tähtsamad neist sotsiaalsetest muutustest, mis vapustasid Eestis kehtivat feodaalset ühiskonnakorda Rootsi aja lõpul. Pärast reduktsiooni sai kroonumõisate väljarentimine praktiliselt ainsaks maavaldusvormiks. Läänikord oli olnud absoluutseks eelduseks pärisorjusele, selle tekkele, arengule ja kadumisele. Seal kus likvideeriti läänikord, kadus ka pärisorjus. Seal kus läänikord kestis, püsis ka pärisorjus.

Eesti rahvale tähendas 150-aastane Rootsi valitsusperiood erinevaid arengutendentse. Rootsi aja esimesel poolel jäi keskvalitsuse talupojasõbralik poliitika vaid püüdluste tasandile. Perioodi teisel poolel, eriti aga selle lõppfaasis, andis see poliitika juba konkreetseid tulemusi. Kui Eesti oleks pärast Põhjasõda jäänud Rootsi alla – üks kontrafaktilist analüüsi nõudev probleem – siis oleks Eesti maarahvas saanud eeldused areneda vabaks ühiskonnaklassiks nagu talupojad Rootsiski.

Lõppkommentaar

Lõpuks paar sõna „Vana hea Rootsi aja" kohta. Nagu ülal käsitletud, ei ole see üldhinnang teaduslikult tõestatud, nagu ka mitte vastupidine kontseptsioon halvast Rootsi ajast, mis oli küllaltki levinud teatud baltisaksa ringkondades. Teadus ei tööta nii jämedate kategooriatega nagu „hea" ja „halb". Küsimus vanast heast Rootsi ajast jääb aga püsima. See on oma rahva ajaloost huvitatud inimeste sügavalt legitiimne küsimus ja samaaegselt surve ajaloolastele esitada süntees ühe tähtsa perioodi kohta Eesti ajaloos. Ja kui ka "Vana hea Rootsi aeg" on müüt, siis nähtus ise – see et müüti on hoitud lihtrahva suus elavana läbi põlvkondade – on ju ülimalt tegelik. Müüt on visalt püsinud eesti rahva kollektiivses mälus ja on sellisena tähtis objekt Eesti kultuuriloos. Pärast vabanemist nõukogude võimust on ta isegi mänginud teatud rolli taasiseseisvunud Eesti Vabariigi ametlikus välispoliitilises orientatsioonis. Sel moel moodustab müüt koos teiste rootsiaegsete traditsioonide ja mälestustega hapra silla tagasi Rootsi valitsusperioodi Eesti ajaloos.

SVENSKA VÄLDET I ESTLAND 1561–1710

Den svenska stormaktstiden sammanföll väsentligen med den period i landets historia då Östersjöprovinserna Estland och Livland tillhörde det svenska riket. Provinserna utgjorde en viktig komponent i det svenska Östersjöväldet under 1500- och 1600-talen. Det var med besittningstagandet av Estland 1561 som Sverige tog det första steget på väg till ställningen som europeisk stormakt, och det var med förlusten av de baltiska provinserna till Ryssland under Stora nordiska kriget 1710 som Sverige åter degraderades till en andrarangsmakt. Därför kan man utan överdrift påstå att makten över Östersjöprovinserna var en viktig förutsättning för Sveriges stormaktsposition. Innehavet av Estland och Livland betydde för Sverige betydande strategiska fördelar både offensivt och defensivt, det tilldelade Sverige en nyckelposition i Västeuropas handel med den stora ryska marknaden och det gav Sverige en tryggad tillgång till livsmedel – Livland betraktades ju som "Sveriges kornbod".

Etablerandet av det svenska väldet i de baltiska länderna var ingalunda en slumpartad eller isolerad händelse. Under flera århundraden hade de svenska expansionssträvandena österut berört även Baltikum. När den Livländska ordensstaten mot mitten av 1500-talet visade allt tydligare tecken på sönderfall, samtidigt som Ryssland under ledning av storfurstarna av Moskva växte sig allt starkare, var det därför näraliggande att Sverige kom att aktivt blanda sig i den baltiska regionens vidare öden. I de långvariga striderna under 1500- och 1600-talen om arvet efter den sönderfallande Ordensstaten mellan Sverige, Ryssland, Polen och Danmark utgick Sverige som segrare. Redan 1561 hade det balttyska ridderskapet i Estland jämte staden Reval (Tallinn) givit sig under Sveriges beskydd, och under 1620-talet erövrades Livland med bl.a. städerna Dorpat (Tartu) och Riga. En 150-årig period av svenskt välde följde nu i Baltikums historia. Administrativt utgjordes de svenska besittningarna av generalguvernementen Estland (nuvarande norra Estland) och Livland (nuvarande södra Estland och norra Lettland).

Den samhällsstruktur som utvecklats i de baltiska länderna efter den tysk-danska erövringen kring 1200 förändrades inte nämnvärt i och med att regionen kom under det svenska väldet. Där rådde redan då ett politiskt, ekonomiskt och socialt utvecklat feodalsystem av central- och östeuropeisk typ. Systemets bärande element utgjordes som i andra klassiskt feodala samhällen av en godsägarklass och en livegen bondeklass. Den baltiska feodalismens särdrag var att samtliga bönder lydde under godsen och att de tillhörde den estniska och lettiska ursprungsbefolkningen medan godsägare var ättlingar till erövrare och invandrare av huvudsakligen tyskt ursprung. Även andra strata av överklassen var balttyskar – präster, domare, ämbetsmän och städernas borgerskap.

I slutet av 1600-talet kan man emellertid iaktta en del förändringar i denna samhällsstruktur. Till sin natur var förändringarna av två slag, dels sådana som försiggick inom det rådande feodalsystemet men markerade ändå en ny fas i systemets utveckling, dels sådana som hade en otvetydigt anti-feodal karaktär och som följaktligen förebådade en lång utvecklingsprocess mot en ny socio-ekonomisk formation. De viktigaste förändringarna var följande.

Inom det feodala systemet framstod centralmaktens expansion och adelsväldets tillbakagång som de främsta uttrycken för en nydaning av de politiska relationerna i Östersjöprovinserna. Speciellt den personliga kungamaktens tillväxt i samband med införandet av det absolutistiska enväldet under 1680-talet ledde till att den centrala statsmakten nu kunde göra sig gällande på den lokala självstyrelsens bekostnad inom alla sektorer av samhället: förvaltning, rättsskipning, finansadministration, krigsmaktens organisation och kyrkoliv.

Den centrala statsmaktens expansion drabbade i första hand den lokala balttyska adeln, vars maktposition försvagades politiskt, ekonomiskt och socialt. Politiskt försämrades godsägaradelns ställning genom att dess mäktiga organisationer – ridderskapen – fråntogs flera viktiga samhälleliga funktioner, vilka fördes över till den statliga byråkratin, och genom att det adliga lantrådskollegiet i Livland avskaffades helt. Den balttyska godsägarklassens ekonomiska villkor försämrades också drastiskt genom reduktionen, som bestod i att den klart övervägande delen av tidigare förlänade gods återtogs under kronans egen förvaltning. Hand i hand med adelns minskade politiska makt och försämrade ekonomiska villkor försvagades också dess sociala ställning. Genom reduktionen hade adelsmännen förvandlats från små feodalherrar på sina längods till arrendatorer på kronans gods.

Betydligt mer omfattande var reformerna av anti-feodal karaktär. Två med varandra förbundna åtgärdsprogram betydde ingenting mindre än en veritabel omvälvning av själva grunden för den rådande samhällsstrukturen: likvideringen av länsväsendet och upphävandet av böndernas livegenskap. I samband med reduktionen beslutades nämligen att kronans jord aldrig mer skulle förlänas till enskilda, ett beslut som kom att gälla allt framgent och som skulle ha gällt även för Estland och Livland, om dessa provinser hade stannat under svenskt välde. Böndernas befrielse från livegenskap var nog den mest betydande av de förändringar i det estniska agrarsamhället, som inträffade under den svenska tiden. Händelseförloppet innehöll också ett högtidligt inslag då man vid själva övertagandet av de reducerade godsen sammankallade alla bönder till herrgården, där särskilt utsända tjänstemän från provinsförvaltningen förklarade för bönderna på deras eget språk att de inte längre var adelns livegna bönder utan kungens undersåtar, och att de hädanefter skulle behandlas som alla andra bönder i det svenska riket.

Det svenska väldet i Estland efterlämnade också ett betydande kulturarv. Under denna period utvecklades estniskan till ett skriftspråk och böcker började tryckas på estniska. 1632 grundades univeritetet i Dorpat, och även om de livegna böndernas barn inte fick tillträde till den akademiska bildningen kom universitetet att spela en viktig traditionsbärande roll framöver. Än viktigare blev de under 1680- och 90-talen anlagda sockenskolorna, vilka under sin korta tid spred läskunnighet bland allmogebarnen.

Det svenska herraväldet i Estland har ofta betecknats som "den gamla goda svenska tiden". Denna bedömning är inte ett resultat av vetenskaplig forskning utan vilar på en folklig tradition, som har upprätthållits muntligen bland vanliga människor genom århundraden. Värt att notera är att av alla främmande härskare i Estlands historia – tyskar, ryssar, polacker, danskar och svenskar – är det endast det svenska väldet som i det estniska folkets historiska föreställning har förtjänat epitetet "den gamla goda tiden".

SCHWEDENHERRSCHAFT IN ESTLAND 1561–1710

Die schwedische Grossmachtzeit fällt im wesentlichen mit der Periode zusammen, in der die Ostseeprovinzen zu Schweden gehörten. Als Estland sich 1561 unter schwedischer Herrschaft begab, war das der Beginn der territorialen Expansion Schwedens, die bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts zum Erwerb ausgedehnter Gebiete im Osten, Süden und Westen führte. Zusammen machten diese Besitzungen das schwedische Ostseereich aus. Die Ostsee entwickelte sich zu

einem schwedischen Binnenmeer, und die schwedische Herrschaft wurde als dominium maris Baltici bezeichnet. Dieses Grossreich existierte bis zum Nordischen Krieg. Als Russland 1710 (1721) Est- und Livland unter seine Gewalt brachte, begann der Niedergang, und Schweden sank wieder auf den Status einer europäischen Macht zweiten Ranges herab. Deshalb kann man behaupten, dass die Herrschaft über die Ostseeprovinzen eine entscheidende Voraussetzung, aber auch ein Symbol für die schwedische Grossmachtstellung war. Die Ostseeprovinzen waren ein wichtiger Bestandteil des schwedischen Gossreichs, sie hatten strategische Bedeutung sowohl in offensiver als auch in defensiver Hinsicht, sie verschafften Schweden eine Schlüsselposition im umfangreichen Handel zwischen Westeuropa und Russland, und sie bedeuteten den Zugang zu einem Gebiet, das wichtige Lebensmittel produzierte – Livland wurde nicht umsonst die Kornkammer Schwedens genannt.

Was die allgemeine Beurteilung der schwedischen Herrschaft in den Ostseeprovinzen anbelangt, so kann man vier mehr oder minder deutliche historiographische Konzeptionen feststellen. Die älteste Konzeption ist die volkstümliche Tradition, die in eine Apotheose über „die alte gute Schwedenzeit" mündet. Die deutschbaltische Konzeption ist gegen die schwedische Herrschaft in baltische Länder durchgehend negativ eingestellt. Die nationale Konzeption wurde von estnischen Historikern während der Selbständigkeit Estlands ausgearbeitet. In Bezug auf die Schwedenzeit war die nationale Konzeption im allgemein positiv, aber weit von derjenigen unkritischen Betrachtungsweise entfernt, die die volkstümliche Tradition aufwies. Die sowjetbaltische Konzeption wurde von der Kommunistischen Partei nach der Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion 1940 verordnet. Nach dieser Konzeption bedeutete die schwedische Herrschaft eine unbarmherzige militärische, feudale und koloniale Ausbeutung Estlands. Schliesslich kann man notieren dass eine einheitliche schwedische Konzeption über die schwedische Herrschaft in Estland nicht vorliegt.

Im vorliegenden Aufsatz werden die Integrationsbemühungen und die Uniformitätspolitik der schwedischen Zentralgewalt in Bezug auf die Ostseeprovinzen betrachtet, und zwar auf folgenden Gebieten: Politik, Verwaltung, Rechtsordnung und Gerichtswesen, Wirtschaft, Militärorganisation, religiöses und kirchliches Leben sowie Kultur und Bildung.

Die wichtigste Veränderungen in Estlands Gesellschaftsstruktur während der schwedischen Herrschaft waren die Abwicklung des Lehnswesens und die Aufhebung der Leibeigenschaft. Die staatliche Bauernpolitik abzielte deutlich auf längere Sicht den Bauern in Estland die gleiche ökonomische, soziale und rechtliche Stellung zuschaffen wie in Schweden und wobei die formelle Befreiung der Bauern von der Leibeigenschaft den Höhepunkt dieser Politik darstellte.

Während der gesamten schwedischen Zeit zeichnet sich die schwedische Ostseeprovinzenpolitik im allgemeinen und die Integrationspolitik im besonderen durch das Bemühen aus, Neuerungen und Reformen über Verhandlungen und Kompromisse mit den örtlichen Obrigkeiten – Ritterschaften und Stadträte – durchzuführen, nicht durch Dekrete. In der Frage der staatsrechtlichen Stellung bestanden vor allem die Ritterschaften auf der Wahrung der Status quo. Daraus folgte die Nichtteilnahme am Leben des Staatsgebildes als Ganzem. Dies bedeutete einen extremen Partikularismus, der entschieden dazu beitrug, dass die Ostseepovinzen im schwedischen Reich ein Fremdkörper blieben.

Valikbibliograafia

Kuna artikkel on laadilt ülevaatlik, on kirjandusloetelul peamiselt üldbibliograafiline, mitte detailselt dokumenteeriv funktsioon.

Aarma, Liivi. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 4. Tallinn 1995, 8–63.

Andresen, Anders. 1686. aasta Rootsi kirikuseadus Eesti- ja Liivimaa õiguskorralduses. – Ajalooline ajakiri 1998/3, 65–75.

Attman, Artur. The Russian and Polish Markets in International Trade 1500–1650. – Publications of the Institute of Economic History of Gothenburg University 26. Göteborg 1973.

Blumfeldt, Evald. Den svenska tiden i estnisk historieforskning. Akad. Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat 1934. Tartu 1934, 124–136.

Blumfeldt, Evald. Om Ösels upptagande i det svenska väldet hösten 1645. Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet. Lund 1949, 74–90.

Dahlgren, Stellan. The Baltic Provinces in Swedish economic policy during the latter part of the seventeenth century. – Time of Change in the Baltic Countries. Essays in honour of Aleksander Loit. Stockholm 2000, 13–30.

Dunsdorfs, Edgars. Der Grosse schwedische Kataster in Livland 1681–1710. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar 72. Stockholm 1950.

Dunsdofs, Edgars. The Livonian Estates of Axel Oxenstierna. Stockholm 1981.

Ehrensvärd, Ulla. Topographica Estoniae. Handritade kartor och ritningar över Estland i svenska offentliga samlingar. Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat XII. 1991–1999. Stockholm 2001, 5–289.

Federley, Berndt. Kunglig Majestät, svenska kronan och furstendömet Estland 1592–1600. Commentationes Humanarum Litterarum XIV:1. Helsingfors 1946.

Helk, Vello. Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas. Tartu 2003.

Isberg, Alvin. Karl XI och den livländska adeln 1684–1695. Studier rörande det karolinska enväldets införande i Livland. Lund 1953.

Isberg, Alvin. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, åsiktsbrytningar och kompetenstvister i teori och praxis. Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia. 12.Stockholm 1968.

Isberg, Alvin. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland 1561–1700. Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia. 16. Uppsala 1970.

Isberg, Alvin. Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetenstvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. Studia historico-ecclesiastica Upsaliensia. 24.Uppsala 1974.

Kahk, Juhan. Inimesed ja olud "vanal heal Rootsi ajal". – Looming 8/1983, 1098–1126.

Kahk, Juhan. Bauer und Baron im Baltikum. Versuch einer historisch-phänomenologischen Studie zum Thema "Gutsherrschaft in der Ostseeprovinzen". Tallinn 1999.

Kibal, Birgit. Rootsi bürokraatia peegeldus Liivimaal 17. sajandi teisel poolel. Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15). Tartu 2002, 179–187.

Koit, Jakob. De svenska Dagöböndernas kamp för sina fri- och rättigheter 1662–1685. Svio-Estonica X. Lund 1953, 50–153.

Kroon, Kalle. Kolme lõvi ja greifi all Põhjasõjas. Eestlased ja lätlased Rootsi armees. Tallinn 2007.

Kõpp, Johan. Kirik ja rahvas. Sugemeid Eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund 1959.

Küng, Enn. Rootsi majanduspoliitika Narva kaubanduse küsimuses 17. sajandi teisel poolel. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu 2000.

Küng, Enn. The plans for making the Pärnu-Viljandi-Tartu waterway navigable in 1630–1680. – Ajalooline ajakiri 3–4/2009. Tartu 2010, 425–446.

Laidre, Margus. „Üks hä tru ja öige Sullane". Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal 1654–1700. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu 1999.

Ligi, Herbert. Põllumajanduslik maakasutus Eestis XVI–XVII sajandil. Tallinn 1963.

Liitoja-Tarkiainen, Ülle. Hajatalud ja külad Põhja-Liivimaal 17. sajandil. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu 2000.

Liiv, Otto. Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. Tartu 1935.

Liiv, Otto. Rootsi aja majandusajalugu. – Eesti majandusajalugu I. Tartu 1937.

Liiv, Otto. Suur näljaaeg Eestis 1695–1697. Akadeemilise Ajalooseltsi toimetised 9. Tartu 1938.

Liljedahl, Ragnar. Svensk förvaltning i Livland 1617–1634. Uppsala 1933.

Loit, Aleksander. Kampen om feodalräntan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710. Acta Historica Upsaliensia 71. Uppsala 1975.

Loit, Aleksander. Die baltischen Länder im schwedischen Ostseereich. – Die schwedischen Ostseeprovinzen im 16.–18. Jahrhundert. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Uppsala 1993, 63–85.

Loit, Aleksander. Pärisorjuse kaotamine Eestis Rootsi ajal. Kleio. Ajaloo ajakiri 1. Tartu 1996, 3–18.

Loit, Aleksander. Läänemere provintside riigiõiguslik asend Rootsi suurriigis 1561–1710 (1721). Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 8 (15). Tartu 2002, 7–26.

Loit, Aleksander. Ühiskondlike vastuolude peegeldus Tartu/Pärnu rootsiaegse ülikooli tegevuses (1632–1710). – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. II. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 12 (19). Tartu 2006, 123–150.

Loit, Aleksander. Eestimaa ja Liivimaa. Kaks Läänemere provintsi Rootsi suurriigis 17. sajandil. Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16./17. sajandil. III. Eesti ajalooarhiivi toimetised 17 (24). Tartu 2009, 7–40.

Loit, Aleksander. Reformation und Konfessionalisierung in den ländlichen Gebieten der baltischen Lande von ca. 1500 bis zum Ende der schwedischen Herrschaft. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Katolisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung. 69. Münster 2009, 49–216.

Lotman, Piret. Heinrich Stahli pastoraalne tegevus Rootsi Läänemere provintsides 17. sajandi esimesel poolel. Dissertationes theologiae UniversitasTartuensis. 20. Tartu 2010.

Meurling, Anna Christina. Svensk domstolsförvaltning i Livland 1634–1700. Bibliotheca Historica Lundensis. XIX. Lund 1967.

Naber, Jaak. Motsättningarnas Narva. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle 1680–1704. Opuscula Historica Upsaliensia 15. Uppsala 1995.

Nyström, Per. "Mercatura Ruthenica". – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Uppsala1993. 119–160.

Palli, Heldur. Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712. Tallinn 1996.

Perandi, Adolf. Die Aufgaben und Funktionen der estnischen Generalgouvernementsregierung vährend der schwedischen Zeit. Eestimaa rootsiaegse kundralkuberneri arhiivi kataloog. I. Eesti Riigi Keskarhiivi toimetised 3.Tartu 1935, 12–110.

Piirimäe, Helmut. Tartu ülikooli ajalugu. 1. 1632–1798. Tallinn 1982.

Piirimäe, Helmut. Rootsi riigimajandus Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil. Tartu 2009.

Põldmäe, Rudolf. Rootsi aja kajastus Eesti rahvamälestustes. Eesti ajalugu III. Rootsi ja Poola aeg. Tartu 1940, 398–408.

Põldvee, Aivar. Peasant schools in Estland and Livland during the last quarter of the 17th century – common roots of the latvian and estonian literary languages. Frankfurt am Main 2008, 61–99.

Põldvee, Aivar. Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis. 20. Tartu 2010.

von Rauch, Georg. Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710. Essen 1940.

Rebas, Hain. Historiograafilisi aspekte Rootsi aja kohta Baltikumis (1561–1721). Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X. 1985–1987. Stockholm 1988, 45–78.

Rosén, Jerker. De baltiska provinserna. – Den svenska historien 6. Stockholm 1993, 178–185.

Ränk, Gustav. Vana Eesti. Rahvas ja kultuur. Tartu 1996.

Sepp, Hendrik. Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal. – Ajalooline ajakiri. Tartu 1929,17–46.

Sepp, Hendrik. Narva piiramine ja lahing a. 1700. Tallinn 1930.

Seppel, Marten. Talupoegade sunnismaisuse küsimus Liivimaal Rootsi võimu perioodil. – Ajalooline ajakiri 3/2002. Tartu 21–46.

Seppel, Marten. Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuenis. 15. Tartu 2008.

Soom, Arnold. Der Herrenhof in Estland im 17.Jahrhundert. Lund 1954.

Soom, Arnold. Der baltische Getreidehandel im 17. Jahrhundert. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Historiska serien 8. Stockholm 1961.

Tafenau, Kai. Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal. Käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis. 27. Tartu 2011.

Tarkiainen, Kari & Ülle. Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710. Stockholm 2013.

Tarvel, Enn. Adramaa. Eesti talurahva maakasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil. Tallinn 1972.

Tering, Arvo. Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798. Eesti Ajalooarhiiv. Tartu 2008.

Thomson, Harry. Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710. Materialien und Betrachtungen. Schliersee 1969.

Transehe-Roseneck, Astaf von. Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert. Strassburg 1890.

Ungern-Sternberg, Walther von. Geschichte der baltischen Ritterschaften. Limburg 1960.

Vahtre, Sulev. Kirik, aadel ja talurahvas Eestimaal XVI sajandi lõpul. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. Tallinn 1987, 92–123.

Vasar, Juhan. Die grosse livländische Güterreduktion. Die Entstehung des Konflikts zwischen Karl XI und der livländischen Ritter- und Landschaft 1678–1684. Tartu 1931.

Westling, Gustaf Oskar Fredrik. Om det religiösa och sedliga tillståndet i Estland 1561–1710. Kyrklig tidskrift 1897, 353–374.

Wieselgren, Greta. Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Uppsala 1993, 293–315.

Öpik, Elina. Eesti talurahva võitlus feodaalse ja koloniaalse rõhumise vastu aastail 1680–1710. – Eesti NSV TA toimetised. Ühiskonnateaduste seeria 4. Tallinn 1955, 17–33.

TALLINNA 18. SAJANDI HÕBESEPIS KUI TARBEKUNST AJASTU ELULAADI VALGUSEL
Etüüde teadusharude vahemailt

MAI RAUD-PÄHN

Sissejuhatuseks

18. sajandi hõbesepis on Eesti kunstiajaloos suhteliselt vähepuudutatud teema. 1975. aastal välja antud Eesti kunsti ülevaateteoses peetakse mainitud sajandi kullassepakunsti vähem produktiivseks ja vormimuudatusi ebaolulisteks, uuendusi nähakse dekoratiivsetes detailides.[1] Järeldus on seletatav vaatlusmaterjali vähesusega, sest tol ajal polnud üldiselt teada, et suur hulk Balti provintsides, s.t Eesti-, Liivi- ja Kuramaal loodud hõbesepist oli eri aegadel ja eri teid pidi sattunud välismaale, eeskätt Soome, Rootsi ja Saksamaale. Eestis säilunud hõbevara kohta leidub siiski asjatundlik käsitlus Ella Vende 1967. aastal ilmunud monograafias.[2]

Raudeesriide tõttu jäi välismaale sattunud hõbe teatud kollektsionääride ja uurijate huviorbiiti. Mitmed avastasid tööde kõrge kvaliteedi ja võtsid ülesandeks Balti meistri- ja linnamärkidega töid muuseumides, erakogudes ning kunstioksjonitel avastada, koguda, määratleda ja võimaluse korral trükis avaldada. Tekkis Marje ja Alur Reinansi tähelepanuvääriv Eesti hõbeda kogu Rootsis, mis praegu on deponeeritud Eesti Kunsti Muuseumisse, Carl Ehrnroothi hiljuti osadeks jaotunud Balti kollektsioon Soomes, mis on üldsusele vahendatud kauni näitusekataloogi kaudu,[3] ja vähemaid kogusid Lääne-Saksamaal. Publikatsioonidest tuleb nimetada Saksamaal elava teadlase Annelore Leistikowi laiahaardelisi uurimusi Balti hõbedast, kelle teostest on mahukaim põhjapanev *Baltisches Silber* (1996),[4] ja Alur Reinansi tööd (2005), mis täitis olulisi lünki kullasseppade kaardistamisel Eestis.[5] Käesoleva kirjutise autor on piirdunud peamiselt Eesti alalt pärit väärismetalltööde vaatlusega.[6] Kui Eesti kunstiteadlane Kaalu Kirme koostas oma suure monograafia *Eesti hõbe* (2000), olid tal kasutada juba välismaal avaldatud kirjandus ja uurijatega loodud kontaktid. Seega olid avanenud ka võimalused Eesti hõbesepisest üldpilti luua.[7] Uusi esemeid avastatakse tõenäoliselt edaspidigi.

Materjal ja eesmärk

Rõhuasetusega välismaal leiduval vaatlusmaterjalil keskendub käesolev kirjutis Tallinnas 18. sajandil loodud joogi- ja sööginõudele. Kuigi esemeline koosseis on juhuslik ja piiratud, moodus-

1 *Eesti kunst*, I:1, Tallinn 1975, lk 127.

2 Vende, Ella, *Väärismetalltööd Eestis 15.–19. sajandini*, Tallinn 1967.

3 Ehrnrooth, Carl (red), *Silverskatter från Livland, Estland och Kurland*, Espoo 1991 (Kataloog Balti hõbeda suurelt näituselt Ehrnroothi kogu ja mitmelt poolt laenutatud esemetega, mis toimus Stockholmis 6.6.–9.8. ja Helsingis 6.9.–20.10.1991).

4 Leistikow, Annelore, *Baltisches Silber*, Lüneburg 1996.

5 Reinans, Alur, *Hõbedamärgid Eestis*, Tallinn 2005.

6 Raud, Mai, „Vom Barock zum Klassizismus" *Beiträge zur Geschichte der baltischen Kunst*, Giessen 1988, lk 243–292.

7 Kirme, Kaalu, *Eesti hõbe*. 800 aastat hõbe- ja kullassepakunsti Eestis, Tallinn 2000.

tades vaid murdosa omaaegsest hõbevarast, lubab selle liigirohkus ja kujundus teha mõningad lisatähelepanekud.

Senistele uurimustele ja enda andmebaasile toetudes käsitlen materjali kahest aspektist. Esiteks püüan võrdleva analüüsi kaudu jälgida Tallinna hõbesepises sajandi jooksul toimunud stiilimuudatusi ja asetada need kunstiajalooliselt laiemasse konteksti. Teiseks vaatlen esemeid kui tarbekunsti, milles kajastub tolleaegne elulaad.

Uurimusele pakuvad tuge Tallinna Linnaarhiivis säilinud kodanike pärandiloendid.[8] Raimo Pullati aastail 1997–2007 avaldatud publikatsioonide kaudu on inventaariumid üldsusele kättesaadavad.[9] Napisõnalisusest hoolimata saab andmestikust jälgida teatud liikide esilekerkimist ja rohkust ning lisamärkmeid võrrelda hõbevaraga. Vaadeldavad esemed jagan kolme gruppi: traditsioonilised jooginõud, uute jookidega seonduvad anumad ning lauanõud. Selguse mõttes lisan ajaloolise tausta, tutvustan kultuuriloolisi muudatusi ja visandan lühiülevaate stiililisest arengust.

Ajalooline taust

1700. aastal alanud Põhjasõda ja sellega kaasnenud katk tähendasid Tallinnale katastroofi. 29. septembril 1710 kapituleerus linn Vene vägedele. Kuigi elanikke ei küüditatud Venemaale nagu Narvas, Tartus ja Valgas, elas katku üle umbes 10%. 1710. aasta lõpul oli Tallinnas alla 2000 kodaniku. Kaubakeskusena kaotas linn osatähtsuse, jäädes Riia ja Venemaa uue pealinna Peterburi varju. Olude paranemist soodustasid sajandi teisel poolel Venemaa turu avanemine, manufaktuuride käikuminek, mõisamajanduse kiire kasv ja viljahindade tõus maailmaturul. 1782. aastaks oli linnas elanikke koos Toompeaga juba 10 500.[10]

Tallinna kosumisele aitasid algaastatel tõenäoliselt kaasa uue valitseja, tsaar Peeter I sagedased külastused ja laialdane ehitustegevus, nagu 1718–1723 püstitatud esinduslik suveloss, mida abikaasa Katarina auks nimetati Katharinenthaliks, eestipäraselt Kadriorg. Kõrge valitseja osales Tallinna patriitside seltskonnaelus, käies kord pulmaski.[11] Mustpeade Vennaskonnale kinkis tsaar hirvejalakujulise hõbepokaali, mille valmistas pärast katku kodulinna asunud meister Peter Wilhelm Polack.[12]

Vene võimu alla minek ei tähendanud Tallinnale põhjapanevaid muudatusi, sest Peeter I kinnitas rüütelkonna ja linnade Rootsi ajast pärit eesõigused. Käsitöölised olid linna juhtimises endiselt tugevasti esindatud, kullassepatsunftis ehk -ametis jätkusid kontaktid Saksamaaga ja sellirännakud saksa linnades (kuni 1818). Kui Vene valitsus pöördus 1724. aastal Tallinna rae poole sooviga vene käsitöölisi Kanutigildis välja õpetada, seisid raad ja gild sellele kindlalt vastu.[13]

Konjunktuuri tõusu kajastab kullassepatsunfti koosseis. A Friedenthali andmetel surid 1710. aastal katku kõik meistrid peale ühe (Franz J Dreier, meister 1704–1712). Kuid juba järgnevatel aastatel ruttasid rännakuil viibinud meistripojad või kohaliku päritoluga sellid koju tagasi,

8 Tallinna Linnaarhiiv (TLA), Bt 15 I–VI, Nachlassverzeichnisse A–Z. (Samu allikaid on uurimustes kasutanud Annelore Leistikow.)

9 Pullat, Raimo (toim), *Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn*, I–III, Tallinn 1997, 2002, 2004. *Die Nachlassinventarien der Literaten in Tallinn 1710–1805*, Tallinn 2007.

10 Zetterberg, Seppo, *Eesti ajalugu*, Tallinn 2009, lk 217 jj.

11 Pauker, C J A, „Carl XII und Peter der Grosse in Reval". *Archiv für die Geschichte Liv-. Ehst- und Kurlands* Bd 7, Reval 1854, lk 145 jj.

12 Vende, *op cit*, lk 88–89, pilt 80. Kirme (2000), lk 99, pilt 128.

13 Margus, A, Archiv der St. Kanutigilde. *Katalog des Stadtarchivs Tallinn IV*, Tallinn 1938, lk XLVII jj.

tähtsamad neist Valentin Adrian (1714–1753/55) ja Christofer Mansfeldt *jun* (1715–1740/42).[14] 1715 kuulus tsunfti juba kuus meistrit. Ilmselt vajati linnas oskuslikke kullasseppi, sest jõukamale ostjaskonnale lisaks kasutas nende teenuseid ka raad, näiteks pärandite inventeerimisel. Meistrite arv kasvas kiiresti sajandi teisel poolel. Kuigi tsunft kuulutati 1754. aastal konkurentsi vähendamise huvides 10 meistriga „suletuks", polnud sellest tegelikku kasu, sest meistrileskede ja -tütardega abiellunud sellid seisid väljaspool eeskirju. Arv kulmineerus 1770. aastal 16 samal ajal linnas töötava meistriga, mida võib pidada kõrgkonjunktuuri märgiks.

Olud muutusid sajandi lõpul. Katarina II nn asehalduri aegse (1783–1796) administratsiooni tsentraliseerimisega köideti Läänemere kubermangud tihedamalt Venemaa külge, juba aasta varem olid tollipiirid kaotatud. 1785. aastal välja antud *Käsitööliste määrustik* piiras omakorda tsunftide monopoli.[15] Uued tingimused ja Peterburi lähedus mõjusid Tallinna meistrite teenistusele negatiivselt – jõukad inimesed eelistasid osta nn härrashõbedat („*Kavaliersilber*") otse Vene pealinnast. A Friedenthali järgi korvasid sissetuleku vähenemist maarahvale valmistatud hõbeehted, nn talupojatöö („*Bauerarbeit*"). Kullassepa-ameti 1797. aasta majanduslikust aruandest selgub, et töökodades ei valmistatud tarbeesemeid enam tagavaraks, vaid ainult tellimisel ja ostja hõbedast. Töö vähenedes lahkusid mitmed meistrid linnast, otsides elatist väikesemates asulates.[16]

Märkimist väärib Rootsi päritolu kullasseppade juurdevool. 1733. aastal valmistas Tallinnas meistritöö Stockholmist pärit Sven Herling, kes, olles abiellunud ametivenna R J Schröderi lesega, sai töökoja omanikuks; hiljem tegutses tsunftivanemana. 1740. aastal järgnes Johann Öhrmann, kelle poeg ja pojapoeg töötasid Tallinnas meistritena. 1743 tuli Carel Gustav Ekström Norrköpingist, 1755 Stockholmis välja õppinud Andreas Oberg (Åberg),1756 Skarast pärinev, Uppsalas, Göteborgis ja Tartus sellina töötanud Daniel Wilhelm Wilhelmsohn Lundberg, 1771 Daniel Lundgren Hudiksvallist jt.[17]

Väljarännu põhjuseks võib pidada elukutse ekspansiooni Rootsis, mis sundis kullassepaselle otsima uusi töövõimalusi. Rootsi passidokumentide järgi laienesid sellirännakud Läänemereäärsetest linnadest ka Peterburisse.[18] Teatavasti soodustas Peeter I Euroopa oskustööliste tulekut Venemaale. L Bäcksbacka andmeil töötas 18. sajandil Peterburis 600 välismaa kuld- ja hõbeseppa, pooled neist sakslased, rootslaste arvuks hinnati 80.[19] Tallinnasse paigale jäämist mõjutas mõeldavalt linna kui vana kullassepakeskuse kuulsus ja kaasmaalaste osatähtsus tsunftis. Tol ajal oli Tallinn mitmerahvuseline linn. Seppo Zetterbergi andmetel elas seal 1782. aastal 40% sakslasi, 37% eestlasi ning kümmekond protsenti rootslasi ja soomlasi.[20]

Uus elulaad

Louis XIV valitsemisajal 17. sajandi teisel poolel kerkis Prantsusmaa tooniandvaks maaks Euroopas. Versailles' õukonnas harrastatav pillav eluviis ja uued seltskondlikud kombed levisid teistese

[14] Friedenthal, Adolf, *Die Goldschmiede Revals*, Lübeck 1931. *Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte, Neue* Folge, Band VIII. Sulgudes aastaarvud tähistavad kullassepa tegutsemisaastaid meistrina, kaldkriipsuga eraldatud lesetöökoja aeg. Andmed meistrite kohta edaspidi Friedenthali järgi.

[15] Zetterberg, *op cit*, lk 220 jj.

[16] Friedenthal, *op cit*, lk 30.

[17] Raud, Mai, „Svenska silversmeder i Tallinn". *Svio-Estonica*, volym XVII, ny följd 8, Lund 1964, lk 90–118.

[18] Nordiska museets skråarkiv (Põhjala muuseumi käsitööliste arhiiv) Kullasseppade passidokumendid 1696–1860. Vt Raud (1964), lk. 94.

[19] Vt Bäcksbacka, L, *S:t Petersburgs juvelerare, guld- och silversmeder 1714–1870*, Helsingfors 1951.

[20] Zetterberg, *op cit*, lk 217 jj.

maadesse, ulatudes 18. sajandil ka Balti kubermangudesse, osalt prantsuse kultuuri matkiva Peterburi õukonna vahendusel.

Uudisena levisid stimuleeriva toimega kuumad joogid: Etioopiast pärit ja Jaavast Veneetsia kaupmeeste Euroopasse toodud *kohv*, Hiinast Inglismaa kaudu imporditud *tee* ja Kolumbuse teenena Mehhiko asteekidelt üle võetud *šokolaad*. Euroopas avati mitmel pool kohvi- ja teemaju. Uued mõnujoogid mõjutasid seltskondliku elu vorme, linnakodanike ja aadli seas arenesid välja peenemad joogikombed. Baltimaadel võib vahendaja rolli omistada muuhulgas noortele aadlikele, kes õppisid Saksamaa ülikoolides ja tutvustasid naastes uut elulaadi.

18. sajandil võeti maitseainena tarvitusele *suhkur*, keskajast tuntud heaolutunnet tõstva kalli arstirohuna. Suhkrut peeti, nii nagu kohvi ja teedki, luksuseks, mida said endale lubada vaid jõukamad. Tallinnas oli suhkur kui importkaup aastaks 1765 tõusnud soola järel teisele kohale, kohv kolmandale.[21] Kohvi, tee ja suhkru tolleaegset tarbimist saab jälgida näiteks Eesti ala mõisamajandite arvepidamisest, kus eraldi on märgitud nn koloniaalkaupadele tehtud kulutused.[22]

Kohaliku nähtena kasvas sajandi teisel poolel viljast põletatud *viina* populaarsus, põhjuseks aadli rajatud tulutoovad viinavabrikud üle maa. Üldiselt mitmekesistusid alkohoolsed joogid: õlut ja veini joodi jätkuvalt, kuid mõisade arvepidamiste järgi pruugiti meelsasti kangemaid sorte. Mainida tuleb ka *supi* kui iseseisva roa võidukäiku sajandi toidukultuuris.

Muutunud kombed tingisid uutlaadi tarberiistu, joogi- ja lauanõusid, millest pakuvad Tallinna kodanike pärandiloendid elava pildi. Kasutusele tulid portselanist või fajansist joogitassid ja anumad, ka tinast, vasest ja messingist tehtud riistad, kuid kohvi- ja teekannud ning nendega seonduvad esemed olid sageli valmistatud hõbedast, nii nagu paljud kaetud lauale ilmunud nõudki.

Rahvavalgustaja August Wilhelm Hupel kirjutab 1777 Riias välja antud teose *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland* teises osas: „Rasked hõbedased kannud ja peekrid, millest meie isad väga kanget õlut rüüpasid ja millised veel paljudes kodanikemajades lauale tulevad, seisavad praegu meie klaaskappides kui tarbetu kaunistus või on kasutatavateks kohvi- või lauanõudeks ümber töödeldud. Mõlemas hertsogiriigis võiks uskumatul arvul hõbedat kokku koguda, kuna enamik professioniste (käsitöölisi) kohvi teisiti lauale ei kanna kui hõbekannus." Ta toob esile Riia jõukate käsitööliste seltskonnatoa kapis leiduvat kaunist portselani ja umbes 20 marga väärtuses hõbenõusid. Hupel lisab: „Tallinnas on väiksem luksus, mitte aga hõbeda hulk."[23]

Sajandi teisel poolel oli aadli uhkeldav eluviis mõnegi mõisa haamri alla viinud, mistõttu Eestimaa Maapäev tundis vajadust vahele segada. 1780. aastal välja antud „Luksusmäärus" keelustas aadli suured peod, eriti kehtis keeld kallihinnalise lauahõbeda kohta, välja arvatud söögiriistad lusikas, nuga ja kahvel.[24]

Stiililine areng 1710–1800

Prantsuse õukonna ringkondadest sai Louis XIV valitsemisajal alguse stiililine uuendus, mis tõrjus välja 17. sajandil valitsenud lopsaka baroki, nimelt nõtke ja elegantsust taotlev ornamentika, looja järgi nimetatud *Berain-stiiliks*. Tänu prantsuse graafikute Jean Beraini, Daniel Marot jt

[21] Hupel, August Wilhelm, *Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland*, Band 2, Riga 1777, lk 42.

[22] Vinnal, Hannes, „Balti aadli elulaad arveraamatute peeglis. Mõisnikuperekond de la Barre kaubalis-rahalised suhted 1730. ja 1740. aastatel." Tuna 3/2010, lk 68 jj.

[23] Hupel, *op cit*, lk 42–43. Vt Vende, *op cit*, lk 10.

[24] Gerner, A. v., „Die estländische Luxusordnung von 1780". *Baltische Monatsschrift* 58, Riga 1904, lk 138 jj.

arvukatele mustrilehtedele levis uus dekoor kiiresti üle Euroopa ja leidis rakendamist nii sise-arhitektuuris kui ka tarbekunstis, eriti hõbesepises. Kunstiajaloos nimetatakse ajastut 1700–1750 *hilisbarokiks*.

Beraini loodud ornamendi põhiosaks on lineaarne, nurkselt murtud pael, mille otsad lõpevad spiraalselt käänduvate voluutidega. Rangelt sümmeetrilisi kompositsioone täiendavad klassitsistlikud konnakarbid, rippvanikud ja mitut laadi friisid ehk ehisvöödid. Balti aladele ulatus uus ornament tõenäoliselt Augsburgi mustriloojate Albrecht Billeri ja Johann L Eisleri vahendusel, kelle graafilised lehed *Laub- und Bandelwerk* teisendasid prantsuse eeskujusid akantusega.[25] Eesti tarbekunstis ja hõbesepises kasutatatakse nimetust *paelornament*.[26] (Vt pilt 1)

Hilisbaroki hõbesepist iseloomustab üldiselt kujunduslik mitmekülgsus. Perioodi alguses eelistati lihtsat geomeetrilist *oktogooni* ehk kaheksanurka ja klassitsistlikke ehisvorme *baluster* ja voluut, ühtlasi rakendati astmelist profileerimist ja dekooris *godroone*,[27] krookeid ehk *kurde* (vt pildid 4, 6, 7). Kuid juba 18.sajandi algul, nn regendi ajastul (*régence* 1719–1723) arenes Prantsusmaal välja hõbeda uudne *Berain-ornamentikaga* tihedalt seotud töötlus, mille iseärasuseks on õõnesvormide pinna liigendamine vertikaalsete teravaservaliste voltidega sümmeetriliselt asetatud siirudeks, sellest ka nimetus *voltstiil*. Läänemere-äärsete maade Rootsi ja Taani hõbesepises valitses hilisbarokne *voltstiil* umbes 1720–1750,[28] Balti aladel veidi hiljem, 1740–1760. (Vt pildid 9, 11, 15, 19).

Puhtkunstilise muudatusena võib esile tuua *kuldamise* – kui barokiajastu sära ja hiilgust suurendava stiilivõtte – vähest rakendamist, välja arvatud anumate praktiliselt motiveeritud sisekülg. Uus töötlemine kasutas hõbeda kui vormitava materjali omadusi ja tõstis esile selle esteetilisi väärtusi.

Umbes 1730 sai Prantsusmaalt alguse uus, kõiki kunstialasid mõjutav stiilivariant *rokokoo*, mida iseloomustas asümmeetria, mänglevus ja liikuvus. Dekooris domineeris ajastule nime andnud ebakorrapärane *rokai* (*rocaille* – groti laadi moodustis). Eesti hõbesepisesse saabusid uued stiilipuhangud K Kirme järgi mõnevõrra hilinenult sajandi keskel, umbes 1755.[29] Esemete põhivormid püsisid, kuid senised sirged voldid muutusid looklevateks vagudeks, dekoori ilmus õisi. (Vt pildid 5, 8, 13 jt) Üleminek teostus sujuvalt. Kullassepaameti 1764. aasta hinnakirjas esineb kohvikannude ja suhkrutooside töötlemises samaaegselt neli eri varianti: päris sile („*ganz glatt*"), sirgelt krepitud („*gerade verkrept*"), tähendab voltstiilis, käänduvate siirudega („*mit gewundenen Passen*), s.t rokokoostiilis, või tsiseleeritud dekooriga („*geschrotetem und niedergetztem Grund*"). Vahe seisnes hinnas, neist oli viimane töötlemisviis kõige *kallim*.[30] Tellijal oli seega võimalus valida.

1770ndatel aastatel puhusid uued tuuled üle Euroopa, andes kunstis ja tarbekunstis ruumi *uusklassitsismile*. Tänu Pompei ja Herculaneumi varemeis teostatud väljakaevamistele muutus antiikaeg ajastu ideaaliks, eriti arhitektuuris, esmajärguliste tulemustega Eesti- ja Liivimaa paljudes mõisahoonetes ja väljaehitatavas Tartus. Säilinud hõbesepist iseloomustab vormide lihtsus ja selgus ning antikiseeriv dekoor. (Vt pilt 21) Tooniandjana oli tol ajal üles kerkinud Inglismaa. Uue ajastu alguse Eestis asetab Kirme aastale 1785.[31]

---

[25] Vt Bleibaum, F, „Bandelwerk". *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Band I, Stuttgart 1938 Band I, Stuttgart 1938, veerg 1429 . Vt ka Jensen, P, *Der Ornamentstich*, Berlin 1920, lk 226 jj.

[26] Vt Paris, Rudolf, End, Evi, Kunsti leksikon, Stockholm 1986, lk 125.

[27] *godron* – (prantsuse keeles) krae krooked 16. sajandi riidemoes. E Vende ja K Kirme kasutavad sõna *rööned*.

[28] Stavenow, Åke, „Fredrik I:s stil" *Svenskt silversmide 1520–1850*, II, Stockholm 1942, lk 103 jj.

[29] Kirme (2000), lk 127.

[30] Friedenthal, *op cit*, lk 42.

[31] Kirme (2000), lk 155.

Traditsioonilised jooginõud
Pokaalid

Pilt 1. Pokaal. Sven Herling

Välismaale sattunud 18. sajandi hõbesepises leidub mitu Tallinna kullassepaametis meistritööna valminud suurt pokaali, mis on kuulunud Kanutigildi käsitöölistele ja mida on kasutatud rituaalse tervituspeekrina („*Willkomm*"). Tsunfti konservatiivne hoiak meistritööde suhtes pälvib märkimist, sest paljudes Euroopa linnades oli tol ajal üle mindud moodsamatele esemetele. Kui kohaliku päritolu ja väljaõppega Christian Mathias Möring (1742–1787) avaldas soovi meistritööna valmistada supitirinat, vastati talle eitavalt – tuli „jääda vana juurde". Ka kullassepasell Enrothi sunniti 1760. aastal valima kohvi- või teekannu asemel pokaali, „nagu me kõik oleme teinud".[32]

Tsunftimäärustiku järgi nõuti tulevaselt kuld- ja hõbesepalt kolme tööd: kiviga kuldsõrmust, pitsatit ja pokaali. Viimase kohta puudusid ettekirjutused. Nagu vaatlusmaterjalist selgub, hoidsid meistrikandidaadid kinni pokaali renessansiajastu kolmeosalisest, keskse soondusega profiilist, kuid rakendasid moodsaid menetlusi. Meistritööde täpse tuvastuse tõttu saab nende varal jälgida uute stiilitunnuste esilekerkimist. 1999. aastal tuli Stockholmis Bukowski oksjonifirmas müügile Sven Herlingi (1733–1771) oletatav meistritöö.[33] (Pilt 1) Pokaali traditsioonilist ülesehitust alal hoides on selle baasjalg, kupa ja kaas moodsa paelornamendiga oskuslikult kaunistatud. Kaant ehib lippu hoidev antiikse Rooma sõjamees. Graveeritud teksti järgi on ese kuulunud hoburaudade ja relvaseppade tsunftile („*Der Huff und Waffen Schmiede Willkom 1735*"), tõenäoliselt Tallinnas.

Abraham Waldemanni (1756–1784) ja Abraham Christian Rotermanni (1756–1770) sarnlevad pokaalid, ilmselt nende üheaegsed meistritööd, asuvad mõlemad Saksamaal.[34] Rotermanni pokaali (Pilt 2) tüvesena ja samuti kaanel kerkivad taas üles eelmisel sajandil hinnatud antiiksed sõdurid, muud osad on uutlaadi looklevate vagudega kujundatud ja rokokooliku dekooriga ilmestatud. Graveeritud kirjade alusel omandasid pokaali 22. detsembril 1756 Tallinna rätsepasellid. Rootsi omaaegsest Falk Simoni kogust Lundi kultuuriloolisse muuseumi *Kulturen*'isse deponeeritud Carl Friedrich Clemensi (1768–1793) tõenäolise meistritöö dekooris valitseb rokai.[35] Tähelepanu väärib pokaali kaanel seisev uljas ratsanik: kuna anumale kinnitatud rippsiltide järgi

[32] Raud, Mai, „Meisterstücke der Revaler Goldschmiede". *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat IX*, Stockholm 1985, lk 56.

[33] AB H. Bukowskis konsthandel, *Internationella vårauktionen 1999*, Stockholm 1999, nr 939.

[34] Raud (1985), lk 74, nr 12 (Rotermann), nr 13 (Waldemann). Viimase meistritöö kuulus Tallinna ratas- ja tõllasseppade tsunftile (Rad und Stellmacher Amt) Kanutigildis.

[35] KM 17.052. Vt Raud, Mai, *Baltiskt silver i svensk ägo*. Utställning i Kulturen 1986. Lund 1986, nr 47. Raud (1985), lk 70, nr 14.

on ese kuulunud voorimeeste tsunftile (arvatavasti Tallinnas), võib oletada selle valmimist tellimustööna.

Anakroonilise pokaalivormi täiendamine uute elementidega mõjub esitatud näidetes hübriidina. Sama nähe ilmneb ka Riia tolleaegsetes meistritöödes (kuni 1798),[36] siingi tsunfti ülikonservatiivsest hoiakust tingituna. Vennaskondade tervitusjoogi kivinenud rituaali tõttu leidsid meistritööd praktilist kasutust.

Kannud

Vaatlusmaterjali põhjal jätkasid meistrid (õigemini: töökojad) eelmisel (17.) sajandil hinnatud kolmel kuuljalal seisvate silindriliste kannude valmistamist. Kannutüüpi tunti kogu Põhja-Euroopas ringjoogi nõuna. Taanis märgistasid sõõmu lubatud suurust kannu siseküljele kinnitatud nupukesed, Balti aladel selliseid piiranguid ei esine, küll aga on teada, et kannu on varasematel aegadel kasutatud ka mõõtühikuna, mis mahutas pool, üks või kaks *toopi*. Tallinnas kehtinud süsteemi järgi vastas toop 1,087 liitrile. Säilinud esemete väheste kulumismärkide ja kaanel ilutsevate vappide (abielupaaridel topelt- ehk nn allianssvappide) järgi otsustades telliti kanne – nagu varemgi – perekondlike sündmuste või tähtpäevadega ühenduses. Ühtlasi moodustasid need varanduse, mida hädakorral sai müüa või pantida.

Kannud kaovad Tallinna kodanike inventaridest 18. sajandi jooksul. Anumate puudumist selgitab komme lasta vanamoodseid väärismetallesemeid uudseteks joogi- ja sööginõudeks ümber töödelda, sest ringjoogi nõuna oli kann kaotanud aktuaalsuse. Kui raehärra Herman Clayhilli hõbedas loendatakse 1720. aastal 11 kullatud ja perekondlike vappidega kaunistatud rasket kannu,[37] siis 1758. aastal märgitakse oldermann D J Dölingi kullatud hõbekannu kohta „vana".[38] Mõnes pärandis mainitakse kanne kui panditud vara.

Sajandi esimese poole hõbesepises moodustavad kuuljalgsed kaanega ja seest kullatud kannud kvaliteetse esemegrupi. Vormilt esindavad need eelmise

Pilt 2. Pokaal. A Chr Rotermann

[36] Mitmeid 18. sajandi näiteid Rundale lossi kogude kataloogis. Vt Vilite, V, *Silber im Kunstgewerbe Lettlands vom 5. bis zum 20. Jahrhundert*, Riga 1991, nr 76, 79, 87, 90.

[37] TLA, Bt 15 II, fol 63 r, v.

[38] Samas, fol 277 v.

sajandi lõpul välja kujunenud rootsipärast kannuliiki, mille kohalikuks omapäraks on C-kujuline, käänduvate laastudega lõppev käepide. Taolist käepidet kohtab eri variantides Läänemere idapoolselt rannikult Preisimaa linnadest kuni Viiburini Soomes. Tallinnas piirdub laastude arv kahe kuni viiega, Riia toredamatel kannudel jagunevad need paljudeks fantaasiarikasteks keerdudeks. Erinevuste tõttu tunneb alati ära „Tallinna kannu".

Pilt 3. Kann. Christian Mansfeldt *jun*

Uudseid stiilivõtteid rakendasid meistrid eeskätt kaane kujunduses ja väiksemates detailides, nagu pöidlapide ja käepideme selg. Näiteks on Soomes Lahti muuseumis asuva Chr Mansfeldt *jun*-i kannu – arvatavasti isikliku aastast 1734 – kaas ja käepide paelornamendiga kaunistatud ning kaane väline serv voltstiilis liigendatud.[39] Sama meistri tähelepanuväärivkann kuulub Rootsi eraisikule.[40] (Pilt 3) Anuma kaas on siin moodsalt astmeline, keskset medalit ümbritsevad tsiseleeritud paelornament ning graveeritud tekst „Mathias Clementz – Gerdruta Hinrichs Tochter 1739". Nimed viitavad kannu algsetele omanikele, linnas töötanud lihunikumeistrile ja ta abikaasale.[41]

Peekrid

Linnakodanike inventarides loendatakse hulgaliselt eri suurusega (tegelikult erineva kaaluga) peekreid, ka kaanega variante ja viinapeekreid („*Tümmler*"). Hõbesepises säilinud kooniliste peekrite suhteliselt suur arv räägib nende jätkuvast populaarsusest, näidetega mitme varajase meistri (Adriani, Mansfeldt *jun*-i, Herlingi, Möringi jt) toodangus. Esemete standardiseeritud kuju viitab massproduktsioonile, s.t lattu töötamisele, nagu seda võis kindlaks teha meister Franz Dreieri varaloendist, mis sisaldas 1703. aastal 79 „valget" ehk kuldamata peekrit ja 11 samalaadi kannu.[42] Tsunfti 1764. aasta hinnakirja põhjal olid peekrid „härrastöö" odavaimad esemed, hinnaks 12 kopikat lood (lood – 12,797 grammi), vapi eest tuli eraldi maksta.[43] Baltisaksa hõbedakirjanduses mainitakse peekriga ühenduses selle kunagist funktsiooni vedeliku mõõtühikuna, sellest ka A Leistikowi kasutatud nimetus „*Stangenbecher*" (*Stange* – teatud latt).[44] Tallinna peekrite ühtlane kõrgus 18–19 cm lubab oletada esemete lisafunktsiooni mõõduriistana.

[39] Lahti muuseum, Inv nr 1526. Raud-Pähn, Mai, „Figurliche Darstellungen auf dem baltischen Barocksilber und ihre Vorlagen". *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat XIV*, Stockholm 2012, lk 41, pilt 12.

[40] Raud (1988), lk 269, pilt 23. Ehrnrooth, *op cit*, nr 126.

[41] Adelheim, G, „Das revaler Bürgerbuch 1710–1786". *Beiträge zur Kunde Estlands*, Bd. 19, Reval 1934, nr 247.

[42] TLA. Bt 15 II, fol 307 r.

[43] Friedenthal, *op cit*, lk 42.

[44] *Baltisches Silber*. Katalog der Ausstellung in Darmstadt 1983, lk 12. Vt Leistikow, *op cit*, nr 180 jj.

Pilt 4. Peeker. Chr Mansfeldt *jun*

Pilt 5. Peeker. Andreas Oberg

Vaadeldavad koonilised peekrid on taotud soliidsest hõbedast, eelmise sajandi rootsipäraste eelkäijatega võrreldes vormilt kõrgemad ja saledamad; kumerat baasjalga kaunistavad 1720–30ndatest püstised kurrud. Mainitud dekoori rakendati hilisbaroki ajal üldiselt Euroopas, eriti ohtrasti Rootsis, mistõttu võib oletada omaaegse emamaa jätkuvat mõju. Varase näitena esitan siin Chr Mansfeldt *jun*-i peekri Rootsi erakogus, aastaarvuga 1725. (Pilt 4) Eseme külge ilustab Eestimaa aadliperekonna von Huecki gravüüris vapp akantuseväätidest ehisraamis, mille kujunduses esi-neb juba paelornamendi sugemeid.

Teiste Balti alade vastetega võrreldes saab tihedate püstiste kurdudega baasjalga pidada Tallinna peekrite eritunnuseks. Riia peekreid kaunistavad kaldu asetatud kurrud, sama dekoori kohtame teistes Liivimaa linnades, Tartus ja ka Kuressaares.[45] Rootsi peekrid arenesid 18. sajandil seevastu teises suunas, võttes ülalt laieneva lehtri kuju, ka olid need töödeldud tavaliselt õhukesest materjalist.

Vastavalt *rokokooajastu* maitsele asenduvad sajandi teisel poolel baasjala kurrud käänlevate vagudega, nagu Andreas Obergi koonilisel peekril aastast 1769 Kultureni kogus Lundis.[46] (Pilt 5) Peekri külge kaunistab rokai-dekooris ehisraam omanike nimedega, kelleks osutusid Tallinnas aastail 1761–1804 töötanud relvasepp Jakob Heinrich Fliess ja ta abikaasa Anna Sofia Meisse.[47]

Sajandi lõpu inventarides kohtab hõbepeekreid harvemini, esile kerkivad juba klaasist joogi-

[45] Vt Leistikow (1996), mitmete näidetega Riia peekreist, nr 190 (Tartu). Ehrnrooth (1991), nr 142 (Kuressaare).

[46] Kulturen KM.64,141. Raud (1986), nr 46. Ese kannab Obergi aastamärki P = 1769. Vt Raud, Mai, Studier i Tallinns äldre silversmide. *Fil.lic.* väitekiri kunstiajaloos, kaitstud Stockholmi ülikoolis 1972, lk 209 jj. Isilikke aastamärke omasid Tallinnas 18. saj Valentin Adrian (1714–1753) ja Andreas Oberg (1755–1790).

[47] Adelheim (1934), nr 771.

nõud. Näiteks sisaldab raehärra Christian Buchau lese Maria Reimersi pärand 1785. aastal 24 õlleklaasi, neist 9 inglise päritoluga, 12 veini- ja 6 napsiklaasi.[48]

Pilt 6. Kaanega peeker. H Chr Ordelin

Pilt 7. Kaanega peeker. Chr M Möring

Kaanega peekrid

Lihtsa koonilise peekri kõrval pälvib huvi toredam kaanega variant, mida kasutati tõenäoliselt hõõgveini joomiseks. Inventarides märgitakse peekri kaant alati eraldi. Näiteks kuulub oldermann Johan Paulseni varasse 1743. aastal 8 kullatud peekrit, kaks neist kaanega ja mõlemad perekondliku vapi ja nimetähtedega.[49] Suurgildi vanema Emanuel Eychleri lese Anna Catharine Witte pärandis leidub 1778. aastal muuhulgas seest- ja osalt väljastpoolt kullatud peeker samalaadi kaanega, kaal 54 1/8 loodi.[50]

Avastatud hõbevaras leiame ühtlaselt kujundatud kaanega peekreid mitme meistri toodangust sajandi keskel (Mansfeldt *jun*, Möring, Ekström jt). Kumera profileeritud kaane serva ilmestavad – baasjalale vastavalt – püstloodis kurrud ja tippu kaunistab kurdudega nupp või hilise-

[48] TLA, Bt 15 I, fol 161 v.

[49] Samas, Bt 15 IV, fol 47 v.

[50] Samas, Bt 15 II, fol. 483 v.

matel rokokoolik õis. Esemete standardkuju tõttu võib taas rääkida Tallinna peekri variandist. Näitena esitan H Chr Ordelini (1759–1780) saleda peekri P J Hynnineni kogus Soomes. (Pilt 6) Eset kaunistab Tallinna perekonna Knoblochi vapp.[51]

Erandjuhul on kaas varustatud kolme voluudikujulise jalaga, nagu Möringi töö puhul Rootsi erakätes. (Pilt 7) Jalakesi saab seletada kui praktilist viisi kaant lauale asetada. Möringi peekri külge kaunistab Tallinna patriitside Strahlborn-Dubergi allianssvapp ja aastaarv 1751.[52] Võib lisada, et profileeritud kaanega kõrgeid peekreid leidub ohtrasti Riia hõbevaras, erinevus seisnes vaid dekoori *kaldkurdudes*.[53] Hilisemad kaanega peekrid kuuluvad *uusklassitsismi* perioodi, *lehtvöödiga* baasjalal.

Viinapeekrid

Inventarides sageli korduvat eset nimetusega *Tümmler* võib siduda varasematel aegadel Põhja-Euroopas üldtuntud väikeste viinapeekritega. Rootsi keeles nimetatakse seda *tumlare*, inglise keeles *tumbler*. Traditsiooni kohaselt on tegemist poolkerakujulise peekrikesega, mis ei lase end ümber lükata. Sageli taoti see hõbemündist. Vastav nimetus võiks olla *ümarpeeker*. 18. sajandil varustatakse peekrike baasaluse või -rõngaga, sageli ka kõrva ehk käepidemega.

Pilt 8. Viinapeeker. Sven Herling

Balti kubermangude hõbesepises kohtame väikesi ümaraid või tassikujulisi siledaid või liigendatud viinatopse mitmes linnas, mis räägib kange joogi üldisest tarbimisest. Tallinna pärandeis loetletakse taolisi viinapeekreid väheste märkustega. Raehärra Hermann Clayhilli varas inventeeritakse 1720. aastal 4 kullatud ümarpeekrit, kaaluga kokku 51 loodi, st veidi üle 10 loodi tükk.[54] Tõllassepp („*Equipagemeister*") Tõnnis Trane jättis 1751. aastal pärijaile 12 kullatud ümarpeekrit „inglise kroonidest taotud".[55] Apteeker Thomas Walluchi pärandis mainitakse 1783. aastal 5 väikesekaalulist eri liiki kullatud ümarpeekrit, neist kaks „siledat" ja üks „kähar" („*kraus*"), mis kaalus 7½ loodi.[56]

Viimati mainitud kähar joogitops võiks vastata Sven Herlingi märki kandvale napsipeekrile Rootsi erakätes.[57] (Pilt 8) Seest kullatud ovaalne tassike seisab baasalusel ja on rokokoolike looklevate vagudega kujundatud, eseme külgi ilustab õiedekoor, ühele küljele kinnitub rokailik kõrv. Mõeldav on siin arvestada idapoolseid mõjusid, sest Venemaa tolleaegsed hõbedast napsitopsid,

[51] Raud (1988), lk 267 j, pilt 21. Ehrnrooth, *op cit*, nr 218. Peeker kuulus arvatavasti Tallinna sõjaväehaigla arstile Michael Ludwig Knoblochile (1713–1768). Vt Adelheim, G, *Revaler Adeltafeln*, Tallinn 1929–1935, lk 138.

[52] Adelheim (1934), nr 505. Nimetähed CSB-JDB viitavad Tallinna raehärra Caspar Strahlbornile ja ta abikaasale Johanna Dubergile.

[53] Vt Ehrnrooth, *op cit*, nr 220, 221. Leistikow, *op cit*, nr 192, 193.

[54] TLA, Bt 15 II, fol 64 r.

[55] Samas, Bt 15 VI, fol 52 v.

[56] Samas, fol 252 v.

[57] Raud (1988), lk 276, pilt 31. Vt ka Kirme (2000), pilt 171.

nimetusega „*bratina*", s.t pihupeeker, olid sageli rikkalikult kaunistatud. Võib lisada, et J G Dehio samalaadne, käänduvate vagudega kuid dekoorita viinapeeker kuulub Tallinna Linnamuuseumile.[58]

Uued jooginõud ja kaasnevad anumad

Vaatlusmaterjalis moodustavad uudsed kohvi- ja teekannud ning nendega seostuvad nõud arvuka kvaliteetse esemegrupi. Viljakate hõbeseppadena paistavad silma sajandi keskel ja teisel poolel enamasti tsunftivanematena tegutsenud meistrid: Sven Herling, oldermann 1753–1765 ja Chr. M. Möring, oldermann 1765–1780, ka Abraham Waldemann (1756–1784/95), oldermann 1783–1784 ning Abraham Christian Rotermann (1756–1770), Toompeal töötanud, kohaliku päritoluga Johann Gottfried Dehio (1765–1790), Daniel Lundgren (Tallinnas 1771–1783, pärast nn kaasmeister Põltsamaal ja Rakveres) ning *uusklassitsismi* ajastust Jakob Johann Öhrmann *sen* (1775– 1816), oldermann 1788–1794.

Kohv oli Tallinnas tuntud juba Põhjasõja ajal. Aastal 1702 võeti linnakodanikuks vastu hispaanlane Alfonso Tellade Carvallido, kelle elukutsena märgiti *Caffe-Schenker*, kohvivalaja.[59] Sellise ametimehe kohaletulek vihjab linnas Inglismaa eeskujul asutatud kohvimajale.

Kodanike inventarides kohtab esimesena *teega* seotud esemeid. K Kirme andmetel inventeeriti kaupmees B Hetlingi pärandis 1711. aastal plekist teetoos ja keraamilised ning tinast *tee*nõud.[60] 1721. aastal sisaldab linnapea Christian Buchau vara hõbedase teekannu koos väikese kausi ja 7 lusikaga,[61] samal aastal jätab linnapea Johann Lanting pärijaile messingist uue teekatla („*1 neu Thee Kessel*").[62] Tuleb aga toonitada, et pärandeis loetletud esemed olid majapidamises kasutusel kindlasti varem.

Sajandi teisel poolel olid Tallinna patriitsid mitut laadi hõbekannude ja -nõudega varustatud, mis märgistavad uute mõnujookide juurdumist. Jooke maitsestati suhkruga. Teatud standardvarustuse leiame 1750. aastal eesistuja Wilhelm Brincki pärandis, kuhu kuuluvad suur kolmekraanine kohvikann, piimakann, puukäepidemega teekann, suhkrutoos, kaks suhkrukaussi, loputuskauss (*Spül-Kumme*), teetoos, 13 teelusikat ja suhkrutangid.[63]

Kohvikannud

Kohvikanne kohtab inventarides kahte liiki, üks valamiseks („*zum Giessen*") ja teine kolme kraaniga („*mit drei Hähnen*"). Mõlemad variandid on hõbesepises näidetega esindatud. *Valamise* funktsiooniga kannudest on vanim S. Herlingi voltstiilis töö Rootsi erakätes.[64] (Pilt 9)

[58] Ehrnrooth, *op cit*, nr 132. Ese kuulus algselt Tallinna pottsepasellidele.

[59] Adelheim (1934), lk 154.

[60] Kirme, K, „Kasutades uusi allikaid". *Vana Tallinn XIX (XXIII)*, Tallinn 2008, lk 37.

[61] TLA, Bt 15 I, fol 9 r.

[62] Samas, Bt 15 III, fol 62 r.

[63] Samas, Bt 15 I, fol. 82 v.

[64] Ehrnrooth, *op cit*, nr 153. Raud (1988), lk 171, pilt 24. Vt ka Kirme (2000), pilt 139.

Pilt 9. Šokolaadikann. Sven Herling

Baasalusel seisev anum on pirnikujuline, sirgete teravaservaliste voltidega siiludesse liigendatud ja keskosas horisontaalselt profileeritud. Sama kujundus kordub kaanes, andes esemele rikka *kaksikrütmi*. Valamisfunktsiooni rõhutab kannu keskelt orgaaniliselt välja kasvav nokakujuline tila, kuumale joogile osutab isoleeriva omadusega puust käepide.

Pirnikujulisi siledaid või liigendatud kohvikanne, mis seisid baasalusel või kolmel jalal, kasutati sajandi esimesel poolel kogu Euroopas. Herlingi tööle iseloomulikku kaksikrütmi kohtab Läänemere-äärsetes linnades, kusjuures vormilt seisavad kõige lähemal Rootsi 1740ndate kohvikannud.[65] Vaadeldud anumat võib Tallinna hõbesepises pidada hilisbarokse voltstiili üheks ehedamaks, stiilipuhtamaks esindajaks. Tuleb lisada, et Herling sai oma väljaõppe Stockholmis, kus aastast 1702 valmistati meistritööna kohvikann. Ta töökoda oli sajandi keskel tõenäoliselt Tallinna suurimaid, asudes Turu kvartalis („*Markt*") ja töötades samaaegselt 4 õpipoisiga.[66]

[65] Stavenow, *op cit*, pildid 262 jj.

[66] Raud (1972), lk 36 jj.

Pilt 10. Külgpilt asendada: Indiaanlane šokolaadi vahustajaga.
Tundmatu graafik.

Lähemal vaatlusel selgub kannu tegelik funktsioon. Kaane keskel asub nimelt väike ümmargune avaus, mida katab külgepidi lükatav puunupuga plaat. Kaas on voluudikujulise sangaga avatav. Kaanekujundusest võib järeldada, et anumat kasutati tervisliku vahendi kuulsusega *šokolaadi* serveerimiseks. Jook koosnes tol ajal kuumast veest, riivitud šokolaadist, suhkrust või meest, vahel ka muudest lisanditest ja seda joodi indiaanlaste kombel vahustatult. Abivahendina kasutati anumasse pistetud väikest tiivulist pulka, mida rulliti peopesade vahel. Taanlased nimetavad vahustamisriista *molinet* ehk *väike veskike*, saksa ja inglise keeles esineb nimetus *Quirl*.[67] (Pilt 10)

Tallinna inventaariumides pole šokolaadikanne eraldi märgitud, arvatavasti peituvad need tavaliste *valamise* funktsiooniga kannude taga. Põhjamaade uurijad peavad jooki niivõrd luksuslikuks, et vastavat nõuliiki välja ei arenenudki.[68] Ometi kohtab taolise kaaneseadeldise kuid eri kujundusega šokolaadikanne mitmel pool Euroopas, ka Balti aladel, Riias ja Tartus.[69] Et jooki Tallinnas tunti, selgub mitme kodaniku inventarist. Leskproua Burcharti pärandis loendatakse

[67] Meier Antonsen, I, „Omkring en chokoladekande" *Budstikken 1960*, København 1960, lk 99 jj.

[68] Samas.

[69] Leistikow, *op cit*, nr 433–437 (Riia), 438 (Tartu).

1764. aastal näiteks 6 portselanist šokolaaditassi.[70] Kui järgmisel sajandil õpiti kakaoube jahvatama, kadus joogi vahustamine ja muutusid tarbetuks ka vastavad kannud.

Ajaliselt noorem näib Chr M Mörigi töökojast pärit, Saksamaal eraomandusse kuuluv pirnikujuline voltstiilis kohvikann, mis on profiililt kurvilisem ja juba *rokokooliku* õiega kaane tipus; eseme käepidet on hiljem kahjuks uuendatud. Kolmel voluudikujulisel jalal seisev rokokoolikult käänduvate vagudega kohvikann on tuntud J J Öhrmanni *sen*-i toodangust.[71] Arvatavasti avastatakse Tallinna kanne hiljemgi.

Balti alade kohvikanne analüüsinud Annelore Leistikowi järgi omavad Tallinna näited sugulust Riia kannudega ja nimelt tila madalalt algavas kujunduses. Uurija märgib ka erinevusi, nähes Tallinna rootsipärase kannuliigi levimist Narva hõbesepisesse ja Augsburgi kannude mõju Riia töödele.[72]

Pilt 11. Kolme kraaniga kohvikann vaagnaga. A. Chr. Rotermann

Üks omapärasemaid kohvikanne tuli päevavalgele Soomes omaaegse Eesti saadiku P J Hynnineni kogus.[73] Kolmel kõrgel voluutjalal seisev pirnikujuline, kolme kraani ja kahe puust käepidemega anum on valminud A Chr Rotermanni töökojas. Kannu juurde kuulub ümmargune, neljale madalale jalale toetuv taldrik või vaagen. (Pilt 11) Vormilt omab ese sugulust Herlingi rangeilmelise kannuga, kuid on hoogsama profiiliga ja elavamas kaksikrütmis liigendatud, seega ka ajaliselt hilisem. Viimast oletust tõendavad mitmed rokokoostiili tunnused, nagu kõrget kaant kaunistav püstine õis ja taldriku serva reljeefne rokai-ornament, ka on taldriku madalad jalad uue maitse kohaselt orvandikujulised. Rikka kujunduse ja eeskujuliku tehnilise teostusega anum tõendab nii nagu Herlingi ja Möringi kannudki Tallinna hõbesepise kõrget taset.

Kraanid kannu keha laiemas osas lubavad eset siduda inventarides nimetatud kolmekraanise kohvikannuga. Selline nõu esineb esmakordselt varem mainitud gildivanema Wilhelm Brincki

[70] TLA, Bt 15 I, fol 325 r.

[71] Raud (1964), lk 108, pilt 4.

[72] Leistikow, *op cit*, lk 190, pilt 420 (Narva, meister H Vonne), pildid 423, 424 (Riia).

[73] Raud (1988), lk 272, pilt 25. Ehrnrooth, *op cit*, nr 194 (kann), nr 223 (taldrik). Vt ka Kirme (2000), pilt 175.

pärandis 1750. aastal, seletuseks on lisatud „suur" ja kaaluks märgitud 136 ¾ loodi (ligikaudu 2 kg).[74] Raehärra Hans Jacob Eggers jättis 1755. aastal pärijaile puust käepidemetega kolme-kraani-kannu.[75] Eesistuja Elias Dehni lese Anna Christina zur Mühleni varas nimetatakse 1761 kolme kohvikannu, kaks valamiseks, neist üks *soontega* (*geriefelte*), teine ümmargune ja kaasneva taldrikuga ning kolmas suur kolme kraaniga, mis kaalus „puuta", s.t käepidemeteta 136½ loodi.[76]

Anumatüüp näib vastavat A Friedenthali kataloogis Chr Mansfeldt *jun*-i tööna märgitud „kohvimasinale" aastast 1738.[77] Varase näite sellisest kohvimasinast leiame Riia kuulsa meistri Johann Georg Ebeni 1703–1710/13) toreda esindusliku kolme-kraani-kannu näol Ermitaažis.[78]

Pilt 12. Kohvikann. Andreas Oberg

Rotermanni kolmekraanise kannu kõrged jalad lubavad oletada eseme juurde kuulunud piirituselampi, prantsuse keeles *réchaud*, s.t soojendaja. Väikesed lambid olid jookide või vee kuumendamiseks üldiselt tarvitusel, ka eseme külge monteeritult, nagu J G Ebeni ülal mainitud kannul. Tallinnas inventeeritakse lampe korduvalt teekateldega ühenduses. Näiteks kuulus raehärra Burcharti lese Dorothea Elisabeth zur Mühleni pärandisse 1764. aastal muu „inglise hõbeda" hulgas teekatel lambi ja taldrikuga.[79] Taoliste kohvikannude eeskujusid tulebki otsida Inglismaa kõrgetel jalgadel seisvatest teekateldest (*stand*).[80]

Ajastu joogikultuuris täitis kolmekraanine kohvikann kahtlemata sotsiaalset funktsiooni. Saame pildi väikesest hubasest seltskonnast, kes luksusliku kohvianuma ümber istudes serveerib endale mõnujooki. Kannu alla paigutatud taldrik viitab praktilisele vajadusele lauda võimalike tilgete eest kaitsta. Tõenäoliselt asendus seegi joogiviis uute kommetega, sest inventaridest kaovad kolme-kraani-kannud sajandi lõpul.

Uurimuses pakub huvi Andreas Obergi tööde hulgas leiduv *uusklassitsismi* tulekut kuulutav kohvikann Rootsi erakätes, meistri isikliku aastamärgi A järgi valminud 1780.[81] (Pilt 12) Ajastu maitse kohaselt on kann silindrikujuline ja kõrge astmelise kaanega, kuid detailides, nagu käänduv tila ja kaanel ilutsev Tallinna hõbedale iseloomulik roos, märkab rokokoo jälgi. Varem kir-

[74] TLA, Bt 15 I, fol 82 v. Vt viide 63.

[75] Samas, Bt 15 II, fol 422 v.

[76] Samas, fol 209 r. Varanduse hindamisel oli tähtis hõbeda kaal, seepärast on puust käepide alati märgitud.

[77] Friedenthal, *op cit*, nr 172:1.

[78] Ehrnrooth, *op cit*, nr 110. Vt ka Leistikow, *op cit*, pilt 429.

[79] TLA, Bt 15 I, fol 324 r. Inventarides on sageli esemete välismaine päritolu märgitud.

[80] Jackson, C J, *An Illustrated History of English Plate*, Vol 2, London 1949, pildid 1324 jj.

[81] Raud (1988), lk 286, pilt 42.

jeldatud kohvikannudega võrreldes on tegemist uutlaadi tüübiga, mille eritunnuseks on kannu küljele kinnitatud puust sirge vars. Ehrnroothi 1991. aasta näitus sisaldas kaks sellist, kuid sirge tila ning kaanenupuga kohvikannu, üks omistatud Jakob Johann Öhrmann *sen*-ile,[82] teine Tartu meister J F Miersebachile.[83] Kannutüüpi tunti üldiselt kogu Põhja-Euroopas. Lähemal vaatlusel selgub Obergi kohvikannu omapära: puust vars on lahtivõetav, viidates kaasaskantavale reisigarnituurile. Sellest võib omakorda järeldada, et kohvikannuga seonduvad esemed moodustasid komplekti.

Tolleaegses hõbesepises võib leida mitmeid kanne ja kastruleid (vt lk 110), mille puust vars on tilast lähtuvalt küljele kinnitatud. Inventarides tehakse vahet puust käepidemete „*Griff*" ja „*Stiel*" vahel. Semantiliselt tähendab esimene vertikaalselt kannu kehale kinnitatud *käepidet*, teine märgistab horisontaalselt asetatud *vart*. Praktiliselt kujutab see kaht valamisviisi, kas otse (käe-pide) või küljelt (vars). Inventarides kerkib viimane variant üles sajandi lõpul. Suurgildi vanema Emanuel Eychleri lese Anna Catharine Witte hõbevaras loetletakse näiteks 1778. aastal puust käepidemega („*mit dem Griff*") kohvi- ja teekann,[84] raehärra Burcharti lese Margaretha Helena Steini pärand sisaldab 1800 kaks varrega („*mit dem Stiehl*") kohvikannu ja koorekannu (kuid ka käepidemega teekannu).[85]

Teekannud

Tee populaarsusele aitas tõenäoselt kaasa selle kuulsus elu pikendava vahendina. A Leistikowi tähelepanekute järgi joodi teed peaasjalikult Inglismaal, Hollandis ning Põhja- ja Läänemere-äärsetes maades. Kõrgete kohvikannudega võrreldes on teekannud madalamad, kerajad, pirni- või melonikujulised, esindades uudset kannutüüpi, mis levis Euroopas Inglismaa kaudu, kus omakorda matkiti Ida-Aasia keraamilisi eeskujusid. Eseme madal vorm soodustas – nagu tänapäevalgi – tee „tõmbamist".[86]

Kuigi Tallinna inventarides kohtab teekannu sajandi esimesel veerandil, leidub hõbesepises näiteid alles rokokoo-ajastust. Ehrnroothi Balti hõbeda näitusel esitatud teekannudest on kaks valminud Tallinnas. Üks neist, A Chr Rotermanni rokai-kujulistel madalatel jalgadel seisev nõu on põhivormilt kerajas ja looklevate vagudega liigendatud.[87] Teine rikkamalt kaunistatud, jalakestega teekann kannab Carl Johann Simoni (1771–1783) märki.[88] (Pilt 13) Looklevad lindid jagavad siin kannu kere ovaalseteks pindadeks, mida ilmestab lehedekoor; kaugele ette sirutunud käänduv tila lõpeb ulmelooma peaga. Kaant kroonib rokokoolik roos. Rikkaliku dekoori esinemist võib taas pidada Venemaa hõbesepisest saadud mõjutuseks.

Jalakestega teekannu varianti võib leida eeskätt Balti alade hõbesepises, näitega Riia meistri Johann Dietrich Rehwaldi (1738–1781) kerakujulises teekannus.[89] Veidi erinev on Toompeal töötanud meistri J G Dehio baasalusel seisev teekann Soome eraomanduses.[90] (Pilt 14) Madal

[82] Ehrnrooth, *op cit*, nr 248.

[83] Samas, nr 247.

[84] TLA, Bt 15 II, fol 483 v.

[85] Samas, Bt 15 I, fol 151 v.

[86] Leistikow, *op cit*, lk 193.

[87] Ehrnrooth, *op cit*, nr 199. Vt ka Kirme (2000), lk 131, pilt 177.

[88] Raud (1988), lk 278, pilt 34. Ehrnrooth, *op cit*, nr 200.

[89] Ehrnrooth, *op cit*, nr 198.

[90] Raud (1988), lk 278, pilt 33.

Pilt 13. Teekann. Carl Johann Simon

Pilt 14. Teekann. Johann Gottfried Dehio

kumer kaas liitub siin melonikujulisele kehale orgaaniliselt, kaunistuseks fruktikujuline nupp. Käänduv tila sarnleb kujult Rotermanni kannu vastavale detailile, millest võib välja lugeda Tallinna omapära, mõeldavalt sama valuvormi kasutamist mitmes töökojas. Tuleb lisada, et tee hea maitse tagamiseks olid kannud alati seest kullatud ja enamasti sisemise sõelaga varustatud, mis tõkestas teelehtede sattumist joogitassi.

Inglisepärased kannutüübid jõudsid Läänemere provintsidesse tõenäoliselt Peterburi vahendusel või ka ostetud esemete kaudu. 1765. aastal kaebasid kolm Narva kullasseppa raadile, et linna kaubamaja importis hõbeesemeid otse Inglismaalt, jättes omad meistrid tööta.[91] Tõendi

[91] Seuberlich, E, „Beiträge zur Geschichte der baltischen Goldschmiede" *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1911*, Riga 1913, lk 178.

välismaiste ostude kohta leiame raehärra Burcharti lese hõbevaras, mis sisaldas 1764. aastal suure hulga „inglise hõbedast" joogi- ja sööginõusid.[92]

Jooginõudega seonduvad esemed

Inventaride põhjal pole alati võimalik eraldada kohvi või tee serveerimiseks kasutatud esemeid lauahõbedast. Suhkruga seondub näiteks mitu eri tüüpi eset: taldrik (*Teller*), kauss (*Schale*) ja toos (*Dose, Schachtel*). Toosi esinemine koos suhkrutangidega tõendab candi- ehk tükksuhkru tarbimist jookide maitsestamisel. Puukäepidemega piimakann raehärra H J Eggersi pärandis 1755[93] märgistab kohvi prantsusepärast joomist *au lait*, s.t kuuma piimaga. Seevastu tavaline, ilma lisamärkuseta piimakann viitab külmale piimale kui kohvilisandile. Koorekannu esilekerkimine 1760ndate aastate inventarides räägib uuest kohvilisandist, nagu seda on teada teistest maadest, näiteks Rootsist, kus koor tuli kasutusele umbes 1760. Teekannuga seostuva loputuskausi (*Spühl Kumme*) funktsiooni kirjeldab A Leistikow järgmiselt: portselantassi pandud teelehtedele valati teekatlast kuuma vett peale – need ei takistanud joogi nautimist – pärast loputati tassid puhtaks.[94] Kui raehärra Buchau lese varas nimetatakse 1785. aastal hõbedast 1⅛ loodi kaalunud väikest teesõela,[95] märgistab see kommet valada teed tassidesse läbi sõela.

Suhkrutoosid

Inventarides nimetatud suhkrukausse ja -taldrikuid on andmete puudusel raske kokku viia teada oleva hõbesepisega, seevastu võib suhkrutoosidele leida vasteid. Rida ovaalseid või ümaraid kaanega toose teenis tõenäoliselt seda otstarvet; kaas kaitses kallist tükksuhkrut tolmu jm kahjustuste eest. Kuid nendegi puhul on mõeldav muu funktsioon, näiteks ehtekarbina.

Ajaliselt kõige varasem on Valentin Adriani raskelt tõlgendatava aastamärgiga versaal „I"[96] pikerguselt kandiline ja kuuljalgadele toetuv toos erakätes Saksamaal – üks väheseid sõjajärgse tarbehõbeda näiteid Tallinna hõbesepises. Chr M Möringi neljal madalal voluutjalal seisev laitmatu teostusega ovaalne toos Rootsi erakogus esindab

Pilt 15. Suhkrutoos. Chr M Möring

92 TLA, Bt 15 I, fol 324 r, v. Vt viide 79.

93 Samas, Bt 15 II, fol 422 v.

94 Leistikow, *op cit*, lk 194.

95 TLA, Bt 15 I, fol 160 r.

96 Raud (1972), lk 209. Võrdlusmaterjali vähesuse tõttu on V Adriani aastamärgid ebakindlad.

voltstiili üleminekut *rokokoole*.[97] (Pilt 15) Ese on sirgete kitsaste voltidega liigendatud, kuid kaant kaunistab juba rokokoolik õis. A Waldemanni samalaadne kaanenuputa toos esitati Ehrnroothi Balti hõbeda näitusel 1991.[98] Stiilimuudatustele vastavalt on hilisema meistri Daniel Lundgreni suhkrutoos, mis müüdi Londonis 1969, rokokoolikult looklevate vagudega liigendatud.[99] Näiteid leidub ka *uusklassitsismi* ajastust.

Ovaalset kaanega ja voluutjalgadel seisvat suhkrutoosi kohtab kogu Põhja-Euroopas, ka Liivimaal, näidetega Riias ja Pärnus. Suhkru hinnalisust arvestades olid esemed sageli lukustatavad. Tallinna toosidel puuduvad lukud, küll aga on A Leistikowi teoses avaldatatud Pärnu meistri Christian Schlichti (1740–1762) märgiga töö tabalukuga suletav.[100]

Koorekannud

Pilt 16. Koorekann. A Oberg

Piimakannud kerkivad inventaariumis üles koos kohvi- ja teekannudega sajandi keskel, näiteks gildivanema W Brincki varem mainitud varas (vt. lk.96), kuid juba 1760. aastal sisaldab eesistuja Carl Gustav Riesenkampffi pärand ka koorekannu („*Schmant Kann*").[101] Osaliselt kullatud koorekann koos kohvi- ja teekannuga esineb ka gildivanem Eychleri lese inventaris 1778,[102] viidates koore kasutamisele kohvilisandina. Vaatlusmaterjalis näib raske piima- ja koorekanne eristada, võrreldavate esemete arv on selleks liiga piiratud. Huvi äratab grupp väikesi, kujult sarnlevaid kaanega nõusid, millele võib omistada koorekannu funktsiooni, kaks neist on valminud Andreas Obergi töökojas.

Ajaliselt on tuvastatav Obergi aastamärki W (1776) kandev kolmel väikesel rokai-jalal seisev ja kaanega varustatud pirnikujuline käänduvate vagudegruppidega liigendatud kann Soome erakogus.[103] (Pilt 16) Perekonna traditsiooni kohaselt tarvitati seda koorekannuna. Ese pälvib tähelepanu suudme erakordse vormi poolest. Anuma serv on laineline ja ühele poole välja venitatud, moodustades kaane vastava pikendusega suudme. C-kujulise käepideme vormivad väänlevad väädid. Ehrnroothi näitusel välja pandud teine Obergi kann erineb eelmistest peamiselt saledama kontuuri ja kõrgemate jalgade poolest.[104]

97 Raud (1988), lk 272, pilt 26.

98 Ehrnrooth, *op cit*, nr 208. Kaant kaunistab perekond v Wehreni vapp.

99 Sotheby's 1969. Andmed saadud prof Sten Karlingilt.

100 Leistikow, *op cit*, pilt 360.

101 TLA, Bt 15 IV, fol 312 v. „*Schmand*" – *koor* baltisaksa keeles.

102 TLA, Bt 15 II, fol 483 v. Vt viide 84.

103 Raud (1988), lk 278, pilt 32.

104 Ehrnrooth, *op cit*, nr 207.

Sama kujundusega ja madalamatel rokai-jalgadel seisev J J Öhrmann *sen*-i märgiga kannuke aastast 1779 kuulus saadik P J Hynnineni kogusse.[105] Kaane avamiseks on ese varustatud lehe-kujulise pöidlapidemega. Kõiki mainitud kanne ilustab Tallinna rokokoo-hõbedale tüüpiline roos kaanel. Taolisi kannukesi on teada ka Riia hõbesepises, mis omakorda rõhutab Eesti- ja Liivimaa kuulumist samasse kultuuripiirkonda. Kannude omapäraselt pikendatud kaant võib pidada prantsusepäraseks jooneks. Kuulsa vormiuuendaja Pierre Germain *jun*-i publikatsioonis aastast 1748 leidub näiteks samalaadi kiivritaolise suudmega kanne, ka kohtab taolist kaant Hollandi väikestel kohvikannudel.[106]

Lauahõbe

18. sajandi teise poole inventarides loetletakse mitmeid tarbeesemeid, mida saab seostada tolleaegse lauakultuuriga. Leiame sealt eri funktsiooniga nõusid toidulisandite suhkru, soola, pipra ja sinepi tarvis, ka esemeid nagu koorekauss („*Schmand Schale*"), võitoos („*Butter Dose*") ja supikauss. Kui supp oli Prantsusmaal 17. sajandil iseseisva roana kanda kinnitanud, arenes välja kaane ja kahe käepidemega varustatud anum, mille juurde kuulus vaagen. Sageli oli kauss valmistatud tinast või populaarsust võitnud keraamikast, sellest ka nimetus *tirin* (ladina keeles *terra* – maa). Tallinna inventarides kohtab kahte tinast supikaussi aastal 1761 kaupmees Gottfried Schubarti pärandis.[107] Nimetus „*Terraein*", s.t tirin leidub kaupmees A F Frantzeni lese Gerdrutha Elisabeth Jürgensi tinavaras 1776. aastal.[108] Varem mainitud raehärra Buchau lese Maria Reimersi inventaris on 1785. aastal kaks suurt portselanist tirinat koos vaagnatega.[109]

Hõbetirinad

Supp kui roog oli linnas tuntud sajandi alguses, sest inventarides esineb korduvalt hõbedane supilusikas, ilmselt serveerimiseks mõeldud kulbitaoline riist, prantsusepärase nimega „*Potage-Löffel*" (*potage* – supp). Sellise kullatud eseme jättis pärijaile näiteks J B Frölig 1710. aastal.[110] 1757. aastal esineb professor Sigismundi jõuka lese Oelgard Medea Luttkeni hõbevaras kaanega, seest kullatud supikauss (*Supp-Kumme*), kaaludes 123 ¾ loodi.[111] Kaupmees Chr A Rodde pärandis leidub 1768 ovaalne kaanega kuldamata supikauss (*Suppen-Schaale*).[112]

Tallinna hõbesepises leidub suhteliselt suur grupp ümmargusi või ovaalseid rokokoo-stiilis supitirinaid A Waldemanni, W Chr Hillebrandti, H Chr Ordelini, Joh Carl Simoni (1771–1783), J G Dehio, D Lundgreni ja J J Öhrmann *sen*-i toodangus. Algselt on need kuulunud paariviisi kokku ja seisnud vaagnal. Rootsis seostatakse luksuslikke supitirinaid kuninglike tellimustega, ka Eesti alal võib otsida omanikke ühiskonna tippude seast, kelle peolaual olid need uhkuse

[105] Friedenthal, *op cit*, pilt 24.

[106] Vt Germain, P, Éléments d'orfèvrerie II. Paris 1748, pl. 60, 98. Vrd *Catalogue du L'orfèvrerie du XVIIe du XVIIIe et du XIX siècle*. Paris 1748, pl XIII. Hollandi kannud, vt Frederiks, J W, *Dutch Silver*, The Hague 1918, pildid 295, 430, 531.

[107] TLA, Bt 15 V, fol 325 v.

[108] Samas, Bt 15 II, fol 692 v.

[109] Samas, Bt 15 I, fol 161 r.

[110] Samas, Bt 15 II, fo. 777 v.

[111] Samas, Bt 15 V, fol 487 v.

[112] TLA, Bt 15 IV, fol 526 r.

Pilt 17. Tirin. Daniel Lundgren

ja jõukuse tunnuseks. Avastatud tirinate suhteliselt suure arvu, kujunduse ja tehnilise teostuse poolest märgistavad anumad *sajandi kõrgpunkti* linna hõbesepises.

Ehrnroothi koostatud Balti hõbeda näitusel esines *viis eksklusiivset Tallinna tirinat*. Nendest ümmargune, madalatel rokai-jalgadel seisev A Waldemanni tirin leidub ühe eraisiku valduses Rootsis, kelle perekonna traditsiooni kohaselt kuulus ese 1756. aastal Eestimaa kubermangu maanõunik Otto-Wilhelm von Schulmannile.[113] Selle paariline on senini avastamata. Näituse teine ümar ja rikkaliku rokai-dekooriga raske tirin (kaal 2078 g) erakätes kannab H Chr Ordelini märki;[114] algse omaniku kohta puuduvad andmed.

Kolmas näide, suur ovaalne, elegantselt kaarduva sileda kerega tirin leidub Stockholmi Kuningalossi Gustav V hõbedakogus; ese on valminud Daniel Lundgreni töökojas.[115] (Pilt 17) Anuma ja kaane servad on lainelised ja ebaharilike rokokoolike sämpudega kaunistatud, dekoratiivsete pidemetega madalad jalad ja käepidemed rokailikult kujundatud, kõrget kaant kaunistab tulbitaoline nupp. Täpselt sama tirin asus varem Trolleholmi lossis Lõuna-Rootsis, mistõttu saab rääkida kokku kuulunud paarist.[116] Algset omanikku pole olnud võimalik kindlaks teha, kuid hüpoteesina oleks mõeldav anumate päritolu seostada D Lundgreni asumisega nn kaasmeistrina 1783. aastal uude tööstuskeskusesse Põltsamaale, kuhu tööstur major W J Lauw oli asutanud mitu manufaktuuri.[117]

[113] Raud (1986), nr 42. Ehrnrooth, *op cit*, nr 190. Leistikow, *op cit*, pilt 317.

[114] Ehrnrooth, *op cit*, nr 191. Leistikow, *op cit*, pilt 323. Samas avaldatud ka kaks W Chr Hillebrandti tirinat, pildid 321, 322.

[115] *HM Konungen. G. V Stiftelse* , 434. Raud (1988), lk 280, pilt 36. Raud (1986), nr 49. Ehrnrooth, *op cit*, nr 192.

[116] Raud (1964), lk 113. Ese kuulub eraisikule Londonis.

[117] Samas. Vt Vaga, V., „Das Schloss Põltsamaa. Ein Denkmal der Kunst des 18. Jahrhunderts in Estland". *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1929*, Dorpat 1931.

Pilt 18. Tirin. Johann Gottfried Dehio

Neljandast näitusel esitatud tirinast on samuti säilinud terve paar. Toompea meistri J G Dehio suur rokokoostiilis käänduvate vagudega ja roosikujulise nupuga tirin sattus ühe Tallinna töösturi järglaste kaudu USAsse.[118] (Pilt 18) Anuma juurde kuulub ovaalne samalaadi kujunduse ja voluudi-kujuliste väikeste käepidemetega vaagen. Ka tirina paariline Ehrnroothi kollektsioonis seisis tõenäoliselt varem ovaalsel vaagnal.[119] Kui siledapinnalistes tirinates tundub keraamiliste eeskujude mõju, siis on meister Dehio vorminud oma eksemplarid hõbedale omase liigendusega.

Viies näide, J J Öhrmann *sen*-i uusklassitsistlik suur silindriline nõu seisab Ehrnroothi kataloogis tirinana.[120] Seegi moodustas varem teise samasugusega paari, mis müüdi Stockholmis Bukowski oksjonifirmas, üks neist oli kuulunud Rootsi prints Eugenile.[121] Anuma kaunikujuline kaas on lehtritaoliselt ahenev, tippu ilustab elevandiluust ja eebenipuust nupp, käepidemeteks kaks hõberõngaga lõvimaskarooni. Eseme silinderjas vorm ja käepidemed omavad sugulust Inglismaa 18. sajandi veinijahutite ja punšinõudega („*punch bowl*"),[122] lubades hüpoteesi, et seegi ese teenis omanikku kuuma booli anumana.

Inventaariumis märgib booli tarbimist kaupmees Augustin Försteri pärandis 1761. aastal esinev punšilusikas („*Punsch-Löffel*").[123] Hõbesepises vastab sellele Johann Öhrmanni (1740–1754/58) teokarbikujuline ja pika varrega lusikas Ehrnroothi näitusel.[124] Suur kullatud 206 loodi (umbes

[118] Raud (1988), lk 279, pilt 35.

[119] Ehrnrooth, *op cit*, nr 193.

[120] Samas, nr 345. Raud (1986), nr 50.

[121] Raud (1964), lk 117 j, pilt 9.

[122] Vt Kennedy, M L, The Ester Thomas Hoblitzelle Collection of English Silver, Austin, Texas,1957, lk103 jj, pl 8.

[123] TLA, Bt 15 II, fol 641 r.

[124] Ehrnrooth, *op cit*, nr 188. Eseme vars on algselt olnud puust.

2600 g) kaaluv bool („*Punsch-Bole*") koos lusikaga inventeeriti mainitud leskproua D E zur Mühleni inglise hõbedaga rikkalikult varustatud majapidamises 1764.[125] Nimetus lubab oletada eseme inglise päritolu.

Väikesed lauanõud

Pilt 19. Soolatoos. Sven Herling

Viimase esemegrupina puudutan väiksemaid lauanõusid, millele leidub vasteid säilunud hõbesepises, nagu soolatoos, sinepikann ja sajandi teisel poolel tarvitusele tulnud uutlaadi raputi ehk puistur. Inventarides loetletakse soolatooside paare korduvalt sajandi lõpuni. Praktilistel põhjustel, hõbeda oksüdeerumise tõttu olid nõud seest kullatud. Varase toosipaari leiame 1710. aastal Christof Tunderi hõbevaras.[126] Tallinna sadamaprefekti Heinrich Lantingi pärandis inventeeritakse 1715. aastal soolatoos, pipratoos (*Pfeffer-Dose*) ja sinepikannuke (*Senf-Kännchen*), viimase juurde kuulub ka lusikas.[127] Raehärra H J Eggersi pärandis mainitakse 1755. aastal soolatooside kõrval esmakordselt hõbedast suhkrupuisturit (*Zucker Streuer*),[128] mis viitab toidu maitsestamisele peensuhkruga. Suhkrupuisturit või lihtsalt puisturit (*Strue-Dose*) kohtab edaspidi korduvalt. Teatavasti kasutati puistureid ka pipra jaoks, kuigi neid pole inventarides eraldi mainitud.

Sven Herlingi varane soolatooside paar kuulus saadik P J Hynninenile Soomes.[129] (Pilt 19) Lihtne ovaalne karbike on voltstiilis kujundatud ja lame kaas keskelt liigendiga poolitatud, mistõttu mõlemad pooled on eraldi avatavad. Sisemus on vaheseintega kolmeks jagatud, üks pool ilmselt soola, teine tõenäoliselt kahte sorti pipra jaoks. Ese vastab kullassepatsunfti 1764. aasta hinnakirjas nimetatud „kaetud ja liigendiga soolatoosidele" („*verdeckte Salzfässer mit Scharnier*"), 20 kopikat lood. Kuid samas hinnakirjas esineb ka klaasist ja hõbedase kaanega ning veerega soolatooside paar, 320 kopikat lood.[130]

Tallinna rokokoo-ajastu hõbesepis sisaldab arvukalt praktilisi *puistureid*, millega iga sööja sai end ise teenindada. Väikeste vormiliste vahedega esindavad need sama balustervaasi kujulist baasjalal seisvat ja õiega kroonitud anumatüüpi, mis oli üldiselt kasutusel kogu Põhja-Euroopas, mitmete näidetega ka Liivimaa linnades.[131] Konstruktsioonilt on ese kaheosaline, koosnedes alumisest kerest ja bajonettliite abil lahti käivast, augukestega ülemisest kõrgest kaanest või peast;

[125] Vt viide 79.

[126] TLA, Bt 15 VI, fol 72 v.

[127] Samas, Bt 15 III, fol 10 r, v.

[128] Samas, Bt 15 II, fol 422 v.

[129] Ehrnrooth, *op cit*, nr 166.

[130] Friedenthal, *op cit*, lk 43.

[131] Vt Leistikow, *op cit*, pildid 345, 346, 350, 355.

augud moodustavad dekoratiivse korduva mustri. Vastavalt ajastu maitsele on anumad kas siledad, voltstiilis või rokokoolikult looklevate vagudega. Meistrite hinnakirjast leiame ühised taksid suhkrupuisturi, sinepi- ja piimakannu kohta: siledad ja ümarad maksid 16 kopikat lood, perforeerimine („*Durchbrechen*") eraldi 1 rubla, krepitud siirudega („*mit verkrepten Passen*"), s.t rokokoostiilis, 20 kopikat lood.[132]

Looklevate vagudega rokokoo-aegsetest puistureist leidub Tallinna hõbesepises mitu vormilt sarnlevat ja ühekõrgust (17–18 cm) eksemplari erinevatelt meistritelt, mis räägib esemetüübi populaarsusest. Näitena esitan Reinansite kogust Lorenz Zettersteini (1756–1758) puisturi, mis on meistri lühiajalise tegevuse tõttu ajaliselt tuvastatav.[133] (Pilt 20)

Soome erakätes avastati lähedase kuju ja lehekujuliste augukestega Daniel Wilhelm Lundbergi töökoja puistur. Ehrnroothi kogus leidus peaaegu samasugune nõu Daniel Lundgreni märgiga.[134] Peale selle esines tema Balti näitusel veel J G Dehio sile sarnleva aukmustriga puistur Eesti Ajaloo-muuseumist Tallinnas ja näiteid Tartust ning Riiast.[135]

Tähelepanu köidavad Ehrnroothi kogu kaks rikkaliku rokai-dekooriga A Chr Rotermanni 21 cm kõrget suhkrupuisturit, moodustades sama meistri kahe kannukesega kokkukuuluva komplekti.[136] Kannukesed on varustatud noka ja käepidemega, mistõttu A Leistikow oletab, et neid tarvitati äädika ja õli serveerimiseks.[137]

Pilt 20. Puistur. L Zetterberg

Hõbedast puisturid kaotasid sajandi lõpul aktuaalsuse, sest kasutusele tuli mitut viisi kujundatud lauanõude *alus*, prantsusekeelse nimega *plat de ménage*, millele asetati toidulisandite nõud. Kullasseppade hinnakirjas esineb vastav alus määratlemata esemekomplektiga juba 1764 („*Platde-Ménage mit Aufsatz und alles dabei*").[138] Inventaariumis märgitakse uushõbedast alust („*plattmenage*") leskproua Reimersi pärandis 1785. aastal. See koosneb taldrikust, viiest „klaasikesest" („*Gläschen*") ja kahest soolatoosist.[139] Siingi võib oletada kokkukuuluvate esemete garnituuri. Näite pakub uusklassitsistlik, kahe klaaspuisturi ja ühe -purgiga hõbealus Stockholmis Hallwyli muuseumis Tallinna meistri Hermann Georg Clemensi (1806–1856) tööna.[140]

Lauanõudest võib veel esile tuua väikest silindrilist, lameda põhja, lühikese noka ja küljele kinnitatud puust sirge varrega *kastrulit*, mida kasutati sulavõi, kuuma koore või kastme serveerimiseks. Lame põhi laskis eset asetada lambile. Näitena toon Joh Daniel Kohlhoff *sen*-i (1780–

[132] Friedenthal, *op cit*, lk 43.

[133] Raud (1988), nr 40. Vt ka Kirme (2000), pilt 182.

[134] Ehrnrooth, *op cit*, nr 215.

[135] Samas, nr 213 (Dehio), 212 (Tartu meister Fr J Hannemann), 214 (Riia).

[136] Samas, nr 210, 211. Kirme (2000), pilt 176.

[137] Leistikow, *op cit*, pilt 347.

[138] Friedenthal, *op cit*, lk 42.

[139] TLA, Bt 15 I, fol 160 v.

[140] Hallwylska samlingen, Grupp XVII, I:B.b.2. Raud (1986), nr 58.

Pilt 21. Kastrul. Johann Daniel Kohlhoff *sen*

1800) uusklassitsistliku pärlvöödiga, kuid rokokooliku õiega kaunistatud kastruli Rootsi erakogus.[141] (Pilt 21) Kaks taolist kastrulit leiame ka J J Öhrmann sen-i tööde hulgast ja ühe näite Haapsalust.[142]

Uurimus viib teatud järeldusteni

Nii stiililiselt kui ka esemete kooslusest on vaadeldud joogi- ja söögiõud eelmise sajandi hõbesepisega võrreldes sedavõrd erinevad ja Euroopa uutest kunstivooludest mõjutatud, et varem tavaliselt barokina käsitletud ajastut 1710 kuni 1755 võib nimetada *hilisbarokiks*.

Stiililised uudised saabusid Tallinnasse jätkuvalt Saksamaa kullassepakeskustest, kuid tuntavad on ka Rootsi mõjutused linnas tegutsenud rootslastest meistrite kaudu. Mitmes esemeliigis võib märgata kohalikku eripära. Tänu soodsatele tingimustele märgistavad *rokokoo*-ajastul (1755–1780) loodud jooginõud ja lauahõbe kõrgpunkti sajandi kullassepakunstis. Tööde kvaliteet räägib meistrite ja nende töökodade võimekusest ja lubab Tallinnat vaadelda arvestatava kullassepakeskusena. Sajandi lõpul kerkib Peterburg üles kui stiililiste impulsside vahendaja.

Lääne- ja Põhja-Euroopas levinud uued eluviisid, joogi- ja söögikombed saabusid perifeersesse kirdenurka mõnevõrra hilinenult, kuid kinnitasid siin tugevasti kanda. Kui vastavaid uusi tarbeesemeid osteti või telliti kullassepa töökodadest, oli tegemist hinnalise kaubaga, mida said lubada endale jõukamad. Seejuures võib oletada ostja osatähtsust eseme kujunduse määramisel.

Vaatlusmaterjali seostamine Tallinna linnakodanike varandusinventaridega avardab ühest küljest pilti linna 18. sajandi hõbesepisest kui kunstiliigist, tõstes esile esemete funktsiooni ja nende tähendust sotsiaalse eliiidi tarbevarana, teisest küljest pakub kultuuriloolist dokumentatsiooni, valgustades tolleaegseid joogi- ja söögikombeid. Heraldika ja ajalooliste allikpublikatsioonide abil on mõnel juhul olnud võimalik väärismetallesemete algseid omanikke kindlaks teha.

Esemetüüpide, kujunduse ja funktsiooni poolest rõhutab Tallinna 18.sajandi hõbesepis tolleaegsete Läänemereprovintside Eesti- ja Liivimaa kuulumist samasse kultuuripiirkonda.

[141] Raud (1988), lk 287, pilt 44.

[142] Friedenthal, *op cit*, pilt 34. J J Öhrmann *sen*-i koorekastrul (*Schmandkasserolle*) Leistikow, *op cit*, pilt 330. Ehrnrooth, *op cit*, nr 265 (Haapsalu)

Zusammenfassung

TALLINNER SILBERSCHMIEDE DES 18.JAHRHUNDERTS ALS GEBRAUCHSWARE UNTER DER BERÜCKSICHTIGUNG DES DAMALIGEN LEBENSTILS EINIGE INTERDISZIPLINÄRE ETÜDEN

Mai Raud-Pähn

Tallinner Silberarbeiten aus dem 18. Jahrhundert stellen ein verhältnismässig unbekanntes Kapitel in Estlands Kunstgeschichte dar, da ein bedeutender Teil der aufbewahrten Gegenstände in ausländischen Besitz geraten ist. Der neue Anschauungsstoff hat in Schweden, Deutschland, Finnland und seit 2000 auch in Estland (Kaalu Kirme „Eesti hõbe") die Aufmerksamkeit der Sammler und Forscher auf sich gezogen. Zeitgemäss besteht der entdeckte Bestand hauptsächlich aus der Mitte und der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts, aus dem Zeitraum, als die Wunden nach den wirtschaftlichen Rückschlägen in dem Nordischen Krieg (1710–1721) und den Menschenverlusten in der verödenden Pest geheilt waren und das Land dank günstigen Verhältnissen während des Zarenregimes einer Hochkonjunktur entgegenging.

Die Untersuchung fokussiert sich auf Silbergefässe, die man fürs Trinken und Essen verwendete. Die ausgewählten Gegenstände werden sowie kunstgeschichtlich durch Analysieren ihrer Formen und Stilzüge betrachtet, wie auch kulturgeschichtlich durch Beachten ihrer Funktion als die Gebrauchsware, die die Sitten und Gebräuche ihrer Zeit spiegelte. Als Quellenmaterial werden hier vorzugsweise die Inventarverzeichnisse der Bürgerschaft in Tallinns Stadtarchiv benutzt, die einen Einblick in den Besitz von Silbergegenständen in den Haushälten geben.

In dem Aufsatz wird der verfeinerte Lebensstil präsentiert, der, von dem französischen Hof während der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts initiiert, sich in Europa ausbreitete und Anfang des folgenden Jahrhunderts in den baltischen Provinzen Fuss fasste mit u.a. Modegetränken wie Kaffee, Tee und Schokolade als Neuigkeiten im gesellschaftlichen Leben.Auch die Tischkultur entwickelte sich, auf dem gedeckten Tisch nahm jetzt die Suppe als selbständiges Gericht einen Platz ein.

Neumodische Getränke, Gerichte und ihre Zutaten verlangten neue funktionelle Gefässtype, die oft von den Silberschmieden der Stadt angefertigt wurden. Zufolge der konservativen Gewohnheiten der Bürgerschaft setzte man indessen fort, noch weit in das 18. Jahrhundert hinein, die traditionellen Trinkgefässe für Bier und Wein anzuschaffen. In kurzen Zügen wird auch die stilgeschichtliche Entwicklung während des 18. Jahrhunderts skizziert, teils mit Betonung auf die französisch-orientierte Berain-Ornamentik und teils auf die neue Weise, „Faltenstil" genannt, das Silber zu behandeln, die in der ersten Hälfte des Jahrhunderts in den europäischen Silberschmieden herrschte.

Der Verfasser ordnet den Anschauungsstoff in drei Gruppen ein: 1) traditionelle Trinkgefässe, 2) Gegenstände für Einschenken neuer Getränke und 3) Tafelsilber. In der ersten Gruppe werden rituelle Zunftpokale, sog. „Willkomm" behandelt, die den Handwerkern gehören und als Meisterstücke von zukünftigen Silberschmieden angefertigt sind, schwere zylindrische Deckelkannen auf drei Kugelfüssen, konische Becher mit oder ohne Deckel und kleine Tummler oder Schnapsbecher; die letzteren stellen einen Beweis für den zunehmenden Branntweinverbrauch dar.

In der zweiten Gruppe wird die Aufmerksamkeit sowohl auf die modernen Kaffee- und Teekannen gerichtet, wie auch auf die dazugehörenden Milch- oder Sahnenkannen und Zuckerdosen, die in ihrer Formsprache den allgemeinen Stiltendenzen in Europa folgen, durch ihre Funktion aber neue gesellschaftliche Gewohnheiten hervorheben. Gewisse ungewöhnliche Gegenstände werden ausführlich beschrieben, z.B. eine Schokoladenkanne vom Meister Sven Herling (1755–1771) und eine Kaffeekanne mit drei Hahnen von Chr. A. Rotermann (1756–1770), beide in neumodischem „Faltenstil" ausgeführt.

Unter Silbergeräten sind vor allem einige grosse luxuriöse Silberterrinen zu nennen, die man mit Bestellarbeiten von der höchsten Schicht der Gesellschaft verknüpfen kann. Sie bilden den Höhepunkt des Tallinner Silbers. Als Neumodigkeiten für Selbstbedienung am Tisch zeichnen sich auch einige kleinere Gegenstände aus, wie Zuckerstreuer und Senfkännchen. In der zweiten Hälfte des Jahrhunderts spürt man eine Tendenz, silberne Gefässe in stilgerecht zusammenhängenden Garnituren herzustellen.

In der Zusammenfassung schlägt der Verfasser vor, dass infolge der Zusammensetzung von Gegenständen und ihrer stilistischen Sonderzüge die Zeitperiode nach dem Nordischen Krieg bis zum Beginn des Rokokos (ca 1755) Spätbarock genannt werden sollte. Wenn auch neue Stile und Formen via Deutschland auf traditionellen Wegen Tallinn erreicht hatten, kann der schwedische Einfluss betont werden, wahrscheinlich durch eingewanderte schwedische Meister vermittelt. In gewissen Gerätetypen kann man lokale Sonderzüge wahrnehmen. Das Rokoko (ca 1755–1780) markiert die qualitative Hochperiode in den Silberarbeiten der Stadt mit ausgezeichneten Erzeugnissen von mehreren berufskundigen Meistern oder ihren Werkstätten. Gegen Ende des Jahrhunderts tritt das naheliegende St. Petersburg als Vermittler von neuen Anregungen hervor.

Die Verankerung dieser Untersuchung im Inventar der Bürgerschaft erweitert das Bild von der Silberschmiede des 18. Jahrhunderts als Kunstform mit neuen Ansichten über ihre Funktion als Gebrauchsware bei der sozialen Elite, gleichzeitig als sie eine kulturgeschichtliche Dokumentation von dem damaligen Lebenstil darstellt. Mit Hilfe von Heraldik und archivalischen Quellen kann in gewissen Fällen sogar der ursprüngliche Besitzer festgestellt werden. Aus dieser vergleichenden Untersuchung der Formen und der Funktion der Gegenstände geht hervor, dass die baltischen Provinzen Estland und Livland mit Riga als Hauptstadt während des 18. Jahrhunderts ein zusammengehörendes Kulturgebiet bildeten.

NINE YEARS OF TRANSITION
Changing life and work among Estonian refugees in Sweden 1944–1953

ANU MAI KÕLL

When about 40,000 Baltic refugees arrived in Sweden in autumn 1944, they were far from the first refugees to come. During the Second World War, Sweden had received waves of refugees from Norway, Finland, Denmark, Germany. Still, the Baltic, mainly Estonian, refugees and the around 10,000 Jewish concentration camp survivors who arrived at the end of the war were the largest groups of migrants staying in Sweden. Today, more than ten per cent of the inhabitants in Sweden are born abroad, and if we count the second generation there are many more with the experience of migration and flight. So this was the beginning of a much larger story.

When Estonians fled their country at the end of the Second World War, the main part, about 50 thousand, went to Germany and a smaller group, about 25 thousand, to Sweden. In Germany, Estonians first were considered as parts of the *Reich*, later their connection to Germany and the Soviet Union became a problem for the allies. Those who had been living in areas under Soviet or communist rule did not receive refugee status, but were called Displaced Persons. Their situation in Sweden was less ambiguous; there was no alliance with the Soviet Union to consider, even soldiers serving in the German army had not been "enemies" in the strict sense. The Swedish government accepted them as they landed on the shore.

Historiography of the Refugees in Sweden

The theme of Second World War refugees is well covered in Swedish historiography. There are investigations on legal and political aspects of refugee policy in general and Swedish refugee policy in particular.[1] Several history monographs cover social aspects; the flight from Estonia[2], Swedish press on refugees during and after the Second World War[3], the issue of Baltic workers and Swedish trade unions[4] and the exploitation of refugees in agricultural work[5]. The conflict between refugees and the unions in Sweden has been studied from the point of view of possible xenophobia in the unions, as well the possible collaboration during the German occupation in the Baltic countries. A monograph about factory workers in Olofström is particularly balanced on both issues.

1 Byström, Mikael & Frohnert, Pär (red.) (2013). *Reaching a state of hope: refugees, immigrants and the Swedish welfare state, 1930–2000.* Lund: Nordic Academic Press, Byström, Mikael (2012). *Utmaningen: den svenska välfärdsstatens möte med flyktingar i andra världskrigets tid.* Lund: Nordic Academic Press, Åmark, Klas (2011). *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och förintelsen.* Stockholm: Bonnier.

2 Andræ, Carl Göran (2004). *Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944.* Uppsala: Gustav Adolfs akad.(Also translated to Estonian.)

3 Byström, Mikael (2006). *En broder, gäst och parasit: uppfattningar och föreställningar om utlänningar, flyktingar och flyktingpolitik i svensk offentlig debatt 1942–1947.* Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2006.

4 Svanberg, Johan (2010). *Arbetets relationer och etniska dimensioner: Verkstadsföreningen, Metall och esterna vid Svenska stålpressnings AB i Olofström 1945–1952.* Diss. Växjö : Linnéuniversitetet, 2010, Horgby, Björn (1996). *Dom där: främlingsfientligheten och arbetarkulturen i Norrköping 1890–1960.* Stockholm: Carlsson

5 Olsson, Lars (1995). *På tröskeln till folkhemmet: baltiska flyktingar och polska koncentrationslägerfångar som reservarbetskraft i skånskt jordbruk kring slutet av andra världskriget.* Lund: Morgonrodnad

Special monographs also concern the debated issues of extradition of Baltic soldiers arriving after the peace agreement[6] and the issue of war criminals[7]. Both issues have provoked discussions in Swedish society, these analyses go a long way to evaluate the facts and nuance politically sensitive debates. Ekholm states that extraditing the soldiers, the juridical situation was not really clear; the conditions of German capitulation demanded extradition of soldiers who fled instead of surrendering on the spot, but the Swedish government probably did not fully investigate the possibility of extradition to the Western Allies. Deland points out that the demand for investigation into war crimes committed by refugees to Sweden came not from the Soviet Union but from the Western allies US, Britain and France. The Swedish government was determined not to conduct investigations since the crimes had not been committed in Sweden and the evidence was notoriously unreliable. Instead, they tried to send away suspects, not altogether successfully. A further dissertation about security issues connected to refugees from the Soviet Union has recently been published.[8] Contemporary sociological studies covered integration and working experiences of Estonian refugees.[9]

Among the refugees, notably Alur Reinans and Raimo Raag have written articles and books on aspects of the life of refugees, in addition to publications which are memoirs rather than scholarly works.[10] In Estonia, less has been done so far; Kaja Kumer-Haukanõmms dissertation was presented in 2013, mainly about refugees in Germany.[11] The Balthernet network is collecting materials on Estonians in all parts of the world, also in Sweden. Still, the perspective of the refugees has been less represented.

The 1953 investigation

A sociological study of 2,400 or nearly ten per cent of the Estonian refugees in Sweden was conducted in 1953, that is, nine years after arrival. The intention was that it would be the basis of a doctoral dissertation in sociology which, however, never materialised. The questionnaire does not only show a cross-section from 1953 – what had happened to the refugees at this point. The ambition was to cover trajectories – what the refugees worked with in Estonia, how their families lived through the flight, what ways they found to make a new life. The sociologist Heino Tombach initiated the investigation; he thought it would be possible to construct an integration index consisting of data on employment, property, income, intermarriages, languages spoken etc. The degree and speed of integration would thus be measured for different groups of refugees. Today, the idea to measure such complex issues with exactness is not considered realistic, but it could

[6] Ekholm, Curt (1984). *Balt- och tyskutlämningen 1945–1946: omständigheter kring interneringen i läger i Sverige och utlämningen till Sovjetunionen av f d tyska krigsdeltagare.* Uppsala: Univ.

[7] Deland, Mats (2010). *Purgatorium: Sverige och andra världskrigets förbrytare.* Stockholm: Atlas

[8] Notini Burch, Cecilia, *A cold war pursuit: Soviet refugees in Sweden, 1945–54*, Santérus Academic Press, Diss. Stockholm : Stockholms universitet, 2014, Stockholm, 2014

[9] Merendi, Huko (1952) "De estniska flyktingarnas anpassningsproblem i Sverige: En sociologisk undersökning bland ester i en västsvensk industristad 1950–1951" in *Svio-Estonica*, Vol XI. Stockholm

[10] Raag, Virve & Raag, Raimo (1992). *Över stormande hav: estländskt liv och leverne i Kumla 1944-1991 = Üle tormise mere : eesti elu-olu Rootsi väikelinnas Kumlas 1944–1991.* Örebro: Örebro läns museum, Raag, Raimo (1999). *Eestlane väljaspool Eestit: ajalooline ülevaade.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, Reinans, Sven Alur (1994). Baltikum. *Invandrare & minoriteter.* 1994 (05/06), s. 64–69, Reinans, Sven Alur (1992). Medborgarskap och nationalitet i Estland. *Invandrare & minoriteter.* 1992 (05/06), s. 45–50, Reinans, Sven Alur, Rootsi eestlased 1953. aastal. *Akadeemia: Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus.*2008 (05, 06) s. 1028-1048, 1327–1360

[11] Haukanõmm, Kaja (2013) *Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952*, Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, available as an electronic resource

still be interesting to look at trajectories of the refugees in a more flexible way.

In the investigation, a random sample of people born in Estonia was constructed from birth data and the responses were anonymised. The questions covered personal data such as gender, age, nationality, citizenship and spoken languages, specifics of residence in Estonia and the way to Sweden. Education in Estonia and in Sweden, even in the form of shorter courses is reported. Moreover the questions concern workplaces in Estonia and Sweden and residence in Sweden, followed up with earlier workplaces and residences, including refugee camps. Recent income (1952) and real property in both Estonia and Sweden are asked for in the questionnaire. The final part of the questionnaire concerns family data, covering all kinds of relatives present in Sweden, including the nationality, education and profession of spouses. The questionnaires thus covered many aspects of life in Estonia and subsequently in Sweden. The perspective allows a comparison of life "before and after", giving a good picture of social mobility and the trajectories of integration in a statistically significant sample of the group, that is, not only the elite or those who leave publications and letters behind, but literally the whole group. The data have been digitalised with the help of late demographer Alur Reinans. Data such as the professions and trades and place names were not properly classified in the questionnaire, so the answers were not uniform. Reinans worked to make these uniform, but unfortunately only had time to write two articles, published in the Estonian journal *Akadeemia*. These contain thorough source criticism and discussion of the problems and traps of the material and give an overview of the results of the entire investigation.[12]

The results confirm to some extent what we already know. Estonian refugees were generally well educated, had high rates of employment and were socially mobile. This favourable development was due to the diligence and good behaviour of the group, but also to the situation in Swedish society at the end of war. There was a demand for labour force, the economy was successful, and the whole population experienced an unprecedented upward mobility – thus the experience is dependent on the conditions of its time.

The questionnaires however give so much information about individual trajectories of the respondents, that they in addition ought to be used to shed light on aspects that have not been systematically treated so far. How did the life of refugees change in the integration process? What happened to the professional identity and social status of the refugees? How did family and gender relations change as a result of the new situation? The following article is a first attempt to answer such questions regarding gender, education and work experience. To shed light on work experience in particular, respondents who were 30–39 years of age when they arrived in Sweden have been studied more closely. 686 respondents, 378 men and 308 women born between 1904 and 1913 participated in the investigation. This age group could be expected to have led a professional life before the flight, and still be young enough for many working years in Sweden. They had been educated in Estonia during independence, at arrival they had to make a new life for themselves.

Education and gender

What kind of education did the refugees have? Four levels of education in the Estonian system of educations have been identified by Alur Reinans in the process of analysing the data. The first was basic level, 4–6 years of schooling, the second middle or *keskkool* in Estonian, the third

[12] Alur Reinans (2008) "Rootsi eestlased 1953. aastal" 1 and 2, *Akadeemia* Vol 20 no 2 pp 1028-1048 and no 3 pp 1327–1360, Tartu.

high school or *gümnaasium* and, the fourth university or higher professional schooling. A final category consists of the few who did not answer the question.[13]

Table 1. Level of education, Estonian refugees born 1904–1913[14]

Gender	Basic	%	Middle	%	High	%	University	%	?
Men	212	55	40	11	71	19	53	14	6
Women	133	43	42	13	103	33	27	9	1
Total	345		82		174		80		7

The result shows a high level of education and an unexpected degree of gender equality in education. More than half of the men had basic education only, whereas only 43 per cent of the women left school after the basic years. In this age group there were fewer men than women who had finished high school or *gümnaasium*, together 124 men and 130 women. Still, the women were fewer at the top, 9 per cent of the women had attended and finished university studies. The number of men with university education was higher, even if the share of women at this level was impressive enough. There are no comparable general data about the level of education of women in Estonia or in Sweden at the time, but the achievement of this group seems to be considerably higher than the average in both countries.

Professional careers among men

What kind of jobs did the 124 men with higher education have in Estonia? Variations were great, it was not a homogeneous group. The largest single group was civil servants and clerks working in different branches in the state or local administrations or in banks, for instance. Many worked in the judicial system, as lawyers, in the customs, as police officers. There were also several businessmen, working mostly on high levels of enterprises and in retail sales. There were ten engineers, another ten men worked in the health sector, of which five were medical doctors. Eight men worked in the military forces of Estonia, another eight men worked on higher levels of the state apparatus, as counsellors or specialists for instance. Only six had been working as teachers, and there were a few other occupations in the cultural sector, as for instance journalists. There were a few priests, ship captains, farmers and railwaymen. The men working in public positions, related to the state, were in majority, those having private enterprises or liberal occupations were fewer. This was to some extent due to the economic structure of Estonia, where the state in the 1930s dominated much of the economy, including the banks. The selection could also be due to the fact that men in the state apparatus had to get away since they would otherwise be targeted for repressions by Soviet power.

What did they do after nine years in Sweden? Almost the same number as in Estonia worked in offices and banks as clerks and accountants, in subordinated positions, but these were not necessarily the same men as in Estonia. Quite a number had technical jobs; in addition to those trained as engineers it seems that many educated men took courses in order to work with techni-

[13] The answers used appear in the "K 25 uus" in the digitalized version covering those who had finished the education.

[14] Source of this and other tables is *1953.aasta rahva- ja kutseloendus eestlaste kohta Rootsis*, available at Tallinn University, Estonian Interuniversity Population Research Centre.

cal drawing. The medical doctors all were working as doctors, and an apothecary was employed as chemist. Five men worked as entrepreneurs in their own small enterprises. On the other hand, those who had been high level civil servants, lawyers, police officers and military officers were unable to continue their trade. (See appendix Table 4) Over one third of the highly educated men worked in factories. Of these, a substantial part could be considered skilled workers, specialising in technical skills, a job that was better paid than office work. Still, no one had done this kind of work in Estonia. As refugees, even highly educated men became proletarians, just like the majority of men with basic education. Looking at the previous occupations of the educated men doing blue-collar work in Sweden, many had worked in offices or in retail sales in Estonia, on the lower levels of police and military, even higher levels of civil servants ended up in factories in Sweden. Of 44 men with higher education working in factories, seven had university education, the rest had secondary education or *gümnaasium*.

The men with only basic school education in Estonia had less varied occupations in the home country. The largest group (46) had worked in fishing, a slightly lower number (39) in factories as both skilled and unskilled workers. Proportionally few farmers had become refugees, whereas there was a rather large group who had been drivers of lorries, cars and buses. There were a number of men working in retail trade; others had been policemen and border guards, a few military men and interestingly three men had been teachers in spite of their basic education. Quite a large number (29) did not mention an occupation, as opposed to only three among the highly educated.

It comes as no surprise that 57 per cent, or 121 men among the less educated were working in factories in Sweden in 1953. They worked in metal factories, in textile work, paper mills, leather factories and similar plants. Several were active in handicrafts, such as shoe repair or tailoring, and as mechanics. Another larger group worked as sailors or in other occupations related to shipping. A smaller number worked in forestry, both lumberjacks and foresters whereas fewer worked as farmers or drivers. But there were also office clerks, shop stewards and other kinds of white-collar jobs in Sweden among the men with basic education. Noteworthy is that many made the transition from rural occupations to urban life.

The investigation did not include indicators of income in Estonia. What seems noteworthy, however, is that in Sweden, income differences between the more and less educated were rather small. The average income between the most and least educated groups differed 13 per cent, but that was due to a few very high incomes among the medical doctors. Looking at more stable indicators such as the median, the difference was reduced to 500 SEK per year. (See appendix Table 2) The general picture is that there were a few fortunate men who could continue to use their skills in Sweden and were very well paid, whereas the main part of the refugees who were 30–39 years old when they arrived in Sweden had to work in less favourable situations, as lowly paid clerks or as factory workers. Practically everybody had to start their careers over again, being new arrivals on the job and having some language problems. Many lost their freedom at work, like those in liberal professions or farmers and fishers. But considering both social and economic aspects, it still seems that the men who had been important in the state apparatus in Estonia, as civil servants, officers and similar occupations, were those who had lost most in the transition to Sweden both in terms of social status and income.

Hierarchies of work positions are ambiguous; social status and income do not always coincide. Instead of an attempt to build hierarchies of better and worse situations, I will use examples of trajectories, the first examples showing men who had good incomes in 1952 among academi-

cally educated men and men with basic education. The second group of examples show men with low incomes in 1952, also from the groups with academic degrees on one hand, basic education on the other.

A. had only basic education in Estonia, but had been working as a telegraphist before the flight. In Sweden his first job was as a lumberjack like many others. He moved on to be a sailor and worked for a short time as a miner. But then he studied to be a mate or ship officer. 1953 he worked on a merchant vessel as first mate, his salary in 1952 was 16,800 SEK which is nearly twice the average for men arriving in Sweden in their thirties in this study.

B. had a higher education in forestry from Germany. In Sweden, he started out as an entrepreneur, and was soon appointed as deputy forester. Later he worked in the Swedish Forest Agency. By 1952, he was a scientist at a Research Institute of Forestry, with a high social status and a salary of 16,500 SEK in 1952.

C. had basic education, and worked as a salesman in Estonia. In Sweden he first worked in a metal factory as a locksmith. Without reporting any vocational courses, he later moved on to a goldsmith workshop, earning a good salary of 15,000 SEK.

D. was an agronomist by formation and had worked in the government, the Department of Agriculture in Tallinn, Estonia. In Sweden, his first job was in agriculture, as a field worker on a large estate. He left this work to go to a factory making bakelite, probably telephones, and in 1952 we find him in a Stockholm telephone company where he held the position of skilled worker, making 11,400 SEK in 1952, which is one third higher than the average wage.

These examples show better careers than the average with different educational backgrounds. They indicate that previous education was not necessary to make a good living in Sweden. This is not entirely true, but in any case education made only a small difference for the careers in Sweden. One would expect that agronomists and forestry experts as well could use their skills irrespective of language, but these examples show that this was not always so. Most uneducated men ended up in factories, but if they trained to be skilled workers, they were well paid. The best paid man in the example also shows the advantage of studying in Sweden. This was not a luxury everyone could afford if they had families to sustain. The next examples will illustrate less fortunate careers with different backgrounds of education as well.

E. was an economist with a university degree and worked in the customs administration in Estonia. Coming to Sweden, his first job was sweeping the streets, an almost proverbial sign of low social status. Later he worked in building and in 1952 he was employed in a textile factory, making 5,500 SEK in 1952.

F. had a degree from the Institute of Technology in Estonia, but worked as a journalist there. In Sweden he started working as a lumberjack, later building houses and roads, and even as a watchmaker, before returning to journalism. His low salary of 4,500 suggests that this was not regular work; maybe he was writing for the exile community, that is, for a small number of readers.

G. had been a tailor in Estonia, and continued in the same line of work in Sweden. In 1953 he was employed in a clothing factory with a salary of 4,000 SEK.

H. finally, had been a farmer and farm owner in Estonia. Coming to Sweden he worked as a carpenter, building boats, later he became a cleaner. Nine years later he worked in a metal factory making 3,500 SEK in 1952.

There are no indications in the questionnaires of ill health affecting the fortunes of refugees. In the better and worse careers above, there are examples of sharp degradations from high level public positions to occupations as street sweepers or lumberjacks. The latter examples also show that one could not expect good pay and good positions working in the cultural sector. There were incidences of continuing in the same line of work in both the fortunate and less fortunate careers, which probably made the transition easier. The educated men who were unable to use their skills seem to have had the most difficult transition, continuing their lives in jobs with a low status and often also with low pay. Besides the degraded educated men, farmers as a group also would have a difficult time to adjust to factory labour. However, the difference for farmers was that in Sweden in the 1950s, many smallholders left their farms and went to work in factories, so the refugee farmers were not unique in the workplaces. Finally, it seems that personal qualities and not structural factors made most difference – there were possibilities for advancement in Sweden if the refugees had the strength and the social situation to make an effort to advance, previous education notwithstanding. What comes out of the investigation, moreover, is not only the humble situation at arrival, which was expected. The exile community also experienced social levelling, with men from higher and lower social strata suddenly finding themselves in the same workplaces with the same kinds of jobs. And this was, as we shall see, more obvious among men than women.

The somewhat softer transition of women

There were 130 women with higher education and 133 with basic education in this study who were 30–39 years at arrival. In the analysis of their trajectories, the possibilities of the highly educated women will be compared to those who only had basic education. The question is what difference higher education made in exile life since the ratio with higher education is impressive.

What did women with high school or university education do in Estonia, and what happened to them in Sweden? In this period, housewives were the rule, but it was an international phenomenon that women took part of the labour force during the Second World War. Only one third of the women with a high education were housewives in Estonia before the flight. Among the 68 per cent who went to work, the majority were employed in offices, as secretaries, accountants and assistants. A somewhat smaller number worked as teachers, several were active in cultural work such as librarians or music teachers. Surprisingly few were in medical professions, mostly as nurses; there were no doctors but two apothecaries. Some worked in shops, often as owners, and the two who worked in industries had leading positions. (See Appendix table 5)

After nine years in Sweden, the majority, or 82 per cent, of the highly educated women worked. Half of them worked in offices, probably in less qualified positions than in Estonia, but marginally so. Both before and after the flight, this was the main occupation – 30 per cent had

office work in Estonia, 41 per cent in Sweden. Fewer worked in the cultural sector in Sweden, almost the same amount worked in health care, mostly in subordinate positions. There were two considerable shifts, the first that many highly educated women who had previously been housewives went to work in Sweden. Secondly 12 per cent of the highly educated women worked in industry, as skilled or unskilled workers. In the Estonian industries, there had been few highly educated women, none of these were workers, in the sample they had been in leading positions. What became of the former housewives? Most of them were employed in offices in Sweden, but some ended up in the factories. A closer look at those who had been working in health care in Estonia, shows that they worked on in their professions, although in subordinate positions as chemists rather than apothecaries for instance.

The women with basic education experienced even greater changes. Most of them, 58 per cent, had been housewives in Estonia, a much higher rate than among the women with higher education. However, housewives in the countryside still would work in agriculture, the housewife label did not necessarily mean that they did not participate on the family farm. In Sweden only 17 per cent remained housewives. In contrast, two thirds worked in factories, an even higher percentage than among men with basic education. The majority went to textile mills, but there were female refugees in metal manufacturing, paper mills and other kinds of industry as well. In Estonia many had worked in agriculture and fishing, in Sweden only a few had similar occupations. In this group, then, many made the transition from countryside to urban living, and from house work including some agricultural skills to the factories. This transition was extremely rapid among the refugees, still some Swedish farm wives did the same journey, beginning in this period.

In the 1950s women made less money than men, even in the same occupations. This was the rule in Sweden at the time (and still is to some extent), but female income rates also depend on part-time jobs due to the needs of children, as day-care practically did not exist at the time. This was the period of the so-called key children, children who went to school with a key hanging around their neck to let them in to an empty home after school hours. Interestingly, however, wage differentials among highly educated women and women with only basic education were greater than among men. On average, the educated women earned 2,000 SEK more in 1952 than the women with basic education, both as a mean of the total and the more robust indicator median income. (See Appendix table 3.) It was thus an advantage to have a higher education as refugee woman, the kind of jobs they could get was better paid and/or they could advance more rapidly. As with men, I will give examples of better and worse careers among the working women.

a. had been a teacher of mathematics and natural science in Estonia. In Sweden she started out as an archival assistant at a museum, later she attended a vocational course given by the Swedish school authority, and transferred to be a teacher in a secondary school. She made 14,000 SEK in 1952.

b. had finished secondary school in Estonia and worked in the state administration as a clerk. Arriving in Sweden she started with domestic work in a middle class family. She learned hairdressing in a vocational course in Sweden, but did not work as hairdresser. Instead, she found work in the postal services two years after arrival and continued in this trade. Her wage was 9,400 SEK in 1952, higher than the average for educated women.

c. had basic schooling and took a vocational course learning how to sew in Estonia. Thereafter she worked in a shoe factory, making the finer details of shoes. In Sweden, she started working in a factory making refrigerators and stayed there for the subsequent years. She was still a worker, making electric appliances, and made a salary of 8,700 SEK in 1952.

d. had been a housewife in Estonia, with basic schooling. Coming to Sweden she was working in forestry for the first year, but then went to work in the textile industry. Unlike the other factory workers in this example, she changed workplaces several times, but inside the same trade, and was still a worker in 1953. She earned 7,573 SEK in 1952, which was more than the average for women with basic schooling, and somewhat more than the highly educated women earned in Sweden on average.

This list of good earners shows that factory work could be well paid, even better than office work in many cases. I have also looked at some cases of low wages among women, even if the level of pay also is due to the fact that they did not work full time, as women in their forties would have school-age children, and career aspects always were balanced against family needs. The questionnaires did not cover part-time work, or incidences of bad health, unfortunately, so the analysis of causes of professional success will be less reliable. A useful indication in some cases is the monthly salary, ranging from 1,500 to 30 SEK per month.

e. had studied at the Estonian Academy of Art in her youth, and was a housewife before she fled to Sweden. In Sweden she was employed in a textile factory, or rather a couple of textile factories, and earned a yearly salary of 2,622 SEK as a seamstress.

f. had studied in the musical conservatory to be a pianist. At arrival in Sweden, first she was a cleaner, then a household assistant and for some time a seamstress in a textile factory. She however managed to get a job as a secondary school teacher of music, although her low salary of 1,000 SEK suggests that it was not a full-time occupation. According to her questionnaire she had been working for ten months in 1952.

g. had basic education and worked as a shop assistant in Estonia. In Sweden, she started work in the textile industry, later transferred to other factories, among these metal works, but returned to the textile factory. In 1952 she only worked for a few months and earned 704 SEK.

h. finally had been a housewife (with basic schooling) in Estonia. In Sweden she worked for a short time at a farm, several years later she was appointed to be guardian and caretaker of a country church for the symbolic sum of 200 SEK per year. Her monthly salary was 30 SEK.

The trajectory from academic education to factory work occurred also among women, as well as the steep degradation from cultural work to cleaning. The well-educated could strive to get back to the original work for which they had been schooled; but the results were widely differing, from those who were at the same level as their Swedish colleagues (normally with an amount of previous re-education) to those who barely could scrape by on their meagre salaries, paying a high price for using their art or skills. Becoming refugees, they started careers all over again and many lost their professional identities, but a substantial proportion of women with higher educa-

tion still were able to maintain similar positions as in Estonia, ironically because they often had subordinate position in the home country as well. Thus professional degradation was not such a problem among the refugee women as among men. Several large-scale administrative systems were built up in Sweden in this period, in insurance, banking and higher education for instance, which offered opportunities to women looking for work and having a good education. The main transition for this group of middle-aged female refugees was entering working life, which meant both less freedom and economic independence. Some women had lost their husbands in the war or in the flight and so were forced to work; others worked in order to make ends meet in the family as their husbands earned less than previously. In Sweden in the 1950s housewives still were predominant, the refugee women worked more often than Swedish women in all social strata. Not until the 1970s did Swedish women attain the same levels of occupation. Many, especially female, careers are difficult to sort into a hierarchy – socially it was not an advance to shift from being a housewife to manual work, even if the contribution to the family economy was a matter of pride.

Refugee women experienced a significant shift in their lives. Still it is possible to argue that the shift was ambiguous. The former housewives who started to work in Sweden probably had heavier duties than before, and a number of them were forced to work because they had become the only breadwinners in the family. Positive features are that surprisingly many of them, and in particular those with a higher education, were able to uphold the same kind of positions as in their home country. This was partly due to the fact that they, in contrast to highly educated men, held subordinate positions in Estonia, but nonetheless partly due to rapid careers in Sweden. The transition the refugee women made, moreover, went parallel to the trajectories of many Swedish housewives in this period. The women in textile factories could thus meet Swedish wives of smallholders, just like themselves.

Appendix

Table 2. Income in 1952, refugee men

Category	Number	N.a.	Sum	Average	Median
All men	371	11	3,324,867	8 962	8 000
Basic ed.	212	6	1,603,858	7 786	7 500
High ed.	124	3	1,338,759	8 962	8 000

1953 census, digitalised version, K55

Table 3. Income in 1952 refugee women

Category	Number	N.a.	Average	Median
All women	305	65	5 617	5 800
Basic ed.	133	30	4 590	5 000
High ed.	130	26	6 551	7 000

1953 census, digitalised version, K55

The following summary only gives an orientation, since the categorisation is far from exact. The digitalised census data allow for deeper analysis, as shown in the examples. The following tables only will give a general picture.

Table 4. Occupations of male refugees with higher and basic education

	Higher education		Basic education	
Occupation	**Estonia %**	**Sweden%**	**Estonia %**	**Sweden %**
Office employees	22	20	1	2
Police & military	15	0	3	0
Culture &education	12	5	2	0
Technology	7	15	0	8**
Agriculture & fishing	7	5	32	8
Retail sales	7	1	4	0
Civil servants	7	6	0	0
Factory	6	35	18	58
Health care	6	6	0	0
Transport	0	0	18	11
Other	11	10	21*	13

N= 124 with higher education, N=212 with basic education
*29 no answer, others were in crafts, building, restaurant, photography etc
**mechanics
1953 census, digitalised version, K 41 bst, K50 st

This summary has the same uncertainties as the previous table. In addition, the housewives (in Estonian kodune) in rural areas probably did participate in farm work and fishing.

Table 5. Occupations of female refugees with higher and basic education

	Higher education		Basic education	
Occupation	**Estonia %**	**Sweden %**	**Estonia %**	**Sweden %**
Housewife	32	18	58	17
Office employees	30	41	2	1
Factory work	1	12	4	65
Health care	6	5	0	0
Education & culture	23	6	2	0
Agriculture &fishing	0	0	18	3
Retail sales	6	1	3	0
Other	2	17	13	14

N= 130 with higher education, N=133 with basic education
1953 census, digitalised version, K 41 bst, K50 st

Kokkuvõte:

ÜHEKSA AASTAT EESTI PÕGENIKE KOHANEMIST ROOTSI TÖÖTURUL

Anu Mai Kõll

Eesti pagulaste saatus Rootsis ei olnud ühesugune. Oli neid, kes jätkasid enamvähem oma endist elu, kõrgetasemelise töö ja hea palgaga. Teised aga pidid oma elu uuesti alustama, tehes võib-olla rasket füüsilist tööd väikese tasu eest. Kõrge haridus või väljaõpe Eestis võis abiks olla, aga mitte tingimata. Eriti endised kultuuritegelased ning riigi- ja kohalikud ametnikud tihti ei saanud võimalust täiendada oma haridust. Neile soovitati kutsekursusi, näiteks joonestamist või metallitöö erialasid. Tähtis oli siiski võimalus kursusi ja edasiõpet Rootsis jälgida, nii neile, kes tegid tehnilist või teaduslikku tööd kui ka neile, kes pidid ala vahetama.

Saabumisaastail oli enamikule ühine raske töö tegemine, metsatöö meestele ja põllutöö ning kodutöö naistele. Üheksa aasta jooksul, saabumisest kuni 1953. aastani, kui uurimus aset leidis, olid teed juba lahku läinud. Suurem osa varem taludes ja kalanduses töötanud pagulasi sattus linnadesse, neist suurem osa leidis vabrikutes tööd, mis kindlasti tähendas vähemat sõltumatust. Siiski siirdusid ka paljud rootsi talupojad ja kalurid tööle vabrikutesse, urbaniseerumise ja industrialiseerimise laine tabas ka neid. Endiselt kodused naised läksid tööle, madalama haridusega enamasti vabrikutesse, kõrgema haridusega enamasti kontoritesse.

Kõrgema haridusega meeste, välja arvatud mõned spetsialistid, nagu näiteks hambaarstid ja arstid, ühiskondlik alahindamine oli suurem kui naistel. Nemad olid varem töötanud kõrge staatusega juhtivatel kohtadel, paguluses aga pakuti neile alamlikke töid nagu raamatupidajad või lihtametnikud või teinekord kõrgema palgaga täppistöölistena töötamist vabrikutes. Kõrgharidusega naised leidsid pigem tööd samal tasemel kui Eestis, või jätsid koduse töö maha, et asuda kontoritööle. Üks kolmandik kõrge haridusega meestest jäi vabrikutesse tööle, kõrgharidusega naistest aga üks kahekümnendik. Tähelepanuväärv oli ka, et palgavahed kõrgema ja madalama haridusega meeste vahel olid väiksemad kui naistel.

Algharidusega pagulaste seas domineeris vabriku töö mõlema soo seas, aga rohkem naiste kui meeste juures. Nii näis hariduse aste tähtsamana naistele kui meestele. Kõrgemad riigiametnikud, kultuuritegelased, politseinikud ja sõjaväelased pidid endale uue alguse leidma. Naised kultuuritegevuses leidsid mõnikord oma eeldustele vastava töö, aga tihti oli nende olukord meestega analoogne.

Naistel oli kodunt lahkumine ja tööleminek tingitud pigem sundusest kui oma valikust. Väikeste lastega peredes oli see Rootsis raske, kus enamik lapseemasid veel jäi koju. Pagulastel puudus ka ühiskondlik võrgustik lastehoolde korraldamiseks. Mõned Eestist tulnud naised jäid ajutiselt koju, kui perekonna majanduslik olukord seda lubas. Aga üldiselt oli töötavate naiste osakaal väga suur, ja tööl käimisel olid ka positiivsed küljed. Tööga oli võimalik raha teenida ja saavutada teatud sõltumatus, samas kui panus nii perekonna kui ka ühiskonna jaoks olid positiivsed nähted.

Pagulaspõlv tähendas kaotusi, mõnel rohkem, mõnel vähem. Ent Rootsi edukas majandus pakkus ka võimalusi ja uurimusest on näha, et nii algharidusega mehed kui ka eriti kõrgema haridusega naised said neid võimalusi hästi kasutada. Kõige suuremad kaotajad olid mehed, eriti kõrgharidusega mehed, kes olid kodumaal olnud riigi teenistuses ja kellel tuli terve oma tööelu muuta. Nemad ei kaotanud üksnes oma tööd, vaid ka kutsega seotud identiteedi ja autoriteedi. Olukord oli aga palju soodsam loomaarstil või arstil, kellel oli võimalik oma tööd jätkata teatud aja järel, kui keel oli suus ja vajalikud kontrollid rahuldavalt läbi tehtud.

KVALITEEDIJUHTIMISE SÜSTEEMIDE SERTIFITSEERIMINE – MEETOD TÖÖSTUSTOODETE KVALITEEDI PARANDAMISEKS

IVAR PALJAK

Sissejuhatus

Konkurents turukaubanduses – nii riigisiseselt kui rahvusvaheliselt – on viimastel aastakümnetel üha olulisemaks teinud professionaalsete ostjate nõude, et kaubaturul leiduks temale sobivate omadustega toode. Peale selle on riiklikel ametiasutustel kohustus takistada ohtudega seotud toodete turule pääsemist ja nende poolt lisatakse turunõuetele ka ohutuse nõudeid.

Siin kirjeldatakse administratiivseid meetodeid, kuidas neid nõudeid rahuldada. Sellega seoses selgitatakse ka mõisteid nagu 'kvaliteet', 'kvaliteedi juhtimine', 'toote sertifitseerimine', 'kvaliteedi juhtimise süsteemi sertifitseerimine' jm.

Ostja tahab kindel olla, et ostetud kaup vastab tema nõuetele. Professionaalse ostja soove kauba omaduste kohta kirjeldatakse tavaliselt toote spetsifikatsioonis, näiteks toote „standardis". Ostja peab siis veenduma, et ostetud kauba omadused vastavad toote standardile.

Seda saab teostada kolmel viisil:

1. Ostja teeb standardiga vastavuse hinnangu ise.
2. Ostja usaldab tarnija poolt antud vastavuse kinnitust.
3. Ostja nõuab, et kolmas neutraalne ja kompetentne pool kinnitab vastavust.

Kolmandat varianti nimetatakse ka toote sertifitseerimiseks ja selle kinnitust dokumendil toote sertifikaadiks.

Viimastel aastatel on hakatud kasutama veel üht meetodit näitamaks toote vastavust ostja nõuetele. Siin hinnatakse toote enda asemel tootja kvaliteedijuhtimise süsteemi ja eeldatakse, et kui tootmise protseduur vastab defineeritud nõuetele, on tõenäolisus suur, et ka toode ise on heakskiidetav.

Tootjad võtavad üha enam kasutusele kvaliteedijuhtimise süsteeme rahvusvahelise standardi ISO 9001 alusel[1] ja lasevad tunnustatud institutsioonil kui „kolmandal poolel" kinnitada süsteemi vastavust ISO 9001-le. Ostjal tuleb siis usaldada kvaliteedijuhtimise süsteemi sertifikaate tootesertifikaadi asemel. Ostja usaldust saab veelgi tõsta, kui tootja sellele lisaks kinnitab toote vastavust toote standardile (vt p 2 ülal).

[1] ISO, *International Standards Organization* Genfis annab välja rahvusvahelisi standardeid. Need koostatakse rahvusvaheliste tehniliste komiteede poolt, mis koosnevad tööstuse, kasutajate, riiklike asutuste ja teadlaste esindajatest ISO liikmesmaadest. Standardeid koostatakse põhilistele mõistetele (nagu mõõtühikud) protseduuridele (nagu katsetamisemeetodid) ja toodetele. Sihiks on, et rahvuslikud standardid aja jooksul asenduvad internatsionaalsetega, mis lihtsustab riikidevahelist tehnilis-teaduslikku koostööd ja kaubandust.

Kvaliteedijuhtimise süsteem

Kvaliteedijuhtimise süsteemi defineeritakse ISO standardis ISO 9000 järgmiselt: „Organisatoorne struktuur, vastutus, tavad, protsessid ja ressursid juhtimaks ja suunamaks firma tegevust kvaliteedi saavutamiseks."

Mõistet 'kvaliteet' defineeritakse lihtsustatud kujul „toote kasutaja soovile vastavuse määr". See tähendab, et toote kvaliteet on kõrge, kui selle omadused vastavad küllaldaselt kasutaja soovile ja toote kvaliteet on madal, kui selle vastavus kasutaja soovile on madal. Kvaliteedijuhtimise süsteem aitab ettevõtet korraldada oma tootmismeetodeid nii, et toodetud produkti kvaliteet tuleb kõrge.

Kvaliteedijuhtimissüsteem ISO 9001 alusel hoiab ettevõttes ära toote kõrvalekaldumisi soovitud kujundusest ja toob sellele lisaks kaasa teisi olulisi eeliseid:
- Loob ettevõttes üldise korra, mis omakorda välistab konflikte ja arusaamatusi.
- Tõstab ettevõtte mainet ja seega teenistujate töömotivatsiooni.
- Suurendab ettevõtte efektiivsust ja seega tasuvust.

ISO 9001 on seetõttu üha enam kasutusel nii tootmis- kui teenindusettevõtetes ja organisatsioonides üle maailma. Standardisarjast ISO 9000 on saanud siiani olulisim ISO dokument. Pärast aastat 1990 on koostatud ka teisi kvaliteedijuhtimise standardeid, mis tõlgitsevad ISO 9000 erinevate erialade tarvis. Üks oluline selline on ISO 14 001-sari keskkonnajuhtimise alal.

Algselt oli ISO 9001 sari mõeldud tarnija poolt antud vastavuse kinnituse aluseks ostja-tarnija otsevahekorras. 1970–80 avastati siiski kolmanda poole vastavuse kinnitamise eelised.

Need eelised on peamiselt järgmised. Esiteks annab sertifitseerimine dokumenteeritud tõendi vastavusest ISO 9001-ga ja seega argumente kauba turustamisel. Teiseks sunnib see ettevõtteid kasutusele võtma täielikku kvaliteedisüsteemi ja mitte ainult „saari". (Kogemuste kohaselt unustatakse kergesti „vähemolulisi standardi lõike".) Kolmandaks vähendab see vajadust ostja poolt teostada tarnija kvaliteedijuhtimise süsteemi hinnanguid. Korduvad ostja reviisorite külaskäigud võivad asjatult koormata. Neljandaks „äratab" see konkurrentsi läbi paljusid ettevõtteid kasutusele võtma kvaliteedijuhtimise süsteeme, mis muidu jääks tegemata.

Keskkonnajuhtimise süsteemid

Definitsiooni kohaselt on keskkonnajuhtimise süsteem, veidi lihtsustatult, „organisatoorne struktuur, kavandamine, vastutus, protsessid ja ressursid ettevõtte keskkonna strateegia läbiviimiseks ja hooldamiseks". Keskkonnajuhtimise süsteem on niisiis tööriist, mis annab ettevõttele võimaluse juhtida oma tegevust, tooteid ja teenuseid vähendamaks ettevõtte tegevuse negatiivset mõju keskkonnale.

Nõudmine keskkonnasüsteemide sertifitseerimiseks on viimastel aastatel oluliselt kasvanud. Ostjate tellimused sertifitseerimisorganitele hõlmavad nüüd ikka enam mõlemate juhtimissüsteemide (nii kvaliteedi- kui keskkonnajuhtimise süsteemi) sertifitseerimist.

Juhtimissüsteemide sertifitseerimine Eestis

Kvaliteedi- ja keskkonnajuhtimissüsteemide sertifitseerimist teostatakse Eestis juba mitu aastat. Sellega tegeleb seitse asutust ja nende tööd kooskõlastab riiklik asutus Metrosert. Sertifitseerimisorganeid akrediteerib Eesti Akrediteerimiskeskus. Seni on Eestis välja antud 1100 juhtimissüsteemide sertifikaati. Eesti sertifitseerimisasutused ei ole IQNeti liikmed (vt ülal), aga enamik neist on rahvusvaheliste sertifitseerimisettevõtete eesti osakonnad, nagu näiteks *Det Norske Veritas, Lloyds* ja *Veritas*.

Sertifitseerimisorganite kompetents

Saavutamaks vajalikku usaldust sertifitseerimise vastu peavad seda teostama kompetentsed, mainekad sertifitseerimisorganid. ISO on koostanud reegleid nende organite kompetentsi hindamiseks. Sertifitseerimisorganeid hinnatakse ja hindamist kinnitatakse akrediteerimise kaudu. Rootsis on riiklik akrediteerimisorgan SWEDAC, mis rajab oma hinnangu ms ISO-IEC 17 021 nõuetele. Protseduur on praktiliselt analoogiline ettevõtte sertifitseerimisega, ainult et hinnangu objekt on akrediteerimise puhul sertifitseerimisorgan ja mitte ettevõte.

Kvaliteedisüsteemide sertifitseerimise rakendus CE märkimisel

Euroopa Liidu kokkuleppe kohaselt asendatakse riiklikud sunduslikud toodete heakskiitmissüsteemid – näiteks tervisele kahjulike või tulekahjuohuga seotud toodete puhul – ühiste EL-i süsteemidega. Seda kinnitatakse turul müüdavate toodete „CE märkidega" varustamisega.

Sellise rahvusvahelise EL-i märkimise juures kasutatakse kvaliteedijuhtimise süsteemide sertifitseerimist. EL-i süsteemi põhimõtteks on, et tarnijal endal on vastutus selle eest, et turule lastud tooted vastavad ühiselt EL-i maade poolt püstitatud nõuetele.

Juhul, kui EL-i süsteem sisaldab mõnele tootele nõudeid kolmanda poole kontrolli kohta, annab EL-i süsteem tarnijale kaks alternatiivi.

1. Tarnijad võivad lasta tüüpproovida oma toodet ja hiljem reeglipärase, pistelise proovimise kaudu kindlustada, et valmistatud tooted jooksvalt vastavad nõuetele, nagu see toimub toote sertifitseerimisel.
2. Tarnija võib ka selle asemel pärast tüüpproovimist kindlustada oma tootmiskvaliteeti võttes kasutusele kvaliteedijuhtimise süsteemi ISO 9001-standardite alusel.

Üha suurenev arv EL-i direktiive annavad ka tootjale võimaluse turustada oma toodet ilma tüüpheakskiiduta eeldusel, et ettevõttel on täiuslik kvaliteedisüsteem, mis katab kõik produktsiooniastmed toote kujundamisest kuni tarnimiseni. (Kirjeldatud ISO 9001 standardis). Eelduseks on, et ettevõtte kvaliteedijuhtimise süsteem on sertifitseeritud kompetentse institutsiooni poolt, mis on ametlikult registreeritud EL-i juures.

Senine arengukäik

Kvaliteedisüsteemide sertifitseerimist alustati Suurbritannias ja Kanadas 1970 ja see rajati Briti ja NATO/AQAP standarditele. Rootsis võeti see kasutusele Sveriges *Standardiseringskommission*'i (Rootsi Standardiameti) poolt 1986–1988 allakirjutanu algatusel. Alguses toimus see Rootsi „kvaliteedi asjatundjate" ja mehaanika tööstuse vastuseisuga. Väideti, et sertifitseerimine „piirab ettevõtete vabadust", „toob kaasa võimaluse tööstusspionaažiks" ja „tarbetut bürokraatiat". Rootsi paberitööstuse eksport Suurbritanniasse avas nõudmise sertifitseerimise järele. Briti kliendid nõudsid sertifikaate ja Rootsi sertifitseerimise argumendiks oli asendada Briti kvaliteedi audiitorid Rootsi omadega ja seeläbi hoida kokku eksportijate kulusid. Huvi kvaliteedisüsteemide sertifitseerimise vastu kasvas kiiresti ja üha enam uute erialade tööstusi liitus.

Rootsi eksportettevõtetele oli oluline leida Rootsi sertifikaatidele rahvusvahelist tunnustust. Sarnased nõuded ka teistel maadel tõid kaasa koostöö Euroopa sertifitseerimiseorganite vahel. 1990 moodustati koostööorgan *The European Network for Quality System Certification* (EQNet) ülesandega tunnustada ja soodustada üksteise sertifikaate ja kooskõlastada tööd üle piiride. 1995 tõmmati koostöösse ka maid väljaspoolt Euroopat ja organisatsioon sai nimetuse *The International Certification Network* (IQNet). Allakirjutanu oli IQNet'i president 1995–1996 ülesandega juhatada IQNet-i tegevust koostöös selle liikmesorganisatsioonidega. 2014 haarab IQNet 35 liikmesorganisatsiooni 32-lt tööstusmaalt üle maailma. Kokku on välja antud 250 000 kvaliteedijuhtimissüsteemi sertifikaati ja nende arv kasvab pidevalt.

Puudutatud dokumendid

ISO 9000 *Quality Management Systems. Fundamentals and Vocabulary* 2005.
ISO 9001 *Quality Management Systems. Requirements* 2008.
ISO 14001 *Environmental Management Systems. Requirements with Guidance for Use* 2004.
ISO/IEC 17021 *Conformity Assessment Requirements for Bodies Providing Audit and Certification of Management Systems* 2010.

Summary

QUALITY MANAGEMENT SYSTEM CERTIFICATION

Ivar Paljak

The paper covers methods for convincing the purchaser that the products to be delivered are in conformity with the purchaser's demands, described e.g. in product standards. If the purchaser demands a third, neutral party confirmation of the conformity, the procedure is called certification. In late years the companies´ Quality Management Systems are certified, instead of its products. Quality Management Systems are defined in ISO (International Standards Organization) Standard 9001. This method contributes to the improvement of the product quality and renders the manufacturing procedures more effective.

This method is also applied by the governmental authorities in the European Union countries when approving hazardous products. These products, delivered in European Union countries, should be provided with a "CE-mark".

In the paper also the conception of 'Quality' is defined as follows: "The degree of conformity to the user's needs". I.e. the quality is high if the properties of the product conform sufficiently to the user's needs.

The Quality Management Systems are principally similar to the Environmental Management Systems being described in the standard ISO 14 001. The Environmental Management System is a tool giving an enterprise the possibility to control its activities in reducing its negative impact to the environment. The demand for the Environmental Management System Certification has increased considerably in the latest years.

The Quality Management System Certification was started in the Great Britain and Canada around 1970 and its application has extended globally. For mutual recognition of certificates The International Certification Network , IQNet, was set up 1995. It is a nongovernmental body and has to day 35 member organizations from 32 industrial countries around the world.

e-EESTI
e-RIIGI ÕIGUSLIKUD JA POLIITILISED ASPEKTID

KATRIN NYMAN METCALF

1. Sissejuhatus

Eesti on küll väikene ja maailmas mitmes kontekstis vähem tuntud riik, aga kui teemaks on e-riik ja e-valitsemine on Eesti kindlalt maailma tipus. Igast maailma nurgast käiakse Eestis õppimas ja Eesti eeskuju uurimas.[1] Võrreldes näiteks Rootsiga on kohe märgata, et Eesti on e-riigi alal rohkem arenenud. Eestis saab igas tehingus, era- või avalikus elus, anda allkirja digitaalselt ID-kaardi või mobiiltelefoni abil; sama kaardiga ja koodidega saab teha pangatehinguid, suhelda asutustega, teha eri taotlusi, näha, kas mingi asutus on vaadanud isikuandmeid ükskõik millises registris, jne. Lisaks kehtib sama ID-kaart reisidokumendina Euroopa Liidus ja veel mõnes riigis. Paljudes maailma riikides on tänapäeval teatud e-riigi teenused olemas, aga sageli on probleeme sellega, kuidas veenda elanikke ja ka ettevõtteid neid kasutama. Tihti jääb see keerulisuse, liiga mitmete eri identifitseerimise süsteemide või puuduva koostegutsemisvõime taha kinni. Kuidas sai Eesti säärast edu saavutada, minna ette rikkamatest ja suurematest riikidest? Peab tõdema, et oli eriline aeg: Eesti alustas enam-vähem nullist riigi ülesehitamisega ja õnneks olid poliitikud ning riigi teenistuses töötavad inimesed julged ja valmis riskima: ei kuulatud teiste, „vanade riikide" hoiatusi, vaid julgeti luua uusi lahendusi, läbimata kõiki neid samme, mida näiteks Lääne-Euroopa oli teinud, luues endale suuri, kalleid ja tihti mitte eriti efektiivseid haldusstruktuure, mida on raske reformida.

e-valitsemiseks või e-riigiks nimetatakse informatsiooni ja kommunikatsiooni tehnoloogiate (IKT) kasutamist avaliku sektori teenuste osutamiseks ning riigi eri organite suhtlemist IKT abil elanike, ettevõtete ja teiste organitega. Paraku pole olemas üheselt mõistetavat definitsiooni, mida nende terminitega täpselt silmas peetakse. Pea igas maailma riigis on valitsustel ja asutustel veebilehed, seaduse tekste saab mitmes riigis elektrooniliselt lugeda ning üha enam taotlusi saab esitada elektrooniliselt. e-riigist või e-valitsemisest võiks aga pigem rääkida alles siis, kui peale ainult passiivse info levitamise IKT abil on ka muud, nimelt teatud interaktiivsust. Näiteks saab Eestis 17 minutiga interneti abil luua uue ettevõtte, taotleda ning normaalselt saada kätte kõik selle tegutsemiseks vajalikud load ja registreeringud. Paljudes maailma riikides, kaasaarvatud mitmes Euroopa riigis, kõlab see nagu ulme. Üheks oluliseks eelduseks e-riigi eduks on üldine e-identiteet, s.t viis, kuidas isikud lihtsalt ja turvaliselt saavad ennast identifitseerida ja anda juriidiliselt siduvaid allkirju elektrooniliselt. Kui see on olemas, saab igasuguseid tehinguid teha elektrooniliselt, kodunt või kontorist lahkumata.

e-riik on olnud tähtis ja positiivne Eestile. See on aidanud kaasa riigi kiires arengus ja on üks põhjus, miks Eesti on mitmete näitajate poolest teistest sarnase tagapõhjaga riikidest – ja ka

[1] Sääraseid delegatsioone võtab vastu e-Riigi Akadeemia, eGA. eGA loodi 2002. aastal infoühiskonna arendus- ja analüüsikeskusena, tagamaks koolituste, uuringute ja koostöövõrgustike kaudu infoühiskonna jätkusuutlikku arengut. eGA eesmärgiks on kujuneda oma valdkonna analüüsi- ja kompetentsikeskuseks Euroopas ja vahendada saavutusi välisriikidesse. www.ega.ee

paljudest lihtsama ajalooga riikidest – ees. Sarnaselt riigi endaga ei saa e-riik kunagi valmis, vaid seda peab kogu aeg edasi ehitama ja arendama. Teised riigid on Eestile järele jõudmas ja ükski riik ei saa moodsa, kiiresti areneva tehnoloogiaga maailmas seisma jääda, katsudes toime tulla ainult varasemate saavutuste abil.[2] Oluline areng ei ole aga ainult tehnoloogiline, vaid eriti siis, kui e-riik on jõudnud teatud tasemele, peab üha enam analüüsima ka selle „pehmemat poolt": tehnoloogiale lisaks ka õiguslikku ja poliitilist külge, aga ka eetilisi, sotsiaalseid ja hariduslikke aspekte.

Positiivsete e-riigi aspektide juurde kuulub näiteks võimalus e-teenuste abil vähendada korruptsiooni (arvuti ju ei nõua, et libistad rahatähe klaviatuuri alla, et ta sinule teenust osutaks!); inimestel on lihtsam ja mugavam asutustega suhelda; väheneb oht, et vähemusi või teisi diskrimineeritakse asutuste poolt; avaliku sektori asjaajamine on efektiivsem ja odavam. Samas peab siiski silmas pidama, et e-riigi eelised ei tule iseenesest ega tule ainult tänu parimatele IKT lahendustele. Inimesed peavad olema võimelised nii infrastruktuuri kui ka teadmise ja suhtumise poolest e-teenuseid kasutama. Kindlasti ei ole e-riik pelgalt tehnoloogiate kasutamine, vaid hoopis uus mood korraldada kodanike ja riigi suhteid.

Käesolev peatükk käsitleb e-riigi õiguslikke ja poliitilisi aspekte, analüüsides, kuidas e-riik saab olla kasulik ning kuidas saada osa moodsa tehnoloogia eelistest, sealjuures unustamata, et nendega võivad kaasneda ka riskid.[3]

2. Mis on e-riik?

e-valitsemise või e-riigi suhtes ei ole kindlat ja üldiselt aktsepteeritud terminoloogiat. Mida rohkem uusi tehnoloogiaid kasutatakse, seda enam areneb ka terminoloogia, aga jätkuvalt on e-valitsuse definitsioonid erinevad. Euroopa Nõukogu (*Council of Europe*) on ühes vähestest rahvusvahelistest normatiivdokumentidest e-valitsemise kohta, Rekomandatsioon Rec(2004)15, oletanud, et elektroonilist valitsemist ehk e-valitsemist ei ole vaja defineerida, vaid see on iseenesest arusaadav, kuna dokumendis kasutatakse seda terminit, aga ei kirjutata seda lahti.[4] Euroopa Liit (EL) pakub lühikese definitsiooni: "*eGovernment uses digital tools and systems to provide better public services to citizens and businesses*".[5] Maailma Panga definitsioon on laiem ja seob e-valitsemise eelised kohe definitsiooni: "*E-Government" refers to the use by government agencies of information Technologies [--] that have the ability to transform relations with citizens, businesses, and other arms of government. These technologies can serve a variety of different ends: better delivery of government services to citizens, improved interactions with business and industry, citizen empowerment through access to information, or more efficient government management. The resulting*

[2] Eesti poliitikud mainivad tihti e-riigi saavutusi, samas ka juhtides tähelepanu sellele, et peab e-riiki edasi arendama, nii Eestis kui ka maailmas. Näiteks ütles president Toomas Hendrik Ilves Vabariigi Aastapäeva kõnes 24. veebruaril 2014: *Need saavutused, kuhu teised pole sageli veel jõudnudki, on aga kergesti nopitud viljad. Oleme lihtsalt ära teinud asju, mida ka teistel on võimalik kiiresti ära teha. E-valimised, digiretsept ja digiallkiri on mõne aasta pärast või varemgi kõikjal Euroopas olemas. See on olnud ühe põlvkonna kestnud Eesti eduloo osa. Ent me seisame uue ajastu ääres, kus informatsioonitehnoloogia maailm hakkab veelgi enam seniseid elusid ja elukäike mõjutama.* **www.president.ee/et/ametitegevus/koned/9862-2014-02-24-16-05-12** Ei ole kindlasti juhus, et Andrus Ansip saab uues 2014. aastal loodud Euroopa Komisjonis asepresidendiks ühtse digitaalturu valdkonnas. **http://ec.europa.eu/estonia/news/2014/140910_uus_komisjon_et.htm**

[3] Teatud määral sama teemat on autor käsitlenud hiljuti (2014) artiklis „e-Governance in Law and by Law" T. Kerikmäe (toim.) *Regulating e-Technologies in the European Union*, Springer lk.33–52.

[4] Recommendation Rec(2004)15 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 15 December 2004 and explanatory memorandum, **www.coe.int**

[5] Autori tõlge: „e-valitsus kasutab digitaalseid meetmeid ja süsteeme, et pakkuda kodanikele ja ettevõtetele paremaid avalikke teenuseid". Euroopa Liidu digitaalne tegevuskava, kättesaadaval inglise keeles. **http://ec.europa.eu/digital-agenda/life-and-work/public-services**

benefits can be less corruption, increased transparency, greater convenience, revenue growth, and/or cost reductions."[6]

Kasutatakse nii terminit „e-valitsemine" kui ka „e-valitsus" (*e-governance – e-government*). Sealjuures ei ole ühe ega teise sõna tähendus tegelikkuses päris selge. Riigid räägivad e-valitsusest juba siis, kui kasutavad IKT-d suhtlemaks inimestega näiteks e-maili teel või kui asutustel ja ministeeriumidel on veebilehed ning näiteks seadusandlus on elektrooniliselt kättesaadav. See kõik peaks aga tänapäeval olema iseenesest mõistetav ja lihtsalt osa tavalisest valitsuse tegevusest. „Päris" e-valitsus eeldab interaktiivsust, vastastiktoimet, kus tehnoloogia on rakendatud nii, et sellega saab teha mitmesuguseid tehinguid.[7] Terminoloogiline segadus ei pea tegelikult olema nii suureks probleemiks, sest tihti saab olukorrast aru, millega tegemist on. Globaliseerumine – mida võimaldab IKT – on aga kaasa toonud teatud probleeme.[8] Mõnelgi juhul tõlgitakse eri riikide termineid, luuakse rahvusvahelisi kokkuleppeid või lihtsalt peetakse arutelusid konverentsidel teadmata, kas tegelikult räägitakse samast asjast. Seevastu näiteks on telekommunikatsiooni alal olnud näha, et tänu rahvusvahelisele telekommunikatsiooni liidule (*International Telecommunications Union*, ITU) loodud ühtne terminoloogia on olnud kasuks.

Elektroonilised allkirjad on konkreetne näide sellest, et terminoloogia ei ole selge. Kasutatakse nii terminit „elektrooniline allkiri" kui ka „digitaalne allkiri (digiallkiri)". Eestis, kus säärased allkirjad on väga levinud, on termin „digiallkiri" tavaline nii igapäevases keeles kui ka ametlikult. ELi direktiiv 1999/93/EÜ[9] aga kasutab väljendit „elektrooniline allkiri". Kuna säärased allkirjad saavad olla väga erinevad, selgitatakse direktiivis erisuguseid elektroonilisi allkirju, mis võivad olla täiustatud või tavalised, s.t rohkem või vähem turvalised. Elektrooniline allkiri võib ju olla ükskõik milline allkiri, kus kasutatakse mingit elektroonilist seadet – näiteks kullerfirmade poolt kasutatavaid elektroonilisi kirjutusplaate. Digitaalne allkiri on aga see, mis kasutab erilist tehnoloogiat, mille abil allkiri on teatud vormis ning saab olla oluliselt turvalisem kui suvalised elektroonilised allkirjad. Juriidilisest vaatevinklist on elektrooniline allkiri, kus isik on kohal seal, kus allkirja antakse, sama kui traditsionaalne allkiri. Uued juriidilised küsimused tulevad alles siis esile, kui isik, kes elektrooniliselt allkirjastab ja see, kes allkirja vastu võtab, ei ole samas kohas. Kuigi IKT ei ole enam päris uudne, on jätkuvalt tavaline, et eri asutuste informatsioonitehnoloogia (IT) osakonnad tegelevad igasuguste IKT-ga seostuvate küsimustega. Arvatakse, et need, kes saavad kõige paremini aru tehnoloogiast, on ka need, kes selle regulatsiooni kohta peavad otsustama. Eks selles ole teatud tõde, kuna ei saa luua regulatsiooni ilma, et aru saada, milleks seda tehakse. Samas ei ole aga näiteks küsimused, kas teatud infot võib avalikustada või kuidas tagada

[6] Autori tõlge: e-valitsus viitab valitsuse organite mitmesugusele IKT kasutamisele [--], mille abil on võimalik muuta vahekorda kodanike, ettevõtete ja teiste riigiorganitega. Säärased tehnoloogiad saavad teenida mitmeid eri eesmärke: riigi teenuste parem kättesaadavus kodanikele, parem vahekord ettevõtete ja tööstusega, kodanike võimaluste suurenemine teabele ligipääsu kaudu, või efektiivsem haldus. Eelised võivad olla vähesem korruptsioon, suurem läbipaistvus, suurem mugavus, tulude kasv, ja/või kulude kokkuhoid. **http://web.worldbank.org/ (e-Government – Definition of E-Government)**

[7] Paljud nn e-riigi või e-valitsemisega tegelevad seadused käsitlevad pigem IKT kasutust avalikus sektoris. Näiteks prantsuse määrus elektrooniliste tehingute kohta avaliku teenuste kasutajate ja asutuste vahel ning eri asutuste vahel (2005; *Ordonnance n° 2005-1516 du 8 décembre 2005 relative aux échanges électroniques entre les usagers et les autorités administratives et entre les autorités administratives,*) **http://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=LEGITEXT000006052816&dateTexte=vig**; Poola seadus avalikke teenuseid pakkuvate organite informaatikale ülemineku kohta (*Act on the Computerisation of the Operations of the Entities Performing Public Tasks* (2005, **http://www.mswia.gov.pl/portal/pl/589/3886/Ustawa_o_informatyzacji_dzialalnosci_podmiotow_realizujacych_zadania_publiczne.html**); Rootsi avatud valitsuse tööplaan, ettepanek 2009/10:175 Public administration for democracy, participation and growth (**www.opengovpartnership.org/file/938/download**).

[8] M. Schneiberg & T. Bartley (2008) "Organizations, Regulation, and Economic Behavior: Regulatory Dynamics and Forms from the Nineteenth to Twenty-First Century" *Annual Review of Law and Social Science* 4 (31-61): lk. 38–39.

[9] Euroopa parlamendi ja nõukogu direktiiv 1999/93/EÜ, 13. detsember 1999, elektroonilisi allkirju käsitleva ühenduse raamistiku kohta. Juulis 2014 võeti vastu Euroopa Parlamendi ja nõukogu määrus 910/2014/EL, e-identimise ja e-tehingute jaoks vajalike usaldusteenuste kohta siseturul ja millega tunnistatakse kehtetuks direktiiv 1999/93/EÜ. Määrus rakendatakse astmeliselt ja suur osa definitsioone jäävad samaks. Määrus on erinevalt direktiivist liikmesriikides otseselt rakendatav.

andmekaitset seoses teabele ligipääsuga, peamiselt tehnilised küsimused, vaid nende lahendamiseks on vaja teistsugust kompetentsi. Mida levinumaks muutuvad e-teenused, seda rohkem peaks neid nägema kui integreeritud osi valitsuse ja eri asutuste tegevusest, olenemata tehnilisest lahendusest. Jätkuvalt on aga tavaline, et arutades e-riiki ja isegi konkreetselt selle õiguslikke aspekte, on huvilisteks rohkem tehnilise kui näiteks juriidilise taustaga inimesi. Võib-olla üks olulisemaid sõnumeid sel alal ongi just, et e-valitsemist ei tohi eraldada valitsemisest kui sellisest, vaid tehnoloogiat tuleb näha toena – mitte alternatiivina.

3. e-identiteet

Oluliseks eelduseks e-teenustele on võimalus ennast elektroonilises maailmas identifitseerida. Üldiselt ei ole vaja kuigi palju erilisi seadusi e-riigi kohta. Pole isegi kasulik luua mitmeid spetsiifilisi seadusi. Parem on tagada, et olemasolevad seadused lubavad ka e-lahendusi. Aga küsimus, mida peab kindlasti reguleerima, on kuidas isikud saavad ennast elektrooniliselt identifitseerida.[10] „Tavalises" maailmas on ammu teada, kuidas seda teha: allkirja või vahel sõrmejäljega, isikliku kontakti abil, ette näidates fotoga isikut tõendavat dokumenti või mõnikord tunnistaja abiga. Kuidas aga elektrooniliselt seda kõike teha, kui puudub isiklik kontakt?

Kuigi jätkuvalt räägitakse peamiselt just e-allkirjadest või digiallkirjadest on tegelikult korrektsem laiemalt e-identiteedile läheneda. Sõna „allkiri" kipub meid mõtlema panema mingile „tavalise" allkirjaga sarnanevale teguviisile. Digitaalne identiteet on tegelikult midagi üsna teistsugust. Olulised on koodid või muud säärased võimalused ennast teistest eraldada ja tõestada, et just teatud isik on elektroonilise tehingu läbi viinud. Eestis peamiselt kasutusel olevast ID-kaardi ja interneti lahendustest veel moodsam on mobiil-ID, kasutades mobiiltelefoni tehnoloogiat ja täpsemalt SIM-kaarti identifitseerimiseks. Just nagu Eesti tegi „tiigrihüppe" 1990. aastatel ja läks ülejäänud maailmast ette, nii on tänapäeval mitmed Aafrika riigid need, kes liiguvad hoopis kiiremini kui rikkamad ja rohkem arenenud maad mobiilteenuste arengus, eriti oma mobiil-pangandusega.[11] Mobiil-ID on ka Eestis kasutusel, aga kuna Eestis on inimesed harjunud ID-kaardi kasutamisega, ei ole mobiil-ID nii levinud. Neil riikidel, kes jõuavad hiljem e-teenusteni, võib olla targem peamiselt mobiil-ID välja arendada.

Igal juhul on õiguslik raamistik oluline. Nimelt peab täpselt defineerima, millised meetodid enda tuvastamiseks on vastuvõetavad nendes eri olukordades, kus isiku allkirjal on õiguslik roll. Kuna elektroonilised allkirjad erinevad traditsioonilistest, peab seletama ka niisuguseid asju, mida tavaliste allkirjade suhtes võib eeldada, et on üldiselt teada. Näiteks on ELi seadusandluses seletatud, mis on allkirja andmise vahend.[12] Tavalise allkirja andmise vahend võib olla pastapliiats või sulepea, aga seda seadus ei defineeri, kuna igaüks teab, millega tuleb allkirja teha ja võib ise valida, millega seda teha ilma, et see muudaks õiguslikku tähendust. Digiallkirja suhtes on aga vaja ühtseid standardeid, et oleks kindel, et allkiri on piisavalt turvaline ja seeläbi võib olla juriidiliselt siduv. Väga võimalik, et juba lähitulevikus on elektrooniline allkiri niisama iseenesestmõistetav, aga hetkel peab seda veel kirjeldama. Ei tohi ka unustada, et nii e-maailmas kui ka „tavalises" maailmas, on allkirjadel eri olukordades väga erinev tähtsus. Kui kirjutada oma nimi

[10] L. Brazell (2004) *Electronic Signature Law and Regulation*, Sweet & Maxwell, London

[11] Näiteks kõige tuntum, M-pesa, **http://www.safaricom.co.ke/personal/m-pesa**

[12] Artikkel 2

sünnipäevakaardile või kinnisvara müügilepingule, on allkiri tegelikult sama, aga selle tähtsus ja seega ka selle juriidiline raamistik (kas ja kuidas peab selle ehtsust tõestama) on väga erinev. Analoogne tähtsuse diapasoon peab leiduma e-maailmas, kuna ka siin võib saata nii sünnipäevakaarte kui ka teha kinnisvara tehinguid. Tehnoloogia ja seadusandlus peavad ühiselt tagama olukorra, mis küll näeb teistmoodi välja, kui enne uute tehnoloogiate kasutamist (peamiselt selle poolest, et ei nõuta osapoolte füüsilist kohalolekut samas kohas), aga mille juriidiline kehtivus ja jõud on sama.

Eestis oleme nii harjunud elektrooniliste allkirjadega ID-kaardi abil, et see on juba paljudel täiesti tavaline tehing, mida pole vaja eriliselt kirjeldada ega seletada. Vähe on riike, kus on säärast palju levinud ja üldiselt kasutatavat e-allkirja. Selle puudumine takistab e-riigi tõhusat rakendamist. Pea igal olulisel tehingul on eelduseks, et on teada, kes on see isik, kes tehingu läbi viib.[13] Mitmes riigis on küll e-identiteete eri kontekstides, aga neid on mitmeid just teatud teenuse jaoks loodud. Eesti digiallkirjal, nagu ka suuremal osal nendest, mis on mujal kasutuses, on nn võtmed, era- ja avalik võti, *Private/Public Key Infrastructure* (PKI). Allkirjad on kontrollitud ja kindlaks tehtud sertifikaatide kaudu, mille eest vastutab eriline organisatsioon, sertifitseerimiskeskus.[14] Eestis ning ka mitmes teises riigis on see erafirma, mis on saanud riigi ülesande teatud normide kohaselt tagada elektrooniliste allkirjade turvalisust.[15] Kuigi mitmel riigil puudub Eesti mõistes turvaline elektrooniline allkiri, on teatud globaalset harmoniseerimist alustatud, kuna soov ju on, et edaspidi oleksid elektroonilised allkirjad, samal viisil kui tavalised allkirjad, kasutatavad rahvusvahelistes tehingutes ja terves maailmas. Selleks on vaja ühtseid standardeid. Neid loob näiteks ÜRO kaubandusalase õiguse komisjon *United Nations Commission on International Trade Law* (UNCITRAL) mudelseadustes *Model Law on Electronic Signatures*[16] *ning Model Law on Electronic Commerce* aastast 1996[17], mille alusel tuleks e-kaubanduses e-allkirju aktsepteerida.[18] Need rahvusvahelised dokumendid tõdevad, et kuigi e-allkirjade suhtes on vaja seadusandlust, on selle sisu tegelikult kaunis lihtne: elektroonilisel allkirjal peab olema sama jõud kui tavalisel allkirjal ja selle jõu annab seadus.[19] Allkirja vorm ei ole oluline, niikaua kui see on piisavalt turvaline, s.t et seda ei saa moonutada ning et see ei oleks kuidagi rikutud näiteks tehnilise vea tõttu.[20] Turvalise allkirja andmise vahendid on olulised, aga kuidas need täpselt välja näevad, ei peaks olema seaduses üksikasjalikult kirjas, kuna detailiseeritud seadus võib peatselt muutuda ebaaktuaalseks. Olgu lisatud, et kui allkiri on turvaline, ei ole ju selle andmise täpse vahendi valik olulisem kui see, millise sulepeaga allkirja kirjutab.

[13] OECD (2011) *Modernising Public Administration: The Case of e-Government in the Palestinian Authority*, OECD, Paris lk. 14.

[14] **https://www.sk.ee/** Sertifitseermisteenused peavad olema lubatud ELis, Artikkel 3 direktiiv 1999/93/EÜ.

[15] M. Wang (2006) "The Impact of Information Technology Development on the Legal Concept – A Particular Examination on the Legal concept of 'Signatures'" *International Journal of Law and Information Technology* Vol. 15, No. 3 (253–274): lk. 254.

[16] **http://www.uncitral.org/uncitral/uncitral_texts/electronic_commerce/2001Model_signatures.html**

[17] **http://www.uncitral.org/uncitral/en/uncitral_texts/electronic_commerce/1996Model.html**

[18] B. H. Malkawi (2007) "E-Commerce in Light of International Trade Agreements: The WTO and the United States-Jordan Trade Agreement": *The International Journal of Law and Information Technology* Vol. 15, No. 2 (153–169): lk .163.

[19] Wang (2006) lk. 255–263.

[20] Kohtud on säärast ohtu esile toonud argumendina elektrooniliste allkirjade vastu. Wang (2006) lk. 259 nimetab kohtuasju Saksamaalt.

4. e-riigi õiguslikud alused

4.1 Üldine õiguslik raamistik

Õigusel on kaks erinevat funktsiooni, mis on olulised e-riigi jaoks: reguleeriv ja võimaldav funktsioon. Reguleerivas rollis määrab õigussüsteem, mida ja kuidas tohib teha; keelab teatud asju ja loob reegleid eri olukordade jaoks. Võimaldavas rollis aitab aga õigussüsteem luua eeldusi millegi loomiseks, kasutamiseks või muutmiseks, näiteks e-riigiga seoses, et uued tehnoloogiad leiavad rakenduse. Võimaldavas rollis aitab õigus luua e-riiki, olles vahend, mille abil täide viiakse poliitilised otsused. Reguleerivas rollis on sageli olukord selline, et e-riik ei toogi kaasa väga suuri muudatusi.

e-riiki luues peaks juristide esimene küsimus olema, kas olemasolev õiguslik raamistik lubab üle minna e-teenustele või on vaja seadusi muuta. Võib-olla on üllatav – kuna tundub, et teema on uus ja kindlasti nõuab palju tööd – et tavaliselt ei olegi vaja muuta eriti mitmeid seadusi või luua uusi, eeldusel, et tehtavad muudatused on asjakohased. Nimelt on isegi parem mitte luua palju spetsiaalseid e-riigi seadusi, kuna siis on oht, et tekitatakse paralleelstruktuure selle asemel, et kasutada ära e-riigi võimalusi õigus- ning haldussüsteemi lihtsustada ja muuta efektiivsemaks. Tuleb selgitada, et kui seadus räägib dokumendist, siis see võib olla ka elektrooniline, et kus on juttu allkirjast, sinna sobib ka elektrooniline allkiri. Kui see on selge, ei pea iga seadust muutma, vaid neid loetakse lihtsalt nii, et need sobivad ka moodsa tehnoloogiaga. Samas on tõlgendamisel ja seaduste sobitamisel uuele olukorrale siiski kuskil ka piir olemas, näiteks kui olukord on väga erinev sellest, mille jaoks seadus kirjutati.

Tehnoloogia ja õiguse puutepunktide juures kerkib alati esile küsimus, mis peaks tulema enne: kas tehnoloogia või seadused. See on peaaegu niisama raske, kui tuntud kana või muna küsimus. Ühest küljest muidugi ei saa seadustega reguleerida tehnoloogiat, enne kui see on piisavalt arenenud, et oleks teada, mida reguleerida. Teisest küljest, kui areng on juba jõudnud teatud tasemele, on väga raske luua reegleid.

Internet on hea näide sellest. See arenes nii kiiresti, et seadusandja ei jõudnud midagi ette võtta, enne kui areng oli juba loonud olukorra, mida on väga raske reguleerida, kuna inimestel on teatud ootused. On küll hea, et internetis on suur vabadus, et ei piirata sõnavabadust ega õigust koguda informatsiooni. Regulatsioon on siiski midagi enamat, kui ainult keelud ja piirangud – see aitab kaasa luua kindla keskkonna tarbijatele ja ettevõtetele ning vältida õiguste rikkumist, nagu näiteks õigust privaatsusele või vägivalla õhutamist. Sellest vaatevinklist ei ole enam üksnes positiivne, et internet on suurel määral regulatsioonivaba ala.

Vastus küsimusele, mis peaks enne tulema, jääb ebamääraseks. Tehnoloogia ja regulatsioon peaksid arenema käsikäes, mida aga tegelikkuses on raske saavutada. Tavaliselt juhtub hoopis nii, et seadusandja üritab sobitada uusi tehnoloogiaid olemasolevate seaduste ja regulatsioonidega. Teatud määral ei ole selles midagi ebatavalist – seadusi on ju alati rakendatud uutele olukordadele. Mõnedes riikides on isegi saja-aastaseid või veel vanemaid seadusi jõus ja seaduste tõlgendamine on oluline osa juristi tööst. Kui aga tegelikkus on väga erinev sellest, mille jaoks seadus loodi, võib saabuda olukord, kus tõlgendamisega on raske saavutada õiguskindlust.[21] Oht võib olla kas selles, et midagi jääb reguleerimata, milleks tegelikult oleks vaja reegleid (näiteks vastutuse küsimus ohtliku tegevuse eest) või hoopis selles, et piiratakse iseenesest positiivset ja kasulikku tegevust „vale" regulatsiooniga.

[21] R. Brownsword & M. Goodwin (2012) *Law and the Technologies of the Twenty-First Century*, Cambridge University Press, Cambridge (2012) lk. 19–21.

e-riigi suhtes tähendab siin kirjeldatud olukord seda, et selle õiguslikud aspektid peavad olema osa arengust algusest peale.[22] Nagu juba mainitud, kuna edukas e-valitsus on integreeruv osa riigi valitsemisest, pole vaja palju uusi, erilisi seadusi. Võib hoopis olla ohtlik luua niisuguseid seadusi, kuna siis võib juhtuda, et luuakse paralleelne valitsemissüsteem. Aga see ei tähenda seda, et ei oleks vaja teha tööd seadusandluse kallal. Väga oluline on kindlaks teha, et e-riigi lahendused ei ole vastuolus seadustega. Tehniliselt ei tuleks arendada midagi, mida ei saa kasutada, kuna seadus seda ei luba. Näiteid nende sobimatusest ei ole raske leida. Kui näiteks kinnisvaratehingute suhtes seaduses nõutakse templit ja kui ei ole olemas e-templeid (mida mõnes riigis on, näiteks Eestis), siis ei ole võimalik ilma seaduse muudatusteta teha juriidiliselt korrektseid kinnisvaratehinguid elektrooniliselt, vaatamata sellele, et e-allkirjad ja e-dokumendid on olemas. Teine näide on, et kui menetlusseadustik ei tunnusta elektroonilisi tõendeid, siis on mitmed elektroonilised tehingud ohus.

Seadused, mis vajavad läbivaatamist, on näiteks haldusseadus, halduse- ning karistusmenetluse seadused, karistusseadus, andmekaitseseadus, ministeeriumeid ja teisi avalikke organeid reguleerivad seadused või muud õigusaktid, kommunikatsiooni seadus, konkurentsi seadus, intellektuaalomandi seadus jne. Tundub ehk palju, aga loodetavasti ja tõenäoliselt ei ole palju muudatusi vaja, pigem ainult läbivaatamist selle pilguga, et kui me hoopis teeme asju elektrooniliselt, kas siis ikka seadus sobib. Seadused ei peaks olema üksikasjalikud tehnoloogia suhtes, kuna nad siis aeguvad liiga kiiresti. Lisaks õigusaktidele ja tehingutele nende alusel mõjutab e-riik mitmeid organisatoorseid struktuure, nii et ka neid peab hoolikalt analüüsima, et otsustada, kas ja kuidas muudatusi vaja on. Kogemused eri riikidest näitavad, et e-riigi edule on oluline, et on kindel organisatoorne vastutus valitsuses selle läbiviimise eest. e-riik on ju suurelt osalt just interaktiivsusele ja koostegutsemisvõimele rajatud, aga et seda saavutada, peab olema keegi, kes vastutab standardite eest, mille abil säärast kooskõlastamist eri ametite või eri registrite vahel saab teha. Peab olema keegi, kelle „sõna kuulatakse" kõikides ministeeriumides. Sellepärast ei ole soovitav, et peamine vastutus e-riigi läbiviimise eest on ministeeriumil, kuna ministeeriumid on ju teineteisega tavaliselt paralleelsed ja mitte hierarhilised ning võib tekkida probleeme, kui üks ministeerium teisele ette kirjutab, kuidas ta peab oma tööd tegema. Selletõttu on parem, kui e-riigi koordineerimine on kas eraldi loodud ameti kätes või riigikantseleis või sellele sarnases asutuses.[23]

4.2 Andmekaitse

Eesti e-riigi üks olulisi omadusi, mis äratab tähelepanu maailmas, on X-tee[24] või andmevahetuskiht. See loob integreeritud andmebaasid, mida saab kätte ühest portaalist[25], kasutades ühte identifitseerimisviisi (ID-kaart või mobiil-ID). Väga suure hulga teenuseid, nii avalikke kui ka teatud erateenuseid, saab samast kohast elektrooniliselt kätte. Siia kuuluvad rahvastiku või liiklusregistri teenused, eri lubade taotlused riigi või kohaliku omavalitsuse poolt, haigekassa teenused ja väga palju muud. Kindlasti tuleb säärase andmekogu juures pöörata tähelepanu andmekaitsele.

[22] *Noting that e-governance is about democratic governance and not about purely technical issues, and convinced therefore that the full potential of e-governance will be harnessed only if ICTs are introduced alongside changes in the structures, processes and ways that the work of public authorities is organised*, Preamble, Council of Europe Recommendation *Rec*(2004)15, *op. cit.*

[23] Näiteid leiab näiteks Palestiinast – OECD (2011) *Modernising Public Administration: The Case of e-Government in the Palestinian Authority*, OECD, Paris eriti lk. 12 - või Sri Lankalt, N. K. Hanna (2008) *Transforming Government and Empowering Communities. The Sri Lankan experience with e-development.* The World Bank, Washington D.C. lk. 9–10 ja peatükk 2.

[24] **https://www.ria.ee/x-tee/**

[25] **https://www.eesti.ee**

Andmekaitse ei ole iseenesest seotud moodsa tehnoloogia või e-riigiga, aga selle tähtsus on kindlasti tõusnud tehnoloogia tõttu. Maailma esimene andmekaitseseadus võeti vastu 1980. aastatel Rootsis ja sellele järgnesid varsti mitmed seadused eri riikides – sel ajal, kui hakati kasutama arvutipõhist andmetöötlust. Tehnika näitas andmekaitse olulisust, kuna oli võimalik väga suurel hulgal andmeid töödelda, et neist mingit kasulikku informatsiooni kätte saada. Samas on andmekaitse olemus siiski seotud andmete sisu ja mitte vormiga. Tehnoloogia abil võib suurest hulgast üksikasjalikest andmetest mõndagi järeldada, kuna saab liita eri andmeid nii, et iseenesest vähetähtsad andmed muutuvad oluliseks. Saab ka koguda ja levitada andmeid üle terve maailma.

Andmekaitse on juriidiliselt osa privaatsusest, mis on inimõigusena kaitstud nii riikide põhiseadustes kui ka rahvusvahelistes konventsioonides. Seega olid andmekaitse põhimõtted olemas juba enne, kui tuli spetsiifilisi seadusi selle kohta, ja on seda nendes riikides, kus jätkuvalt ei ole andmekaitse seadusi. Seos privaatsusega viitab sellele, et mitte ükskõik mis andmed ei ole kaitstud, vaid kaitse hõlmab neid andmeid, mis on privaatsuse suhtes olulised: teiste sõnadega eri isikuandmeid, aga eriti sääraseid isikuandmeid, mille levik kuidagi võib negatiivselt mõjutada inimese eraelu. Ühiskonnas, kus inimesed elavad koos, ei ole täielik privaatsus võimalik. Just nagu e-riigi suhtes üldiselt on tähtis analüüsida, kuidas e-riik sobib kokku „tavalise" riigiga, peab ka andmekaitse suhtes otsustama, kuidas elektroonilises maailmas saab andmeid niisama palju kaitsta kui „päris" maailmas. Ei ole ebatavaline, et katsetes luua turvalist *on-line* ühiskonda tehakse rohkem piiranguid kui *off-line*. Kui ma jalutan sõbraga tänaval ja söön jäätist, on igal möödaminejal võimalik minu kohta infot saada, nagu näiteks, mis mul seljas on, missugust jäätist ma söön, kellega ma räägin, kuidas ma välja näen ja ehk ka, mida ma räägin. Kui ma ei taha, et seda kõike minu kohta teada saadakse, pean ma muutma oma käitumist, kuna ei saa nõuda, et inimesed ei tohi vaadata, mis avalikus ruumis toimub. Samas on mul õigustatud ootus, et minu magamistoas – üürikorteris või hotellis – või riietusruumis ei ole kaameraid ega möödaminejatel vaba vaadet. Samu põhimõtteid peab rakendama elektroonilises keskkonnas. Siin tuleb aga silmas pidada, et tehnoloogia (nagu näiteks nägude äratundmistehnoloogia, nn *face recognition*, mida kasutab näiteks Facebook) võib lasta rohkem teada saada tänaval jalutavast inimesest, kui ainult niisama vaadates. Tuleb analüüsida, kas säärane teadmine võib isikut ja tema privaatsust kuidagi riivata ja, kui see nii on, kaaluda, kas seda saab takistada.

e-riigi jaoks on andmekaitse oluline mitte ainult sellepärast, et teema on üldiselt moodsa tehnoloogiaga seoses tähtis, vaid eriti selleks, et tekitada usaldust e-riigi vastu.[26] Esimene oluline inimõiguste dokument, mis nimetab otseselt andmekaitset, on kaunis värske, nimelt Euroopa Liidu põhiõiguste harta, mis kuulutati välja 2000. aastal ja tehti õiguslikult siduvaks ning osaks ELi lepingutest Lissaboni lepinguga, mis jõustus 2009. aastal. Hartas on andmekaitse välja toodud artiklis 8. Ka üldine privaatsuse kaitse on olemas, artikkel 7. Varem ja ka mujal kui ELis on andmekaitset toetatud ainult privaatsuse artiklite kaudu, mis tähendab, et kaitse on mõnda aega olemas olnud ja teatud praktika on juba kujunenud eri riikides ja rahvusvaheliselt. ELi põhiõiguste harta artikkel 8 annab õiguse saada ligipääsu ning ka parandada infot iseenda kohta. Sellele lisaks on seal sätestatud , et peab leiduma sõltumatu amet, mis tegeleb andmekaitse järelevalvega (nagu on sätestatud ka ELi direktiivis andmekaitse kohta).[27]

[26] ELi andmekaitse reeglid on ülevaatamisel. Hetkel [aprillis 2015] on veel jõus Euroopa Parlamendi ja Nõukogu Direktiiv 95/46/EÜ, 24. oktoober 1995, üksikisikute kaitse kohta isikuandmete töötlemisel ja selliste andmete vaba liikumise kohta. Ülevaatamise eesmärgiks on reeglid teha moodsa IKT-ga paremini sobivaks ning ka tagada, et edaspidi ei oleks nii suuri erinevusi riikide vahel, kui see mis on praegu välja kujunenud. Plaanis on luua määrus direktiivi asemel, kuna määrus on otseselt rakendatav igas liikmesriigis, ilma et seda siseriiklikku seadusesse üle viidaks. **http://ec.europa.eu/justice/newsroom/data-protection/news/120125_en.htm**

[27] K. Nyman-Metcalf (2014:2) "The Future of Universality of Rights": T. Kerikmäe (toim.) *Protecting Human Rights in the EU*, Springer, Heidelberg (21–35): lk. 28–30.

Andmekaitse kehtib isikuandmete suhtes. Need on andmed, mis sisaldavad igasugust teavet tuvastatud või tuvastatava füüsiliste isikute kohta. Tuvastatav isik on isik, keda saab otseselt või kaudselt tuvastada, eelkõige isikukoodi põhjal või ühe või mitme tema füüsilisele, füsioloogilisele, vaimsele, majanduslikule, kultuurilisele või sotsiaalsele identsusele omase joone põhjal.[28] Andmed võivad olla rohkem või vähem tundlikud, aga kõik andmed tuvastatud isikute kohta on seaduse mõistes isikuandmed ja neid tuleb töödelda ettenähtud korras. Direktiivi ja sellele põhinevate või muude sarnaste andmekaitse seaduste eesmärk on eelkõige tagada rahuldav kord andmete töötlemiseks – mitte selleks takistusi teha. Andmed on olulised ühiskonnale ja neid tuleb käsitleda nii, et nende korrektsus on tagatud ning ei esine mittevajalikku või kahjustavat kasutust.

Andmekaitse on seotud teabe ligipääsuga, kuigi neid küsimusi reguleeritakse tavaliselt eri seadustega. Andmekaitse on tähtis selleks, et vähendada inimeste hirmu e-valitsemise ees. Näiteks luues koostegutsemisvõimet – andmevahetust – peab pöörama tähelepanu andmekaitsele ja seda tegema selgelt ja nähtavalt, kuna inimestel on tihti kartusi andmete turvalisuse suhtes, kui need muutuvad abstraktsemaks tehnoloogia läbi. e-riigisse suhtumisele on ka teabe ligipääs väga tähtis, kuna sellega seoses saab näidata, kuidas tehnoloogia saab olla otseselt kasulik ja aidata inimesi saada ligipääsu andmetele viisil ja suurusjärgus, mis enne IKT kasutamist ei olnud realistlik.

Nii andmekaitse kui ka teabe ligipääsu juures peaks see alati olema andmete sisu ja mitte vorm, mis otsustab, kas andmeid kaitstakse ja kuidas – kas pääseb neile ligi või mitte. See, millise tehnoloogiaga teatud andmeid kätte saab, ei peaks olema olulisem, kui see, mis värvi paberil midagi kirjutatud on! See muidugi ei ole fakt, mille alusel kõlbab andmete olulisust otsustada. Samas on tegelikkuses nii, et tehnoloogia pakub igasuguseid võimalusi praktiliselt teistmoodi talitada.[29] IKT maailmas on igasugune rämpspost hoopis suuremaks probleemiks kui tavalise posti puhul. Edasi katsutakse kätte saada infot, mida saab kuritarvitada.[30] See kuulub nii tarbijakaitse teema kui ka privaatsuse ja andmekaitse teema juurde.[31]

Lisaks sellele, et tehnoloogia on loonud uusi fakte (uut sorti infot, uusi olukordi selle kättesaamiseks), komplitseerib andmekaitset, kuidas suhtutakse uutesse tehnoloogiariskidesse. Paljud inimesed on esiteks kõhkvel igasuguste uudsuste suhtes ja eriti ehk sellepärast, et elektrooniline info tundub teistsugune ja ebamäärasem kui miski paberile kirjutatu. Sääraste arvamuste ja kartustega arvestamine ei ole mitte ainult sõbralik teene kodanikele, vaid ka oluline, kui tahab, et e-riik areneks edukaks. Kui inimesed ei kasuta teenuseid, ei ole neist ju kasu. Kui kardetakse identiteedi vargust või andmekaitse puudulikkust, ei taheta vajalikku infot anda.[32] Seda ei saa ignoreerida, ka mitte juhul, kui tegelikult ei ole vaja midagi karta.

[28] Artikkel 2, Direktiiv 95/46/EÜ. Mitmed andmekaitse seadused, eelkõige ELis aga ka mujal, kasutavad väga sarnast terminoloogiat.

[29] G. Gonzales Fuster, S. Gutwirth & P. de Hert (2010) "From Unsolicited Communications to Unsolicited Adjustments": G. Gutwirth,Y. Poullet & P. de Hert (toim.) *Data Protection in a Profiled World*, Springer, Dordrecht/London (105–117): lk. 107–109.

[30] Näited: Direktiiv 2000/31/EÜ infoühiskonna teenuste teatavate õiguslike aspektide, eriti elektroonilise kaubanduse kohta siseturul (direktiiv elektroonilise kaubanduse kohta); Direktiiv 2002/58/EÜ, milles käsitletakse isikuandmete töötlemist ja eraelu puutumatuse kaitset elektroonilise side sektoris (eraelu puutumatust ja elektroonilist sidet käsitlev direktiiv).

[31] Nyman-Metcalf (2014:2) lk. 30–31.

[32] **http://www.bbc.com/news/technology-18866347**

4.3 Identiteedivarguse tõkestamine

Hiljuti on meedia kajastanud mitmeid kõrgel tasemel aset leidnud isiklike andmete vargusi, peamiselt eraettevõtete andmebaasidest. Siin peab arvestama, et eraettevõtted kipuvad maha salgama sääraseid vargusi, kuna see on nende mainele halb. Nii võib olla näiteks pankadega ja muude finantsettevõtetega, kes parema meelega hüvitavad kliente vaikselt kui avalikustavad teavet nende vastu edukalt toime pandud rünnakute kohta. Kuna pangad ja muud firmad kogu aeg mõtlevad välja uusi e-lahendusi, ei taheta, et inimesed oleks liiga ettevaatlikud või kõhklevad sääraste uuenduste suhtes – milleni info olemasolevatest probleemidest usutavasti viiks. Finantssektori regulatsioon nõuab, et ettevõtted avalikustaks ohte, aga raske on seda kontrollida, kui firmad teadlikult peidavad infot.[33]

Identiteedivargust esineb küll terves maailmas, aga see on kõige tavalisem nendes riikides, kus puudub ühtne identifitseerimissüsteem, ID-numbri ja/või dokumendi näol. Sellest järeldub, et e-riik või elektroonilised andmebaasid ning ID-kaardid ei too kaasa suuremaid ohte selles valdkonnas, vaid hoopis vastupidi. Teatud riikides, näiteks USA-s või Ühendkuningriigis, leidub ideoloogilist vastupanu ID-kaartidele, kuigi nendes riikides on rohkem probleeme pettuste ja identiteedivargustega kui mujal. Säärane vastupanu, mille taustaks on pigem traditsioonid ja ideoloogia, võib tähendada, et arengut edukaks e-riigiks ei saa läbi viia. Selle mõtteviisi vastu töötamine on raske, kuna see vastupanu ei põhine mingis reaalses probleemis, mida saaks õiguse ja/või tehnoloogia abil lahendada.

Anandarajan, D'Ovidio ja Jenkins, kes uurivad USA seadusi andmevarguste kohta võrreldes eri osariike, toonitavad, et tehnoloogia teeb säärased vargused raskemaks. Tehnoloogia teeb kurjategijal keerulisemaks jõuda soovitud tulemusteni.[34] Siia kuulvad tulemüürid (*firewalls*), mis takistavad elektrooniliste andmete kasutamist, mitmesugused elektroonilised filtrid, illegaalset kopeerimist raskendav tehnoloogia jms. Osa säärastest tõketest kaitsevad nende uute riskide vastu, mida tehnoloogia ise on loonud. Aga on ka võimalik rakendada tehnoloogiat selleks, et teha toimingud elektroonilises maailmas hoopis turvalisemaks, kui nad on „päris" maailmas. Üks säärane tehnoloogia on, et toimingud jätavad „jalajälje" andmebaasis. Kui keegi on vaadanud andmeid, siis on näha, et seda on tehtud ning millal ja kelle (või mis ametikoha) poolt. See raskendab oluliselt näiteks andmete kuritarvitamist või hooletust ametnike poolt ja on midagi, mis aitab tõsta inimeste usaldust elektroonilistesse andmebaasidesse.

Kui uuritakse, miks andmed on sattunud valedesse kätesse, leitakse tihti „mitte-elektrooniline" seletus, s.t et probleem ei ole tehnoloogias, vaid selles, kuidas seda on kasutatud. Seletus võib olla kas või nii lihtne, et keegi jättis ukse lahti ruumi, kus oli avatud tundlike andmetega arvuti. Või kaotas ta andmetega mälupulga või disketi.[35] Tehnoloogia võib hoopis olla kasuks, näiteks sel näol, et annab märku, kui on toimunud mingi väärkasutus. Igal juhul peab andmekaitse aspekt kuuluma elektrooniliste süsteemide hindamise juurde, nii selles suhtes, kuidas süsteem saab tagada paremat andmekaitset kui ka selles suhtes, milliseid võimalikke ohte võib esile tulla ja kuidas nende vastu võidelda tõhusalt ja ühtlasi proportsionaalselt.[36]

[33] M. Anandarajan, R. D'Ovidio & A. Jenkins (2013) "Safeguarding consumers against identity-related fraud: examining data breach notification legislation through the lens of routine activities theory": *International Data Privacy Law* 2013 Vol. 3, No. 1 (51-60): lk. 53.

[34] *Ibid.* lk. 53.

[35] Näiteid **http://ico.org.uk/what_we_cover/handling_complaints**

[36] Näide niisugusest uuringust on "Opinion of the European Data Protection Supervisor on the Proposals for a Regulation establishing an Entry/Exit System (EES) and a Regulation establishing a Registered Traveller Programme (RTP)" 18 July 2013. **https://secure.edps.europa.eu/EDPSWEB/webdav/site/mySite/shared/Documents/Consultation/Opinions/2013/13-07-18_Smart_borders_EN.pdf**

5. e-demokraatia

Üks üldiselt tuntumaid Eesti e-riigi komponente on e-valimised. Võib-olla on neid parem nimetada internetvalimisteks, et neid eraldada elektrooniliste abinõude kasutamisest mitmel pool valimistel valimislokaalides. Eestis saab interneti teel hääletada juba alates aastast 2005, kohalikes, riigikogu ning Euroopa Parlamendi valimistes.[37] Riigi tasemel mujal internetvalimisi ei ole, kuid kohalikel valimistel nii Norras kui Šveitsis on katsetatud internetvalimisi.[38]

Kui Eesti alustas e-hääletamistega, uuris Riigikohtu põhiseaduslikkuse järelevalve komisjon selle vastavust põhiseadusega.[39] President Rüütel oli teinud taotluse tunnistada "Kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse muutmise seadus" põhiseadusega vastuolus olevaks, mis ei pidanud olema tema isikliku arvamuse põhjal – nagu ta oleks olnud e-hääletamise vastu – vaid oli põhjustatud ühest Eesti Vabariigi presidendi olulisest ülesandest põhiseaduslikkuse järelevalvet võimaldada. Eriti oli küsimus selles, et e-hääletamisega saab inimene hääletada mitu korda. Muidugi loetakse ainult ühte häält, aga teatud juhtudel saab oma arvamust muuta, mida ju valimispäeval hääletades ei saa. Samas esineb Eestis ja väga mitmes muus riigis (näiteks ka Rootsis) eelhääletamine ja mitmes riigis ka posti teel hääletamine. Ka säärase hääletamise juures on võimalik uuesti hääletades muuta häält, nii et see aspekt internethääletamise juures ei ole midagi erakordset. Riigikohus leidis, et Eesti e-hääletamine oli kooskõlas põhiseadusega ja selle olulise põhimõttega, et igal inimesel on üks hääl.[40]

Kuigi Eestis on e-hääletamine olnud edukas[41] ja sellega ei ole olnud probleeme ega kahtlusi, et seda oleks manipuleeritud, on sellele siiski teatud vastupanu. Suurelt osalt on see poliitiliselt tingitud, kuna selle vastupanu taga on peamiselt Keskerakond[42], mille valijad kasutavad e-hääletamist vähem, mis on tingitud Keskerakonna valijaskonna vanusest ja rahvusest. Keskerakond on esitanud Euroopa Inimõiguste kohtusse kaebuse 2011. aasta riigikogu e-hääletamise kohta.[43] Keskerakonna kampaania e-hääletamise vastu ei ole eriti tehnoloogiat puudutanud. See polegi tähtis, kas kampaania on korrektselt tehnoloogiast aru saanud ja seda kirjeldanud või mitte. Pigem kasutatakse uut ja teatud gruppides veel tundmatut tehnoloogiat hirmutamiseks. Peab arvestama sellega, et inimeste arusaamine tehnoloogiast on väga erinev, sõltuvalt nende vanusest, haridusest ja üldisest tehnoloogia tuntavusest. e-riigist peab rääkima selles keeles, mis sobib kuulajale. Huvitava märkusena võib siin mainida, et 2015. aasta riigikogu valimistel tuli mitmed traditsioonilisel kujul antud hääled ümber lugeda, kuna oli eri arvamusi kehtetuks tehtud sedelite suhtes jms. e-häältega aga mingeid probleeme ei olnud.

e-demokraatia on aga midagi enamat, kui e-hääletamine. See sisaldab ka eri võimalusi kasutada IKT-d poliitilistel eesmärkidel: et poliitilised sõnumid jõuaksid valijateni ja neid mõjutada

[37] **http://www.vvk.ee/valijale/e-haaletamine/yld/e-haaletamise-uldkirjeldus/**

[38] Ü. Madise & P. Vinkel (2014) „Internet Voting in Estonia: From Constitutional Debate to Evaluation of Experience over Six Elections": T. Kerikmäe (toim.) *Regulating e-Technologies in the European Union*, Springer lk.53–72.

[39] Kohtuasi 3-4-1-13-05 1. septembril 2005. aastal. **http://www.riigikohus.ee/?id=11&tekst=RK/3-4-1-13-05**

[40] *Ibid.*

[41] OSCE *Estonia Parliamentary Elections 6 March 2011 OSCE/ODHIR Needs Assessment Mission Report*, 10–13 January 2011, Warsaw 27 January 2011, **http://www.osce.org/odihr/elections/estonia/75216**, lk. 6.

[42] Näide http://www.postimees.ee/1264298/keskerakond-e-haaletus-ei-vasta-pohiseadusele (9.06.2013). On isegi loodud organisatsioon e-valimiste vastu propageerimiseks (MTÜ Ausad Valimised). Seda organisatsiooni karistati rahatrahviga valimisreklaami seaduse vastaste tegude eest 2013. aastal. (**http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/mtu-le-ausad-valimised-trahvi-maaramine-jaab-jousse.d?id=67583548**)

[43] **http://news.err.ee/v/politics/4ee0c8a2-b9c2-4d28-8ae4-061e7d9386a4**. Ei ole hetkel teada, kas kohus võtab kaebuse menetlusse, aga võib arvata, et protseduuri põhjustel seda ei tehta.

saaksid, aga ka kodanike poolt, selleks et mõjutada poliitilist protsessi. Näiteks on Euroopa Liit loonud võimaluse rahva algatuste jaoks, mida oleks enam-vähem võimatu teha ilma moodsa tehnoloogiata, kuna peab koguma terve miljoni allkirju vähemalt seitsmest riigist.

Üle maailma võime leida igasuguseid näiteid, kuidas IKT-d rakendada demokraatia heaks. Indias on loodud moodne veebileht valitsuse info jaoks, Open Government 2.0[44]; Lõuna-Aafrikas saab parlamendi tööd otseselt monitoorida[45]; USAs saab Twitteri või sarnaste tehnoloogiate abil küsitleda valitud isikuid.[46] See on ainult näputäis rakendusi, mida Maailmapank on esile toonud kui häid näiteid demokraatlikust kaasamisest elektroonilisel teel.[47]

Sotsiaalteadlased alustasid küll moodsa IKT uurimist juba kaunis kaua tagasi, aga varemalt, kui tehnoloogiaid kuigi palju veel ei kasutatud, ei saanud palju muud teha, kui spekuleerida ja oletada. 2000.aastate algul alustati teoreetiliste katsetega , et aru saada IKT ja sotsiaalsete struktuuride vahekorrast, mis võib olla kaunis keeruline. Gil-Garcia väidab, et esiteks olid säärased uuringud kaunis ühekülgsed, arutledes, kas see oli tehnika, mis mõjutas struktuure ja organisatsioone, või oli see vastupidi. IKT mõjutab organisatsioone aga kuidas organisatsioonid valivad tehnoloogiat on ka oluline.[48] Õigusteadlased olid teemaga vähem tegevad kui teised sotsiaalteadlased ja jätkuvalt on just e-valitsemise kohta kaunis vähe juriidilisi uuringuid – enam on uuritud näiteks tarbijakaitset e-kaubanduse juures.[49]

6. IKT õiguslik raamistik

6.1. IKT seadus

Iseenesestmõistetavalt peab olema internetile ligipääs, enne kui saab kasutada e-riigi teenuseid. Kui riigis internet arvutite kaudu ei ole levinud, tuleb uurida, kas ehk saab hoopis mobiiltelefonidele üles ehitada e-riigi teenuseid. Nagu varem mainitud, on Eestis tänapäeval võimalik kasutada nii mobiil-ID-d kui ID-kaarti ja arvutit. Kuna inimesed on harjunud ID-kaardiga, on palju neid, kes ei kasuta mobiil-ID-d, kuigi see on moodsam ja teatud määral lihtsam variant (ei nõua ekstra seadmeid). Olgu igaühe enda valik, kuidas teenuseid kasutada. Kui aga paljudel inimestel puuduvad võimalused saada reaalset ligipääsu, siis ei saa ka e-riiki korralikult rajada. Sellepärast on õige tehnoloogia valik äärmiselt tähtis.

Juriidiliselt on internetile ligipääsetavuse küsimused väga huvitavad, kuna antakse väga oluline roll erafirmadele. Suuremas osas maailma riikides on enamik interneti teenuse pakkujaid erafirmad. Õigussüsteem peab tagama tõhusa viisi, kuidas sääraste erafirmade vastutust korra-

[44] **www.data.gov.in**

[45] **www.pa.org.za**

[46] **www.askthem.io**

[47] **asksocial@worldbank.org** 22 February 2014 Newsletter

[48] R. Gil-Garcia (2005). *Enacting State Websites: A Mixed Method Study Exploring E-Government Success in Multiorganizational Setting*. Proceedings of the 39th Hawaii International Conference on System Sciences – 2006 **http://www.ctg.albany.edu/publications/journals/hicss_2006_enacting/hicss_2006_enacting.pdf** lk. 2, tsiteerides näiteks S.S. Dawes & T.A. Pardo (2002) "Building Collaborative Digital Government Systems. Systematic Constraints and Effective Practices": W. J. McIver & A. K. Elmagarmid (toim.) *Advances in Digital Government. Technology, Human Factors, and Policy* lk. 259–273, Kluwer Academic Publishers, Norwell, MA ning G. Garson (2003) *Public Information Technology: Policy and Management Issues*, Idea Group Publishing, Harrisburg, PA.

[49] K. C. Laudon & C. Guercio Traver (2013) *E-commerce: Business, Technology, Society*, Pearson, Boston, Mass; G. Spindler & F. Börner (toim.) (2010) *E-commerce Law in Europe and the USA*, Springer; J. Dickie (2005) *Producers and Consumers in EU e-commerce Law*, Hart, Oxford/Portland, Oregon; S, Edwards (toim.) (2005) *The New Legal Framework for e-commerce in Europe*, Hart, Oxford/Portland, Oregon on näited.

likult reguleerida. Niisugust vastutust kujundatakse IKT õiguse alusel, mis sisaldab nii seadusandlust kui ka muid instrumente nagu näiteks litsentsid, mis on väga olulised selleks, et välja selgitada täpsemalt iga firma vastutus. Õiguslik lahendus on sarnane sellele, mida kasutatakse muudel aladel, kus samuti erafirmad pakuvad ühiskonnale olulisi teenuseid, täites sellega teatud määral riigi ülesandeid. Siia kuulub kommunikatsioonile[50] lisaks näiteks ka energeetika, gaas, transport jms.[51] Üks oluline reegel on universaalteenuste pakkumise kohustus, mis tähendab, et teatud teenused peavad olema mõistlikel tingimustel kättesaadavad kõikidele, ka geograafilistes alades või gruppidele, kellele ei ole kommertsiaalselt huvitav neid teenuseid pakkuda. Firmad peavad seda siiski tegema, kas kasutades osa enda muudelt teenustelt saadud kasumit, litsentsis määratud viisil või sel kombel, et kõik firmad maksavad universaalteenuste fondi, millest need, kes teenuseid osutavad, saavad hüvitatud.[52]

e-riigi jaoks on oluline, et ligipääs sellele tehnoloogiale – internet või mobiiltelefonid – mille kaudu pakutakse e-teenuseid, on tegelik, s.t mitte ainult paberil „olemasolev" ligipääs. See tähendab, et ka ligipääsu tingimused, kaasa arvatud hind, mille eest saab ligipääsu, on olulised. Lisaks on vaja ka mõningaid teadmisi. Inimesed peavad piisaval määral oskama tehnoloogiat kasutada. Kuidas seda tagada, on ülesanne, mis peab sisalduma e-riigi planeerimises. Peab arvesse võtma kõik ühiskonna grupid terve riigi ulatuses, sealhulgas eri vanusegrupid ja erivajadustega inimesed. Kes need olulised grupid on ja mida nad vajavad, on midagi, mis erineb eri riikides ja ühiskondades. Iga riik peab leidma endale ülevaated ja sobivad lahendused. Kui näiteks Afganistani ametnikud käivad Eestis õppimas meie e-riiki, ei tohi nad unustada, et e-riigi elluviimine nende riigis, kus 80% elanikest on kirjaoskamatud ning suures osas riigist puudub elekter, on hoopis midagi muud, kui see on Eestis. See aga ei takista õppimast Eesti näitest. Kõigepealt saab ju luua kaudse e-riigi, kus teatud isikul – ühel isikul igas külas vms – on arvuti, selle kasutamise oskus ning elekter ja inimesed saavad selle isiku juures teenuseid kasutada. See võib olla turvalisem, kui ohtlikus ja puuduliku infrastruktuuriga riigis sõita kaugele, et näiteks sünde või surmajuhtumeid kirja panna. Ka riikides, mis ei erine nii palju Eestist, võib suhtumine internetti ja e-teenustesse olla hoopis teine.

IKT õigus on viimasel ajal läbinud mitmed tähtsad muudatused. Uued tehnoloogiad on näiteks toonud kaasa, et varem kaunis selged erinevused telekommunikatsiooni ja ringhäälingu vahel ei ole enam hoopiski nii selged. Telekommunikatsioon oli *point-to-point*, ühest teatud punktist teise teadaoleva punktini (valitud number). Regulatsiooni vaatevinklist tähendas see, et riigil ei olnud vaja sisu suhtes mingeid reegleid luua. Kui ka telefonikõne sisus oleks midagi seadusevastast, nagu näiteks pangaröövi planeerimine, siis ei ole ikkagi kõne kui selline kuritöö element. Telekommunikatsiooni firma ei vastuta säärase ebaseadusliku sisu eest. Ringhääling aga on *point-to-multipoint*, kus saadetakse signaalid eetrisse ja neid võtavad vastu need, kellel on selleks vajalik varustus ja praktiline võimalus, ilma et oleks iga hetk teada, kes nad on. See seletab ka, miks riik säärasel juhul teatud määral muretseb ka sisu pärast: näiteks on keelatud õhutada vägivalda ning pornograafia on kas täiesti keelatud või piiratud teatud aegadele. Võib olla reegleid, mis määravad, et litsentsi saamiseks peab saatma näiteks teatud hulgal uudiseid. Internet ja kõik võimalused, mida see meedium pakub, on aga vahel „*point-to-point*" (*e-mail, Skype*'i kõne), vahel

[50] N. Th. Nikolinakos (2006) *EU Competition Law and Regulation in the Converging Telecommunications, Media and IT Sectors*, Kluwer Law International, Alphen aan den Rijn lk. 181.

[51] R. Nitsche & L. Wiethaus (2012) "Competition Law in Regulated Industries: On the Case and Scope for Intervention" 3 *Journal of European Competition Law and Practice* 4, lk. 409–414.

[52] L. De Muyter (2012) "Regulatory Asymmetry? The Competition Between Telecommunication Operators and Other ICT Players", 3 *Journal of European Competition Law & Practice* 5 (452–464): lk.453–54.

„*point-to-multipoint*" (veebilehed, veebipõhised programmid – video või heli), vahel aga hoopis „*multipoint-to-multipoint*" (interaktiivsed teenused). See on tähendanud, et IKT regulatsioon on pidanud muutuma hoopis avatumaks, reguleerides minimaalsel määral seda, mida igal juhul on vaja reguleerida, nimelt ligipääsu piiratud ressurssidele nagu raadiosagedused või numbriplaanid. Tänapäevasel tehnoloogiliselt kiiresti areneval ajal on veel globaliseerimine ja liberaliseerimine – riigi monopolide kadumine – muutnud IKT maastikku.[53] See kõik on juhtunud kaunis lühikese aja jooksul suuremas osas maailmas. Esimene eraettevõte telekommunikatsiooni vallas Euroopas[54] oli näiteks 1986 Suurbritannias.[55] Sellel alal on Ida- ja Lääne-Euroopa areng olnud umbes üheaegne, erinevalt muu turumajandusega seonduvast.

6.2. Konkurentsi õigus

IKT õigus on lähedane konkurentsi õigusele. Siin on täpsemini tegemist üldise konkurentsiõiguse juurde kuuluva *lex specialis*'e või sektorispetsiifilise seadusandlusega. Nii ajas kui ruumis võime leida erinevaid lahendusi, millisel määral kasutatakse üldist konkurentsiõigust ja millisel määral sektorispetsiifilist või IKT õigust. Näiteks on kommunikatsioonituru omapära tõttu (kus valitseb nn loomulik monopol, kus klientide hulgalisus on oluline ning kus mitmesugustel põhjustel ei saa igal teenuse pakkujal olla oma seadmed) turgu valitseva seisundi kuritarvitamise vastased sätted olulised. Need leiduvad näiteks Euroopa Liidu toimimise lepingu artiklis 102. Sama lepingu artiklis 106 on sätestatud, et konkurentsi ei peaks rohkem piirama kui selle poolest, mis on teenuse iseloomu tõttu oluline, nagu on näiteks universaalteenused.[56] Et luua olukord, kus ettevõtetel on võimalus pakkuda universaalteenust mõistlike hindade ja hea kvaliteediga, võib piirata konkurentsi muudel aladel, et kindlustada teatud turu suurus. Samas ei tohi universaalteenuste pärast ettevõtteid liigselt kompenseerida, aga neil peab siiski olema võimalus teenida mõistlikku kasumit.[57] Tänapäeval on väga keeruline seda kõike arvestada, kuna leidub nii mitmeid suhtlusviise. Enam ei saa oletada, et teatud suurusega elanikkonnas peab olema teatud arv telefoni tellijaid, kuna inimesed võib-olla kasutavad ainult internetkõnesid vms. Ilmne on, et ka universaalteenustega seoses peab olema teadlik ja avatud uute tehnoloogiate suhtes.[58]

Nagu juba mainitud, sarnaneb IKT regulatsioon teiste kommunaalteenustega nagu energeetika, gaas, vesi ja teatud määral ka transport. Lisaks universaalteenustele on mitme säärase teenuse omapäraks, et nad olenevad võrkudest. See omakorda tähendab, et kui klient ei saa võrgule (infrastruktuurile) ligi, siis ei saa ka teenust pakkuda. Keskkonna säästmise pärast ning ka pelgalt hinna tõttu poleks realistlik, kui iga teenusepakkuja rajaks oma võrgu. Siis oleks ju maa täis juhtmeid, maste, torusid, raudteid, jne! Võrke tuleb jagada. Kuigi ettevõtted peaksid suutma kokku leppida, kuidas seda teha, siis on ikkagi oluline, et on olemas ka amet, kellel on pädevus

[53] I. Walden (2001) "Telecommunications Law and Regulation: An Introduction": I. Walden & J. Angel *Telecommunications Law*, Blackstone Press, London (1–15): lk. 2–5.

[54] C. D. Long (1995) *Telecommunications Law and Practice* 2nd ed., Sweet & Maxwell, London lk. 26.

[55] Aga see ei püsinud kaua, kuna puudus oluline interkonnektiivsus, mis on telekommunikatsiooni seaduse tähtis osa liberaliseeritud turul. Selle puudumisel saab nimelt helistada ainult neile, kellel on sama firma kaudu telefoninumber.

[56] Artikkel 106 (2): Ettevõtjad, kellele on antud üldist majandushuvi esindavate teenuste osutamine või kes on fiskaalmonopolid, alluvad aluslepingute eeskirjadele, eriti konkurentsieeskirjadele niivõrd, kuivõrd nimetatud eeskirjade kohaldamine juriidiliselt ega faktiliselt ei takista nendele määratud eriülesannete täitmist. Kaubanduse arengut ei tohi mõjutada määral, mis oleks vastuolus liidu huvidega. Näiteid leiab kohtuotsustest C-320/91 Corbeau ja C-280/00 Altmark Euroopa Kohtust.

[57] P. Nihoul & P. Rothford (2004) *EU Electronic Communications Law. Competition and Regulation in the European Telecommunications Market*, Oxford University Press, Oxford lk. 596–597.

[58] C. Quigley (2009) *European State Aid Law and Policy* 2nd ed., Hart Publishing, Oxford/Portland, Oregon lk. 319–320.

kindlustada, et jõutakse kokkuleppele ning et ei kuritarvitata valitsevat seisundit.[59] Vahel peab amet määrama hinna või tingimused, aga kõigepealt peaks proovima, kas turg, s.t ärietteVõtted, jõuavad kokkuleppele.[60] Säärased lepingud toimivad paljudes riikides, aga et nad toimivad võib olla just tänu sellele, et on teada, et kui kokku ei lepita, siis on olemas amet, mis saab siiski vajaliku regulatsiooni läbi viia. Seadus peab kindlasti volitama ametit selleks.

Konkurentsiõiguse terminoloogiaga räägitakse turu ebapiisavusest, kui on küsimusi, mida turg iseenesest ei suuda lahendada, näiteks põhjusel, et turule ligipääs on piiratud või raskendatud. e-riigiga seoses on säärased küsimused eriliselt tähtsad, kuna teenused ise on nii olulised. Ei saa olla olukorda, kus puudub ligipääs põhjusel, et turg ei suuda seda pakkuda. Teisisõnu: e-riigis ei saa olla nii, et puudub interneti kättesaadavus teatud piirkonnas või teatud inimestele. Säärasel juhul ei saa kolida teenuseid internetti. Riik on olemas kodanike jaoks ja peab neile tagama teenuseid realistlikel tingimustel.

Kirjanduses ei ole tavaline, et IKT õiguse ja e-riigi teemasid oleks käsitletud üheskoos, aga nende alade mitmed teemad on ometi väga tihedas seoses. Näiteks käib debatt nn interneti neutraalsuse kohta.[61] Kas interneti teenuse pakkujatel peaks olema õigus luua eri tingimusi eri interneti kasutajatele? Tahetakse, et need teenused, mis kasutavad suurt ribalaiust maksaksid rohkem. Olukorda teeb keerulisemaks fakt, et interneti teenust pakkuvad firmad on üritanud piirata kasutust, mis konkureerib nende enda teenustega. Säärane debatt on e-riigile väga oluline. Kui luuakse erinevad tingimused eri interneti kasutuse jaoks on küsimus, mis need tingimused oleks, mille alusel e-riigi teenustele ligi pääseks? Kas e-valitsemise tähtsuse tõttu riigile peaks e-valitsemise teenustel olema prioriteet? Mis siis juhtub teenustega, mis on nii era- kui avalikule sektorile loodud?

7. Mõningad kokkuvõtvad mõtted

Riigid, kus luuakse e-valitsemist, küsivad tihti abi neilt (nagu Eestilt), kus asi on juba rohkem arenenud, lootes saada näha erilisi seadusi ja saada selge ülevaate e-riigi loomise kuludest. Säärastele küsimustele on aga väga raske vastata. Kindlasti on kogemusi jagada ja muidugi ei peaks igaüks jalgratast uuesti konstrueerima, aga samas ei ole teatud spetsiifilist seadust ega üksikasjalikku kuluülevaadet ette näidata. Edukat e-riiki iseloomustabki just see, et see on integreeritud osa riigist. Väga mitme ala seadused arvestavad e-lahendustega ja väga mitmel alal hoitakse kulusid kokku.

Eestis tehti aastal 2012 enam kui 94% tuludeklaratsioonidest internetis.[62] Arv on sellest saadik veel tõusnud. Ettevõtete hulgas on see juba enam-vähem 100%. Niisuguses olukorras saab hakata kaaluma, kas on juba aeg kaotada muud võimalused deklaratsiooniks. Enne muude võimaluste kaotamist, peab muidugi olema kindel, et tõesti kõik saavad ikka kuidagi teenust kasutada (kas või kuskile minna, kus keegi aitab elektroonilist teenust kasutada). See ei ole midagi ennekuulmatut või keelatut, et riik „sunnib" inimesi teatud moodi käituma; heal juhul kasutatakse ka eri meetmeid innustamaks inimesi uusi lahendusi kasutama. Eestis saab näiteks enammakstud

[59] Nikolinakos (2006) lk. 236–237.

[60] Nihoul, Rodford (2004) lk. 396.

[61] A. M. Schejter & M. Yemini (2007) "Justice, and only Justice, you shall pursue: Network Neutrality, the First Amendment and John Rawl´s Theory of Justice": *Michigan Telecommunications and Technology Law Review*, Vol. 14 (137–174): lk. 138.

[62] **http://estonia.eu/about-estonia/economy-a-it/e-estonia.html**

tulumaksu palju kiiremini tagasi, kui teeb deklaratsiooni internetis. Kuigi riik peab tohtima teha valitsuse ja rahvaesinduse äranägemise järgi reforme, on siiski vajalik ka mõtelda sellele, et need peavad olema elanikkonna enamikule vastuvõetavad. Ainult tehnoloogiaga ei saa e-riiki luua. Ka mitte pelgalt seadustega ei saa seda rajada. Oluline on aru saada, kuidas edukalt integreerida uusi tehnoloogiaid riigi ja selle valitsemise heaks ja kuidas tekitada inimestes usaldust tehnoloogia vastu. IKT võib oluliselt kaasa aidata läbipaistvusele, avada võimalusi avalikuks aruteluks ning tuua riik inimestele lähemale.[63] Samas, ei tehnoloogia olemasolu ega seaduste ettekirjutused ei loo iseenesest e-riigi edu.

e-riigi toimimise jaoks on oluline, et õiged tehnilised lahendused on olemas. Internet peab olema kättesaadav piisavas kiiruses ja normaalsetel tingimustel, et saada üles ehitada e-riiki. Kui turg seda ei taga, peab riik leidma viise selle toetamiseks. Kas seaduse kaudu (näiteks tagati Eestis 1990. aastatel seadusega avalike internetipunktide ligipääs), riigitoetuste kaudu (mis peavad olema kooskõlas siseriikliku ja ELi õigusega sellel alal) või muul viisil – mitte unustades „pehmemat poolt" s.t väljaõpet ja inimeste suhtumist tehnoloogiasse. Kindlasti peab olema teatud usaldus riigi ja selle valitsemise suhtes, et üldse tahta kasutada e-teenuseid. Samas saab just e-riigi kaudu kasvatada säärast usaldust. Teabe ligipääs ja ametiasutustega suhtlemine saab e-riigis olla lihtsam ja mugavam kui traditsioonilises süsteemis, aga selleks peab looma õiged eeldused nii tehniliselt ja õiguslikult kui ka psühholoogiliselt ning hariduslikult.

Summary

e-ESTONIA: LEGAL AND POLITICAL ASPECTS OF THE e-STATE

Katrin Nyman Metcalf

Although Estonia is a small and not globally very well-known state, there is one area where Estonia is a world leader, namely in e-Governance. In Estonia most public services are done by electronic means, using the ID-card and the digital signature attached to it. There is no exact definition of e-governance but it is accepted that it means interactivity: not just to be able to gather information on-line but to use services. For this, a simple and yet secure identification system is necessary. As far as legislation is concerned, there is no need for a lot of specialised legislation – indeed, it can be risk to have such specialised laws as it risks creating a parallel system. However, it is essential to analyse the legal system so that there is nothing preventing the use of modern governance methods. Digital identity as well as data protection are areas of law that require special attention and in many cases also new or at least amended laws. The legal framework for information and communication technologies is essential as well as competition law linked to it as there needs to be good and secure internet access if more and more services move on-line.

e-Governance is not just a technical matter. How to use it for democracy is very important. Voting on-line as performed in Estonia is just one such element, but use of electronic communications to increase participation and bring governance closer to the people is also essential. However, for all uses of e-governance, e-democracy and so on, it is very important that people trust the services and know how to use them. Thus perception and education are highly relevant.

[63] B. Morgan & K. Yeung (2007) *An Introduction to Law and Regulation. Text and Materials*, Cambridge University Press, Cambridge lk. 96.

The article concludes by some reflections on how the Estonian example is seen by other states. Very many countries turn to Estonia for advice and they may be surprised to not find a lot of specialised legislation or authorities. In fact, a secret of successful e-governance is to make it an integral part of governance. e-Governance needs good technical solutions, a proper review of the legal framework and emphasis on how to make the system understandable and user-friendly as well as secure. Every solution needs to fit with the country it is intended for, but the quick and successful way Estonia developed e-governance can provide inspiration.

AGE-RELATED MACULAR DEGENERATION
An eye disease with severe visual impairment

PEEP V. ALGVERE

Age-related macular degeneration (AMD) is the leading cause of permanent visual loss after the age of 65 in the Western world. However, new treatment modalities have emerged, such as prophylactic antioxidant medication and anti-angiogenic therapy against the development of new vessels and hemorrhage.

Macula – the 'central' part of retina

AMD is a degeneration of the macula, the center of the posterior retina, which has the highest visual acuity. The retina is a thin sheet of neural tissue that lines the inner wall of the eye. Retina is receiving quanta of light (photons) by its photoreceptors (rods and cones), transforming the light energy to neural transmission and mediating the response via the optic nerve to the brain. During the course of aging, the sensitivity of the retina is decreased by several pathologic conditions leading to AMD and visual deterioration..

A major risk factor in AMD is drusen maculopathy, which promotes the development of advanced AMD, defined as geographic atrophy or neovascular AMD. These two conditions generally lead to severe visual deterioration. Is it possible to reduce the risk of visual loss?

In the central macula (fovea), there are approximately 30 cones per RPE cell. In the peripheral retina. there are 22 rods per RPE cell. The central 100 microns of the fovea contains only red and green cones. While the foveal center is free of rod photoreceptors, the parafovea and perifovea contain abundant rods. With age, the density of rods within the normal macula drops by up to 30%. By contrast, the density of cone photoreceptors remains stable unless significant AMD develops (Curcio et al 1993,1996). In AMD, the perifoveal rods are the first to degenerate and rod loss is greater than cone loss at the same locations. However, when the rods are lost, the cones also degenerate.

Compared with the peripheral retina, the macula has many more photoreceptors and retinal pigment epithelial cells(RPE) per square mm. It has abundant choroidal circulation and a very high oxygen tension. The photoreceptors consume more oxygen per gram tissue weight than any cell in the body. In addition, photoreceptor outer segments and RPE are rich in polyunsaturated lipids which undergo oxidation and thereby jeopardizing the normal function of these cells.

Pathogenetic features of AMD

Life time exposure to strong and intermittent irradiation of light has negative effects. Photoreceptors and RPE are postmitotic cells and do not proliferate under normal conditions. However, in

the very high oxygen concentration, free radicals are formed in response to irradiation, paving the way for the development of age-related cellular alterations.

The outer segments of photoreceptor cells are regularly phagocytosed by the 'service station' the adjacent RPE cells. There is a 'physiological' increase of the deposition of lipofuscin and other waste products within the RPE cells with age, evident at 30 to 40 years already, deteriorating visual function.

Lipofuscin is a hallmark for ageing in postmitotic cells, such as cardiac myocytes, neurons and RPE. Lipofuscin is composed of yellow-brownish pigment granules and consisting lipid-containing residues of lysosomal digestion. It is a product of the oxidation of unsaturated fatty acids and symptomatic for damage to mitochondria and lysosomes during ageing. Thus, oxidative stress promotes lipofuscin accumulation. A2E is major fluorophore of lipofuscin and is derived from trans-retinal (in photoreceptor outer segments). A2E in lipofuscin specifically targets cytochrome oxidase (COX) in the mitochondria, inhibiting mitochondrial respiration, thus mediating blue-light damage (Schütt et al 2000, Sparrow et al 2001).

The phagocytosis of photoreceptor outer segments is a crucial physiological event. The shed photoreceptor disc tips are normally digested in the phagosomes of RPE. However, some highly oxidized lipid material remains in the RPE cell as fluorescent lipofuscin. In addition, mitochondrial DNA damage in the RPE is increasing with aging and more lesions occur in the macular region than in the periphery and the lesions are conspicuous in the macula of AMD (Karunadharma et al 2010, Lin et al 2011).

The function of RPE cells becomes insufficient from various insults, such as lipofuscin. A hydrophobic barrier is built up in Bruch's membrane, deteriorating RPE and photoreceptor nutrition. An apoptotic cell death of RPE and photoreceptors occurs. There is also a degeneration of the choriocapillaris.

In Bruch's membrane of the macula, there is a progressive accumulation of lipids. Esterified cholesterol was reported to be sevenfold higher in the macula than in peripheral retina (Pauleikhoff et al 1990; Curcio et al 2001). In the human eye, apoptosis of RPE cells is six times higher in the macular center than in retinal periphery (DelPriore et al 2000)

Drusen are risk factors for AMD

Drusen attract inflammatory and vasoactive stimuli which may lead to neovascularization and hemorrhage. Diffusible factors from RPE are responsible for the initiation of new vessel growth and its subsequent closure (Holz et al 2004). There is a continuous accumulation of lipofuscin in RPE cells with ageing, deteriorating cellular function. Lipofuscin represents incompletly degraded membrane material and waste products from photoreceptors and RPE cells. Insufficient digestion of shed outer segment discs in the RPE cells leads to accumulation of lipofuscin. RPE cells become damaged from various insults, eventually leading to apoptosis of RPE and photoreceptors.

This is leading to the formation of basal laminar deposit. Basal linear deposit on the inner collagenous layer of Bruch's membrane and large drusen are specific for early AMD (Curcio & Millican 1999).

The consequences of outer segment phagocytosis are manifold, when part of this lipid material, lipofuscin and other waste products are externalized from RPE cells to the underlying

Bruch's membrane. Initially, the clinical picture is defined as small circumscribed drusen. Later, intermediate, confluent or large soft drusen develop. Occasionally, a drusenoid detachment of the RPE occurs.

Photoreceptors overlying and flanking drusen exhibit morphological and biochemical signs of degeneration.The expression of synapse-associated proteins decreases in phtoreceptor terminals, whereas the expression of stress-response proteins increases. Reductions in photoreceptor cell densities over, and flanking, drusen suggest that these degenerative effects eventually lead to death of photoreceptors. In addition, RPE cells are also damaged and, eventually, undergo apoptotic cell death.

Inflammatory response in AMD

High-sensitivity C-reactive protein (CRP) is a biomarker of cardiovascular disease. Elevated CRP levels were found to be associated with AMD and implicate the role of chronic inflammation and atherosclerosis (Seddon et al 2004: Vine et al 2005).

Cellular remnants, melanin granules, lipofuscin and other debris are extruded from the RPE to Bruch's membrane forming various types of drusen. Inflammatory and immunogenic (dentritic) cells participate in the cellular response and acitvate complement (Hageman et al 2001).

A hypothetical link between the immune system and AMD is that AMD may result from dysfunctional inflammation, which incorporates inappropriate complement activation. The alternative complement system, including Complement factor H, operates within the drusen or extracellular deposits (Haines et al 2005; Gold et al 2006).

Macrophages are supposed to remove this extracellular material. But macrophages may aggravate the cellular response inducing angiogenesis. It was hypothetized that impaired macrophage recruitment may even activate complements (Ambati et al 2003).

The photoelectric effect and free radicals.

Up to 95% of the oxygen is used in the mitochondrial electron transport chain, where it is reduced to water during the production of ATP (aerobic phosphorylation). The oxidative (free radical) damage plays a significant role in aging (Algvere et al 2006). It has been calculated that approximately 2–3% of the oxygen used produces reactive oxygen species. This is most relevant for AMD.

Due to the high blood perfusion rate, the oxygen tension in the macular center is very high. The photoreceptor outer segments contain highly unsaturated fatty acids. This microenvironment, in particular, promotes the formation of free radicals in response to light exposure.

Reactive oxygene species are formed in response to short-wavelength irradiation in an environment with high oxygen tension, such as the macula. Free radicals damage mitochondria, the 'power plant' of the cell. RPE cells loaded with lipofuscin (A2E) are sensitive to free radical damage och go to apoptotic cell death.

Photoreceptor apoptosis (mainly rods) is mediated by caspase-3. RPE-cell apoptosis is mediated by A2E (lipofuscin). There is a substantial increase of lipofuscin in aging RPE cells (Wu et al 2002; Sparrow et al 2001).

RPE-cells loaded with lipofuscin easily go to apoptosis when irradiated by blue light. By blocking this irradiation by a yellow IOL, the RPE cells survive in tissue culture (Sparrow et al 2004).

The body has two lines of defence: 1) Antioxidant enzymes, such as superoxide dismutase, catalase and peroxidase and 2) antioxidant nutrients, such as vitamin C and vitamin E.

In summary, lipofuscin accumulated in the lysosomes of RPE cells and is associated with severe adverse effects of RPE function and survival (apoptosis) leading to AMD. Free radicals deteriorate lysosome function, giving rise to by-products such as lipofuscin, impairing the oxygene-driven activity in the mitochondria, and inducing DNA changes. In addition, inflammation and complement dysregulation contribute to AMD progression (Bhutto & Lutty 2012).

Antioxidant function.

Antioxidants influence free radical activity by eliminating or neutralizing reactive oxygen species. Antioxidants capture free radicals, thereby to some extent stopping the chain reaction of deleterious effects on molecules. However, with age the defensive mechanisms of the body seem to become insufficient. There is a continuous increase of lipofuscin in postmitotic cells, reflecting the insufficiency of the defense to oxygen damage (Payne et al 2014).

Clinical classification of AMD

Early AMD is defined by 'dry' non-exudative retinal changes, characterized by small black hyperpigmented dots, tiny atrophic spots and small hard drusen in the fundus. The visual acuity is close to normal.

Drusen maculopathy (intermediate AMD) displays more hyperpigmentation and large or confluent soft drusen. The visual acuity is moderately reduced. A transition from drusen maculopathy that displays large and confluent drusen to advanced AMD is 25% during a time period of three years.

Advanced AMD is defined as geographic atrophy with large areas of RPE damage or atrophy. Neovascular AMD is characterized by the formation of newly-formed vessels and hemorrhage. There is generally a severe visual loss.

Prophylactic treatment of drusen maculopathy

Drusen maculopathy is an early sign of incipient damage to photoreceptor and RPE cells leading to the extracellular accumulation of lipofuscin, waste products and lipids.This scenario represents mainly the results of oxidative damage.

The Age-Related Eye Disease Study (AREDS) is the largest randomized and placebo-controlled study on the preventive effect of antioxidants in AMD. The US National Eye Institute (National Institutes of Health) has conducted the trial. The study comprised approximately 8000 patients and lasted for 10 years (AREDS 2001, AREDS2 2013, Aronow & Chew 2014).

Antiantioxidants according to AREDS are indicated in drusen maculopathy in order to reduce the risk of progression to advanced AMD with visual deterioration. The results showed that the risk of developing advanced AMD (with severe visual loss) was reduced by 25–27%.

Antioxidant prophylactic treatment according to the AREDS formula: vitamin C (500 mg), vitamin E (400 IE), lutein (10 mg), zeaxanthin (2 mg), zinc (25 mg) and copper (2 mg) (AREDS2 2013).

Indications for AREDS formulation of antioxidants: Drusen maculopathy with bilateral intermediate and large drusen, or intermediate and large drusen in one eye and advanced AMD in the fellow eye.

This is in accordance with the results of dietary antioxidants.The population-based Rotterdam Study found that above-median intake of these nutrients was associated with a 35% lower risk of incident AMD as compared to a low intake (Ho et al 2011).

Treatment of neovascular AMD

When extracellular waste products accumulate in the subretinal space (between photoreceptors and RPE) an inflammatory response is induced. We observed that vascular endothelial growth factor (VEGF) was expressed by subretinal fibro-vascular membranes in neovascular AMD (Kvanta et al 1997). VEGF stimulates proliferation of vascular cells and growth of new vessels.

To counteract angiogenesis, antibodies against VEGF are used for medical treatment. There are now several anti-VEGF drugs against neovascularization, such as Lucentis, Avastin, Eylea, which are injected into the vitreous cavity of the eye and diffusing into the retina inhibiting vascular growth. This procedure is carried out under sterile surgical conditions. Generally, long-term treatment is indicated, and ocular injections are given at 4 to 6 weeks intervals during several months or even years.

The results generally inhibit neovascular growth, leading to resorption of edema and blood from the retina, thus promoting a recovery of vision. In general, visual acuity increases approximately 20 letters on the acuity chart as compared to the non-treated eyes which show a significant reduction of acuity.

In response to intravitreal Lucentis every month during 2 years (minimally classic and occult CNV), visual acuity improved by 7.5 ETDRS letters, as compared to a loss of 15 letters in the control group (Rosenfeldt 2006). When predominantly classic CNV was treated with the same modality, visual acuity improved by 14 letters, whereas in the controls it declined by 9 letters (Brown 2006).

Long-term studies during 96 weeks comparing the anti-VEGF drug Eylea and Lucentis showed a mean visual increase of 7.6 letters for Eylea vs. 7.9 letters for Lucentis. However, it was noted that the Eylea-group received five fewer injections than Lucentis during 96 weeks of treatment (Schmidt-Erfurth 2014).

Thus, generally there is a significant improvement of vision and retinal pathology in response to anti-VEGF therapy. However, long-term treatment is generally indicated and regular check-up of visual and retinal status is advised.

Transplantation of embryonic stem cells

Recently, transplantation of human embryonic stem cells (hESC) to the subretinal space has been reported in dry AMD and Stargardt's macular dystrophy. Using a microsurgical technique (vitrectomy), the hESC are injected, via the vitreous cavity and a small retinotomy, to the subretinal space close to the RPE layer.

Preliminary reports indicate that the hESC differentiate into cells similar to the RPE and seem to support photoreceptor function. There was a significant improvement of visual acuity following transplantation of hESC. In AMD, transplanted patients gained + 14 letters (median) as read on the ETDRS visual acuity chart, versus non-transplanted controls (– 1 letter) at 12 months. In Stargardt's disease there was a median increase of 12 letters in transplanted patients versus 2 letters in controls at 12 months (Schwartz et al 2014).

It is interesting to note, that there was no evidence of adverse proliferation, rejection, or serious ocular or systemic safety issues. Advers events were associated with vitreoretinal surgery and immunosuppression. This study provides the first evidence of graft survival and possible biological activity of hESC-derived cells in the retina, suggesting a new treatment modality.

References

Age-Related Eye Disease Study, Report No 8: Arch Ophthalmol 2001;119:1417–1436

Age-Related Eye Disease Study 2: JAMA 2013;309:2005–2015

Age-Related Eye Disease Study, Report 35. Ophthalmology 2013;120:1604–1611

Algvere PV et al: Age-related maculopathy and the impact of blue light hazard. Acta Ophthalmol Scand 2006;84:4–15

Ambati J et al: An animal model of age-related macular degeneration in senescent Ccl-2- or Ccr-2-deficient mice. Nature Med 2003;9:1390–1397

Aronow ME & Chew EY: Age-related Eye Disease Study 2: perspectives, recommendations, and unanswered questions. Curr Opin Ophthalmol 2014;25:186–190

Brown DM et al: ANCHOR Study Group. Ranibizumab versus veterporfin for neovascular age-related macular degeneraton. N Engl J Med 2006;355:1432–1444

Bhutto I & Lutty G: Understanding age-related macular degeneration: Relationships between the photorceptor/retinal pigment epithelium/Bruch's membrane/ choriocapillaris complex. Molecular Aspects of Medicine 2012;33:295–317

Curcio CA et al: Photoreceptor loss in age-related macular degeneration.Invest Ophthalmol Vis Sci 1993;37:1236–1249

Curcio CA et al: Photoreceptor loss in age-related macular degeneration. Invest Ophthalmol Vis Sci 1996;37:1236–1249

Curcio CA & Millican CL: Basal linear deposit and large drusen are specific for early age-related macular degeneration. Arch Ophthalmol 1999;117:329–339

Curcio CA et al: Accumulation of cholesterol with age in human Bruch's membrane. Invest Ophthalmol Vis Sci 2001;42:265–274

Hageman GS et al: An integrated hypothesis that considers drusen as biomarkers of immunomediated processes at the RPE-Bruch's membranes interface in aging and age-related macular degeneration.2001: Prog Retin Eye Res 2001;20:705–735

Haines JL et al: Complement factor H variant increases the risk of age-related macular degeneration. Science 2005;308:419–421

Ho L et al: Reducing the genetic risk of age-related macular degeneration with dietary antioxidants, zinc, and w-3 fatty acids. Arch Ophthalmol 2011;129:758–766

Holz FG et al: Pathogenesis of lesions in late age-related macular disease. Am J Ophthalmol 2004:137:504–510

Karunadharma PP et al: Mitochondrial DNA damage as a potential mechanism for age-related macular degeneration. Invest Ophthalmol Vis Sci 2010;51:5470–5479

Kvanta A et al: Subfoveal fibrovascular membranes in age-related macular degeneration express vascular endothelial growth factor. Invest Ophthalmol Vi Sci 1996;37:1929–1934

Lin H et al: Mitochondrial DNA damage and repair in RPE associated with aging and age-related macular degeneration. Invest Opthalmol Vis Sci 2011;52:3521–3529

Pauleikhoff D et al. Aging changes in Bruch's membrane: a histochemical and morphological study. Ophthalmology 1990;97:171–178

Payne AJ et al: Antioxidant drug therapy approaches for neuroprotection in chronic diseases of the retina. Int J Mol Sci 2014;15:1865–1886

Rosenfeld PJ et al: MARINA Study Group. Ranibizumab for neovascular age-related macular degeneration. N Engl J Med 2006;355:1419–1431

Van Leeuwen R et al: Dietary intake of antioxidants and risk of age-related macular degeneration. JAMA 2005;294:3130–3107

Schmidt-Erfurth U et al: Intravitreal aflibercept injection for neovascular age-related macular degeneration. Ophthalmology 2014;121:193–201

Schütt F et al: Photodamage to human RPE cells by A2E, a retinoid component of lipofuscin. Invest Ophthalmol Vis Sci 2000:41:2303–2308

Seddon JM et al: Association between C-reactive protein and age-related macular degeneration. JAMA 2004;291:704–710

Schwartz SD et al:Human embryonic stem cell-derived retinal pigment epithelium in patients with age-related macular degeneration and Stargardt's macular dysstrophy: follow-up of two open-label phase1/2 studies. www.thelancet.comPublished online October 15, 2014

Sparrow JR et al: Blue-light induced apoptosis of A2E-containing RPE: involvement of caspase-3 and protection by Bcl-2. Invest Ophthalmol Vis Sci 2001;42:1356–1362

Sparrow JM et al: Blue light-absorbing intraocular lens and retinal pigment epithelium in vitro. J Cataract Refract Surg 2004;30:873–878

Wu J et al: Involvement of Caspase-3 in photoreceptor cell apoptosis induced by in vivo blue lighjt exposure. Invest Ophthalmol Vis Sci 2002;43:3349–3354

Kokkuvõte

VANANEMISEGA SEOSTUV MAKULADEGENERATSIOON SILMAHAIGUS TÕSISE NÄGEMISHALVENEMISEGA

Peep V. Algvere

Vananemisega seostuv makuladegeneratsioon (*age-related macular degeneration, AMD*), mis vanuses üle 65 aasta on nägemishalvenemise kõige tavalisemaks põhjuseks, kujutab endast fotoretseptorrakkude (kepikeste ja kolvikeste) degeneratsiooni võrkkesta keskmes (*macula*'s ehk kollatähnis). Patogeneetiliste tegurite hulka kuulub vaatamine tugevasse ja katkendlikku valgusesse, mis tekitab vabu radikaale võrkkesta väga kõrge hapniku osarõhuga miljöös.

Võrkkesta pigmentepiteeli rakud kahjustuvad, mistõttu hakkab lipofustsiini ja muid jäätmeid kuhjuma, mis tekitavad põletikulise ärrituse, mille tulemuseks omakorda on nn Druseni teke ja kapillaaride vohang uute veresoonte kujunemisega.

Kuiva AMD kriteeriumiks on druus-makulopaatia, kaugele arenenud juhtudel „geograafilise" atroofiana. Märja AMD puhul esineb uussoonestumist ja verejookse.

Druus-makulopaatia profülaktilise ravina võib vastavalt soovitustele uuringus *Age-Related Eye Disease Study* kasutada C-vitamiini, E-vitamiini ja luteiini suurtes annustes, seaksantiini, tsinki ja vaske. Uussoonelist AMD-d ravitakse korduvate VEGF-vastaste (VEGF = *vascular endothelial growth factor*) ravimite silmasiseste süstidega, mis annavad statistiliselt signifikantse nägemise paranemise või stabiliseerumise. Hiljuti on avaldatud esialgsed teated inimloote tüvirakkude transplanteerimisest võrkkestasse ja selle lootustäratavatest tulemustest.

HEEBREA KEEL EILE JA TÄNA[1]

DIANA KRULL

Heebrea keele „elluäratamine" ja tunnustamine

Heebrea keele uuendamisest räägitakse mõnikord nagu keele uuesti elluäratamisest, mis ei ole päris õige, sest heebrea keel ei ole kunagi päris surnud olnud. Seda ainult ei tarvitatud kõnekeelena.

Klassikaline heebrea keel, nii nagu ta esineb suuremas osas Vanast Testamendist, oli elav kõnekeel veel 6. sajandi ümber eKr. Kuid kui israeliidid peale Baabüloni vangipõlve tulid oma maale tagasi, hakati vähehaaval tarvitama teisi heebrea keele murdeid ja eriti kohalikku aramea keele murret.

Piibli heebrea keel oli edasi tarvituses kirjades, kontrahtides, teaduses ja ilukirjanduses. Eriti muidugi kõiges, mis puudutas usuelu. Ja nii elas see keel edasi kuni 19. sajandi lõpupooleni – kirjakeelena.

Igapäevase keelena väljaspool Palestiinat oli juutide keskel tarvitusel mitmeid keeli: Ida-Euroopas eriti jidiš, edelas ladino. Peale selle muidugi igasugused kohalikud keeled.

Alles 19. sajandi lõpu poole hakati jälle heebrea keelt igapäevase keelena tarvitama. See keele uuesti elluäratamine on enneolematu sündmus keelte ajaloos. See oli peamiselt ühe mehe, *Eliezer Ben Jehuda* teene.

Ben Jehuda (pildil) sündis 1858 Lužky külas Leedus, mis nüüd asub Valgevenes, kodanliku nimega Eliezer Jitžak Perelmann. Nagu paljud juudi soost poisid sel ajal Euroopas hakkas ta juba väga varakult, kolmeaastasena, õppima heebrea keelt. See oli osa usulisest kasvatusest. Vanemad lootsid, et temast saab rabi. Eliezer jättis aga noorukina need õpingud pooleli. Ümberringi oli palju rahvuslikku liikumist, eriti bulgaarlaste võitlus oma maa ja keele eest mõjutas teda.

Ben Jehuda tahtis, et ka juutidel oleks oma maa ja oma keel. Palestiinas oli 19. sajandi lõpu poole vähe juute, suurem osa oli maailmas laiali, aga see ei tundunud talle ületamatu raskusena. Ben Jehuda otsustas ise Palestiinasse asuda. Et aga seal rahvale praktiliselt kasuks olla, hakkas ta Pariisis arstiteadust õppima. Need õpingud pidi ta haiguse tõttu pooleli jätma. Aga ta läks siiski Palestiinasse aastal 1881.

[1] See on 6. mail 2012 Stockholmi Eesti Majas peetud ettekande käsikiri, mis avaldatakse autori mälestuseks. See asendab sümboolselt ka seda kirjutamata foneetikaalast artiklit, mida Diana Krull enne oma surma kavatses koostada selle aastaraamatu kaastööna.

Palestiinas töötas Ben Jehuda peamiselt ajakirjaniku ja õpetajana. Kodus rääkis ta ainult heebrea keelt. Tema poeg Ithamar Ben Avi (Ben Avi = „isa poeg") oli esimene heebrea „emakeelega" laps uuemal ajal. Isa hoidis teda hoolega kokkupuutumistest teiste keeltega. Ben Jehudal õnnestus ka läbi viia, et palestiina juudi koolides hakati õpetama kõiki aineid heebrea keeles. Nii kasvas uus heebreakeelne generatsioon.

Ben Jehuda ja tema poja kõrval oli muidugi ka teisi, kes aitasid heebrea keelt uuendada, näiteks Yitšak Avinari, luuletaja Haijim Nachman Bialik jt.

Ben Jehuda nägi Palestiinat kui juudi rahva rahvuslikku ja vaimset keskust ja võitles selle eest arvukates artiklites. Üheks suureks raskuseks tema töö juures oli selle tõttu türgi tsensuur. Teiseks veel suuremaks raskuseks oli usklike juutide vastupanu: nende arvates oli heebrea keel püha ja seda ei tohtinud tarvitada igapäevaste asjade jaoks, vaid ainult Jumalaga või Jumalast rääkimiseks. Isegi täna on Iisraelis ultra-õigeusklikke juute, kes igapäevase keelena tarvitavad jidišit.

Ajalehetöö kõrval töötas Ben Jehuda leksikoloogiaga. Aastal 1910 andis ta välja esimese köite teosest *Complete Dictionary of Ancient and Modern Hebrew*. Kogu teos koosneb 17 köitest ja sissejuhatavast raamatust. Tööd sellega jätkas peale isa surma vanem poeg Ithamar Ben Avi. Viimane köide ilmus 1959. Ben Jehuda suri 1922, samal aastal kui heebrea keel tunnistati briti võimude poolt ametlikuks keeleks, inglise ja araabia keele kõrval.

Heebrea keele tarvitamine oli eriti tugevasti kasvanud Teise *Alijah* („sisserännu") perioodil 1904–1914.

Uute sõnade loomise võimalustest

Sõnadel on suur tähtsus inimeste kommunikatsioonis. Meil on vaja sõnu asjade ja nähtuste jaoks, mis meid ümbritsevad, et saaksime nendest rääkida. Kuna heebrea keelt ei olnud ammu koduse keelena tarvitatud, puudusid sõnad igapäevaste esemete jaoks nagu näiteks 'nukk', 'jäätis', 'taskurätik', 'omlett', 'jalgratas' ja palju teisi. Muidugi oli ka vaja sõnu uute nähtuste jaoks.

Heebrea keele ülesehitus võimaldab võrdlemisi kergesti uusi sõnu luua. Sõna põhialuseks on konsonantidest koosnev juur, mis ise ei ole sõna, kuid milles peitub temast moodustavate sõnade põhitähendus. Harilikult koosneb juur kolmest konsonandist. Kuna juur ise ei ole hääldatav, ei ole sõnaraamatus sellele vokaalimärke lisatud.

Antud juurest saab moodustada sõnu, ja nendest omakorda uusi sõnu. Nimisõnade (substantiivide) ja omadussõnade (adjektiivide) moodustamiseks on oma mall, nn *miškal*, ja tegusõnadel (verbidel) oma, nn *binjan*.

Peamised uute sõnade moodustamise võimalused on:
- tuletused liidete abil (prefiks, sufiks, infiks),
- liitsõnade moodustamine,
- laenud, tõlked,
- juurekonsonantide või viimase konsonandi kordamine ja
- tähenduse muutus.

Liited

Liitel on harilikult oma tähendus – enamasti tähenduste rühm – mille ta sõna põhitähendusele lisab.

Esimene Ben Jehuda poolt loodud heebrea sõna on konstrueeritud sufiksi abil. Veel enne Palestiinasse kolimist Pariisis elades tahtis ta hakata kokku seadma heebreakeelset sõnastikku, kuid märkas, et puudub nimetus 'sõnastik' või 'sõnaraamat'. Kohe seadis ta kokku vajaliku uue sõna substantiivist מלמ [*mila*] „sõna" ja uusheebrea liitest ון- [*-on*], mis tähistab mingit üldist mõistet, ideed või kontsepti. Sama liitega moodustas ta hiljem sõna עתון [*'iton*] „ajaleht", kusjuures tüveks oli עת [*'it*] „aeg". Tema poeg Ithamar Ben Avi moodustas samal viisil sõna ביתאון [bit'aon] „žurnaal", „ajaleht", tüvest בטא [*bita*] „tema ütles". Nendele nimetustele liitusid hiljem sõnad, mis tähistavad kuukirja ja nädalalehte.

Näide prefiksiga on מטוס [*matus*] „lennuk" sõnast טוס [*tus*] „lendama" ja silbist -מ [*ma*], mis siin tähistab riista.

Peale selle võib luua uusi sõnu muutes juure konsonantide vahel olevaid vokaale: ידחש [*xadiš*] „moodne" sõnast חדש [*xadaš*] „uus".

Heebrea sõnajuurtel, eriti verbijuurtel, on tihti palju tuletisi. Näiteks juurel אהב [*'hb*] on vähemalt 13 tuletist, üks neist Ben Jehuda poolt loodud uus juur אהבהב [*'hbhb*] „flirtima".

On juuri, millel on üle 20 tuletise, näiteks: פעל [*p'l*] „tegema"; פשק [*psk*] „lahutama", „avama"; סבב [*sbb*] „pöörama", „ümber piirama".

Vanad sõnad uue tähendusega

Sõnad võivad olla oma vana vormi alles hoidnud, kuid uue tähenduse omandanud. Näiteks במה [*bama*] vana tähendus oli 'kõrge koht', uus on 'lava', 'kantsel'; עסיס [*asis*] vana tähendus oli 'mahl', 'magus vein', uus on 'essents'. Sõna דף [*daf*], „lehekülg", piiblikeelne tähendus on 'laud', 'plaat', 'veerg', 'rullitud lehekülg käsikirjas'.

Tõlkelaenud ja võõrsõnad

Teistest keeltest tõlgitud sõnu esineb võrdlemisi tihti. Näiteks ladina algupäraga sõnast „international" on – nagu eesti keeleski – tehtud tõlge: בינלאמי [*benleumi*] „rahvusvaheline" sõnadega בין [*ben*] „vahel" ja לאמי [*leumi*] „rahvas", „rahvus".

אלחות [*alhut*] „raadio" loodi sõnadest אל [*al*] „mitte" ja חות [*xut*] „niit", „traat" Ithamar Ben Avi ettepanekul (vrd inglise *wireless*). Sellest edasi moodustas Ben Avi sõnad 'ringhäälingu', 'telegrafisti' jm tähistamiseks.

Näide inglise keele eeskujul moodustatud sulandsõnast on ערפיח [*'arpiax*] sõnadest ערפל [*'arfel*] „udu" ja פיח [*piax*] „suits", nagu inglise *smog* (ja selle eeskujul ka eesti keeles „sudu").

Jidišist laenatud on näiteks שטרודל [*strudel*], teatud magus rullpirukas. Seda sõna tarvitatakse ka ätt-märgi (@) tähistamiseks. Heebrea akadeemia on selle sõna vastu võidelnud ja mõlema tähenduse jaoks ette pannud heebreapärasemaid nimetusi, kuid ilma eduta. Et just jidišist ei taheta laene, johtub võib-olla sellest, et kord oli jidiš hädaohuks heebrea keelele Palestiinas. Nüüd

seda küll ei peaks olema, aga midagi vanast hirmust on veel järel. Jidiš on tunnustatud ametliku keelena Rootsis, aga mitte Iisraelis.

Palju laene on tulnud araabia keelest, näiteks ka tuntud toidu nimetus *falafel*. Araabiakeelsed sõnad on tihti kergelt muudetud heebreapärasemaks. Siin on igasuguseid väljendeid, tihti ka igapäevast slängi ja sõimusõnu.

Võõrsõnu on heebrea keeles tihti raske lugeda ilma vokaalideta, mispärast kasutatakse nn vokaaliasendajaid, st teatud konsonante tarvitatakse vokaalide tähistajana: א (*alef*) – a; ה (*he*) – a sõna lõpus; ו (*vav*) – o või u; ja י (*jod*) i või e. Hea näide sellest on soome keelest laenatud sõna סאונה (*sauna*).

Heebrea keeles on olemas diakriitilised märgid vokaalide tähistamiseks. Need loodi selleks, et piibli tekstide õiget hääldamist säilitada, kui heebrea keel kõnekeelena kaduma hakkas. Praegu esinevad need peale piibli vaid sõnaraamatutes ja tekstides algajatele.

Grammatiline uuendus

Piibli heebrea keeles ei ole ajalisi verbivorme. Ainult verbiga ei saa väljendada, kas miski toimub olevikus või tulevikus. On ainult verbivormid, mis tähistavad lõpule viidud ja veel kestvat või mitte lõpule viidud tegevust.

Seda vormi, mis piiblis tähistab mitte lõpule viidud tegevust, tarvitatakse täna tuleviku tähistamiseks. Oleviku märkimiseks kasutatakse endist partitsiibi vormi.

Kõnetusvormid

1930ndatel aastatel oli „viisakas" kõnetamisvorm kolmandas isikus: „Kas härra Levi soovib veel kohvi?" Täna öeldakse kõigile sina.

Hääldamisest

Heebrea keeles on eriti peale Iisraeli iseseisvumist toimunud muutusi hääldamises. Kuigi Ben Jehuda oli pärit Ida-Euroopast, valis ta uue heebrea keele jaoks sefardi hääldamise, kuna see oli lähemal algupärasele heebrea keelele. See oli nende juutide keel, kes olid pärit Hispaaniast ja Portugalist, laiendatud mõistes ka araabia maadest ja Pärsiast. Sefardi heebrea keele hääldamises on aga farüngaalseid häälikuid, mis eurooplastele on rasked hääldada. Sellepärast – ja suurelt osalt kindlasti ka jidiši mõjul – on mitmete konsonantide hääldamine muutunud.

Täna ei ole enam hääldamises vahet mitme konsonandipaari vahel. *aleph* ja *ayin* hääldatakse nagu kõrisulghäälik, *aleph* [ʾ], *het* ja *khaph* nagu *khaph* [*x*], *kaph* ja *koph* nagu *kaph* [*k*] ning tav ja *teth* nagu *tav* [*t*]. Peale selle on erinevus pikkade ja lühikeste vokaalide vahel neutraliseerunud. Neutraalne vokaal *schwa* on asendatud vokaalide e, a või vaikusega. Jidiši mõju on näha eriti sellest, et keeleotsa [*r*] on muutunud velaarseks [*R*]-häälikuks.

Veidi võrdlust eesti keele uuendusega

Heebrea keel on kirjakeelena väga palju vanem kui eesti keel, mistõttu on heebrea keeles teada varasemaid tähendusmuutusi ning sõnade vormimise näiteid, mida saab mallina tarvitada.

Eesti keeles on aga terve rida uusi sõnu, mis ei ole tuletatud olemasolevatest sõnadest ega ole teistest keeltest laenatud. Niisugust teadlikku uute sõnade loomist heebrea keeles ei ole teada. Samuti ei ole teada, et oleks teadlikult arvestatud esteetilise printsiibiga või sõnade lühidusega, nagu oli tähtis näiteks Johannes Aavikule.

Valter Tauli kirjutas oma raamatus *Keelekorralduse alused* (1968): „Täiesti meelevaldselt loodud uued juursõnad on asendanud vanu liitsõnu mitte üksi kirja-, vaid ka kõnekeeles ja on edasi antud uuele põlvele" ja jätkas:

„Collinder väidab, et norra, soome ja eesti kogemused näitavad, et võimalused ümber kujundada mitte üksi kirja-, vaid ka kõnekeelt on peagu piiramatud, kui vastav eesmärk on muutunud rahva või juhtiva klassi südameasjaks."

Need Collinderi sõnad on kehtivad ka heebrea keele suhtes, kuid siin ei ole küsimus niipalju kõne- ja kirjakeele uuendamises kui keele uuesti ülesäratamises kõnekeelena peale peaaegu 2500-aastast vaikimist. See on Eliezer Ben Jehuda teene, kelle südameasi see oli ja kes on põhjuseks, et see ka paljude teiste südameasjaks muutus.

Summary

THE HEBREW LANGUAGE, FORMERLY AND NOWADAYS

Diana Krull

In this paper, read in the Society in May 2012 and found among the property Diana Krull left behind when she ceased living in 2013, a cursory survey of the Hebrew language is given, emphasizing its unique "revival", describing the completion of its vocabulary and mentioning some grammatical rules.

Already before Christ the classical Hebrew began to refrain from the spoken language. It remained as the language of the Holy Scripture of the Jews (i e our Old Testament), of the prayers and religious ceremonies and of certain literature. The colloquial language changed in its own way, initially dominated by local dialects and later partly developing into Yiddish or Ladino.

The Lithuanian Jew Eliezer Ben-Yehuda (1858–1922), a religious, patriotic and extremely purposeful journalist and schoolteacher, was able to "revive" the scriptural Hebrew to become a vivid general language. The author exemplifies the different ways used to enrich and modernize the Hebrew vocabulary and she treats cursorily some matters of pronunciation and grammar.

Comparing the enrichment of Hebrew with the Estonian creation of vocables, the author mentions that in Hebrew there are no freely invented neologisms. Finally she states, confirmed by quotations, that it is possible to renew a living language if this is a matter nearest to heart of the people or its leading class.

Editor

EESTI KEELE SÕNAVARA TÄIENDAMISE ERIPÄRA – SÕNAVÕISTLUSED[1]

RAIMO RAAG

Eesti keeleelu märgatavate, et mitte öelda silmatorkavate nähtuste hulka kuuluvad sõnavõistlused. Selle isesuguse sõnavara arendamise viisi kohta on seni ilmunud ainult üks koondpilti anda püüdev käsitlus rootsi keeles (Raag 2013), teistes keeltes, kaasa arvatud eesti keeles, aga mitte ühtegi. Seda lünka tahab käesolev kirjutis täita.

Sõnavõistlusi korraldatakse selleks, et kaasata keele kasutajate laiemat ringi sõnavara rikastamisse. Sõnavõistluse väljakuulutamisel teevad selle korraldajad meedia kaudu teatavaks, mis sõnadele või mõistetele soovitakse omakeelseid vasteid või sünonüüme, ja annavad juhiseid selle kohta, kuidas ettepanekud tuleb vormistada ning mis tähtajaks ja kuhu need saata. Laekunud sõnaettepanekuid hinnatakse, mispeale kuulutatakse välja võitnud sõna või sõnad. Sageli kommenteeritakse veel need auhinnata jäänud sõnad, mida korraldajad ja/või hindajad peavad õnnestunuks, ent mis konkurentsis jäid võitja(te)le alla. Võistlustulemuste avaldamise ja kommenteerimise hetkest peale algab võistlussõnade iseseisev elu: mõned leiavad keelekasutajate hulgas heakskiitu, mis avaldub selles, et neid hakatakse kasutama; teised aga langevad unustuse hõlma.

Sõnavõistlusest osavõtja ei pea sugugi olema ameti poolest keeleinimene; sellises võistluses võib kaasa lüüa igaüks, kel selleks on soovi. Just tänu avatusele võib sõnavõistlust pidada olemuselt demokraatlikuks sõnavara arendamise viisiks. On aga omamoodi saatuse iroonia, et esimene eesti sõnavõistlus korraldati siis, kui Eestis valitses ebademokraatlik riigikord. Nimelt hakkas eesti üldsus kaasa rääkima eesti keele sõnavara arendamisel nõukogude ajal. Alguse sai asi siis, kui sünged Stalini aastad olid jäänud seljataha, Kremlis oli võimule tulnud Nikita Hruštšov ja oli alanud see, mida piltlikult väljendudes nimetatakse sulaperioodiks ja mida võiks võrrelda jäälagunemisega.

Jää läks liikvele ka Eesti keeleelus. Selle üheks väljenduseks olid keeleveerud, mis hakkasid ilmuma Kultuuriministeeriumi ja loomeliitude nädalalehes „Sirp ja Vasar" aastal 1963. Need ilmusid korrapäraselt kord kuus ja nende toimetaja oli ajakirjanik ja tõlkija Henno Meriste.

„Sirbi ja Vasara" keeleveergudes arutleti aegumatutel õigekeelsuse teemadel: normikeele ja argikeele suhe, avaliku elu keelekasutus, võõrsõnadega liialdamine, üldlevinud keele- ja stiililohakused. Vahel ilmusid ka sõnavõtud, mis pani kõrvaltvaatajat kulme kergitama. Näiteks siis, kui vahetati mõtteid selle üle, kuidas eesti keeles nimetada moodsate sõjalaevade liike. Milleks seda: Eestil puudus ju oma sõjalaevastik, selle aset täitis Punalipuline Balti Laevastik, kus kasutusel oli, mõistagi, vaid vene keel. Või siis, kui arutleti selle üle, kas on õige öelda-kirjutada nõukogude inimesele kuuluva auto kohta *eraauto*, kui nõukogude ühiskonna ametliku ideoloogilise dogma kohaselt ei olnud *era*omandit, oli vaid *isiklik* omand. See kõik toimus üldsuse ees ja üldsuse osavõtul. Keeleveergudes tõstatatud küsimused muutusid sageli üldiseks jututeemaks, eriti haritlaskonnas. Nende veergude populaarsust kinnitab asjaolu, et varsti ilmusid keeleküsimuste püsirubriigid ka teistes ajalehtedes-ajakirjades: Tartu „Edasis", „Nõukogude Eesti Tervishoius" ja „Nõukogude Õpetajas".

[1] Ettekanne Estivali raames toimunud Teaduslikul päeval Stockholmi Eesti Majas laupäeval 16. veebruaril 2013. Ettekande tekst ilmub täiendatud kujul.

„Sirbi ja Vasara" keeleveergude toimetaja Henno Meriste juhtis varakult, „Sirbi ja Vasara" 1965. aasta 38. numbris, keeleveergude lugejate tähelepanu vajadusele arendada keelt uute sõnadega. Eesti keele sõnavara lünklikkust pidi ta oma naha peal tundma, sest oma igapäevast leiba teenis ta Eesti Telegraafiagentuuris tõlketoimetaja ja referendina. Tema üleskutsele reageerisid lugejad ilmse poolehoiuga: „Sirbi ja Vasara" keeleveergudele saadeti järjest uusi sõnaettepanekuid, millest paljud lehes ka ilmusid. Osalt mõeldi välja sõnu uute nähtuste tähistamiseks, osalt sooviti omasõna mõne võõrsõna või sageli vene laensõna asemele. Alates aastast 1964 esitati viieteistkümne aasta kestel ajakirjanduses ligemale tuhat sõnasoovitust, neist Kersti Kuke andmeil 575 ajavahemikus 1964–1974 (Kukk 1975; vt ka Raag 1979; Erelt 1983; Erelt, Kull ja Meriste 1985; Erelt 1989). Tol ajal ette pandud sõnadest on paljud keeles kanda kinnitanud, ega tundu enam eriti uudsetena: *einela, eirama, eramu, koolieelik, tormirüüste* ja *ärandama* (Raag 1999: 236–239; Raag 2008: 247–251).

Esimene sõnavõistlus aastal 1972

Uudissõnade väljamõtlemise ja nende ümber arutlemise tuhin muutus Eestis niivõrd üldiseks, et keeleteadlane Rein Kull tuli aastal 1967 „Sirbi ja Vasara" 6. numbris välja mõttega, et võiks välja kuulutada uute sõnade saamise võistluse. Mõte sai teoks siiski alles mõned aastad hiljem. Otsene tõuge tuli väljastpoolt. Nimelt olid soome keeleteadlased hakanud uueks trükiks ümber töötama soome keele võõrsõnade leksikoni. Uues trükis tahtsid nad uutele võõrsõnadele pakkuda omakeelseid vasteid. Et saada vasteid mõnedele eriti nii-öelda rasketele juhtumitele, pöördus tolleaegne soome keeletoimetus (*Kielitoimisto*) ja Soome Kirjanduse Selts 1971. aastal keeleajakirjas „Virittäjä" lugejate poole üleskutsega leida omakeelsed vasted neljakümne seitsmele võõrsõnale (Keksitäänkö 1971). Üleskutsele reageerisid „Virittäjä" lugejad küll, kuid kaunis tagasihoidlikult (Sivula 1971; Itkonen 1971). Et aga „Virittäjä" oli üks väheseid Läänes ilmuvaid keeleteaduslikke ajakirju, mille numbrid imbusid läbi raudse eesriide, lugesid soomlaste ettevõtmisest ja selle tulemustest keeleteadlased Nõukogude Eestis. Põhjanaabrite sõnavõistlust mainiti ka ühes kirjutises, mis teadusajakirjas „Keel ja Kirjandus" tutvustas Eesti lugejatele äsja ilmuma hakanud soome keelehoolde informatsioonibülletääni „Kielikello" (Erelt 1972: 57).

Eestis võttis soomlastelt eeskuju Emakeele Selts. Aga selle asemel, et pöörduda ainult näiteks ajakirja „Keel ja Kirjandus" lugejaskonna poole, avaldati üleskutse kõigepealt Tallinna kohalikus ajalehes „Õhtuleht" 4. juulil, järgmisel päeval üle-eestilises päevalehes „Noorte Hääl" ja Tartu kohalikus ajalehes „Edasi", ning lõpuks, 7. juulil, täielikumal kujul kultuurilehes „Sirp ja Vasar".

Otsitud sõnade arv oli soomlaste omast enam kui poole väiksem. Kui soomlased olid soovinud vasteid neljakümne seitsmele võõrsõnale, siis Eestis esitati kakskümmend sõna või mõistet, millele sooviti saada omakeelset vastet. Nende kahekümne hulgas oli pikki, lohisevaid sõnu või sõnaühendeid (näiteks *elektriline habemeajamisaparaat* ja *põlevkivituhkgaasbetoon*), vene laensõnu (näiteks *batoon* 'saiapäts', *maika* 'käisteta spordisärk' ja *pontšik* 'ümmargune magus keedupirukas'), ja vene keelest tõlgitud või vene keele eeskujude järgi moodustatud sõnu, nagu *juustuke* 'väikepakendis maitsestatud magus kohupiim', mis on morfeem-morfeemilt tõlgitud samatähenduslikust vene keele sõnast *сырок*: *сыр* 'juust' + deminutiivsufiks *-ок*. Üks sõna, millele otsiti omakeelset vastet pärines inglise keelest: *show*. (Kõik eesti sõnavõistlustel otsitud ja võistlustel auhinnatud või esile tõstetud sõnad on loetletud artikli lisas.)

Vastukaja üleskutsele oli oodatust suurem. Tähtajaks 1. juunil 1972 oli laekunud 3 600

sõnaettepanekut (Sõnavõistluse žürii 1972). Võistluse tulemusi tutvustanud ja kommenteerinud Rein Kulli andmeil esitati ainuüksi mõiste *elektriline habemeajamisaparaat* kohta 51 eri ettepanekut. Neist lähtusid mitmed tegusõnadest *raseerima* (*raseer, raser, raasor, raasur*), *lõikama* (*habemelõikaja, habemelõikur*), *niitma* (*habemeniiduk*) ja *pügama* (*elektripügar, elektripügur*), teised jälle nimisõnadest *lõug* või *põsk*. Oli ka naljatlevaid ettepanekuid: *voolkaabits, kiirsilunik, lõuasiluja, põsepaitaja, vuntsivurr* ja *vuntsvusser* (Kull 1972: 526). Lisaks ajalehes välja kuulutatud sõnadele ja mõistele esitati sõnu ka väljaspool võistluse kava, omaalgatuslikult. Neist kolm leidsid sõnavõistluse žürii silmis armu: *eirama* 'ignoreerima', *liidend* 'kokkupandu' ja *vaam* 'skafander, hermeetiline erirõivastus (näiteks tuukril, kosmo- või astronaudil)' (Kull 1972: 527).

Võitjaks kuulutas Emakeele Seltsi žürii antud juhul sõna *pardel* (Sõnavõistluse žürii 1972). See on tuletatud murdesõnast *pard* (tähenduses 'habe'), millele on lisatud vahendit märkiv tuletusliide *-el*. Sama liide esineb veel sellistes varem keelde tulnud sõnades nagu *vispel* ja *jootel* ning veel mõnes oskussõnas. *Pardel* ongi üks neid 1972. aasta sõnavõistlusel esile tõstetud sõnu, mis on keelde jäänud. Nendest sõnaettepanekutest, mis žürii silmis armu leidsid, tulid ja jäid kümmekond, peale *pardli* veel näiteks *kohuke, selve* ja *taidlus*, lisaks väljaspool võistlust esitatud *eirama* ja *liidend*.

Teine sõnavõistlus: peletavad pelletid

Pärast esimese sõnavõistluse menu võinuks oletada, et varsti järgneb uus. Tegelikult kulus järgmise sõnavõistluse korraldamiseni täpselt kolmkümmend aastat. Ühiskondlikud olud olid siis põhjalikult muutunud: Eestist oli taas saanud iseseisev riik. Sõnavõistlus sai alguse juulis 2002 nädalalehe „Maaleht" toimetuse pöördumisest Eesti Keele Instituudi poole. Taheti teada, kuidas suhtuda sõnasse *pellet* kütteks kasutatavate puidust graanulite tähenduses. Instituudist vastas sektorijuhataja Peeter Päll, et inglise keelest otse üle võetud sõna *pellet* pole sobiv, „pigem peletab", ja et ka ladina keelest võetud sõna *graanul* pole oma. Päll lisas veel juurde, et „parimad eestikeelsed nimetused uutele asjadele kujunevad tihti just rahvasuus" (Aitsam 2003: 52). „Maalehe" toimetuses võeti seda kui soovitust ja tekkiski mõte korraldada sõnavõistlus. Üleskutse ilmus „Maalehe" kuulisas „Metsaleht" 25. juulil 2002. Sõnapakkumiste tähtajaks määrati sama aasta 1. september.

Tähtajaks laekus nelikümmend viis sõnapakkumist. Neid hindas žürii, millesse kuulusid Tartu ülikooli eesti keele õppetooli professor Mati Erelt ja Eesti Metsatööstusliidu tegevdirektori asetäitja Märt Riistop ning mitmed Eesti Keele Instituudi töötajad. Žürii valis esitatud sõnadest välja kolm: *purusk, kabul* ja *prull*. Neist eelistavad eesti keelehooldajad ilmselgelt *prulli*, sest see on ainus võistlussõna, mis võeti neli aastat hiljem ilmunud õigekeelsussõnaraamatusse (ÕS 2006) ja mis on märksõnana esitatud ka sama sõnaraamatu 2013. aasta lõpus ilmunud uues väljaandes (ÕS 2013). Siinjuures tuleks lisada, et mõlema sõnaraamatu toimetaja Tiiu Erelt kuulus ka võistluse žüriisse. Mõlemas õigekeelsussõnaraamatus puudub seevastu sõna *pellet*. Kui nüüd, enam kui kümme aastat hiljem (jaanuaris 2013, hiljem uuesti mais 2014), otsustada Interneti otsingu järgi, siis tegelik kasutus eelistab *pelletit* ja seda väga ülekaalukalt: tulemuseks sain 2014. aasta mais 13 800 tabamust. Vähem kasutatakse *puidugraanulit* (1440 tabamust), kuna aga *prulli*, keelehooldajate soosikut, ei kasutata praktiliselt mitte üldse (25 tabamust). Kasutussageduselt viimane sõna on *kabul*, millele ei olnud ühtegi tabamust. Eks tulevik näita, kas uudissõna *prull* suudab keelehooldajate õhutusel püsida konkurentsis liitsõna *puidugraanul* ja inglise laensõna *pellet* kõrval.

Kolmas sõnavõistlus: euromõisted

Juba septembris ja oktoobris samal 2002. aastal toimus veel hoopis laiema ulatusega, järjekorras kolmas eesti sõnavõistlus. Et Eesti parajasti valmistus Euroopa Liidu ja NATO liikmeks astumiseks, olid sõnad ja mõisted, millele nüüd otsiti eesti keele vasteid, ühiskondlik-poliitilist laadi. Taheti täita lünki eestikeelses Euroopa Liidu sõnavaras. Otsitavaid sõnu või mõisteid oli kolmteist, nende hulgas *globaliseerumine* 'ülemaailmse majandusliku, sotsiaalse ja kultuurilise vahetuse kiire laienemine', *integratsioon* 'eri osade ühtlustumine ja ühinemine tervikuks', *nulltolerants* 'ühiskonnavaenuliku käitumise mittelubamine', *task force* 'teatud ülesande täitmiseks moodustatud töörühm; erioperatsiooniks moodustatud väeüksus' ja *opt-out* ja *opt-in*: Euroopa Liidu liikmesriigi võimalus loobuda osalemast teatud koostööst, *opt-out*, et hiljem siiski sellega ühineda, *opt-in* (kõik sõnad, millele otsiti omakeelset vastet, on loetletud artikli lisas). Võistluse korraldas Emakeele Selts, Eesti Õigustõlke Keskus, Haridus- ja Teadusministeerium, Euroopa Liidu Teabekeskus ja ajaleht „Postimees". Lisaks korraldajatele oli žüriis esindatud veel Eesti Keele Instituut, Pedagoogikaülikool ja Õigusinstituut ning riigikogu.

Seekord saabus 5 300 sõnaettepanekut umbes 600 osavõtjalt. Täpsem osavõtjate arv jääb ebaselgeks, sest mitmed osavõtjad kordasid oma ettepanekud või sõnastasid oma ettepanekuid mitmes jaos (Erelt 2003: 5). Mõnele mõistele tegid mitmed osavõtjad sama ettepaneku. Näiteks ad hoc-*komisjoni* või ad hoc-*komitee* kõrvale esitasid kakskümmend üheksa võistlusest osavõtjat sõnad *sihtkomisjon* või *sihtkomitee*, ja sõna *globaliseerumise* kõrvale uudissõna üleilmastumine seitseteist osavõtjat (Erelt 2003: 9–10). Žürii otsustas anda välja 4 esimest, 4 teist ja 6 kolmandat auhinda. Ühel puhul ei leitud pakutud ettepanekute hulgast sobivat vastet, nimelt inglise keele paarismõistele *opt-out* ja *opt-in* (Erelt 2003: 7).

Žürii poolt auhinnatud sõnadest on mitmed hiljem leidnud kasutamist, vähemalt ajakirjanduses: *üleilmastumine* 'globaliseerumine', *tõukefond* 'struktuurifond', *lõimimine* 'integratsioon' ja *vabaühendus* 'valitsusväline organisatsioon' (Algo 2011: 8), samuti *õigustik* tähenduses '(Euroopa) ühenduse *acquis*' (Küngas 2013: 188; Küngas võttis ise samast sõnavõistlusest osa ja oli ühe žürii poolt soovitatud sõna kaasautor). Uudissõna *lõimimine*, *lõiming* aluseks on nimisõna *lõim*, mis tähistab piki kangast suunduvaid lõngaid, lõimelõngaid, rootsi keeles *varp*, inglise keeles *warp*, saksa keeles *Gewebekette*.

Neljas sõnavõistlus: elulähedasemad mõisted

Euromõistete võistlusega ei ole aga 2002. aasta sõnavõistluste teema veel ammendatud. Samal aastal toimus nimelt veel üks sõnavõistlus. See kuulutati välja 20. septembril, seega vaid kolm päeva pärast euromõistetega seotud võistluse väljakuulutamist. Nüüd kutsus Tallinnas ilmuva „Eesti Päevalehe" kirjanduslisa „Arkaadia" üles leiutama võõrkeelsetele sõnadele ja muidu kohmakatele väljenditele uusi ja suupäraseid eestikeelseid vasteid. Toimetus leidis, et oleks vaja ka elulähedasemat uudissõnavõistlust (Urmet 2002a). Võib küll aimata ja oletada, et „Eesti Päevalehe" uudissõnavõistluse korraldamisel oli siiski veel üks ajend, millest aga võistlust välja kuulutades ei kirjutatud: euroliidu mõistete sõnavõistluse korraldajate hulka kuulus „Postimees", „Eesti Päevalehe" peamine konkurent Eesti ajakirjandusturul. Loomulikult ei soovinud „Eesti Päevaleht" näida konkurendist kehvem. Samas peab „Eesti Päevalehe" kohta lisama, et see on väljaanne, mis oma veergudel varemgi on ilmutanud vastuseisu liigsele võõrsõnade kasutamisele.

„Eesti Päevalehe" sõnavõistlusel otsiti eestikeelseid vasteid kahekümne ühele sõnale ja sõnaühendile, näiteks *asotsiaal* 'ühiskonnaheidik', *identiteet, cover* 'uue esitaja versioon mõne teise laulja või ansambli originaalpalast', *happy hour* 'tund või paar, kui näiteks kõrtsis saab osta alkoholi või muud odavamalt kui muidu', *immobilaiser* 'auto ärandamist takistav elektrooniline käivitustõkis', *push-up* 'naise rindu tõstev vateeritud rinnahoidja' ja *skännima* 'kujutist ridahaaval digiteeriva optilise sisendseadmega töötama' (Urmet 2002a). Jääb aga mulje, et sõnavõistluse korraldamise mõte oli tekkinud ülepeakaela ja ilma keeleinimestega lähemalt konsulteerimata, sest nende mõistete hulgas, millele otsiti vastet, leidus mitu, millel juba olid omakeelsed vasted olemas. Üks selliseid sõnu on *bestseller*, mille omakeelne vaste on *menuk* või, konkreetsemalt, *menuraamat, menufilm, menuplaat, menulaulja* ja nii edasi.

Kaks nädalat kestnud võistlusaja jooksul esitati üle poole tuhande sõnaettepaneku (Urmet 2002c). Nendega toimis „Eesti Päevaleht" hoopis teisiti kui euroliidu sõnavõistluse korraldajad. Võistluse lõppedes ei olnud žüriid, kes oleks ettepanekuid sõelunud ja kuulutanud mõned ettepanekud võitjaks. Küll aga lasi ajaleht hoopis kolmel keeleteadlasel, seitsmel kirjanikul, „Eesti Päevalehe" enda keeletoimetajal ja Jüri gümnaasiumi õpilastel esitada omapoolsed uudissõnaettepanekud. Need avaldati lehes koos võistluse käigus laekunud muude ettepanekutega, mida oli kokku 353. Iselaadi talitusviisi põhjendati sooviga, et „[e]dasi jääb iga keeletarvitaja enese otsustada, kas mõni neist [sõnaettepanekutest] kasutusele võtta" (Urmet 2002b). Mõned võistlussõnad on ka mingil määral kasutamist leidnud, näiteks kohalike omavalitsuse valimiste kohta *kohalikud valimised*, identiteedi kohta *enesetaju* ja *performance*'i kohta *kunstimäng*.

Kõnekas episood: Hobilingvistide Ühing

Niisiis toimus 2002. aastal koguni kolm sõnavõistlust. See teeb koos 1972. aasta võistlusega kokku neli eesti sõnavõistlust, mis annab alust kõnelda kujunevast traditsioonist. Et sõnavõistlused ja uute sõnade loomine oli midagi, mis köitis avalikkuse meeli, näitab järgmine juhtum.

Viis aastat pärast viimast, neljandat sõnavõistlust, aprillis 2007, teatas uudisteportaal Delfi, et Tartus baseeruv, üle kahesaja toetajaliikmega Hobilingvistide Ühing oli lasknud oma liikmetel pakkuda omakeelseid vasteid sõnale *mp-3 mängija*. Kokku laekus ühingu liikmetelt kuue kuu jooksul üle saja viiekümne ettepaneku, millest aastakoosolek otsutas hääletusele panna järgmised vasted: *trühmul, sing, noodikäimar* ja *pülk*. Hääletamisel sai kõige enam hääli *pülk*, mida tuleb käänata *pülk*, (selle) *pülga*, (seda) *pülka*. Hobilingvistide Ühingu president Kaimar Kalkun rõõmustas uudisteportaalis Delfi: „Loodame, et üldsus, eeskätt noored, võtavad uue sõna kiiresti omaks" (Kalkun 2007).

Küllap pole tarvis selgitada, et see kõik oli nali. Mingit üle kahesaja toetajaliikmega Hobilingvistide Ühingut polnud olemas, ega vist ka mitte Kaimar Kalkuni nimelist inimest. Aga see juhtum näitab, et sõnade väljamõtlemine ja sõnavõistlused on midagi, mis pakub nii mõtlemiskui jutuainet. Asi puudutab, tekitab tundeid. Järgmised sõnavõistlused ei lasknudki end väga kaua oodata.

Viies sõnavõistlus: sõnavõistlusest sõnauseks

Taasiseseisvumispäeval 20. augustil 2010 kuulutas president Toomas Hendrik Ilves välja sõnade

loomise võistluse uutele riigi ja ühiskonnaga seotud mõistetele (President 2010). Võistluse nimeks oli valitud *sõnaus*. See sõna äratab tähelepanu oma ebaeestipärase häälikulise koostise poolest. Eesti sõnad ei salli kahe täishääliku järjendit tüve ja liite piiril, *sõna-us*. Kui täishäälikud satuvad sellises positsioonis kõrvu, mida eesti sõnamoodustuses tuleb ette üsna sageli, siis harilikult tüvevokaal kaob: kui tegusõna *kaebama* tüvele *kaeba-* lisada liide *-us*, siis ei ole tulemuseks *kaebaus*, vaid *kaebus*. Erandjuhtudel pikeneb liide ühe konsonandi võrra: on tüvi *hari-* (verbist *harima*), millele lisame liite *-us* ja tulemuseks on *hari-dus*, mitte *harus* või *harius*. Tahes-tahtmata teeb presidendi pöördumises kasutatud sõna umbusklikuks. Ilmselt on aga *sõnaus* eesti keeles olnud varem olemas. Nagu president Ilves oma pöördumises mainis, esineb see sõna Ferdinand Johann Wiedemanni eesti–saksa sõnaraamatus, mille esimene trükk ilmus aastal 1869 ja Jakob Hurda poolt redigeeritud teine trükk aastal 1893, ning mis on vanapärase eesti keele sõnavara võrratult rikkalik allikas. Sellest sõnaraamatust leiame ka *sõnause* tähenduse: selle saksa keele vaste on *Besprechung, Bezauberung* ehk 'arutelu, nõupidamine; võlu, lummamine'. Pealegi on sõna märgendatud: see on *poetisch*, luuleline (EDW s.v. sõnaus).

Küllap ongi president eesti sõnadest ja sõnaloomest lummatud. Seda on ta ilmutanud varemgi, enne presidendiks saamist. Tulevane president kuulus riigikogu esindajana 2002. aasta euromõistete sõnavõistluse žüriisse. Vähe sellest, enne kui Eesti uuesti sai iseseisvaks riigiks töötas Toomas Hendrik Ilves Münchenis Raadio Vaba Euroopa Eesti toimetuses. Münchenis töötades hakkas ta koos andma välja sõltumatut, tsensuurivaba almanahhi, mis esikaane sisekülje teksti järgi „on valmis käsitlema kõike, mis Eestit, eesti rahvast, kultuuri, keelt, ajalugu või poliitikat puudutab". Almanahhi nimi oli „Põrp!" ja sellest ilmus ainult üks number, aastal 1988. Selles avaldas toimetaja Ilves nii saatesõna kui ka artikli. Saatesõna kohaselt ei tähenda pealkiri „Põrp!" midagi (Ilves 1988a: 20), ent hilisema täpsustuse kohaselt on väljaande nimi tuletatud „Johannes Aaviku tegusõnast *põrpima* [...]. Lisaks on sõna *põrp* häälduselt sarnane ingliskeelse sõnaga *burp*, mis laiemalt tähendab ka ühte ootamatut või ka kordumatut nähtust" (Raie 2013).[2] Kõneall olev tegusõna *põrpima* on Johannes Aaviku poolt 1931. aastal loodud tehissõna, mille tähendus on 'rabavalt, tähelepanu äratavalt mõjuma, frapeerima' (Mets 1970: 26) ja mis eesti kirjakeeles ei näi olevat leidnud laia kasutamist, välja arvatud Johannes Aaviku enda ja mõne tema lähema mõttekaaslase poolt. Sama almanahhi artiklis tunneb Toomas Hendrik Ilves muret eesti keele puhtuse ja tuleviku pärast nii paguluses kui kodumaal ning soovitab kolme uudissõna: *eisik* 'riigi poolt olematuks mõistetud ning ajaloos eiratud isik, *non-person*', *taasik* 'postuumselt rehabiliteeritud isik' ja *naasik* 'oma eluajal rehabiliteeritud isik' (Ilves 1988b: 108–110).

Asjaolud, et Toomas Hendrik Ilves oma väljaande nimepanekul mitte ainult ei lähtunud Aaviku ammusest ja vähetuntud uudissõnast, vaid ka ise soovitas uudissõnu ning hiljem võttis osa sõnavõistluse žürii tööst, näitab, et ta on pikemat aega tundnud huvi eesti keele ja selle käekäigu vastu ning et ta oli juba tol ajal, almanahhi „Põrp!" toimetaja ja väljaandjana kursis Johannes Aaviku keeleuuendusliku tegevusega. Oma eelpool nimetatud kirjutistes kasutab ta ka mõõdukas ulatuses mõningaid Johannes Aaviku poolt soovitatud uuenduslikke keelendeid, nagu *i*-mitmust (*eestlasil*), *maks-* ja *nuks*-vormi (*näitamaks, piisanuks*) ning *ta*-liitelistes verbides kesksõnatunnuse *-tud* asemel tunnust *-tet* (*kirjutet, ülesehitet*).

Sõnause kuulutas niisiis välja Eesti riigipea, aga võistlust korraldas Eesti Keele Instituut koostöös presidendi kantseleiga. Vasteid otsiti seekord üheteistkümnele mõistele: *poliitika* 'policy', *kolmas sektor* 'mitteriiklikud organisatsioonid ja mittetulundusühendused', *PPP* (häälduatakse ka inglisepäraselt: *pii-pii-pii*) ehk *public-private partnership* 'avaliku ja ärisektori koostöö', *infrastruktuur* 'riigi toimimiseks vajalike rajatiste ja seadmete süsteem (näiteks transpordiks, side-

[2] Südamlik tänu president Toomas Hendrik Ilvesele ja presidendi kantselei direktorile Siim Raiele, kes lahkesti vastasid sellekohasele pöördumisele ja saatsid almanahhi eessõnast äratõmbe.

pidamiseks ja hariduse andmiseks)', *direktiiv* 'Euroopa Liidu kohustuslik õigusakt', *humanitaarabi* 'halbades tingimustes elavatele inimestele antav toidu-, ravimi-, riide- ja muu abi', *sustainable* 'inimeste elukvaliteeti parandav ning looduse ja keskkonna taluvusvõimet arvestav', *avalik-õiguslik* 'avaliku õiguse või riigi ja kohaliku omavalitsuse asutuste valdkonda kuuluv', *mainstreaming* 'teatud tegevuse juures läbivalt arvesse võetava põhimõtte rakendamine', *actor* või *player* 'tegutsev isik või osapool (näiteks majanduselu mõnes valdkonnas)' ja *othering* 'isiku või inimrühma teistest täiesti võõrana tunnetamine'. Nendele tegid 593 inimest 2 123 sõnaettepanekut (Postimees 2010).

Nii nagu varasematel suurematel sõnavõistlustel võisid osavõtjad esitada vasteid ka oma pakutud mõistetele. Seda tehtigi ning mõned neist lisasõnadest tõsteti žürii poolt esile. Inglise sõnale *doggy bag* 'restorani söögikorrast söömata jäänud toidu kojuviimiseks mõeldud kott (et toitu ise hiljem süüa või koerale anda)' pakuti vasteks *penipaun*; mõistele 'pere, kus on minu-sinu-meie lapsed' pandi ette uudissõna *kärgpere* ja *emotsionaalse intelligentsuse* ehk *emotsionaalse andekuse* omasõnavasteks *tundetaip*. (Emotsionaalne intelligentsus ehk emotsionaalne andekus on inimese võime oma tundmusi mõista, juhtida ja väljendada, teiste hingeelu mõista ja ennast emotsionaalselt valitseda.)

Sõnause üldvõitjaks kuulutas kolmekümneliikmeline (koos korraldustoimkonna liikmetega) žürii *infrastruktuuri* omakeelse sünonüümi *taristu*. See sõna on tuletatud *tari*-tüvest *stu*-liite abil. Sama sõnatüvi esineb varasemas nimisõnades *tarind* 'konstruktsioon' ja *tarindus* 'projekteerimine; tarindamise tulemus' ning pöördsõnas *tarindama* 'konstrueerima'. Nende sõnade ja *stu*-liite kogumit või süsteemi tähistava tähenduse kaudu (vrd *ajastu, järvistu, vesistu, ühistu* jt) võib tekkida assotsiatiivne seos just infrastruktuuriga. Ühele sõnale, *poliitika* tähenduses 'policy', head vastet ei leitud. Sõna *taristu* võistlusele esitanud Andres Valdre ja veel 58 inimest, kelle sõnaettepanekud leidsid žürii poolt äramärkimist, kutsuti võistluse pidulikule lõpetamisele Kadriorus 2. detsembril 2010 (Erelt 2003: 5 ja 10; Vääri 2010: 134). Kutsutute suur arv tuleneb sellest, et sageli olid mitmed osavõtjad teinud sama ettepaneku.

Võistlussõna *taristu* näib olevat hakanud endale keeles eluruumi võitma. Sama võib öelda veel mõne ära märgitud võistlussõna kohta, näiteks *kestlik* tähenduses *sustainable*, *vabasektor* ja *vabakond* tähenduses 'kolmas sektor' ning avaõiguslik tähenduses 'avalik-õiguslik'. Halvemini on läinud sõnadel *juhind* ja *penipaun* (Raud 2011). Viidatud statistiline vaatlus tehti täpselt aasta pärast seda, kui president Ilves oli sõnause võitjaid õnnitlenud.

Aasta võib küll tunduda liialt lühikese ajana selleks, et midagi kindlamat väita uute sõnade juurdumise üle, kuid samas tuleb möönda, et aasta pärast 1972. aasta sõnavõistlust avaldatud tähelepanekud tolleaegsete võistlussõnade kasutuselevõtu kohta (Erelt 1973) on osutunud paikapidavaks.

Seoses 2010. aasta sõnavõistlusega tuleb lõpuks mainida veel seda, et siit peale läks käibele sõna *sõnaus* tähenduses 'sõnavõistlus', vähemalt ajakirjanduses.

Kuues sõnavõistlus: 2010. aasta U-sõnaus

Presidendi sõnavõistlusest said innustust Eesti linnaruumi, selle kujundamise ja uurimisega tegelevad inimesed – urbanistid. Oma kolmandas uudiskirjas „U" detsembris 2010 kuulutasid nad välja U-sõnause, milles „eestikeelseid vadereid otsivad järgnevad vaeslastest sõnad: *urbanistika, urbanist, cityscape/townscape, streetscape, shared space, urban design, metropol, kodanikuakti-*

vism, *gentrifikatsioon* ehk *aadeldumine* [s.o keskklassi inimeste kolimine allakäinud linnalisse paikkonda, mille läbi paikkonna atraktiivsus suureneb], *interdistsiplinaarne* ja *suburb*" (Uudiskiri U 3:6). Niihästi ettepanekuid nendele sõnadele kui ka täiendavaid sõnu, millele taheti pakkuda eestikeelseid vasteid, tuli saata toimetuse meiliaadressile.

Tulemused avaldati sama väljaande järgmises numbris, mis ilmus aprillis-mais 2011. Mõned näited: *urbanistika = linnateadus; cityscape/townscape = linnaruum; linnalaotus; shared space = ühisruum, võrdse liiklemise ala; gentrifikatsioon = keskklassistumine*. Nimekirjas oli ka osavõtjatelt saadud täiendusi: *mobility, mille vasteks oli pakutud liikuvus*, omadussõna *vernacular = kohalik, pärismaine*, sõnaühend *rural landscape = maamaastik, linnast väljas*, võõrsõna *inkubaator = haudla* (Uudiskiri U 4:7).

Et võistluse sõnade ja mõistete seletusi või kommentaare ei ole uudiskirjas „U" avaldatud, on raske midagi lähemat U-sõnausest ja selle sõnade kohta öelda. Tähelepanu äratab asjaolu, et mitmed uudiskirjas toodud vasted on olnud eesti keeles juba varem kasutusel. Nii on aastatel 1988–2007 – seega aastaid enne U-sõnause väljakuulutamist – ilmunud mitmeköitelises „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatus" märksõnadena olemas *linnastu* 'lähestikku asuvate ning majanduslikult ja tööalaselt seotud linnade rühm; suurlinn koos oma (halduslikult iseseisvate) ees- ja tütarlinnadega' (EKS), *liikuvus* (abstraktne substantiiv verbi *liikuma* oleviku kesksõnavormist *liikuv*), *kohalik* 'teat[ud] paikkonna oma, seal elav, töötav, esinev vms.; sellele iseloomulik v. omane' ja *pärismaine* 'kohaliku päritoluga, põlis-' (EKS). Samas sõnaraamatus on võõrsõna *metropol* tähenduseks märgitud 'pea- v. suurlinn; riik, emamaa oma kolooniate suhtes', kusjuures ammune sõna *suurlinn* esineb ka omaette märksõnana (EKS), nii et ka *metropoli* vasteks pakutud *suurlinn* pole uudissõna. Sellest, et võistlust välja kuulutades hakati, piltlikult väljendudes, lahtisest uksest sisse murdma – mitme mõiste puhul otsiti eestikeelset vastet, kui see juba oli olemas – jääb sama mulje nagu kaheksa aastat varem toimunud „Eesti Päevalehe" elulähedaste mõistete võistluse puhul: sõnavõistlus sündis heast tahtest midagi eesti keele sõnavara heaks teha, aga mõisteid valides toimiti mõneti järelemõtlematult.

Võistluse tulemusena saadud uudissõnade käekäik on olnud vahelduv. Interneti otsingu tulemuste järgi otsustades (16.06.2014) on kindlalt kasutuses *linnakujundus*, *linnaruum* ja *tänavaruum*, vähesel määral ka *ühisruum* ja *maamaastik*. Üksikuid kordi on kasutatud uudissõna *lähilinn*.

Seitsmes sõnavõistlus: 2012. aasta filmisõnaus

Pea jõudis kätte 2012. aasta. Kevadsuvel sada aastat varem oli Johannes Pääsuke vändanud ringvaatepala „Utotškini lendamised Tartu kohal" ja kroonikafilmi „Vaateid Võrumaalt". Kuigi eesti filmiajaloo eksperdid on arvamusel, et need polnud esimesed Johannes Pääsukese filmid, on nendega hakatud seostama eesti filminduse sündi. Juubeliaasta puhul korraldas mittetulundusühing „Kinobuss" ja Eesti Emakeeleõpetajate Selts filmisõnause ehk eesti filmisõnade loomise võistluse. Ettevõtmist toetas Eesti Terminoloogia Ühing. Algataja oli „Kinobussi" eestvedaja Mikk Rand. (MTÜ Kinobuss korraldab üle Eesti rändkinoseansse ja koolitab nii noori kui vanu filminduse ja meediahariduse alal.)

Filmisõnause eesmärk oli leida kümnele filmialasele mõistele eestikeelne vaste: *storyboard* 'pildisari, mis kujutab planeeritavat filmi kaamera läbi nähtuna', *treatment* 'filmiloo täpne ümberjutustus', *casting* 'näitlejate valimine, palkamine ja osadesse sobitamine', *eyeline match* 'kaamera

suuna ühtimine näitleja pilgu suunaga filmis', *low angle* 'kaamera asend filmitavast objektist allpool', *boom* 'teleskoobi põhimõttel kokku- või väljalükatav latt, mille otsas ripub suundmikrofon, mida kasutatakse heli ülesvõtmiseks nii, et mikrofon ei satuks kaadrisse, poommikrofon', *boomer* 'isik, kes käsitseb poommikrofoni', *render, rendering* 'pildi- ja helifailide tõlgendamine ühest formaadist teise', *rough cut* 'filmi esialgne montaaž, must montaaž', *screener* 'filmilevitajatele ja filmifestivalide korraldajatele mõeldud filmikoopia' ja *art house* 'kino, mis näitab mittepeavoolupäraseid (väärt)filme' (Filmisõnaus 2012). Mõistete tähistamiseks oli varem kasutusel võõrsõna, keerukas või muul põhjusel ebasobivaks peetav sõnaühend. Näiteks nimetavad eesti filmijad *boomi* kujundlikult ja naljatlevalt *õngeridvaks*, mis aga terminiks ei sobi.

Filmisõnause kümne (või üheteistkümne, kui *boom* ja *boomer* esitada eraldi mõistetena) otsitava mõiste tähistamiseks laekus 142 sõnaettepanekut (Rand 2013).[3] Lisaks välja kuulutatud mõistetele esitati ka kolm sõna väljaspool võistluse kava: *operaatori* kohta *jäädvustaja, naisoperaatori* ja *naiskaameramehe* kohta *kamerista, produtsendi* kohta *filmijuht* ja inglise sõna *mockumentary* 'film või telesaade, milles väljamõeldud sündmused esitatakse tõsieluliselt, et pilada mõnd päris dokumentaalsaadet' kohta *mokumentaal*. Kõige enam pakuti sõnu mõistetele *storyboard* (27 ettepanekut, nt *filmikavand, lugulaud, jutujoon, pildirida, piltkavand*) ja *casting* (24 ettepanekut, nt *rollisobitus, rollivalik, rollijaht, lantimine, sõeling, kästing, näitleja otsing, katslemine*), üle kümne ka mõistetele *art house* (18 ettepanekut, nt *filmimaja, kunstkino, väärtkino, snoobrium*), *low angle* (14 ettepanekut, nt *madalnurk, madalvõte, altnurk, altvõte, allnurk, seelikukas*; viimane viitab seeliku alla piilumisele) ja *treatment* (12 ettepanekut, nt *sisulugu, võttelugu, sündmustik, lugulaul, treeting*). Žürii ja/või korraldajate eelistusi ei näi olevat avaldatud, nii et võistluse lõppedes äramärgitud sõnu ei ole, mille edasist saatust kommenteerida.

Kaheksas sõnavõistlus: kas validaator või tuvasti

Samal 2012. aastal toimus uus sõnavõistlus. See oli seotud Eestis mõni aasta tagasi kasutusele võetud uue ühistranspordi piletisüsteemiga. Uus süsteem näeb ette, et sõitjal tuleb registreerida oma sõiduõigus, näidates sõidu alguses selleks ette nähtud seadmele viipekaarti. Seadme nimetus on *validaator* ja tegevus ise on *valideerima: tasuta sõiduõiguse ühistranspordis annab valideeritud viipe- ehk sõidukaart.*

Et sõna *validaator* taga kumab ingliskeelne sõnaühend *ticket validation machine*, otsetõlkes 'pileti kehtivaks tegev masin', ja *valideerima* taga verb *validate* 'kehtivaks tegema' hakkasid need paljudele inimestele vastu. *Validaator* nimetatigi Eesti Rahvusringhäälingu uudisteportaali võistlusel 2012. aasta kolesõnaks (Kolesõna 2012). Selleks, et hiljuti levima hakanud kolesõna asemele leida mõni suupärasem, kergesti mõistetav ja eestilik nimetus kuulutas Viljandi maakonna päevaleht „Sakala" oktoobris 2012 välja sõnavõistluse (Talimaa 2012). Kuu aja jooksul pakkusid 35 inimest 70 sõnaettepanekut, näiteks *täps* (vrd *täpsima* 'sobima'), *möll* (vrd *möllima* 'registreerima'), *pääsur, puutur, regar* (vrd argikeelse värvinguga verbi *regama* 'registreerima') ja *tuvasti*. Võitjaks kuulutas ajaleht, õigemini selle keeletoimetaja Egle Pullerits sõna *tuvasti*, seda põhjendusega, et see on tuletatud *i*-liitega tegusõnast *tuvastama*, 'kindlaks tegema' (Pullerits 2012). Praegu tunnukse olevat küsitav, kas *tuvasti* tõesti jääb keelde või tuleb sellega jätta hüvasti. Internetiotsingu tulemuse järgi otsustades (27.06.2014) on uudissõna seni kasutatud kõigest mõnikümmend korda ja enamasti sõna enda või sõnavõistlusega seotud kontekstis.

[3] Südamlik tänu mittetulundusühingu Kinobuss eestvedajale Mikk Rannale, kes lahkesti andis kasutada filmisõnause käigus esitatud sõnaeedete nimestiku ja ettepanekute esitajate põhjendused.

Üheksas sõnavõistlus: 2014. aasta sõjandussõnaus

2014. aasta 14. märtsil anti Eesti meedias teada, et Eesti kaitseministeerium ja Eesti Keele Instituut olid välja kuulutanud sõjandusalase sõnavõistluse. Kuupäeva valik polnud juhuslik, sest väljakuulutamise päeval möödus kümme aastat Eesti vastuvõtmisest NATOsse. Lisaks on 14. märts Eestis riiklik tähtpäev: emakeelepäev.

Sõjasõnausel otsiti „häid eestikeelseid vasteid" üheksale militaarvaldkonna mõistele, mille jaoks kas eestikeelset vastet seni polnud või on olemasolevad sõnad ühel või teisel põhjusel ebasoovitavad. Mõisted olid: *jalaväe lahingumasin* ehk *jalaväe lahinguliikur* 'ratastel või roomikutel soomuk jalaväejao transportimiseks lahingusse ja lahingupidamiseks ning tuletoetuseks ja koostööks tankidega' ja *soomustransportöör* ehk *soomusveok* 'ratastel või roomikutel soomuk jalaväelaste transportimiseks lahingusse', lisaks seitse ingliskeelset mõistet: *liaison* 'koostöö', *resilience* 'võime saada hakkama inimese või looduse põhjustatud ohtudega', *reconnaissance* 'kohaluure', *deconfliction* 'dekonfliktimine, tegevus, mille käigus välditakse vastastikust häirimist või oma kontrolli all olevate süsteemide ohustamist', *projectile* 'laskekeha, lendkeha', *missile* 'juhitav rakett' ja *debriefing* 'infokogumine omade ärakuulamise teel' (Sõjandussõnade sõnaus 2014; Sõjandussõnade võistluse statuut 2014). Võistlus oli avatud kõigile keelehuvilistele. Sõnaettepanekuid koos lühikese põhjendusega oodati e-kirjana või tavapostiga kaitseministeeriumi 19. maiks 2014. Tulemustest anti teada Euroopa keeltepäeval 26. septembril 2014.

Võistlusel osales kokku 58 inimest, kes üheksale ette antud mõistele esitasid 531 sõnaettepanekut. Terminikomisjon, mis vaatas läbi kõik ettepanekud, kuulutas võistluse üldvõitjaks sõna *lävimine* ingliskeelse sõna *liaison* eestikeelse vastena. Komisjoni hinnangul ei esitatud sõnadele *deconfliction* ja *projectile* ühtegi piisavalt sobilikku sõna, mille tõttu komisjon ise pakkus nende eestikeelseteks vasteteks vastavalt *klaarimine* ja *laskekeha*. Sõnadele *missile* ja *debriefing* ei tahetud esile tõsta ühtegi ettepanekut. Ühe mõiste puhul tõsteti esile kaitseväe kõnepruugis juba kasutusel olevat sõna, nimelt *reke* (ingl *reconnaissance*) ja vastavat tegusõna *rekkima* (Sõjandussõnaus 2014). Võistlussõnade kasutuselevõtu ja juurdumise kohta on muidugi liiga vara midagi öelda.

Kas sõnavõistlusi korraldatakse ka mujal?

Niisiis on Eestis seni toimunud üheksa sõnavõistlust, kuus suuremat ja kolm väiksemat, mille tulemusena on üldsuse otsesel osavõtul eesti keeles kasutusele tulnud mitukümmend uut sõna (vaata Lisa; üldandmed sõnavõistluste kohta on Tabelis 1). Kuidas on olukord muudes riikides, kas sõnavõistlusi korraldatakse ka mujal kui Eestis?

Tabel 1. Eesti sõnavõistlused: toimumise aasta, korraldaja(d), otsitud mõistete arv, osavõtjate arv ja võistluse käigus esitatud ettepanekute arv.

Aasta	Korraldaja(d)	Otsitud mõistete arv	Osavõtjate arv	Ettepanekute arv
1972	Emakeele Selts	20	151	3 600
2002	Ajaleht „Maaleht"	1	?	45

2002	Emakeele Selts, Eesti Õigustõlke Keskus, Haridus- ja Teadusministeerium, Euroopa Liidu Teabekeskus, ajaleht „Postimees"	12	u 600	5 300
2002	Ajaleht „Eesti Päevaleht" (Tallinn)	15 (21)	„suur arv"	353
2010	Eesti Keele Instituut	1	593	2123
2010	Linnalabori urbanistid	11 (15)	?	?
2012	MTÜ Kinobuss, Emakeeleõpetajate Selts	10	?	142
2013	Ajaleht „Sakala"	1	35	70
2014	Kaitseministeerium, Eesti Keele Instituut	9	58	531

Ainsad Euroopa riigid, kus Eesti sõnavõistlustega sarnanevaid sõnavara uuendamise üritusi näikse olevat korraldatud, on Soome, Rootsi ja Island. Kõige enam on neid olnud Soomes: kokku kuus. Esimene toimus 1971. aastal ja oli suunatud keeleteadusliku ajakirja „Virittäjä" lugejatele. Nagu ülal mainitud, andis see võistlus tõuke esimeseks eesti sõnavõistluseks. Neli sõnavõistlust on korraldanud Soome Arstide Seltsi ajakiri „Duodecim" eesmärgiga suurendada soome keele meditsiinisõnavara. Need on toimunud enam-vähem korrapäraste ajaliste vahedega, aastatel 1991, 1995, 2003 ja 2014. Kolme esimese meditsiinialase sõnavõistluse tulemusena on soome keeles juurdunud sellised sõnad nagu työuupumus 'tööväsimus, tööst tekkinud üleväsimus (ingl *burnout*)', *uskomuslääkintä* 'alternatiivmeditsiin' ja *vilkeuni* 'parauni, REM-uni' (Duodecim 2003: 2391). Teistmoodi sõnavõistlus toimus aastal 2010. Siis oli firma Apple toonud turule kaasaskantava, puutetundliku kuvariga arvuti nimega *iPad*, eesti keeles *tahvelarvuti*. Uue seadeldise soomekeelse nimetuse ümber tekkis aga paras segadus; lühikese ajaga tuli käibele paarkümmend eri sõna. Et segadusele teha lõpp, korraldas päevaleht „Helsingin Sanomat" sama aasta detsembris sõnavõistluse, mille žürii soovitas hakata kasutusele võtma uudissõna *sormitietokone* ehk eesti keelde otse tõlgituna „sõrmarvuti" (Haapanen 2011; Laine 2012). Niisiis võime nentida, et sõnavõistluste korraldus Soomes langeb Eesti omaga üldiselt kokku, kuid selle nüansiga, et suurem osa Soome sõnavõistlustest on toimunud eesmärgiga suurendada soome keele meditsiinisõnavara, seega terminoloogiat, mitte üldkeele sõnavara.

Rootsis on toimitud mõnevõrra teisiti. Esimene üritus, millega püüti kaasata üldsust rootsi keele sõnavara rikastamisse, leidis aset suvel 1989. Siis kutsuti raadio saatesarja „Vetandets Värld" (Teadmiste maailm) kuulajaid üles hääletuse teel avaldama arvamust erinevate mõeldavate vastete kohta sõnale *freestyle* 'pleier (ingl *portable audio cassette player*)'. Enim hääli sai sõna *bärspelare* (Hadenius 1990: 2; Stålhammar 2010: 92–93), otsetõlkes „kandemängija", võrdle *bärrem* 'kanderihm' ja *bärraket* 'kanderakett', kuid seda sõna pole üldiselt omaks võetud. Kaksteist aastat hiljem, 2001, korraldasid Svenska språknämnden (Rootsi keelekomisjon), Terminoloogiakeskus TNC ja ajakiri „Forskning & Framsteg" (Uurimistöö ja Edasiminek) uue sõnahääletuse, et leida omakeelseid vasteid kümnele mõistele, nagu *functional food* 'spetsiifilise füsioloogilise efekti saavutamiseks söödav toit', *GMO-mat* 'geenitoit', *bag in box-vin* 'pakivein', *brain drain* 'ajude äravool', *drive by wire* 'elektrooniline gaasipedaal' ja *palliativ vård* 'palliatiivne ravi, sümptomaatiline ravi'

(FoF 2001). Enam kui 3 300 inimest andsid oma hääle. Siin näitena toodud mõistetele kogusid kõige enam poolthääli vasted *nyttomat*, otsetõlkes „kasulik toit", *genmat* „geenitoit", *lådvin* „karbivein", *kunskapsflykt* „teadmiste lend (või pakkuminek)", *elektronisk körning* „elektrooniline sõit" ja *lindringsvård* „leevendusravi" (Hadenius 2002). Kõik need sõnad, välja arvatud *elektronisk körning* ning võib-olla ka *lindringsvård*, võtsid paljud keelekasutajad ka omaks. Kolmanda üldsusele suunatud sõnavõistluse korraldas 2010. aasta lõpus vahepeal Språkrådetiks (Keelenõukoguks) ümber ristitud Svenska språknämnden koos Rootsi piimatootjate ettevõttega Arla. See võistlus erines kahest eelmisest selle poolest, et Rootsi üldsust kutsuti nüüd Arla piima- ja jogurtipakenditel ning Arla koduleheküljel üles esitama igasuguseid uudissõnu; mingit nimekirja nende sõnade või mõistete kohta, millele sooviti omakeelseid vasteid, ei esitatud (Tävla 2010; Arla 2011; Vinnare 2011). Sama põhimõtet järgis 2011. aasta aprillis aset leidnud koolivõistlus, mille puhul lasti Rootsi koolilastel seoses Göteborgis igal aastal korraldatava teadusfestivaliga nuputada täiesti uusi sõnu (Skoltävlingen 2011). Seda joont jätkab Språkrådet, mis 2012. aastast saadik kutsub oma kodulehel üles üldsust üles esitama uudissõnu, mida on kuuldud või loetud, või mida keegi ise on välja mõelnud (Nyord 2012) – muide, nii nagu aastast 2010 Eesti Keele Instituutki (Uued sõnad 2010). Nii tegelikust keelepruugist registreeritud rootsi uudissõnad kui ka üldsuse poolt pakutud uudissõnaettepanekud avaldatakse jooksvalt Språkrådeti kodulehel (http://www.sprakochfolkminnen.se/sprak/nyord/aktuellt-nyord/nyord-2002-2012.html, http://www.sprakochfolkminnen.se/sprak/nyord/inskickade-nyord.html). Lisaks avaldab Språkrådet iga aasta alguses eelmisel aastal registreeritud uudissõnade loetelu. Need ilmuvad populaarteaduslikus ajakirjas „Språktidningen" (Keeleleht), varem selle eelkäijas „Språkvård" (Keelehoole), mis ilmus 1965–2007. Språkrådeti ja selle eelkäija Svenska språknämndeni registreerimistöö tulemusena on ilmunud ka kaks mahukat rootsi keele uudissõnade sõnaraamatut (Nyord i svenskan 1986; Moberg 2000). Uudissõnu võib pakkuda veel Rootsi Akadeemiale, mis umbes kümneaastaste vahedega avaldab rootsi keele õigekeelsussõnaraamatu SAOL (Förslag till nya ord 2011), ja ajakirjale „Språktidningen" nende kodulehel (Föreslå nyord 2012).

Islandi sõnavõistlusi on seni olnud vaid kaks. Need toimusid aastatel 2006 ja 2012. Esimese korraldas Islandi ülikooli allüksus Árni Magnússoni islandi uuringute keskus koostöös kooliraamatute kirjastusega Námsgagnastofnun. Võistlus järgis eesti sõnavõistluste malli: otsiti islandikeelseid vasteid kümnele etteantud inglise keele sõnale, näiteks *casual* 'tänava-, vabaaja- (riietuseseme kohta)', *date* 'kohting', *outlet* 'koht, kus müüakse margitooteid alghinnast odavamalt', *skate* 'rulasõit', *surf* 'veebiteabe kindla eesmärgita sirvimine', *trendsetter* 'arengukujundaja, trendimääraja' ja *wannabee* 'isik, kes ihkab olla keegi teine' (Óskarsson 2012). Teisel sõnavõistlusel oli otsitud sõnade arv juba aukartustäratavalt suur, 72. Võistlus viidi seekord läbi hääletusena, kuid võimalusega lisada omapoolne ettepanek, ja selle korraldas Íslensk málnefnd (Islandi keelekomisjon) koos Islandi suurima piimatööstusega Mjólkursamlan (Nýyrðasamkeppnin 2012).

Eelnevast selgub, et uute sõnade saamise üritused on kas sõnavõistlused või sõnahääletused. Sõnahääletuse puhul on selle korraldajad otsitavale mõistele juba ette mõelnud välja mitu võimalikku vastet, mis pannakse omavahel hääletusele; võitjaks kuulutatakse kõige enam poolthääli saanud sõna. Seda moodust on seni praktiseeritud vaid Rootsis (aastatel 1989 ja 2001) ning Islandis (aastal 2012). Sõnavõistluse puhul lastakse aga üldsusel või teataval sihtgrupil ise pakkuda uusi sõnu, kas korraldajate poolt ette antud mõistetele, nagu Eestis ja Soomes, või täiesti vabalt, nagu Rootsis aastatel 2010 ja 2011. Ettepanekuid hindab žürii, kes ka valib välja võitja. Kas võitjaks kuulutatud sõna läheb ka käibele, selle üle otsustavad juba keelekasutajad.

Lõpetus

Sõnavõistlused ja sõnahääletused näivad olevat kaunis haruldased nähtused. Esimesed toimusid Soomes 1971. aastal ja Eestis 1972. aastal, kusjuures mõlemad olid sõnavõistlused. Neis riikides ongi sõnavõistlusi korraldatud kõige enam: Eestis üheksal, Soomes kuuel korral.
Kuigi eesti keeleteadlased ja -hooldajad said otsese tõuke esimese sõnavõistluse korraldamiseks soome kolleegidelt, oli sõnavõistluse mõte juba mõni aasta varem hakanud idanema. See langes kokku Eesti keeleelu üldise ergastusega 1960. aastate keskel ja 1970. aastate esimesel poolel. Siis püüdsid keeleteadlased nagu Rein Kull ja keelepraktikud nagu Henno Meriste üldsusele teadvustada eesti keele taandatud ja surutud seisu ning sõnavara lünklikkust. Keelega tegelemine kujunes üheks rahvusliku vastupanu vormiks, mille väljundite hulka kuulus eesti keele sõnavara lünkade täitmine uute sõnadega. Selle tegevuse taga võib veel oletada keeleuuendaja Johannes Aaviku ja keelekorraldaja Johannes Voldemar Veski kaudset mõju. Eriti Aavik suutis omal ajal oma keeleuuenduslike vormide ja uute sõnadega tekitada üldsuses elevust ja huvi keeleküsimuste vastu.

Sõnavõistluste üle võib ironiseerida ja suhtuda neisse üleolevalt, pidada neid nähtuseks, mis kuulub keelekorralduse ja sõnavara ajaloo vähetähtsate kurioosumite hulka. Aga milleks olla väiklane? Iga eesti sõna on keegi inimene kunagi esimesena öelnud. Võiks hoopis tunda rõõmu oma keele ja selle võimaluste üle. Olla julge ja võtta vastu uut ja ka ilmutada sallivust teiste inimeste maitse suhtes. Kui mõni uudissõna ei meeldi, siis ärgu kasutatagu seda, mõeldagu välja mõni parem sõna ja kasutatagu seda. Aeg teeb niikuinii oma valiku ja sõelub välja väärtuslikuma ja elujõulisema. Leppigem sellega, et kuna sõnavõistluse korraldamisega apelleeritakse üldsuse, see tähendab keelekasutajate keelelisele loomejõule ja keeletundele, on need olemuselt demokraatlikud, pealegi haruldased ettevõtmised ja seda nähtavasti koguni rahvusvahelises mastaabis. Omapärane. Mitmes mõttes eestipärane.

Kasutatud lühendid

ingl inglise keel, inglise keeles
lüh lühendatult
vn vene keel, vene keeles

Kirjandus

Aitsam, Viio (2003), Peletav pellet – keelemeeste jaoks. – Sirli Lember, Tiina Kivisäkk & Silvi Seesmaa (toim./eds.): *Taastuvate energiaallikate uurimine ja kasutamine. Neljanda konverentsi kogumik. Investigation and Usage of Renewable Energy Sources. Fourth conference proceedings.* Tartu: OÜ Halo kirjastus, lk 52–55.

Algo, Robi-Jürgen (2011), 2002. aasta sõnavõistlusel saadud uute sõnade juurdumine keelekasutusse. – *10. õpilaste teadustööde riikliku konkursi tööde ja 7. Õpilaste Teadusliku Ühingu konverentsi kokkuvõtete kogumik.* Tartu: Sihtasutus Archimedes, lk 8.

EDW = Ferdinand Johann Wiedemann, *Ehstnisch-deutsches Wörterbuch.* Zweite vermehrte Auflage [...] redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg, 1893.

EKS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, I–VI. Tallinn: Keele ja Kirjanduse Instituut/Eesti Keele Sihtasutus, 1988–2007.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat, 1–6. Toimetanud Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.

Erelt, Tiiu (1972), „Kielikello". – *Keel ja Kirjandus* 15, lk 57–59.

Erelt, Tiiu (1973), Võistlussõnade esimene eluaasta. – *Keel ja Kirjandus* 16, lk 457–461.

Erelt, Tiiu (1983), *Väike uudissõnastik*. Tallinn: Valgus.

Erelt, Tiiu (1989), *Väike uudissõnastik*. Teine, täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.

Erelt, Tiiu (2003), Sõnavõistlus andis uued eesti sõnad. – *Oma Keel. Emakeele Seltsi ajakiri* (3) nr 1, lk 5–19.

Erelt, Tiiu, Rein Kull & Henno Meriste (1985), *Uudis- ja unarsõnu*. Tallinn: Valgus.

FoF (2001), Vad ska det heta? – *Forskning & Framsteg* 35, nr 7, lk 55 ja 60.

Haapanen, Minna (2011), Tabletista sormitietokoneeseen. – *Kielikello* 44, nr 1, lk 28–29.

Hadenius, Patric (1990), Är bärspelare ett bra ord? – *Språkvård* (25), nr 2, lk 22–29.

Ilves, Toomas Hendrik (1988a), NIIKUINII (Saateks almanahhile *Põrp!*). – *Põrp!*, lk 6–20.

Ilves, Toomas Hendrik (1988b), Retsensiooni asemel ettepanek uute keelendite loomiseks. – *Põrp!*, lk 104–110.

Itkonen, Terho (1971), Sanakilpailun saalista. – *Virittäjä* 75, lk 442–448.

Keksitäänkö (1971), Keksitäänko [*sic!*] hyviä vastineita? Kilpailu. – *Virittäjä* 75, lk 115–117.

Kukk, Kersti (1975), Uudissõnad 1964–1974. – Viivi Maanso (koost.), *Sõnavaraõpetuse probleeme*. Tallinn, lk 115–134.

Kull, Rein (1972), Sõnavõistlus ja võistlussõnad. – *Keel ja Kirjandus* 15, lk 524–530.

Küngas, Rainer (2013), Sõnavõistlusel väljapakutud sõnade juurdumisest. – *Keel ja Kirjandus* 56, lk 171–191.

Laine, Päivi (2012), Sanakilpailu ja kuinkas sitten kävikään – tabletista sormitietokoneeksi ja takaisin. – *Kielikello* 45, nr 1, lk 22–25.

Mets, Helle (1970), Johannes Aavikust ja tema kunstlikest sõnadest. – *Eesti keele ringi töid*, 2. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 5–43.

Moberg, Lena (2001), *Nyordsboken: med 2000 nya ord in i 2000-talet*. Stockholm: Svenska språknämnden.

Nyord i svenskan (1986), *Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal*, utgiven av Svenska språknämnden. Solna: Esselte studium.

Raag, Raimo (1979), *Uusi eesti sõnu. Kogunud ning määratluste, inglis- ja rootsikeelsete vastetega varustanud Raimo Raag*. Uppsala: Soome-ugri keelte kateeder.

Raag, Raimo (1999), *Från allmogemål till nationalspråk. Språkvård och språkpolitik i Estland från 1857 till 1999*. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Multiethnica Upsaliensia, 12. Uppsala.

Raag, Raimo (2008), *Talurahva keelest riigikeeleks*. Tartu: Atlex.

Raag, Raimo (2013), Att tävla i ordskapande: Ett sätt att modernisera ett standardspråks ordförråd. – *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Årsbok 2011/Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis 2011*. Uppsala, lk 99–114.

Sivula, Jaakko (1971), Kilpailu ratkaistu. – *Virittäjä* 75, lk 254–255.

Stålhammar, Mall (2010), *Engelskan i svenskan. Åttahundra år av lånade ord och språkliga influenser*. Stockholm: Norstedts.

Sõnavõistluse žürii (1972), Uudissõnade võistluselt. – *Sirp ja Vasar* nr 27 (1491), 7. juulil, lk 2 ja 5.

Vääri, Reet (2010), Sõnause üldvõitjaks tunnistati taristu. – *Keelekaitsja*. Eesti Keele Kaitse Ühingu kogumik, 10. Tartu, lk 134–139.

ÕS 2006 = Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu & Marje Raadik, *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006*. Toimetanud Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.

ÕS 2013 = Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu & Marje Raadik, *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013*. Toimetanud Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.

Internetiallikad

Arla (2011), Arlas och Språkrådets nyordtävling avgjord. http://www.sprakradet.se/9649 Vaadatud 28.02.2012.

Duodecim (2003), Duodecimin kolmas sanakilpailu. http://www.terveysportti.fi/xmedia/duo/duo93300.pdf Vaadatud 22.02.2012.

Filmisõnaus (2012), Filmisõnaus. http://kinobuss.ee/filmisonaus Vaadatud 1.05.2012.

Föreslå nyord (2012), Föreslå nyord. http://www.spraktidningen.se Vaadatud 14.05.2012.

Förslag till nya ord (2011), Förslag till nya ord i SAOL http://www.svenskaakademien.se/svenska_spraket/svenska_akademiens_ordlista/forslag_till_nya_ord_i_saol Vaadatud 20.07.2014.

Hadenius, Patrik (2002), Språkvetarnas kommentar. http://fof.se/tidning/2002/1/sprakvetarnas-kommentarer Vaadatud 26.05.2011.

Kalkun, Kaimar (2007), Pülk või noodikäimar? http://www.delfi.ee/archive/article.php?id=15577530 Vaadatud 14.04.2012

Kolesõna (2012), Kolesõna 2012: validaator. http://uudised.err.ee/index.php?06271723 Vaadatud 14.02.2013.

Nyord (2012), Skicka in nya ord! http://www.sprakochfolkminnen.se/nyord Vaadatud 20.07.2014. (Varasem aadress: http://www.sprakradet.se/nyord, vaadatud 28.02.2012.)

Nýyrðasamkeppnin (2012), Nýyrðasamkeppnin (Nýska). http://ms.is/Islenska/Nyyrdasamkeppnin Vaadatud 11.04.2012.

Postimees (2010), Sõnause võitis „taristu", „poliitikale" head vastet ei leitudki. http://www.postimees.ee/350653/sonause-voitis-taristu-poliitikale-head-vastet-ei-leitudki Vaadatud 2.12.2010.

President (2010), Vabariigi President kuulutab välja sõnause ehk sõnavõistluse. http://www.president.ee./et/meediakajastus/pressiteated/1204-vabariigi-president-kuulutab-va-sse-ehk-sluse/index.html Vaadatud 25.08.2010.

Pullerits, Egle (2012), Egle Pullerits: validaatori asemele tuvasti. http://uudised.err.ee/index.php?06265155 Vaadatud 14.02.2013.

Raud, Kai (2011), Sõnause viljad. http://www.sirp.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=13548:sonause-viljad&catid=11:varia&Itemid=16&issue=3371 Vaadatud 24.04.2012.

Skoltävlingen (2011), Vinnare – nyordstävling 2011. http://vetenskapsfestivalen.se/for-skola/skoltavlingen-2011/ Vaadatud 20.07.2014.

Sõjandussõnade sõnaus (2014). http://www.kmin.ee/et/sonaus Vaadatud 14.03.2014.

Sõjandussõnade võistluse statuut (2014). http://www.kmin.ee/files/kmin/img/files/sonaus_statuut_14_03_2014.pdf Vaadatud 14.03.2014.

Sõjandussõnaus (2014), Sõjandussõnaus andis uuteks sõnadeks sotra, rauter ja reke. http://uudised.err.ee/v/eesti/02bf5598-f391-466b-b37a-2c98426225d3 Vaadatud 30.09.2014.

Talimaa, Peep (2012), Viljandimaa päevaleht otsib asendust sõnale validaator. http://viljandi.maavalitsus.ee/et/uhistransport/uudised-ja-teated/-/asset_publisher/WRn5/content/viljandimaa-paevaleht-otsib-asendust-sonale-validaator Vaadatud 14.02.2013.

Tävla (2010), Tävla med ditt nya ord i svenska språket. http://www.arla.se/default—32275.aspx Vaadatud 28.02.2012.

Urmet, Jaak (2002a), Teeme eesti keelde uusi sõnu! http://www.epl.ee/archive/article.php?=id50934483 Vaadatud 27.02.2012.

Urmet, Jaak (2002b), Eesti Päevalehe lugejad osalesid agaralt keele rikastamisel. http://www.epl.ee/archive/article.php?id=50935723 Vaadatud 27.02.2012.

Urmet, Jaak (2002c), Eesti Päevalehe lugejad osalesid agaralt keele rikastamisel. http://www.epl.ee/archive/article.php?id=50935723 Vaadatud 27.02.2012.

Uudiskiri U3 = Urbanistide uudiskiri nr 3, detsember 2010. Allalaetav PDF failina aadressilt www.urban.ee Vaadatud 12.06.2014.

Uudiskiri U4 = Urbanistide uudiskiri nr 4, aprill 2011. Allalaetav PDF failina aadressilt www.urban.ee Vaadatud 12.06.2014.

Uued sõnad (2010), Uued sõnad. http://portaal.eki.ee/uuedsonad.html

Vinnare (2011), Vinnare i nyordstävlingen. http://www.arla.se/default-32853 Vaadatud 28.02.2012.

Muud allikad

Óskarsson, Veturliði (2012), Kirjalik vastus 10.04.2012 Raimo Raagi samal päeval meilitsi esitatud küsimusele. (Óskarsson on Uppsala ülikooli islandi keele professor.)

Raie, Siim (2013), Kirjalik vastus 07.03.2013 nr 2.6-2/392-2 Raimo Raagi 14.02.2013 meilitsi esitatud pöördumisele Vabariigi Presidendi poole.

Rand, Mikk (2013), Microsoft Exceli tabel filmisõnause käigus esitatud sõnaeedete nimestiku ja ettepanekute esitajate põhjendustega.

Lisa

Vasakul on lähtekeelend või -mõiste, paremal võistlusel auhinnatud või esile tõstetud uudissõna. Mõttekriips (–) tähendab, et žürii ei pidanud ühtegi esitatud sõnaettepanekut sobivaks. Tärn (*) tähistab väljaspool võistlust esitatud lisasõna.

1. 1972. aasta sõnavõistluse sõnad

Otsitud sõna või mõiste	Soovitatud vaste
automaatkirjutusmasin	isekirjuti, automaatkirjuti
iseregistreeriv seade	meerik, kujar
habemeajamisaparaat	pardel
isiklik vastutamatus	–
kohalike huvide esiplaanile seadmine, kolkapatriotism	kolklus, paikhuvi
põlevkivituhkgaasbetoon	kukeroon, põiv : põivu
bibkollektor, vn *бибколлектор*	raamatuvarula, raamatutäär
iseteenindus	selve
kunstiline isetegevus, vn *художественная самодеятельность*	taidlus
olukirjelduste kirjutaja, olukirjanik, vn *очеркист*	olbekirjanik
linnake, vn *городок*	linnak
piklik sai, batoon, vn *батон*	pikkel : pikli
juustuke, vn *сырок*	kohuke
pontšik, rõngakujuline rasvapirukas, vn *пончик*	pontsik, sõõrik
ballon, rullkraega särk	ummissärk, pallon
kombinesoon, vn *комбинезон*	türp, ülder : üldri
maika, vn майка	särgik, paid : paia
retuusid	reiud
aluspüksid, trussikud, vn *трусики*	püksikud
ingl *show*	vaadend
ignoreerima	eirama*

2. 2002. aastal „Maalehe" sõnavõistlusel esile tõstetud sõnad

Otsitud mõiste või sõna	Soovitatud vaste
pellet, puidust graanul	prull, kabul, (purusk)

3. 2002. aastal Euroopa Liidu sõnavõistlusel auhinnatud sõnad

Otsitud sõna või mõiste	**Soovitatud vaste**
ad hoc-komisjon	sihtkomisjon, sihtkomitee
globaliseerumine	üleilmastumine
(Euroopa) integratsioon	lõimimine, lõiming
kriisikorraldus, kriisiohjeldus, kriisireguleerimine	kriisiohjeldamine
nulltolerants	täisleppimatus
ingl *opt-in, opt-out*	–
subsidiaarsus	lähimus, lähimuspõhimõte
struktuurifond	tõukefond
ingl *task force*	rakkerühm, rakkejõud
ingl *twinning*	mestimine
valitsusväline organisatsioon	vabaühendus
ühenduse *acquis*	ühenduse õigustik

4. 2002. aasta „Eesti Päevalehe" sõnavõistluse sõnad ja mõisted

Otsitud mõiste	**Soovitatud ettepanek**
ingl *performance*, improvisatsiooniline etendus kunstniku juhendamisel ja publiku osalusel	kunstimäng
cover, uue esitaja versioon mõne teise laulja või ansambli originaalpalast	tõlgend
identiteet, eneseteadvus	enesetaju
asotsiaal, allkäinud, asotsiaalne isik, ühiskonnaheidik	–
amerikaniseerumine	usastumine
kohalike omavalitsuste valimised	kohalikud valimised
enesetaputerrorist	põuepommar
terrorismivastane võitlus	–
holokausti mälestuspäev Eesti kalendris	juudileinapäev
arvutiseerimine	–
ingl *online*	püsiliin
skännima	piltima
ingl *play-off*	väljalangemäng
ingl *happy hour*, tund või paar, kui näiteks kõrtsis saab osta alkoholi või muud odavamalt kui muidu, õnnetund	soodustund
ingl *copywriter*, reklaamikirjanik	kopi
signalisatsioon	–

investeerima	sihtrahastama
ingl *push-up*, tõstev rinnahoidja	triksik(ud)
ingl *fitness*	linnasport
immobilaiser	–

5. 2010. aasta presidendi sõnavõistluse (Sõnause) sõnad

Otsitud mõiste või sõna	**Soovitatud ettepanek**
poliitika, ingl *policy*	–
kolmas sektor	vabasektor, vabakond
ingl *public-private partnership*, lüh *PPP*	AE-koostöö, averus
infrastruktuur	taristu
direktiiv, Euroopa Liidu kohustuslik õigusakt	juhind
humanitaarabi	toimeabi
vastupidav, jätkusuutlik, säästev, ingl *sustainable*	kestlik
avalik-õiguslik	avaõiguslik
ingl *mainstreaming*	peavoolustamine
ingl *actor, player*	toimija
ingl *othering*	teisestamine
pere, kus on minu-sinu-meie lapsed	kärgpere*
emotsionaalne intelligentsus, emotsioaalne arukus	tundetaip*
ingl *doggy bag*	penipaun*

6. 2010. aasta U-sõnause sõnad

Otsitud mõiste või sõna	**Soovitatud ettepanek**
urbanistika	linnateadus
urbanist	linnateadlane
ingl *cityscape/townscape*	linnaruum, linnalaotus
ingl *streetscape*	tänavaruum, tänavalaotus, uulitsamaastik
ingl *shared space*	ühisruum, võrdse liiklemise ala
ingl *urban design*	linnakujundus
metropol	suurlinn, linnastu
kodanikuaktivism	–
gentrifikatsioon, aadeldumine	keskklassistumine

ingl *mobility*	liikuvus
ingl *vernacular*	kohalik, pärismaine
ingl *rural landscape*	maamaastik, linnast väljas
interdistsiplinaarne	–
suburb	eeslinn, lähilinn
inkubaator	haudla

7. 2012. aasta „Sakala" sõnavõistluse sõna

Otsitud sõna või mõiste	**Soovitatud ettepanek**
validaator, ingl *ticket validation machine*	tuvasti

8. 2012. aasta filmisõnause sõnad

Otsitud sõna või mõiste	**Soovitatud ettepanek**
ingl *storyboard*	–
ingl *treatment*	võttelugu
ingl *casting*	–
ingl *eye-line match*	–
suundmikrofoni telekooptoigas, ingl *boom*, ja vastav isik, boomer	look; lookur
ingl *render, rendering*	–
filmi esialgne montaaž, must montaaž, ingl *rough cut*	–
filmilevitajatele mõeldud filmikoopia, ingl *screener*	–
kino, mis näitab sõltumatuid (kvaliteet)filme, ingl *art house*	–

9. 2014. aasta sõjandussõnause sõnad

Otsitud sõna või mõiste	**Soovitatud ettepanek**
jalaväe lahingumasin, jalaväe lahinguliikur	rauter
soomustransportöör, soomusveok	sotra
ingl *liaison*	lävimine
ingl *resilience*	kerksus
ingl *reconnaissance*	reke
ingl *deconflictation*	klaarimine
ingl *projectile*	laskekeha
ingl *missile*	–
ingl *debriefing*	–

Abstract

A SPECIFIC MEANS OF VOCABULARY ENRICHMENT IN ESTONIAN: WORD-MAKING COMPETITIONS

Raimo Raag

In the early 1960s the general public in Estonia started participating in the modernisation of the general lexicon of the standard variety of Estonian by sending proposals for neologisms to the printed press and commenting on proposals presented by others. The main forum for this was the cultural weekly *Sirp ja Vasar* ('The Hammer and the Sickle', now renamed *Sirp* 'The Sickle'). These activities resulted in almost a thousand neologisms being introduced within the first fifteen years, several of which did develop a life in the general lexicon. In 1972 the neologising movement found a new manifestation in a word-making competition arranged in order to find Estonian equivalents of periphrastic modes of expression, compound words, and recent loanwords, often highly conspicuous. Up to September 2014, nine such competitions have been organised. The mode of procedure of the word-making competitions in Estonia is straightforward: the organisers publish a list of words and expression for which they invite the general public to create fitting Estonian equivalents, and a jury consisting of linguists and other professionals judges the proposals received and introduces the prize-winning words in the press. If the jury considers several proposals for the same concept fitting, all such proposals are published. This is done in the convciction that time and "natural selection" will decide the matter by sifting out unfit synonyms. Several dozens of words gained by word-making competitions are current in contemporary standard Estonian, e.g. *kohuke* 'bar of sweetened quark glazed in chocolate', *pardel* 'electric razor', *püksikud* 'briefs', *taidlus* 'amateur performances', *lõimimine* 'integration', *rakkerühm* 'task force', *taristu* 'infrastructure', *kestlik* 'sustainable', *linnakujundus* 'town planning, urban development', and *kohalikud valimised* 'local government (or municipal) elections'. Similar undertakings have been arranged also in Finland, Sweden, and Iceland, from which the Estonian ones differ in being carried out invariably as word-making competitions, and not as public voting between several candidates for new words coined by some language-planning authority.

MILLISED ON TEADUSED?
Natuke teaduslugu[1]

ANTS ANDERSON

Artikkel püüab anda orienteeriva ülevaate teadusloo teemadest ja probleemidest. Päälkirja küsimus *Millised on teadused?* on esitatud teadlikult kahemõttelisena – esiteks (I osas) vaadeldakse, millised omadused ja nõuded iseloomustavad *teadust üldiselt ja teaduslikkust*, teiseks (III osas), mis eristab ja iseloomustab *eri teadusalasid*. Lisaks nendele kahele vaatenurgale antakse (II osas) algeline ülevaade teadusmetoodikast ja selle mõistetest.[2]

I. Teaduse ja teaduslikkuse kohta üldiselt

Teadmised ehk teaduse killukesed

Lihtsustatult ja lühidalt võime ütelda, et *teadmised* on tähele pandud faktid ja seosed nende vahel, edasi faktide rühmad ja üldisemad seosed, mis enamasti on ehitatud sõnadele. Mis on meile tundmatu ja arusaadamatu, see võib olla hirmutav. Me tahame teada ja tahame aru saada. Inimene õpibki elu aeg, ise ja teistelt – näeb, kuuleb, kogeb ning õpib uusi sõnu ja mõisteid, esemete ja nähtuste kuuluvust ja seoseid.

Teadmistel on paratamatu seos *keelega*. Keel võib pääle nimetuste anda asjakohased ajamõisted ning edastada sündmusi, hinnanguid ja mitmesuguseid muid abstraktseid mõtteid.

Teadmised on muuhulgas inimsoo eluvõitluse vahend. Teadmised on ka üks osa kultuurist ja ellusuhtumisest. Ajaloo kestel on üles ehitatud suur *teadmiste varamu*. Siin mõtleme kõigepäält „õpetlikele" teadmistele,[3] hariduse osakestele. Jätame kõrvale juhuslikuma 'informatsiooni' ehk 'teabe', mida vajatakse ajutiselt, näiteks praktiliseks otsustamiseks.

Faktid võivad olla äratuntavad. Seoste nägemine toob arusaadavust. Teadmised annavad lisateadmisi. Meie „ringivaatamine" ja faktide tajumine toimub hüpoteesidega (oletustega) varustatult. Võrdlused ja hüpoteesid teevad faktid huvitavaks. Juba kõige lihtsamad vaatlused-võrdlused-katsetused lisavad meile uusi teadmisi, vahel ka uut arusaamist.

Teadmised on osalt inimestel endil meeles ja osalt kättesaadavad mitmesugustest allikatest, nagu erialasest kirjandusest, leksikonidest, entsüklopeediatest ja muudest teatmeteostest ning tänapäeval muidugi internetist. Nõnda võime rääkida *isiklikest ja välistest teadmistest*. On arvatud, et praegune areng lubab inimestel teadmiste õppimisega tagasihoidlikum olla, tänu väliste

1 Artikkel põhineb Eesti Teaduslikus Seltsis Rootsis 3. oktoobril 2013 peetud ettekandel.

2 Vastavalt artikli populaarsele iseloomule on ka kirjandusviited suurelt osalt populaarsed ja kättesaadavad, nende hulgas mitmed teatmikud ja õpikud.

3 Eesti keel ja mitmed meile lähedased keeled on 'teadmise' ja 'teadmiste' mõistete suhtes üsna ebatäpsed. Eesti sõnad „teadmine" ja „teadmised" ei tähista ühte ja sama mõistet. Tavakeeles seostub ainult „teadmised" (mitte „teadmine") haridusega. Rootsi keel juhtub olema kõige täpsemini eristav oma sõnadega *vetskap* („teadmine", „informeeritus") ja *kunskap* („teadmised", „tarkus"). Inglise keeles ei tehta vahet (mõlemad mõisted on „*knowledge*") ning saksa ja prantsuse sõnade kasutus on mõneti kõikuv. Eesti teadmissõnade tähendust komplitseerib seik, et filsoofilises keelekasutuses on tavaline, et sõnaga „teadmine" siiski mõeldakse sama mõistet kui „teadmised". (Uuem sõna „teadmus" omandab võib-olla aegamisi sama tähenduse kui „teadmised" või „tükike teadmisi" [*kunskap*], ehkki sõnaraamatud praegu määratlevad selle tähenduse kui „teadmiste kogumiku".)

teadmiste rohkusele ja kättesaadavusele (Lyotard 1979:3–4). Välised teadmised on kujunenud majanduslikult tähtsaks kaubaks tänapäevasel vaimutegevuse turul.

Mis on teadus?

Kõigepäält saame aru, et võime teaduse mõistet käsitada kahest küljest – produktina või protsessina. Teadust kui *produkti* leiame üldjuhul raamatust, seda võime õppida, õpetada ja rakendada. Sellega me teadust ei muuda. Aktiivse (teadusliku) uurijana, avastajana või konstruktorina osaleme teaduses kui *protsesssis*. Selleläbi püüame teadust muuta, täpsustada, arendada vms.

Mõeldes produkti aspektile esineb definitsioon, et „teadus on see, mida ülikoolis õpetatakse". See on üsna naiivne, aga küllaltki mõistlik määratlus. „Teadus on tõestatud teadmine" leiame ühest raamatust (Chalmers 1998:23). Ka see on rahuldavalt selge definitsioon – iseenesest küll umbes sama kui see, mida Platon ütles juba 2350 aastat tagasi.

Eesti Entsüklopeedia (9.kd, 1996) selgitab, et teadus on „tegevus, mille eesmärk on uute, tunnetuslikult ja praktiliselt oluliste teadmiste saamine ja rakendamine ning juba olemasolevate teadmiste töötlemine, kasutamine ja säilitamine". Siin on ilmselt esile tõstetud protsessi aspekt, teadus kui tegevus.

Teadusel ja teadlastel on kõrge prestiiž. Küllap on sajandite jooksul kogetud, et teadus on mõnigi kord lahendanud inimeste probleemid ja vähendanud raskusi. Selle-eest on teaduse, eriti „tõsiteaduse" nimetus ka kohustav. Teaduselt nõutakse kõigepäält, et ta oleks usaldatav. Teaduslik tekst peab selleks olema selge, üheselt mõistetav ja loogiline ning selle väited kontrollitavad.

Teadlastel on tarvis ka alandlikkust. Karl Popperi filosoofia kokkuvõte kõlaks umbes järgmiselt (Gilje & Grimen 1992:81): „Inimese teadmised ei ole kunagi midagi lõplikku või absoluutselt kindlat. Ükski teaduslik teooria pole püha ega jää kriitikast kõrvale. Niinimetatud 'teaduslikud tõed' on pelgad äraarvamised või esialgsed hüpoteesid, mida tuleb mõistuslikult kritiseeerida ja rangelt kontrollida. Me läheneme tõele sellega, et me kõrvaldame väärad teooriad."

Arutelu teaduse kohta puudutab enamasti loodusteadust. Leidub ka teistsuguseid teadusalasid. *Loogika ja matemaatika* tulemustele piisab sellest, et nad on loogiliselt-matemaatiliselt korrektsed. *Filosoofia* üldiselt otsib tõtt (s t kauapüsivaid oletusi) mõistusliku analüüsi ja pideva diskussiooni abil. Enamjagu teadust on aga empiiriline (kogemuslik), mis tähendab, et ta peab tuginema kontrollitavatele faktidele, protseduuridele ja nende tulemustele. Teadus on üldine ja üldiselt kehtiv (erandiks on idiograafilised teadused).

Loodusteadus peab olema loogiline, asjalik ja objektiivne. Empiirilise materjali tõlgitsemine ja töötlemine nõuab hoolt ja ettevaatust. Vaatlusi ja katseid peab saama korrata. Eriti kindel nõue on, et teaduslik väide peab olema vormilt ja sisult falsifitseeritav (kummutatav), s t et peab olema võimalik näidata, kas ta on väär.

Humanitaarteadused on vähemal määral seadusepärased ja üldistatavad ning olelevad rohkem omapääd. Humanitaarial on rikkalik abstraktsete üldmõistete terminoloogia. Kesksed on inimlikud vajadused, väärtushinnangud ja mõistmine, mis on mingil määral ka juhatavad, aga humanitaarteaduste teesid on sageli vaieldavad.

Praktiliselt nõutakse tänapäeval, et teadus oleks *dokumenteeritud*, võimalikult rahvusvahelistes ajakirjades, seega kättesaadav, kontrollitav ja analüüsitav asjatundliku lugejaskonna poolt. Teadus täieneb pidevalt, täpsustub ja mõnikord muutub suuresti. Siiras teadlane ei klammerdu omaenda hüpoteeside külge, vaid jälgib, hindab ja omandab teiste teadlaste edasiarendavaid tulemusi.

Seletuse andmine ja 'põhjuse' mõiste

Üks teaduse tähtsamaid ülesandeid on igasugustele nähtustele seletuse andmine. See toimub üldjuhul selle nähtuse *põhjuse* või põhjuste ehk selle *kausaalsete seoste* selgitamisena. Seletust andvate põhjuste otsimine seostub ka üldinimliku vajadusega. Me arvame üldiselt, et kõigil sündmustel ja muutustel on oma põhjused. Suur hulk *loodusseadusi* ütleb, et kui esineb A, siis järgneb või tekib B.

Aga mis on ja kuidas „töötab" põhjus? Mõttetargad on aegade algusest tegelnud kausaalsuse mõistatusega. Juba sajandeid on põhjuslikule seosele enamasti iseloomulikuks peetud, et:

(a) põhjus ja tagajärg on lähestikku,
(b) enne tuleb põhjus, siis tagajärg, ning
(c) põhjus ja tagajärg seostuvad paratamatult.[4]

Mõned filosoofid räägivad *tingimustest*, mida leidub kahte äärmustüüpi:

(i) *vajalikud tingimused*, ilma milleta tagajärg jääb tulemata ja
(ii) *küllaldased tingimused*, mis võivad igakord tagajärje esile kutsuda.

Ka meie üldine kogemus ütleb, et leidub igakordselt toimivaid kausaliteete ja leidub kausaalsuhteid, mis nõuavad lisategurite või lisatingimuste olemasolu. Ühtlasi leidub kausaalsuhteid, mis igakord või mõnikord tekitavad ka muid tagajärgi. Niisiis on põhjuslikud tingimused tihti midagi äsjamainitud äärmustüüpide vahepäalset.

Keskajal õpetati, Aristotelese järgi, et põhjusi on nelja liiki (Lübcke):

(1) *causa materialis* oli eeldatav materjal;
(2) *causa formalis* tähistas kuju või struktuuri;
(3) *causa efficiens* oli mingi välisteguri mõju; ja
(4) *causa finalis* seisnes kavatsuses või eesmärgis.

Sääljuures nähti ka *causa finalis*'t loodusteadusliku printsiibina. Aristotelese nelikjaotuse esimesed kaks põhjuseliiki tähistavad eeltingimusi. Teiste liikide eestikeelsed terminid on (3) „mõjuv põhjus" (parem oleks: „sundpõhjus") ja (4) „sihtpõhjus" ehk „motiiv".

Vaatamata filosoofilistele pingutustele ei ole aga senini suudetud 'põhjuse' mõistele ega põhjustamise mehhanismile mingit üldkehtivat selgitust anda.

Ülaltoodud reeglid (a, b, c) ja tingimused (i, ii) ning põhjuseliik (3) leiavad kinnitust ja rakendust päämiselt elutus loodusteaduses (näiteks füüsikas ja keemias).

Palju keerulisemad on kausaalsuhted bioloogias, kus mingi nähtuse „põhjus" peagu alati on mitmete tingimuste ja tegurite koosmõju, nn *multifaktoriaalne* kausaliteet. Pääle selle on elavorganismide juures vähemalt 20. sajandi keskpaigani oletatud *teleoloogiliste*[5] ehk *siht*-põhjuste esinemist (põhjuseliik (4) ülal). Kuigi tänapäeva filosoofias teleoloogiliste põhjuste olemasolu eitatakse, on põhjust arvestada elavlooduse püüdlust ellu jääda, takistusest mööduda, paremat keskkonda leida jne. Näib ju, et elav organism „tahab" ellu jääda ja „tahab" sigineda. Mõte, et elavlooduses esineb sihtpõhjusi, ei ole kaugel.

Põhjuste küsimused on veelgi keerukamad psühhoteadustes (ühiskonnateadustes) ja humanitaarsetes teadustes. Inimese elu ja tegevust suunavad enamasti paljud tegurid, nii sundpõhjused (füüsilised vajadused, hädaohud) kui ka sihtpõhjused (eesmärgid, väärtused), tihti segamini.

Filosoofias ja õigusteaduses arutatakse, kas inimese teod ja käitumine on *determineeritud*,

4 Nende kolme kriteeriumi autoriks on šoti filosoof David Hume (vt alamal).

5 Tähenduses *causa finalis* kasutatakse mitmeid termineid, näiteks „finaalne põhjus", „teleoloogiline põhjus", „sihtpõhjus", „otstarbeline põhjus" ja „motiiv". Mõnikord soovitatud termin „alus" ei ole sobiv.

s t loodusteaduslikel või psühholoogilistel põhjustel paratamatud, või on inimesel *tahtevabadus*. Vaevalt võib vastuseks olla mingi valik nende vastandite vahel.Tahtevabaduse (isikliku vastutuse) või, realistlikumalt, selle määra küsimus tuleb paratamatult uuesti arutusele igas kriminaalasjas ning paljudes distsipliiniküsimustes. Üksikisiku toimimise põhjuslike tegurite analüüs on raske, pigem humanistlik/humanitaarne kui loodusteaduslik. Inimese tegutsemine võib vaatamata selle tahtlikkusele ja sihtpõhjuslikkusele olla „determineeritud", kuna tema sihid ja väärtused võivad olla omakorda tekitatud sundpõhjustest. Nõnda võib vastuolu olla hoopis inimkuvandite vahel, kas teotegijat nähakse üldiselt suveräänse subjektina või oma saatuse ohvrina.

Ajalooteaduses on sihtpõhjused valdavad (nt võimurite püüdlustena), kuid ka sundpõhjustel on oma roll (looduskatastroofid, ikaldus, taudid). Sotsioloogias esinevad pääasjalikult sundpõhjused.

Sihtpõhjustel on peagu monopol humanistlikes teadustes, eriti ideelistel ja loomingulistel aladel.

Kausaalsed analüüsid sund- ja sihtpõhjuste dihhotoomia alusel on ikkagi üsna algelised. Tegelikkuses võime põhjuste taga näha teisi põhjusi ja nende taga omakorda põhjusi. Niiviisi moodustuvad *geneetilised ahelad*.[6]

Ebateadus – teadmiste aseaine

Inimene otsib teadmisi, aga vajab ka usku ja uskumusi, armastab „tõdesid" kuulda ja edasi rääkida. Alati on esinenud ja esineb praegugi, et mingi ringkond püüab teisi inimesi veenda mingite õpetuste ja väidetega, mis ei kuulu teaduse mõiste alla ja mis enamasti ei kannata analüüsi. Lisaks ebausule esineb ka maagilist mõtlemist (ebateaduslikku seostamist). Vaadelgem hetkeks ebateaduslikke „õpetusi":

metafüüsika (oletuslikud filosoofilised teadmised ja tõekspidamised, mida on võimatu kontrollida, kuna neil puudub empiiriline sisu);

traditsioonid, müüdid, muinasjutud (ühiskonna kultuuripärand, mis polegi mõeldud tõesena);

usukuulutus (usudogmad ei ole empiiriliselt kontrollitavad);

autoritaarsete valitsejate propaganda (poliitilised „tõed", mille empiiriline kontrollimine või üldse küsimuse alla võtmine on keelatud);

šovinistlikud luulud (oma rahvast ülistavad ja sellele vastavalt ajalugu väänavad „teadmised");

nõiandus, šamanism, parapsühholoogia, ufoloogia, astroloogia (ebausulised müüdid, mis mõnikord võivad saada mingit näilist „kinnitust", mispärast uskujaid jätkuvalt leidub).

Võib-olla kuulub siia ka ekslikuks osutunud ja *vääraks tunnistatud teadus*.

Mis on siis metateadus?

Oleme oma teadusloolise vestega juba sisenenud metateaduse küsimustesse. Metateadus tähendab „teadus teadusest". Õieti tuleks rääkida metateadustest, kuna neid on mitmeid. Näeme kahte liiki.

Esiteks loovad mõned metateadused silla ühiskonna ja teaduse vahele. Siia kuuluvad näiteks *teaduslik õppetöö, teadusekriitika, teaduszurnalistika ja teaduspoliitika*.

Teiseks leiavad mitmed teadusalad rakenduse – eri aspektidena – teaduse kohta. On olemas *teadusajalugu, teadussotsioloogia, teadusfilosoofia, teaduseetika, teaduspsühholoogia* jm. Võib-olla need erialad annavad üheskoos „*teadusloo*" üsnagi hägusa tähenduse.

[6] „Geneetiline ahel" ei ole eriti sobiv termin. Esiteks viitab see tarbetult geneetikale. Teiseks on bioloogilistel, psühholoogilistel, ühiskondlikel, ajaloolistel jm nähtustel reeglina mitu põhjust, mispärast „ahel" ei ole adekvaatne sõna. Sobivam termin oleks *tekkelooline lehter*.

Metateadused võivad anda teatud aluse või suunitluse teadusele, kuid üldjuhul nad ei asenda teaduse teooriat.

Üheks metateaduslikuks erisuunaks on teadusfilosoofiline püüdlus teadusprovintse[7] eristada ja klassifitseerida. Nii on metateaduses juba kaua eristatud ühelt poolt *loodusteadusi* oma positivistliku struktuuriga ja teiselt poolt *humanitaarteadusi* oma inimkeskse ja/või sümbolirohke iseloomuga.[8] Inglise keeles öeldakse esimeste kohta *sciences* ja teiste kohta *arts* (või *humanities*). Erinevused nende kahe teadusprovintsi vahel puudutavad ka näiteks põhjuslikke seoseid (vrd Windelband) ja tõekriteeriume (loodusteaduse seaduspärasus *versus* humanitaaria inimlik mõistmine).

Küllap on õigustatud nendele kahele teadusprovintsile kolmandana lisada *sotsiaalteadused* (Kagan)[9], kus positivistliku struktuuriga põimuvad ka humanitaarsed ja väärtustavad elemendid. Võib-olla tahaksime lisada neljanda, küllaltki omanäolised *filosoofilised teadused* oma puhtmõistusliku ülesehitusega; ja koguni viienda: *praktilised teadused*. Nende viie teadusprovintsi eristamine peaks andma teatud algelise ülevaate eri teadusharudest.

Veidi teaduse ajalugu

Teadusliku mõtlemise algust nähakse antiikses Kreekas. Oma Theaitetose dialoogis rääkis *Platon* „põhjendatud ehk tõesest uskumusest" (Meos). Tema õpilane *Aristoteles* käsitles juba mitmeid teadusalasid, pääle loodusteaduste näiteks ka loogikat ja eetikat. Paljude teadusalade algatus või juba arendus leidis aset antiikajal. Tol ajal arvati, et teadust juhivad sihid ja ideed.

Teatavasti antiikaja kõrgkultuur hävis ja teaduste areng pidurdus. Paljude sajandite kestel oli teadus pääasjalikult usundite, müütide ja ebausu varjus.

Alates 12. sajandist tulid siiski *ülikoolid*. Keskajal oli teaduste õpetus pääasjalikult *skolastiline*, s t konservatiivne, allikatruu ja muutumatu. Hiljem aga on ülikoolide vaba tõeotsing andnud teadusele ja läänemaailma kultuurile suure arenguvõime.

Renessanss tähendas üldist kultuurilist ärkamist ja mõtteviisi muutust. Teadusi nähti küll veel filosoofiale alluvatena, aga hakati sagedamini teaduslikult mõtlema. Selmet tõtt otsida vanadest allikatest, hakati vähehaaval tegelikkusest järele vaatama. Hakati ka inimest objektiivsemalt vaatlema. Tulid terminid ja esialgu ebatäpsed mõisted „antropoloogia" ja „psühholoogia". Meditsiini alal hakati igivanas humoraalpatoloogias[10] kahtlema. Eriti tähelepandavad muudatused olid geograafilised avastused ja heliotsentrilise astronoomia valuline läbimurre.

Galilei[11], uusaja teaduse esimesi suurkujusid, esines füüsika ja astronoomia uuendajana. Temaga samaaegselt elas ja tegutses Bacon[12], keda loetakse teadusmetoodika pioneeriks. On öeldud, et nende läbimurretega algas tänapäevani kestnud *„teaduslik revolutsioon"* (Chalmers 1998:23). Teaduslik mõtlemine – niipalju kui seda oli – oli siis veel valdavalt *ratsionalistlik*, mõistusele ja loogikale tuginev.

---

[7] 'Omavahel sarnanevate teadusalade rühma' tähenduses on autor siin appi võtnud termini (teaduste) „provints", kuna populaarseks saanud termin (teaduste) „kultuur" on ilmselt ebasobiv. Kultuurid on midagi muud kui erinevused teadusharude vahel. (Füüsik F ja tema naaber kirjandusloolane K samas linnas elavad ja tegutsevad muidugi samas kultuuris.)

[8] Klassikaline on Charles P Snow' raamat *The Two Cultures and the Scientific Revolution* aastast 1959. Tähelepandav on ka teos Radnitzky, Gerard: *Contemporary Schools of Metascience*, 1970.

[9] Viide pärineb Jüri Engelbrechti sissejuhatusest kogumikus Engelbrecht J, toim: *Teadusmõte Eestis*. VIII. Teaduskultuur. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2013.

[10] Humoraalpatoloogiaks nimetatakse antiikajast pärinevat haiguste seletust nelja kehamahla (vere, lima, kollase sapi ja musta sapi) proportsioonide nihetega.

[11] Itaalia matemaatik, füüsik, astronoom ja filosoof Galileo Galilei (1564–1642).

[12] Inglise filosoof ja poliitik Francis Bacon (1561–1626).

Teadusehuvi elavnes 17. sajandil. Sajandi filosoofia oli üldiselt ratsionalistide päralt. Teaduse allikaks peeti mõistust. Tuntumad nende seas olid *Descartes*[13], *Spinoza*[14] ja *Leibniz*[15].

17. sajandi lõpus ja 18. sajandil tuli *empirism* kogemuse tähtsust rõhutava teadusfilosoofiana. Algul domineerisid britid suurelt: *Locke*[16], *Newton*[17], *Berkeley*[18] ja *Hume*[19]. Alles nüüd hakati teadust nägema enamvähem nagu meie tänapäeval: vaatlus ja mõttetöö pidid käima käsikäes. Sellega algas nn modernistlik teadusfilosoofiline ajastu.

Valgustusajastu tähendas eetilisi ja poliitilisi edusamme, mis andsid hoogu humaan- ja ühiskonnateadustele. *Kant*[20] täpsustas ajakohast teadusfilosoofiat ja tal oli teeneid ka eetika ja õigusfilosoofia aladel. *Comte*[21] pani 1840. aastatel aluse *positivistlikule* teadusteooriale, mis oli empirismi jätkuks. Positivism tähendas, et (a) jäeti maha idealism, (b) lahutati väärtused teadusest, (c) asetati päärõhk kogemusele ja (d) oletusi väljaspool kogemuse ulatust ei loetud enam teaduseks. Comte algatas *sotsioloogia* kui positivistliku ühiskonnateaduse. Teadus pidi ühiskonda juhatama. Ta oli suures vaimustuses ja nägi oma positivistlikus ühiskonnateaduses revolutsioneerivat üldlahendust maailma poliitilistele probleemidele. Sotsioloogia teooria konstitueerimine oli aga raske ja alles umbes poolsada aastat hiljem jõudis see teaduslikule rajale.

19.sajandi teaduslik areng oli tohutu. *Bioloogia* pääses esile omaette teadusalana. *Arstiteaduses* tuli terve hulk avastusi. Hullude hooldamine ja nende tegude kohtulik hindamine konsolideerusid meditsiinilise alana. Sajandi teisel poolel tuli kriminoloogia uudse teadusena. Eriti tähelepandav on, et tehniline areng (raudtee, elekter, telefon) oli vapustav ja hakkas inimeste elu muutma.

19.sajandi alguse filosoofia oli suurelt osalt idealistlik. Eriti saksa filosoofid (*Fichte, Schelling, Hegel*) arutlesid eetiliste, loovate ja muude kõrgemate jõudude tähtsust arengu suunajana. Loodusteaduste võidukäik oli tegelikult murranguline. Esile tungis „materialistlik" loodusteaduslik-sundpõhjuslik maailmavaade, mistõttu mitmesugused ideelised, teleoloogilised ja ka usulised põhioletused pidid hakkama taanduma. 19.sajandi teisel poolel algas filosoofia orienteerumine loodusteaduslike vaadete suunas.

Vastupidiselt saadi 19.sajandi lõpus – enamasti – aru, et loodusteaduslik vaade *ajaloole* siiski ei ole õigustatud. *Windelband*[22] selgitas väga põhilise eristuse seadusepäraste (*nomoteetiliste*) ja inimlike-juhuslike (*idiograafiliste*) teaduste vahel, seega loodusteaduste ja humanitaarteaduste vahel. Humanitaarteaduste iseloomu analüüsis ka *Dilthey*,[23] kes laiendas *hermeneutika* mõistet[24] üldiseks humanitaarseks metoodikaks ning nentis, et humanitaarteaduste tunnetusmenetlus on mõistmine, erinevalt loodusteaduste seletusest.

20. sajandil teaduslik areng jätkus, paisus, kiirenes ja on tänaseks kasvanud meile n-ö üle pää.

Psühholoogia hakkas alles 20. sajandi alguses vabanema filosoofia hõlma alt. Alus pandi empiirilisele, loodusteaduslikku laadi psühholoogiale. Umbes samaaegselt algas humanistlikuma

[13] Prantsuse matemaatik ja filosoof René Descartes, "Cartesius" (1596–1650).

[14] Hollandi-juudi eetik Baruch Spinoza (1632–1677).

[15] Saksa matemaatik ja filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716).

[16] Inglise filosoof, psühholoog, pedagoog ja arst John Locke (1632–1704).

[17] Inglise füüsik, astronoom ja matemaatik Isaac Newton (1642–1727).

[18] Iiri filosoof ja teoloog George Berkeley (1685–1753).

[19] Šoti filosoof ja ajaloolane David Hume (1711–1776).

[20] Saksa filosoof Immanuel Kant (1724–1804).

[21] Prantsuse filosoof, tehnik ja sotsioloog Auguste Comte (1798–1857).

[22] Saksa filosoof Wilhelm Windelband (1848–1915).

[23] Saksa filosoof ja ajaloolane Wilhelm Dilthey (1833–1911).

[24] Hermeneutika tähendas algselt, uusaja alguses, tekstide, eriti Piibli õiget ja tõelist arusaamist.

sotsiaalpsühholoogia areng, samuti ameeriklaste eestvedamisel. Tähelepandav on *Freud*'i[25] *psühhoanalüüsi* õpetus, muuseas alateadvusest ja irratsionaalsest käitumisest, mis oli aktuaalne eriti sajandi esimesel poolel.

Tehnika edusammud 20. sajandil olid juba fantastilised. Välja arenesid autod ja lennukid, raadio, televisioon ja mobiiltelefonid, aatompommid ja robotraketid, kuuraketid ja satelliidid. Arvutid, internet ja elektrooniline mälu on automatisatsiooni ja teadustöö võimalusi radikaalselt parendanud.

20. sajandi alguses, võttis loodusteadusele ja loogikale toetuv inglise filosoof *Russell*,[26] koos kaaslastega, kriitilisema teadusfilosoofilise suuna pannes aluse *analüütilisele filosoofiale*. Selle mõjutusel asutati 1920. aastatel Viinis analüütiliste filosoofide ühendus („Viini-ring"), mille filosoofilist suunda hakati nimetama *loogiliseks positivismiks*, kus omandati nn hüpoteetilis-deduktiivne teadusteooria. Loogilises positivismis oldi täiesti sallimatu kõige suhtes, mis ei olnud empiiriliselt kontrollitav. Samas oldi selles rühmituses õndsas veendumuses, et on saavutatud *lõplik selgus* õigete teaduste iseloomus ja struktuuris.

20. sajandi teisel poolel on modernistlik teadusteoreetiline optimism saanud *tõsiseid* vastulööke. Kõigepäält oli *Popper*[27] (1934) loogilistel alustel väitnud, et verifitseeritud hüpoteesi tõenäolisus on igal juhul null, olgu katsete arv kuitahes suur. Popperi õpilane *Lakatos*[28] väitis, et nii verifikatsioon kui falsifikatsioon on ebatäpsed. Ajalooliste näidete alusel rõhutas ta, et teatud õpetuse teaduslikkus või ebateaduslikkus ei sõltu faktidest. Teadlane, kelle teooria on tagasi lükatud, „leiutab mõne päästehüpoteesi" või lihtsalt eirab vastuväiteid. Kuna vahetegemine teaduse ja ebateaduse vahel on tähtis ja kuna hüpoteeside empiiriline kontroll ei tööta rahuldavalt, soovitas Lakatos teadustöö edasiviimiseks rõhku panna *uurimisprogrammidele*. Need tähendavad visa ja sihikindlat koordineeritud uurimistegevust, mis on ajaloos viljakaks osutunud. *Kuhn*[29] leidis samuti, et hüpoteeside kontroll on tegelikult irrelevantne. Ta uskus ikkagi teaduse ratsionaalsusse, mis aga olevat teaduse enda, „normaalteaduse", sisemine asi. Veel kaugemale läks *Feyerabend*,[30] kes nimetas end uhkelt *teadusanarhistiks* ja leidis, et teadustöös on „kõik lubatud", et teadlast pole mõtet koormata mingite reeglitega, et teadust pole ka tarvis eelistada näiteks ebausule ning et teadus tuleks lahutada riigist, nagu kirik on eraldatud riigist.

Teist laadi teaduskriitikat on tulnud nn *postmodernistide* leerist (*Richard Rorty, Nicholas Maxwell* jt), kes on rõhutanud teaduse võimetust käsitleda inimelu subjektiivset külge ning on levitanud kahtlust teaduse *usaldatavuses*.[31] Postmodernistidel ei ole usku objektiivsusse, vaid nad kipuvad selle asemel nägema ideoloogilisi eelarvamusi.

Teadus on nüüd mingil määral relativiseerunud. Tõsikindlus on asendunud tõenäosusega. Kustunud on lootused mõnikord jõuda teesideni või teesikummutusteni, mida enam ei saaks vastuväidetega tagasi lükata (Chalmers 1998). Niisugune on teadusloo tänapäev.

[25] Austria juut, arst Sigmund Freud (1856–1939).

[26] Inglise loogik, matemaatik ja ühiskonnakriitik Bertrand A W Russell (1872–1970).

[27] Austria-uusmeremaa-inglise filosoof Karl R Popper (1902–1994).

[28] Londoni-ungarlane Imre Lakatos (1922–1974).

[29] Ameerika füüsik ja filosoof Thomas S Kuhn, 1922–1996).

[30] Austria-ameerika füüsik ja filosoof Paul K Feyerabend, (1924–1994).

[31] Vihalemm artiklis „Kuidas mõista teadust", tema kogumikus *Teadusfilosoofilisest vaatepunktist*, lk 401–419.

II. Teadusmetoodika kukeaabits

Teadusmetoodikat võime näha teadustöö praktilisema küljena. Seda esitatakse teatud mõistestikuna ja reeglistikuna, mille alusel õpetatakse väiteid analüüsima, järelduste ja kausaalseoste korrektsust kontrollima, seisukohtade aluseid vaatlema, pikemas perspektiivis teooriaid täpsustama jms. Teadustöö *teaduslikkus* sõltub suurel määral teadusmetoodikast.

Teadusmetoodika tekstid – ka käesolev – on ikkagi omamoodi teoreetilised. Neid ei tule näha otseste juhistena praktiliseks uurimistööks.

Teooria mõiste

Ilma teooriata ei ole teadust. Ometi on selle sõna ja mõiste ümber palju ebaselgust.

Olenevalt seosest on sõnal „teooria" *mitu tähendust*. Tavalisemad on:

(1) teadusala „päälisehitis" süsteemina (nt keemia teooria);
(2) üksik teaduslik hüpotees (nt „koolera tekitaja on komabakter")
(3) ideoloogiliste sihtide ja väärtuste järjestamine hierarhiaks (nt karistusteooria);
(4) „kuiv" praktikaeelne õpetus, praktika vastand (nt teoorialoengud autokoolis);
(5) pelgalt oletuslik arutelu, järelevaatamist ja praktilisi võtteid kasutamata jättes;
(6) seletust pakkuv oletuslik lugu (nt kuriteo-sündmuse rekonstruktsioon jälgede ja leidude alusel);
(7) lihtsalt mõne teadusala nimetus (nt informatsiooniteooria).

Meid huvitab nendest esimene, *teadusala päälisehitis*. Selle 'teooria' määratlus võiks, eriti loodusteaduse puhul, olla: „Lausete tervik, mis võimaldab seletusi ja ennustusi tegelikkuse teatud lõigus ja mis on süstemaatilise empiirilise uurimise tulemuseks." (Nordenfelt 1982:116).

Humanitaarteaduslik (üldjuhul idiograafiline) teooria ei ole siiski – või on väga vähesel määral – seletav-ennustav ja süsteemne.

Iga teooria võib sisaldada ka definitsioone ja klassifikatsioone. Iga teooria on suurelt osalt väljamõeldis ja igas teoorias peitub filosoofilisi oletusi, mõnikord ka väärtustavaid põhiseisukohti.

Teooria terminile (ülal antud tähenduses (1)) täpset *sünonüümi* ei leidu, ent *lähedaste terminitena* esinevad päris paljud sõnad, näiteks: „mudel", „paradigma", „(viite)raamistik" (*frame of reference*), „mõistestik", „kontseptsioon". Ka üksik „hüpotees" ehk „oletus" on teooria-sarnane mõiste. Mõnikord öeldakse lihtsalt „filosoofia". Terminid „dogmaatika" ja „doktriin" toovad esile teatud eriõpetusliku lähtealuse. Kaugemalt võivad sarnase tähendusega olla sõnad „süsteem" ja „struktuur" või siis „perspektiiv", „vaade", „võti" („võtmes"), „lähenemine". Veel kuulub siia keeleteaduse „freim", mis tähendab teatud mõiste juurde kuuluvaid teadmisi.

Peame tunnistama, et 'teooria' on – igatahes veel praegu – üsna ebatäpne mõiste, osalt mitmetähenduslik (polüseemne) ning osalt ähmaselt piiritletav (ebatäielike sünonüümide rohke).

Hääl teoorial võib olla mitmeid teaduse edendamiseks *kasulikke funktsioone*.

- Teooria annab teatud ülevaate ja *ühendab* mitmed nähtused ning teesid ühiseks süsteemiks.
- Teooria põhiliseks ülesandeks on pakkuda *seletust* ja arusaamist teatud nähtuste suhtes, sageli osutades seostele tuntud teadusega.
- Teooria aitab *ennustada* (seda täpsemini, mida reeglipärasem on teadusala).
- Teooria pakub selgust teatud teesi kehtivuse ulatuse ja *üldistamisvõimaluste* kohta.
- Uudne teooria võib olla *viljakas*, s t uutele oletustele ja seostele osutades avada uusi teid uuringuteks.

Selleks, et olla teaduslik, peab teooria olema proovitav (katsutav, kontrollitav) ja seeläbi saama (vähemalt teatud) kinnitust (verifikatsiooni). Eriti oluline on, et hüpoteesid on falsifitseeritavad. Mõistagi on „parem" see teooria, mida empiiria korduvalt verifitseerib, kui see teooria, mida empiiria igakord ei kinnita.

Teaduses eelistatakse teooriaid väheste põhimõistete ja põhilausetega ning lihtsaid hüpoteese.[32] Uute teooriate kasulikkuse suhtes võib küll lootustandvaks olla teooria *usutavus* esmapilgul, aga teooria kõige tähtsamaks väärtuseks peetakse selle *viljakust*. Mõnedelgi tähtsatel teooriatel (näiteks relatiivsusteoorial) on nähtav usutavus puudunud.

Liigsele teadusteoreetilisele optimismile mõjub võib-olla kainestavalt, et tänapäevases filosoofilises diskussioonis kiputakse eemalduma teooria-kesksest lähenemisest ja eelistama praktilise teaduse käsitlemist.[33]

Teooria loomiseks on siiski *täielik vabadus*. Relevantsete teooriate arv on piiramatu, ka ühe ja sama fakti või nähtuse kohta. Aga teooriad, mis ei vasta vormilistele nõuetele või on sisuliselt rumalad, saavad asjatundjatelt kiiresti mahategeva otsuse.

Niisiis on teooria korraga teadusliku uurimise tööriistaks ja selle tulemuseks.

Hüpoteeside empiiriline proovimine

Loodusteadustes ning psühholoogias ja sotsioloogias on mitmetasandiline teooria ja nn *hüpoteetilis-deduktiivne metoodika* valdav. Seda teooriastruktuuri ja hüpoteeside proovimist on loogilise positivismi koolkonna poolt uuritud ja täpsustatud, aga seda on ka kritiseeritud, nagu ülal puudutatud, päämiselt ebatäpsuse ja irrelevantsuse pärast. Hüpoteetilis-deduktiivset süsteemi ei ole siiski asendatud. Võime seda kirjeldada järgmiselt (pääasjalikult Carl Hempel'i (1966) ja Melvin Marx'i järgi).

Hüpoteetilis-deduktiivset teooriat kujutletakse mitmetasandilise püramiidina, mille kõige üldisema tähendusega tipus on põhimõisted ja põhilaused (*aksioomid*). Nendele järgnevad eeltingimused (*premissid*), millest „allpool" on loogiliselt (*deduktiivselt*, ülalt-alla) järelduvad tuletuslaused (*korollaarid*), võib-olla mitmel tasandil, mis viivad perspektiivi üldisemalt erilisemale. Nõnda võib saada mõned laused, mis on huvitavad oletusena (hüpoteesina) ja empiiriliselt kontrollitavad. Püramiidi põhjas on faktid, kogemused, vaatluste tulemused. Faktilisi üksikleide saab *induktiivselt* („alt-üles") kujundada üldisteks lauseteks. Dedutseeritud ja indutseeritud lauseid kõrvutades saab püstitada uusi ja täpsemaid, võib-olla uuendavalt leidlikke hüpoteese.

Hüpoteesi empiirilise kontrollimise eel tuleb sageli arvestada ka mõnda või mitut *lisa-premissi*, mis võivad olla otsustava tähtsusega. Samuti võib tarvis minna nn *abihüpoteese* faktidega sobitamiseks.

Selle visandi kohaselt nähakse teadustööd vastastikuse ehk tsirkulaarsena – faktides leiame printsiipe ja printsiipide alusel vaatleme fakte. Hüpoteese läheb vaja igas uurimise järgus (Morris-Nagel, lk 391–6).

Vaatlus või katse võib osutuda hüpoteesi suhtes *verifitseerivaks* (kinnitavaks) või *falsifitseerivaks* (kummutavaks). Teatud hüpoteesi kinnitamine või kummutamine on mõnikord pikaajaline protsess, nõudes mitmete uurijate erisuguste meetodite kasutamist.

Hüpoteesi kinnitav vaatluse või katse tulemus on alati vaid esialgne, võimetu lõplikult tõestama, et hüpotees on *tõene*. Hüpotees jääb oletuseks, ehkki kinnituse läbi rohkem tõenäoliseks.

[32] Üheks klassikaliseks teadustöö ideaaliks on lühidus ja lihtsus. Seda nimetatakse „Ockhami habemenoaks" inglise frantsisklase ja õpetlase Ockhami Williami järgi (William of Ockham, u 1287 – u 1347).

[33] Sellele osutab Vihalemm artiklis „Teaduslik teooria kui teadusfilosoofia kategooria", lk 296–313 kogumikus *Teadusfilosoofilisest vaatepunktist*.

Seevastu korrektselt (NB!) läbi viidud vaatluse või katse hüpoteesi kummutav tulemus on alati kehtivaks tõestuseks, et hüpotees on *väär*.

Kinnitust leidnud hüpoteesid ongi teadusala praegused väited ehk *teadmised*.

Teaduslik uurimistöö seisneb enamasti mingit teooriat kinnitava või täpsustava empiiria hankimises ja tutvustamises. Tänapäevases teadustöös on empiirilise materjaliga tegelemine suuresti domineeriv. Oluline on siiski tähele panna, et asjatundliku teadlase teooria-sisene analüüs ja arutelu võib ka teaduse arengut edasi viia. Teadlase kriitiline ja/või konstruktiivne mõttetöö on ülima tähtsusega.

Mõisteanalüüs

Iga asjaliku sõna taga on teatavasti mingi *mõiste*, mis on selle sõna „tähendus". Filosoofias tegeldakse palju *mõisteanalüüsiga*, mis ongi üks päämisi menetlusi filosoofias. Küsitakse näiteks, mida tähendab „põhjus", mida tähendab „õigus".

Õpetust sõnade tähendusest nimetatakse *semantikaks*. Semantika õpetab meile, et sõna tähendusel on teatud *denotatsioon* („tähenduse hõlmavus"), ja *konnotatsioon* („tähenduse iseloomustav sisu") (Lübcke).

Denotatsioon võib olla *üksikmõiste* (nagu 'Võrtsjärv'), *üldmõiste* (nagu 'sportlane') või *tühimõiste* (nagu 'tont'). *Sünonüümid* on ühise denotatsiooniga.

Konnotatsioon võib olla kas *konkreetne* (nagu 'raamat') või *abstraktne* (nagu 'süžee'), edasi kas *kognitiivne* (nagu 'jalgratas' või 'pilvisus') või *emotiivne*[34] (nagu 'ilus' või 'traagiliselt'). Üks huvitav sõnade kategooria on *kombineeritult kognitiivne ja emotiivne* (nagu 'ilus ilm', 'armastus', 'häätegu', 'kuritegu', 'haigus' või 'umbrohi'). Edasi on (vähemalt tavakeeles) paljudel sõnadel päätähendus, selle varjundid (nüansid) ja selle kõrvaltähendused (konnotatsioonid). Sõna tähenduste lahknemist nimetatakse *polüseemiaks* ja täiesti erinevaid sõnatähendusi *homonüümiaks*.

Terminoloogia hooldamine

Teadusalad vajavad täpset ja asjalikku oskuskeelt, säälhulgas *terminoloogiat*. Terminite loomine on vastupidine mõisteanalüüsile – täpse mõiste jaoks otsitakse ja kinnitatakse sobiv sõna. Teaduslikku keelde ei taheta emotiivseid mõisteid, sõnade kõrvaltähendusi ja varjundeid.

Teaduse *termineid* iseloomustab

(a) teadusalane kuuluvus;
(b) täpne, sageli defineeritud tähendus, üksühene vastavus sõna ja mõiste vahel;
(c) mingi autoritatiivne kinnitus või ajaga etableerunud sanktsioon; ja
(d) enamasti rahvusvaheline (tihti kreeka, ladina või inglise keelest pärinev) sõna.

Kuna rahvusvahelised ja võõrkõlalised terminid ei sobi hästi tavakeelde, luuakse harilikult ka *omakeelsed* sünonüümid. Vajadus omakeelse termini järele on väiksem, kui mõiste on „väga teaduslik" ja üldsusele ebahuvitav.

Me tahame muidugi, et meie mõisted ja terminid oleksid *otstarbekad*. Otstarbekusnõuded on sõltuvad teadusalast ja aktuaalsest probleemist. Siiski on üles seatud (Berner Öste) järgmised üldised nõuded terminite kohta:

(1) sobivus teadus- ja tavakeelde,
(2) lihtsus,
(3) täpsus (ühetähenduslikkus ja piiritletavus),

[34] Siin on rahvusvahelise tava järgi valitud sõnavorm „emotiivne", mis on abstraktsem kui „emotsionaalne".

(4) konkretiseeritavus (operatsionaliseeritavus) ja
(5) viljakus (seos muu teadusega).[35]

Defineerimisõpetus

Teaduse mõistete tutvustamiseks, seletamiseks, täpsustamiseks ja kinnistamiseks kasutatakse *definitsioone* ehk *määratlusi*. Toome siin *definitsioonide tüpoloogia*, selgitavate näidetega, kus paratamatult leidub kattumisi.[36] Muidugi on mitmed siin märgitud definitsioonitüübid pigem teoreetiliselt huvitavad kui teaduslikus seoses otstarbekad.
Praktilised definitsioonid:

(1) Kõige lihtsam on *ostensiivne definitsioon* ehk „osutav määratlus". See võib olla mitteverbaalne, kui näidatakse konkreetset objekti („Vaata, selline on 'jugapuu'"), ent võib ka olla sõnaline („'Koleeriline' inimene on niisugune nagu vanaisa Jüri").

(2) Väga lihtne on ka *enumeratiivne definitsioon* ehk „loetlev määratlus" („'Planeedid' on Merkuur, Veenus, Maa, Marss, Jupiter, Saturn, Uraan, Neptuun ja Pluuto").

(3) *Geneetiline definitsioon* ehk „saamislooline määratlus"; näiteks on sobiv 'roosamanna' rooga defineerida selle valmistamise retsepti näol.

(4) Ostensiivsele ja geneetilisele lähedane on *operatsiooniline definitsioon*. See on 20.sajandil loodusteadustes ja psühholoogias kasutusse võetud definitsioonitüüp, kus teatud „operatsioon" ehk menetlus on mõiste määratluseks („ 'Intelligentsus' on omadus, mida mõõdetakse intelligentsitestiga").

Teoreetilised definitsioonid:

(5) *Reaalne definitsioon* ehk „olemuslik määratlus" tuleneb püüdlusest tabada teatud mõiste „olemust" või pigem „olemuslikke tunnuseid". Aristoteles defineeris: „Inimene on mõistusega loom".

(6) *Ekstensionaalne definitsioon* ehk „samahõlmav määratlus" on vastupidiselt reaaldefinitsioonile denotatsioonilt samane, aga konnotatsioonilt väheütlev. Tuntud on niisugune inimese definitsioon: „Inimene on sulgedeta kahejalgne" .

(7) *Klassikaline definitsioon on määratlus soomõiste (genus proximum'i) ja liigitunnuse (differentia specifica)* näol („'Amuuri tiiger' on suurim kaslane", kus „kaslane" on soomõiste ja „suurim" on liigitunnus).

(8) *Entsüklopeedia-definitsioon* ehk „ülevaateline määratlus" annab keerulise mõiste kohta sissejuhatusega selgituse.

(9) *Leksikaalne definitsioon* ehk „sõnavaraline määratlus" on teatud sõna selgitus käibekeele alusel, kas sünonüümina või parafraasina („ 'Haritlane' tähendab kõrgharidusega isik").

(10) *Nominaal- ehk stipulatiivset definitsiooni* ehk „leppelist määratlust" kasutatakse täpsustatud või laiendatud termini või hoopis uue termini või mõne lühisümboli selgituseks („Sõna 'rigu' kasutame siin igasuguste seadusega keelatud tegude kohta").

Definitsiooni kohta kehtivad *nõuded*:

(a) et see oleks täpse sõnastusega,
(b) ja paraja haardega (mitte laiem ega kitsam defineeritavast terminist),
(c) et selles ei oleks tsirkulaarsust (defineerimist iseenesega), ning

[35] Berner Öste kuuenda nõudega, termini "painduvuse" kohta, on siinkirjutajal raske soostuda.

[36] Päämiste allikatena definitsioonide kohta on kasutatud Hempel 2010, Lübcke, Berner Öste, Meos, *Võõrsõnade leksikon* jt. Definitsioonide terminoloogias esineb jätkuvalt kõikumisi. Katseline jaotus "praktilisteks" ja "teoreeetilisteks" ning osa omakeelsetest terminitest on autori enda looming.

(d) et defineeritav sõna oleks (teoreetiliselt) asendatav definitsiooniga.

Definitsioonid võivad olla rohkem või vähem otstarbekad.

Liigestus/liigendus, liigitus ja süstemaatika

Hiiglasliku ja kaootilise tegelikkusega toimetulekuks otsib inimene ülevaatlikkust ja mõtteökonoomsust.

Liigsuurt objekti jaotatakse mõnikord parajateks osadeks, nagu lihunik tükeldab loomaihu, nagu ajalugu periodiseeritakse või nagu jõgi jaotatakse ülemjooksuks ja alamjooksuks. Niisuguse osadeks jagamise terminoloogia ei ole veel kinnistunud. *Partitsioon* (Næss, lk 101) ehk *mereoloogiline jaotus* (Meos) on omakeelsena „liigestus" või „liigendus". Niisugused jaotused on üsna suvalised ja vaieldavad.

Teatud määral sarnane, aga teadusele tähtsam on *klassifikatsioon* ehk liigitus, mis on teatud eraldi (diskreetsete) objektide hulga jaotamine mingil (enamasti kvalitatiivsel) jaotusalusel, nagu kooliõpilaste jaotus soo alusel tüdrukuteks ja poisteks või edasijõudmuse alusel alg-, kesk- ja kõrgastme õpilasteks.

Klassifikatsiooni kohta nõutakse ideaalselt,

(a) et *jaotusalus oleks ühene*,

(b) et kategooriad oleksid *vastastikku välistavad* ja

(c) *üheskoos ammendavad*.

Teisisõnu *peab iga objektikogusse kuuluv ese (olend, nähtus) kuuluma vähemalt ja ülimalt ühte kategooriasse*. Tegelikult on klassifikatsioonid sageli puudustega vahetuva jaotusaluse, kattumiste, ammendamatuse ja/või üldise ebatäpsuse näol.

Üheks näiteks puudulikust klassifikatsioonist on *tüpoloogia*, kus ainult väiksem osa esemetest on ilmekad „tüüpjuhud". Näiteks püütakse inimesi „klassifitseerida" temperamendi järgi (sangviinikud, melanhoolikud, koleerikud ja flegmaatikud), kusjuures tegelikult enamus on mitteklassifitseeritavad segatemperamendiga inimesed.

Ühest küljest on klassifikatsioon lähedane terminoloogiale üldse. Kui nimetame mingi eseme, olendi või nähtuse A-ks, siis olemegi teinud binaarse klassifikatsiooni: A ja mitte-A.

Teisest küljest on klassifikatsioon lähedane ka teooria mõistele või, teisisõnu, hüpoteese sisaldav. Kui eristame A mitte-A-st, siis omistame reeglina A-le teatud omapära ja selle eristamisele teatud tähtsuse.

Sageli näeme eristust *loomulikuna*, mis tähendab, et see tuleneb erinevusest mitme jaotusaluse suhtes. Näiteks täiskasvanud inimeste naisteks ja meesteks klassifitseerimine on loomulik, kuna naine ja mees ei erine vaid ühe omaduse poolest.

Klassifikatsiooni sünonüümina esineb ka „*taksonoomia*" termin, kusjuures liikmesrühma nimetatakse *takson*'iks. Taksonoomiaks nimetatakse ka mitmetasandilist, *hierarhilist klassifikatsiooni* ehk *süstemaatikat*, kus taksonid (alammõistena) moodustavad *perekonna* (ülemmõistena) ja perekonnad moodustavad *sugukonna* (kõrgema ülemmõistena) jne. Niisugust süstemaatikat tunneme näiteks taimede ja loomade riigist. On ilmne, et hierarhiline klassifikatsioon on veel rohkema hüpoteeside sisaldusega.

Niisiis võime vaadata klassifikatsioonile kui vaheastmele terminoloogia ja teooria vahel.

Loogilised aspektid

Loogika ehk populariseeritult „teadus õige mõtlemise seadustest ja vormidest" on teadustele – ja igasugustele tõsiseltvõetavatele väidetele – regulatsiooniks, alati absoluutse kuulekusnõudega. Loogiline analüüs on põhiline kõigi teadustekstide õigsuse kontrollimisel.

Loogikast õpime, et leidub nelja liiki lauseid:

- *Väitlaused* „Karl saeb puid."
- *Küsilaused* „Kas Karl oskab saagida?"
- *Käsklaused* „Sae see halg pooleks!"
- *Hüüdlaused* „Oi-oi, kui hästi saag võtab!"

Tähelepandav on, et ainult väitlaused saavad olla tõesed või väärad. Väitlaused jagunevad omakorda analüütilisteks ja empiirilisteks.

Analüütilised väitlaused on aprioorsed ja tihti abstraktsed (nagu „Kaks korda kolm on kuus.") või muud laused, mis on endastmõistetavalt tõesed (nagu „Saagimine toimub saega"). Niisugused laused on tõesed või väärad ainuüksi loogilistel alustel.

Empiirilised väitlaused käsitlevad tegelikkust (näiteks „Karli isa käsi on kipsis."). Seda, kas niisugused laused on tõesed või väärad, saab (peab saama) empiiriliselt kontrollida.

Kas üks lause on tõene või väär, seda ei saa ütelda sama lause „keeles", *objektkeeles*. (Kui seda siiski teeb, võivad kujuneda paradoksid, näiteks „Mina valetan".) Lause tõesusest või väärusest räägitakse *metakeeles*, lausega lause kohta. (Kui Karl ütleb: „Läänemeri asub Põhjamerest ida pool", siis tema isa kommenteerib: „Karlil on õigus", s t et Karli lause on tõene.)

Teatud tekst või tekstilõik võib – küsimata ülal märgitud lauseliikidest – olla *deskriptiivne* (kirjeldav), *normatiivne* (määrav) või *evalvatiivne* (hindav). Edasi võib teksti või lause normatiivsus olla näiteks käskiv („hakka saagima!"), juhislik („sae leiad puukuurist"), kehtestav („igal reedel saeme ja lõhume puid") või normeeriv („normaalne puuhalg on 28–30 cm pikk"). Ka ametlikku terminoloogiat võib näha kehtiva kokkuleppena, seega normatiivsena.

Loogika aitab avastada teatud eksimusi, näiteks sellega, et küsime:

- Kas teatud väide sisaldab informatsiooni („Sisse tuli Dorotea") või on pelgalt *tautoloogiline*, s t mittemidagiütlevalt endastmõistetav („Sisse tullakse sissepääsust")?
- Kas teatud väide on *kontradiktoorne* ehk vasturääkiv („Feeliks oli tänulik ja väga pettunud")?
- Kas teatud definitsioon on selgitav („Vasak käsi on südamepoolne käsi") või on *tsirkulaarne* („Vasak jalg on see, mille suur varvas on paremas küljes." või veel ilmsemalt „Sõda on sõda.")?
- Ja mis on eriti tähtis: Kas teatud järeldus on korrektselt või *ekslikult tuletatud*

  („Kõik taanlased oskavad jalgrattaga sõita.
  Mina oskan jalgrattaga sõita.
  Järelikult mina olen taanlane.")?

Lisada tuleks, et mida ebatäpsem on teadusala ja mida keerulisem on teadusala teooria, seda raskem või kohatum on selle loogiline analüüs.

Kvantifikatsioon – dimensioonid ja mõõtmine

Empiiriline vaatlus annab rohkem informatsiooni, siis kui see ei vasta ainult küsimusele „kas on?", vaid ka küsimustele „millisel määral on?" ja „kas on samal määral kui kontrollrühmal või kui enne?". Suur osa empiiriast sihibki *kvantifitseerimisele* selleks et saada *mõõta* või *loendada*.

Igasugune kvantifitseerimine on teooriast lähtuv, inimeste poolt välja mõeldud. On nimelt vaja ära näha või otsustada, mida mõõta – *dimensioone* ehk mõõtmeid või muid omadusi – ja on tarvis määrata mõõdusüsteem ning leiutada mõõdupuu.

Mõõtmeid ja mõõte on füüsikas võib-olla üle tuhande, kusjuures enamik neist on üsna kergesti arusaadavad. Mõõtmine bioloogias, *biomeetria*, on üldiselt palju ebatäpsem, eeldab mõtteka dimensiooni leidmist ja tihti mõõtarvude statistilist töötlemist.

Psühhoteaduste aladel on mõõtmine veel keerulisem ja üldiselt ka ebatäpsem. Individuaalsed muutuja – enamasti omaduse või võime – mõõtmised kliinilises ja muus rakenduspsühholoogias, *psühhomeetrias*, tuginevad läbitöödeldud „mõõteriistadele" – enamasti testiformularidele – ja annavad sageli aktuaalse muutuja skoorid (punktid) ja nendele vastavad lõppväärtused (teatud usaldusvahemikuga).

Eriti psühhomeetrias on analüüsitud mõõtmise kvaliteeti, mille hindamisel kasutatakse mõisteid reliaablus ja valiidsus. *Reliaablus* on usaldatavus mõõtarvu täpsuse suhtes, „see, kui õigesti mõõtemeetod mõõdab seda, mida ta mõõdab". *Valiidsus* on usaldatavus mõõdu sobivuse suhtes, „see, kuivõrd mõõtemeetod mõõdab just seda omadust, mida on vaja mõõta".

Ühiskonnateaduslikud mõõtmised (uuringud) seisnevad sageli isikute loendamises ja võivad mõnikord olla metodoloogiliselt lihtsad – näiteks demograafilise andmestiku kogumine statistiliste arvudena. Sotsioloogilised mõõteriistad ja mõõtmise metoodika on aga tihti küllaltki keeruline. Need mõõtmised on suure ühiskondliku tähtsusega, näiteks arvamuste, atitüüdide (hoiakute, sättumuste), rahulolu vms muutused ajas või teatud mõjutustel. Sotsioloogiliste kausaalseoste uurimused nõuavad relevantseid dimensioone (muutujaid), läbimõeldud probleemiseadet, võimalikult täpset metoodikat ja muidugi statistilist töötlust.

Statistiline töötlus

Statistika on matemaatiline meetod või teadusala. Statistika abil saab kindlaks teha teatud nähtuse või käitumise sagedust või ulatust terves ühiskonnas või mõnes ühiskonna osas. Saab teha võrdlusi, jälgida arengut jne. Edasi saab uurida muutujate vahekorda (korrelatsiooni) ja sel teel ka kausaalseoseid. Üldine kogemus on, et üksikud leiud või üksikjuhud, näiteks meditsiinis või kriminoloogias, ei ole piisavad üldistavateks järeldusteks, vaid tuleb vaadelda suuremat empiirilist materjali ja seda töödelda statistiliselt.

Eristatakse *järeldavat statistikat* uurimisvahendina ja *kirjeldavat statistikat* andmete esitamise otstarbel. Andmed esitatakse enamasti tabelina või diagrammina.

Statistika ja selle mõistestiku tutvustamiseks vaatame järgmist näidet. Sihtpopulatsiooni ehk *üldkogumi* (nt linna elanikkonna) *elementide* (nt leibkondade) teatud *muutuja* (nt elektriliste köögiaparaatide omamise) mõõtmiseks tuleb välja võtta küllalt suur *valim* ehk väljavõtukogum (vähemalt 100, võimalikult enam elemente). Valimi valiku meetod (süstemaatiline või sattumuslik) peab tagama valimi *esinduslikkuse*. Tuleb püüelda, et *kadu*, s t mitteleitute ja mittevastanute osa valimist, oleks võimalikult väike. Uuringu *tulemus* avaldatakse näiteks leibkondade elektriliste köögiaparaatide arvu *keskmise*, aritmeetilise keskmise või mediaani näol. Huvitav võib olla seda muutujat seostada näiteks parteipoliitilise hoiakuga. Statistilise tulemuse juurde lisatakse enamasti *usaldusvahemik*, mille piirides õige tulemus on näiteks 90 % kindlusega.

Objektiivsus

Kuna teadus peab olema usaldatav, kehtib selle kohta ka objektiivsuse nõue, eriti segateaduste kohta (nagu ajalugu, ühiskonnateadused, tervishoid, kriminaalpoliitika jm). Üldiselt tunnustame järgmisi objektiivsusenõudeid[37]:

- autori sõltumatus (vabadus ainestikuga seostuvast ärihuvist ja isiklikust sõltuvusest);
- eeldused täielikuks avalikkuseks, s t mitte kohustatus teatud osa varjata;
- ausus ja mõõdukus;
- tuginemine võimalikult üldtunnustatud asjaoludele ja seisukohtadele;
- selge aruandmine omaenda lähte-väärtushinnagute kohta;
- asjalikkus ja mittevajalike väärtushinnangute rõhutamise vältimine;
- võimalikult tasakaalukas argumenteerimine, konflikti puhul mõlema poole seisukohtade käsitlemine;
- võimalikult mitmest allikast andmete ja mitme hindaja arvamuse edasiandmine;
- allikate avaldamine.

III. Teadusalade klassifitseerimine ja eri teadusalade iseloomustus

Teadusalade eristuse alused

Rahuldavat teaduste klassifikatsiooni on vaevalt võimalik koostada. Tähelepandavad on aga mitmed ilmestavad jaotusalused: dihhotoomiad („vastandite"-paarid) ja dimensioonilised (mõõtmelised) erinevused.

Vaatleme kõigepäält *dihhotoomiaid*:

- Üsna kontrastne on eristus *nomoteetiliste* (seadusepäraste) ja *idiograafiliste* (eraldiseisvate) teaduste vahel. Matemaatika ja loodusteadused on seadusepärased. Humanitaarsed, eriti kultuuriteadused (nt kultuuriantropoloogia, kunsti- ja kirjandusteadus) tegelevad aga suurelt jaolt eraldiseisvate nähtustega.[38]
- Arusaadav on jaotus *formaalteadusteks*, nagu loogika ja matemaatika, ja *reaalteadusteks*, mis käsitlevad tegelikkust.[39]
- Arusaamiseks *loodusteadustes* osutatakse loodusseadustele, aga arusaamine *humanistlikes teadustes* toetub inimlikule äratundmisele ja empaatiale.
- Põhiline on jagunemine *fundamentaal-* ehk põhiteadusteks (nt füüsika, astronoomia, paleozooloogia) ja *rakenduslikeks* (ehk *praktilisteks*) teadusteks (nt tehnoloogia, kirurgia, pedagoogika). Eesmärk, metoodika ja vastutus on tüüpilised rakendusteadustele.

Dimensioonilised erinevused on näiteks:

- Erinevus täpsuses ühelt poolt füüsika ja keemia kui *täppisteaduste* ja teiselt poolt bioloogia-psühholoogia-sotsioloogia kui *vähemtäpsete* teaduste vahel.
- Erinevused põhimõistete arvus (reduktiivsuse-konstruktiivsuse skaalal) *eluta loodusteaduste* ja *bioloogia* (elusloodusteaduse) vahel. Bioloogia teooriasse lisanduvad mõisted 'elu', 'siginemine', 'ellujäämistung', 'pärilikkus', 'ainevahetus' jm.

[37] Objektiivsusenõuded on siin koostatud mitme allika alusel.

[38] Võõrsõnade leksikon (2012) annab sama eristuse jaoks terminid *reaalteadused* ja *humanitaarteadused*.

[39] Niisiis tuleb tähele panna, et mõnedes eesti allikates nähakse 'reaalteaduse' „vastandina" hoopis 'humanitaarteadust'.

Teadusalade eristamise-klassifitseerimise püüdlustes on kerge raskustesse takerduda. Teadused on enamasti kompleksed ja mitmeti iseloomustatavad.

Mõnede teadusalade iseloomustus

Usuteaduse kohta

Usuteaduse koondame siin *kristlikuks* teoloogiaks. See teadus – õigemini teadusalade rühm – on ainulaadne sellega, et praktiliselt kõik – pääle kultuuriantropoloogilise usundiloo, ristikiriku ajaloo ja muu „metateoloogia" – lähtub usust Kõigeväelisse Jumalasse.

Oma tõeotsingul on inimene leidnud usu. Usk ei allu ega kuulugi teaduslikule küsimuse alla võtmisele. Selle poolest võib usuteadust, õigemini teoloogiat kitsamas mõttes, näha ebateaduslikuna. Ristiusu vanema ajaloo ning dogmade, säälhulgas patu, andekssaamise ja muu normistiku suhtes on autoritatiivseks allikaks Piibel. Allikatena lisanduvad usuisade kirjutised, kirikukongresside resolutsioonid jm. Selle kõrval on veel kiriku traditsioonid, sakramendid, riitused ja koraalid.

Filosoofia kohta

Üldise filosoofia ehk „mõtteteaduse" jaoks üldtunnustatud definitsiooni ei leidu. On aga selge, et filosoofia ei tegele konkreetse tegelikkusega. Filosoof kaldub kahtlema ja kohustub oma seisukohti põhjendama, mis teeb filosoofiast teaduse.

Filosoofia raames arutletakse muuhulgas järgmisi küsimusi: tegelikkus tervikuna, tegelikkuse põhialus, inimese koht tegelikkuses, väärtused, inimese teadmise ja toimimise võimalused, tema kohustused ja õigused jm (Lübcke). Nii Aristoteles kui näiteks ka Kant eristasid teoreetilist ja praktilist filosoofiat.

Teoreetiline filosoofia hõlmab loogikat, metafüüsikat, epistemoloogiat (tunnetusteooriat), teadusteooriat ja semantikat.

Praktilisse filosoofiasse kuulub aksioloogia (väärtusõpetus), eetika, esteetika, õigusfilosoofia ja usufilosoofia (Lübcke).

Filosoofia on muidugi väga vana. Vana-Kreeka filosoofiale tuleb au anda ja hiljemgi on leidunud suuri mõtlejaid. Teeme aga hüppe ja vaatleme alles tänapäevani aktuaalseid filosoofilisi koolkondi.

1870. aastatest pärineb ameerika filosoofia *pragmatism*, mille kohaselt väidete mõtet ja tõesust võib samastada praktilise otsustavusega ehk instrumentaalse kasulikkusega.[40]

Analüütiliseks filosoofiaks nimetatakse 20. sajandi alguses inglise filosoofide Russell'i[41] ja Whitehead'i[42] poolt algatatud loogikale toetuvat, rangemat teadusfilosoofilist suunda, mis on levinud päämiselt anglosaksi ja skandinaavia maades. See suund on oma põhiloomult empiristlik ja selles hoidutakse metafüüsikast, ollakse loobunud üldise filosoofilise süsteemi loomisest ning pannakse päärõhk filosoofiaprobleemide väljendite semantilisele analüüsile (Lübcke). Samas vaimus asutati 1920. aastatel Viinis analüütiliste filosoofide ühendus („Viini-ring"), mille filosoo-

[40] Pragmatismi on kõigepäält esindanud ameeriklased Charles S Peirce (1839–1914), William James (1842–1910) ja John Dewey (1859–1952).

[41] Vt allmärkus 26 ülal.

[42] Inglise matemaatik ja filosoof Alfred North Whitehead (1861–1947).

filist suunda hakati nimetama *loogiliseks positivismiks*. Tuntumad Viini-ringi liikmed olid Rudolf Carnap[43], Karl Hempel[44] jmt. Silmapaistev on olnud ka Viini ringi juurde perifeerselt kuulunud Wittgenstein[45]. Popper on olnud loogilise positivismi suhtes kriitilisem, tunnistades end „falsifikatsionistiks", aga tema nimi seostub samuti tugevasti 20. sajandi teadusfilosoofiaga.

„Kuiva" analüütilise filosoofia kõrval tekkisid nn *kontinentaalse filosoofia* raames mõned humanistlikud suunad: *hermeneutika* (sakslased Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer); *fenomenoloogia* (saksa juut Edmund Husserl, Heidegger, prantslane Jean-Paul Sartre); *eksistentsialism* (sakslane Karl Jaspers, prantslased Sartre, Maurice Merleau-Ponty). Küllap tuleb siin arvestada ka *psühhoanalüüsi*. Kontinentaalses filosoofias tõsteti esile subjektiivsust objektiivsuse kulul, läheneti inimlikkusele ja inimene võeti jälle mõõdupuuks. Need vaatenurgad on viljastanud humaanteadusi ning (sotsiaal)psühholoogiat.

1950. aastatel levis eriti inglaste hulgas analüütilise filosoofia ühe haruna *tavakeelefilosoofia* ehk Oxfordi filosoofia. Seda suunda arendasid ja esindasid George E Moore, Gilbert Ryle, John L Austin ja Peter F Strawson. Ka Wittgenstein oli pidevalt keelefilosoofiliste huvidega.

Alates 20. sajandi keskelt on filosoofiline analüüs käsile võtnud veel ühe eriala, nimelt *vaimufilosoofia*. Platoni ja Cartesiuse selge vahetegemine keha ja immateriaalse hinge[46] vahel oli juba varemalt asendunud materialistliku *identsusteooria* vaatega, et psüühilised seisundid ja protsessid on samased pääaju seisundite ja protsessidega. Edasises analüüsis on tähtsa positsiooni saavutanud *arvuti tarkvara* mudel, mis viib muuhulgas edasi *tehismõistuseni* (*artificial intelligence*). Koos mitmete teiste autoriteetidega on eesti filosoof Bruno Mölder asunud *interpretivistlikule* seisukohale, et inimhinge olemasolu on lihtsalt tõlgitsuse saadus, lisades eeldusena, et teatud nõuded omistuseks on täidetud.

Eetika kohta

Eetika ehk kõlblusõpetus ehk moraalifilosoofia on igivana. Selle „isaks" peetakse Sokratest. See on omaette teaduse- või igatahes filosoofiaharu. Seda on koguni peetud filosoofia kõige tähtsamaks haruks, sest see on meile igapäevaselt oluline.

Harilikult jagatakse eetika kolmeks osaks:

1. *Normatiivne eetika*, mis meile õiget või hääd talitamist ette kirjutab.
2. *Deskriptiivne* ehk kirjeldav eetika, mis vaatleb tegelikult toimuvaid eetilisi teguviise.
3. *Metaeetika*, mis on eetika teooria ja arutelu eetika kohta.

Väga tuntud, ka ülemaailmselt, on eetika „kuldne reegel", mis evangelist Matteuse sõnastuses kõlab: „Kõike, mida te iganes tahate, et inimesed teile teeksid, seda tehke ka nendele." Igapäevaelus nähakse muidugi normatiivset eetikat kõige tähtsamana, aga koolitatud eetikud peavad ainult metaeetikat teaduslikult huvitavaks. Ka Sokrates nõudis just eetiliste põhimõtete analüüsimist ja põhjendamist.

Oluline on tähele panna eetika seost tegutsemisega. Inimese teod ehk toimingud, säälhulgas ka ütlused, eeldavad eetilist järelemõtlemist ja teadlikku otsust. Teotegijale omistatakse moraalne vastutus.

Normatiivset eetikat täpsustatakse või iseloomustatakse (vähemalt) viiesugusena:

1) *Deontoloogiline* ehk kohuse- ehk käsueetika, mis selgesti nimetab mõned teod õigeks või

[43] Saksa-ameerika filosoof Rudolf Carnap (1891–1970).

[44] Saksa-ameerika filosoof Carl Gustav Hempel (1905–1997).

[45] Austria-inglise filosoof Ludwig J J Wittgenstein (1889–1951).

[46] Terminoloogias on siin kõikumisi. On ebaselge, kas „hing", „vaim" , „psüühika" ja „teadvus" on või ei ole sünonüümid? Tänapäeval on enim käibel sõna „teadvus".

hääks ja mõned teised teod valeks (vääraks) või halvaks. „Aita nõrgemat!" „Ära peta!"

2) *Teleoloogiline* ehk konsekventsiaalne ehk sihieetika, mis juhib talitamist selle tagajärgede järgi, soovitades tegutsemissuunda, mis on paljudele kasulik või õnne toov. „Ole sõbralik!" „Säästa energiat, mõeldes tulevastele põlvedele!"

3) *Meelelaadi* eetika õigustab tegutsemist häätahtlikkuses ja inimarmastuses.

4) *Areetiline* ehk vooruseetika rõhutab inimese kasvatamist ja küpsemist ausaks, sotsiaalseks, töökaks, konstruktiivseks jne isiksuseks.

5) *Inimväärikuse* eetika tugineb inimese autonoomial ja puutumatusel ning kõigi inimeste võrdse väärtuse dogmal ja avaldub inimõiguste konventsioonides.

Peaks olema ilmne, et eetika on väga inimkeskne ja tugineb väärtustele. Eetika normid (et „peaks") on küll pehmemad kui seaduse sõna (et „peab"), aga eetika põhimõtteid peetakse ikkagi seaduseülesteks.

Eetikal on suur sotsiaalne tähendus. Eetika ühiskondlikke funktsioone on loetletud järgmiselt (Pojman 2005:44):

- hoida ühiskonda lagunemast,
- leevendada inimkannatusi,
- soodustada inimõitsengut,
- lahendada huvikonflikte õiglaselt ja mõistlikult,
- jagada kiitust ja laitust, tasu ning karistust.

Milles seisneb *eetika teaduslikkus*? Tuleb möönda, et eetikal puudub vaieldamatu teaduslik ankur. Teaduseks teeb teda siiski – nagu filosoofiat üldiselt – et eetik otsib ja vaidlustab argumente leidmaks õigeimad ja parimad sihid, põhimõtted ja reeglid.

Formaalteaduste kohta

Siia kuuluvad esmajoones loogika ja matemaatika. Need on teadused, mis inimene ise on välja mõtelnud või õigemini oma mõistusest leidnud, see tähendab, et need on mõnes mõttes filosoofilised. Tüüpiline formaalteadustele on, et nad ei väida midagi meid ümbritseva tegelikkuse kohta.

Matemaatikaga tegeleti Lähis-Idas juba tuhandeid aastaid eKr, kasutades mitmesuguseid numbrimärke. Numbrite positsiooniline kümnendsüsteem tuli alles 5. sajandil pKr. Eukleidese geomeetria ja Archimedese kõverjoonte arvutused, muuseas ka π (pii) arvestus, pärinevad antiikajast. Edasi arenesid algebra, trigonomeetria, võrrandid jm. Uusajal ühtlustati matemaatika sümboolika. Descartes ja Fermat rajasid analüütilise geomeetria, Newton ja Leibniz diferentsiaal- ja integraalarvutuse. Areng on muidugi jätkunud. 19. sajandil algas matemaatilise analüüsi kasutamine teistes teadustes. Matemaatika arendust ja kasutust on soodustanud elektroonilised arvutid. (Eesti Entsüklopeedia 6. kd).

Loogikaalast arutelu harrastati antiikses Kreekas, küllap varemgi. Aristoteles arendas välja täieliku deduktsiooniteooria (süllogismid, järeldamise üldisemalt vähem üldisele), mida nähti pääasjana loogikas peagu moodsa ajani. Francis Bacon analüüsis induktsiooni (üldistavat järeldamist). Leibniz pidas üldkehtivat loogikasümboolikat vajalikuks. Ent alles 19. sajandil algas formaalloogika arendus. George Boole[47] kujundas lauseloogika 19. sajandi keskel ja Gottlob Frege[48] predikaatloogika sajandi lõpu poole (Tamme, Tammet & Prank). Frege tööd edasi arendades näitasid inglased Russell ja Whitehead ühtlasi, et matemaatika on väljendatav loogikana. Loogikal on palju rakendusi, eriti informatsioonitehnika alal. (Eesti Entsüklopeedia 5. kd).

[47] Inglise matemaatik George Boole (1815–1864).

[48] Saksa filosoof, loogik ja matemaatik Gottlob Frege (1848–1925).

Eluta loodusteaduse kohta

Siia kuuluvad hiiglaslikud põhiteaduslikud alad füüsika ja keemia ning veel astronoomia, geoloogia jm. Need alad sisaldavad meile olulisi teadmisi tegelikkuse kohta ja on teadusena üsna täpsed ja reeglipärased, seega ennustatavad ja sobivad mitmesugusteks rakendusteks. Füüsika ongi oma täpsuse ja reeglipäraga saanud teadusstruktuuri etaloniks.

Loodusteaduslikku metoodikat on puudutatud ülal.

Bioloogia kohta

Võrreldes täppisloodusteadustega on bioloogia kompleksne ja ebatäpne. Elusloodus on kirju maailm ja selle seletamiseks on palju mõtteid mõeldud. Juba elu kui niisugust on imeks peetud. Elusloodust on enam kui muud nähtud Jumala poolt looduna (vrd sõnad „loodus" ja „loom").

Looduse vaatlus oli juba Aristotelesel äratanud mõtte, et elavas looduses valitsevad pääle loodusteaduslike sundpõhjuste ka *teleoloogilised* ehk *sihtpõhjused* ja sellest mõttest on olnud raske loobuda. 17. sajandi algusest usuti *vitalismisse*, kuni 1920. aastatel lõpuks järeldati, et erilist elujõudu siiski pole olemas.

Tänapäeval mööndakse, et bioloogia arenes moodsaks teaduseks alles 19. sajandil, täpsemini sellega, et aastal 1859 ilmus *Darwin*'i teos *Liikide tekkimine loodusliku valiku kaudu*. Darwin hülgas ideelisi ja finalistlikke oletusi ning pani aluse sundpõhjuselisele evolutsiooniteooriale.[49] See tekitas suure vaidluse, kus muuseas baltisakslane von Baer jäi truuks idealistlikele vaadetele ja oli kindlalt darvinismi vastu.[50] Usutavasti tegi Darwini õpetuse vastuvõetamatuks eriti see, et selles oli Piibli maailmaloomise jutustuse otsene eitus.

Bioloogiat ja selle teooriat on Ernst Mayr[51] iseloomustanud järgmiselt. Esiteks on loodusseadusliku kausaliteedi kõrval *teine põhjuslikkus geneetilise programmi* näol. Pääle selle on bioloogias veel märgatav osa *juhuslikkusel*. Teiseks moodustavad bioloogilise üksused *biopopulatsiooni*, kus iga *indiviid on ainulaadne*. Selle relatiivse ebaühtluse seletuseks on *genotüübi rekombinatsioonid* ja *mutatsioonid*. Kolmandaks on bioloogilisse süsteemi koostisosade vahel palju koos- ja vastasmõjusid, mis teeb *holistilise* mõtteviisi vajalikuks. Neljandaks tuginevad bioloogilised teooriad enam *kontseptsioonidele* kui loodusseadustele. Näiteks 'biopopulatsioon' ja 'looduslik valik' on kontseptsioonid.

Lisaks Mayri õpetusele on huvitav tutvuda *süsteemiteooriaga*, mille Bertalanffy[52] esitas 1930. aastatel. Selle kohaselt on bioloogiline organism kompleksne ja avatud süsteem. Süsteemiteooria õpetab, et elav organism on subjekt, mille pääsihiks on *üle elada*. Kasv ja liikumine on juhitav tagasisidega (*küberneetiline* printsiip). Kui üks kasvusuund või liikumine satub takistuse taha, asendub see teisega (*ekvifinaliteediprintsiip*). Süsteem otsib *tasakaalu*.

Vitalism ja teleoloogia võivad olla tühistatud, nagu Darwin ja Mayr on väitnud, aga ometi näib, et iga elus organism võitleb looduslike ja vaenulike jõudude vastu *sihiga* ellu jääda ja võimalikult sigineda.

[49] Inglise arst ja loodusteadlane Charles R Darwin (1809–1881) kirjutas teose *On the Origin of Species by means of Natural Selection*, London, 1859. Selles ta väitis, et kõigil elusolenditel on vajadusülene arv järglasi, osalt muutunud omadustega, kelle hulgast kõige paremini kohanevate vahel toimub – olelusvõitlusena – valik, mis viib liigi arengu (evolutsiooni) edasi. (Kunzmann-Burkard-Wiedmann, lk 189.)

[50] Eestis sündinud ja surnud baltisaksa loodus- ja arsiteadlane Karl Ernst von Baer (1792–1876), kes oli aastal 1826 avastanud imetajate (ka inimese) munaraku, avaldas oma Tartu-aastatel 1867–1876 muuhulgas Darwini evolutsiooniteooriat kritiseerivaid töid (Eesti Teaduse Biograafiline Leksikon, I kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000).

[51] Saksa-ameerika bioloog Ernst Mayr (1904–2005).

[52] Ungari bioloog Ludwig von Bertalanffy (1901–1972).

Meditsiini kohta

Patsienditöö ehk arstlus on palju vanem kui arstiteadus. Arstide iidse eelkäija šamaani funktsioon ongi võib-olla vanim elukutse üldse.

Kuigi juba antiikse Kreeka arstid püüdsid teadust rajada, saame ikkagi alles uusaja algusest rääkida võrsuvast arstiteadusest moodsamas mõttes. Renessansiajastul uuriti anatoomiat. 17. sajandil pani inglane Sydenham aluse tõvetervikute õpetusele kõigepäält lastehaiguste diagnoosimisega. Pookimine rõugete vastu avastati 18. sajandil. 19. sajandil arenes eriti patoanatoomia, tulid teaduslik farmakoloogia, bakterioloogia, aseptilised operatsioonid jpm. Pärast Teist maailmasõda on meditsiini teaduslik areng kiirenenud. Tänapäevane uurimistöö on väga laialdane.

Üldvaates on arstiteadus ja tervishoid kui „teadusala"[53] muidugi üsna mitmepalgeline, osalt *põhiteaduslik* inimbioloogiana, osalt *humanistlik* oma abivalmiduses, osalt *ühiskondlik* ja sotsiaalne. On arusaadav, et noorele arstiteadlasele õpetatakse, et „pool arsti tarkusest ja oskusest on eetika".

Tähelepandav on, et arstiteadus ei tegele oma ilmselt keskse *'haiguse'* mõiste analüüsi ja piiritlemisega. See on jäetud sotsioloogide ja filosoofide asjaks. Arstiteadus on nimelt rahvameditsiinilt üle võtnud üldinimliku, arhailise ja ebateadusliku haigusmõiste. See on ilmselt väga vajalik mõiste – igas maailma kultuuris on see mõiste olemas. Sääljuures on „haigus" maagiline sõna,[54] mis suudab ühendada täiesti erinevaid häireid ja seisundeid ühiseks mõisteks.

Põhiliselt oluline on haigusmõiste kahe külje eristamine, millele juhiti tähelepanu kõigepäält inglise keeles sõnadega *'disease'* ja *'illness'* ja mida saab eesti keeles ilmestada ühelt poolt sõnadega 'tõbi', 'tõveüksus', 'teatud haigus' ja teiselt poolt sõnadega 'häda', 'vaev', 'põdemine'. Esimene külg on teaduslik, seisundit seletav aspekt ja teine külg on humanitaarne, haigusest tabatud inimese elamus. See teine külg on aluseks haiguse eetikale. Haigus meenutab meile meie surelikkust. Haigele inimesele antakse tema sümptomid andeks, ta vabastatakse kohustustest, teda tuleb aidata ja ta viiakse arsti (või mõne külatarga) juurde.

Psüühiliste haigustega on natuke teistsugune lugu. Ajalugu on näidanud, et „hullude" suhtes on raskem või vähem tabav üldist haigusmõistet rakendada. „Hullusid" on eriti vanasti naerdud ja kardetud ning nähtud kaduma läinud inimvarjudena. Kliinilise psühhiaatria hiline algatamine – alles 19. sajandi alguses – seisnes eetilises läbimurdes. „Hullusid" hakati nägema haigusest koormatud kaasinimestena. Algas inimlikum kohtlemine, vaimuhaiguste jälgimine, klassifitseerimine diagnoosideks ja – esialgu ebatõhusate – ravimeetodite arendamine. Hiljem hakati nägema ka neuroose ja veel hiljem isiksushäireid. Ent alles uute ravimitega alates 1950. aastatest saavutati võimalus tõhusamaks raviks.

Umbes samaaegselt kliinilise psühhiaatria etableerumisega kujunes ka kohtupsühhiaatria meditsiiniliseks alaks.[55] Sarnaselt teiste õigusmeditsiiniliste erialadega (nagu kindlustusmeditsiin, sõjaväekõlblikkuse hindamine jm) peab kohtupsühhiaatrias vastama küsimusele, mis on ja mis ei ole (küllaldane) haigus – või (küllaldane) invaliidsus – teatud seaduse ees. Sellele küsimusele vastamine ei ole otseselt teaduslik vaid pigem eetiline ning kriminaal- ja tervishoiupoliitiline seisukohavõtt.

[53] Võib ütelda, et arstiteaduse kohta sobib eriti hästi – hiljuti maha jäetud – nimetus „teaduskond".

[54] Täpsemini on „haigus" fakte ja emotsioone ning eksistentsiaalseid kujutlusi ühendav *fookussõna*. (Vt autori artiklit „Arstikutse eetika ..." *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat* 2012; XIV:145–186, eriti lk 146–148.)

[55] Kriminaal-kohtupsühhiaatria päämiseks ülesandeks on, lühidalt öeldes, seisukohta võtta, kas teatud isiku psüühikaseisund kuriteo toimepanemisel oli küllalt patoloogiline (haiglane), et vaimuhaigusena või muu raske psüühikahäirena põhistada süüdimatuks tunnistamise ja psühhiaatrilisele haiglaravile saatmise.

Psühholoogia kohta

Kuni 19. sajandi lõpuni kuulus psühholoogia filosoofia juurde ja selle päämiseks meetodiks oli introspektsioon (sisevaatlus). 20. sajand tõi nn teadusliku psühholoogia.

Uudiseks 20. sajandi alguses oli Ameerika Ühendriikides leviv empiristlik vaade psühholoogiale, mille kohaselt võis tunnustada ainult objektiivset käitumist teadustöö alusena. Nõnda tuli psühholoog John B Watson[56] *biheiviorismiga* ja pühkis ühekorraga minema kõik „mentalistlikud" ja „spekulatiivsed" oletused „inimhinges" toimuva kohta.

See teooriavaenulikkus läks muidugi liiale. Teooriast lagedaks tehtud psühholoogiat hakati järkjärgult uuesti varustama teaduslikult põhjendatud mõistete ja seostega. Edukaimaks teadlaseks oli ameeriklane Edward C Tolman[57], kes muuhulgas väitis, et käitumine ei ole üksnes „liigutused" vaid otstarbekohased ja sihilikud „toimingud". Ta väitis edasi, et käitumine järelikult ei saa olla ainult refleks (S–R) vaid et tuleb oletada ühe vahendava muutuja (*intervening variable*) olemasolu (S–O–R).

Psühholoogias on tänapäeval suur hulk tunnustatud teoreetilisi mõisteid (kontseptsioone): näiteks 'teadvus', 'mõistus', 'minakufunktsioonid', 'isiksus', 'keeletaju', 'arusaamine', 'toimimine' jpm. Psühholoogia sisaldab ka väärtushinnanguid, kultuurilisi ja ühiskondlikke mõjutusi. Psühholoogia humanistliku sektori juurde kuulub veel igatsus, armastus, huumor, loov fantaasia, empaatia jm.

Psühholoogia teoreetiline kompleksus on tohutu. Psühholoogias on ka palju ebatäpsust ja korrapäratust.

Mingit totaalset hingeelu teooriat ei ole keegi suutnud koostada. Ent kõige täiuslikumate teooria-ehitustena võib esile tõsta kolme saavutust, nimelt *Sigmund Freud*'i[58] 20. sajandi alguses kujundatud psühhoanalüüsi, mis küll on üsna ebatäpne ja vaevalt empiiriliselt proovitav, *Clark L Hull*'i[59] suurt käitumisteoreetilist hüpoteetilis-deduktiivset süsteemi 1950-ndatest aastatest ja Henry A Murray[60] vajaduste-keskset teooriakonstruktsiooni.

Totaalse teooria asemel on esile tulnud ja tunnustust leidnud pikk rida osateooriaid, mis mitmel juhul on kujunenud koolkondadeks, mõnel juhul aeguvaks arenguastmeks:

- Wolfgang Köhler'i, Max Wertheimer'i jt geštaltpsühholoogia,
- Clark L Hull'i õpipsühholoogia,
- Burrhus F Skinner'i õpiteooria,
- Abraham Maslow' vajaduste hierarhhia,
- Raymond B Cattell'i faktoranalüütiline isiksusteooria,
- Hans J Eysenck'i 3-dimensiooniline isiksusmudel,
- Paul T Costa ja Robert R McCrae 5-dimensiooniline isiksusmudel,
- Gordon W Allport'i humanistlik isiksusteooria,
- Kurt Lewin'i väljateoreetiline motiivikonflikti käsitlus,
- Donald O Hebb'i neuropsühholoogia,
- Ulric Neisser'i jt kognitiivpsühholoogia,
- Jean Piaget' lapse arengu psühholoogia,

ja mitmed muud.

Psühholoogial on teatavasti terve rida rakenduslikke harusid: pedagoogika, kliiniline psühholoogia, psühhoteraapia, tööpsühholoogia, sõjaväepsühholoogia, spordipsühholoogia jm.

[56] Ameerika psühholoog ja biheiviorismi rajaja John B Watson (1878–1958).

[57] Ameerika psühholoog Edward C Tolman (1886–1958).

[58] Austria juut, arst Sigmund Freud (1856–1939).

[59] Ameerika psühholoog Clark L Hull (1884–1952).

[60] Ameerika psühholoog Henry A Murray (1893–1988).

Sotsiaalpsühholoogia kohta

Tähelepanu väärib *sotsiaalpsühholoogia*, mida võib iseloomustada kui inimese *sotsiaalsest ümbrusest pärinevad psühholoogilised tugipunktid ja mehhanismid ning side teistega, suhted ja interaktsioon*. Sotsiaalpsühholoogiline mõistestik ja uurimissuund sai aluse P-A Ühendriikides 20. sajandi alguses ja keskel (*Charles H Cooley, George Herbert Mead, Gordon Allport* jt).

Sotsiaalpsühholoogia temaatikat illustreerivad mõisted nagu: 'sotsiaalne mina' ehk 'ise' (*self*),[61] identiteet ja enesetunne, enesekehtestamine, eneseteostamine, lojaalsus grupiga, süüme, atitüüd (hoiak, sättumus), järeletegemine, sugestioon, sotsiaalne õpp, normide internaliseerimine ja sotsialisatsioon, sotsiaalsed rollid, kadedus, toimimine jm. Sotsiaalpsühholoogia on humanistlikum kui üldpsühholoogia. Sotsiaalpsühholoogia puudutab eriti kasvatust, pedagoogikat, grupidünaamikat, kuriteopreventsiooni, abielunõustamist, psühhoteraapiat.

Sotsiaalpsühholoogiat võib – ja tulekski – näha *omaette teadusena*. Sageli peetakse seda aga psühholoogia või ka sotsioloogia alla kuuluvaks, millede vastu *piiritlemine* on tõepoolest vaieldav. Sotsiaalpsühholoogia teooria on äärmiselt keerukas ja koosneb veel ainult mitmesugustest osateooriatest.

Kultuuriantropoloogia[62] *kohta*

Kultuuriantropoloogia on tüüpiline humanitaarteadus.

Keskne selles teaduses on 'kultuuri' mõiste. Kultuur on kõik õpitud ja põlvest põlve edasi kantud ühiskonnale omased nähtused, nagu usund, ellusuhtumine, müüdid, kombed, viisakus, sotsiaalsed normid ja sotsiaalkontroll, leppemärgid (ka keel), muusika, kunst, oskused jpm (auto-ri määratlus).

Mingil määral on kultuuri vastandiks natuur, inimese pärilik loomus. Teatavasti kujuneb inimene mõlemast, aga kultuurilisi erinevusi ei taheta seletada pärilikkuse või rassiga.

Kultuuriantropoloogia kui teadus on pääasjalikult *idiograafiline*. Nn *universaalid*, eri kultuurides samased nähtused, moodustavad ainult väikese osa. Loodusteaduslikul ühtsusel on siin piiratud osa ja *meelevaldsel loovusel* seda suurem.

Võib vaielda, kas teadus on osa kultuurist. Vähemal määral kuuluvad küll teadmised, eriti praktilised teadmised kultuuri, aga tüüpiline teadusele on pigem kultuuri-neutraalne rahvusvahelisus.

Uuritud on kultuuridevahelisi mõjutusi, osalt mõõdukat ja viljastavat *akulturatsiooni*, osalt murrangulisi ja üleujutavaid protsesse koos *kultuuri lagunemisega*.

Kultuuriantropoloogia oli põnev uurimisala, kui leidus kaugeid ning isoleerunud rahvaid, keda eetermeediad ega turism veel ei olnud muutnud. Meie ajal on *migratsioon* ja sisserännanud vähemuste probleemid paljudes maades tekitanud vajaduse kultuuriantropoloogide kui „kultuuritõlkide" järele.

[61] Sotsiaalpsühholoogilisele terminile *self* soovitaksin eesti vastena ladina sõna „ipse".

[62] Vahel öeldakse „kultuuriantropoloogia" asemel „sotsiaalantropoloogia", ainult „antropoloogia" või ka „etnoloogia". „Etnograafia"-termin on kõrvale jäetud. Eesti termin „kulturoloogia" kaldub mõtteajaloo poole. Ka „semiootika" on lähedane termin.

Keeleteaduse kohta

Keeleteadus ehk *lingvistika* on muidugi hiiglaslik. Kõigepäält mõtleme, et maailma tuhanded keeled on erineva sõnavara, hääldus ja grammatikaga ning tihti ka erisuguse kirjaviisiga. Edasi mõtleme, et keelel on võtmepositsioon praktiliselt igal inimese tegevusalal.

Entsüklopeediast loeme, et lingvistika jaguneb ühtpidi *üksikkeele-* ja *üldkeeleteaduseks*, teistpidi sise- ja välislingvistikaks. *Siselingvistikasse* kuulub foneetika, fonoloogia, morfoloogia, süntaks, leksikoloogia, semantika ja stilistika. *Välislingvistika* erialadeks loetakse sotsiolingvistikat, areaalilingvistikat, keelegeograafiat, murdeuurimist ja glotokronoloogiat (teatud keeltesugulust analüüsivat statistikat).

Pärast Teist maailmasõda on eriti arenenud *etnolingvistika* ja *psühholingvistika*, esile on kerkinud generatiivne grammatika, uuritud on *kakskeelsust* ja *keelelist assimilatsiooni*, s t vähemuse või taanduva keele assimileerumist suuremasse või kasulikumasse keelde. On enam rakendatud *keelestatistikat*, arendatud *keeledidaktikat* ning on raali abil töödeldud *masintõlget* (Eesti Nõukogude Entsüklopeedia, 4. kd).

Üldkeeleteadlane Õim[63] on kirjeldanud, kuidas keele komputeriseerimine, kõigepäält *masintõlke* programmeerimise näol, on elustanud keeleteadust. Keeletehnoloogiline areng hakkas peagi inspireerima keeleteoreetilist arengut. Aset leidis *sõnasemantiline* formaliseerimine, järgnesid *lausesemantika* ja *tekstimõistmissüsteemid*. Arvutitehnika avas tee ka *tehisintellekti* tehnoloogiasse, mille raames modelleeriti mitmesuguseid kognitiivpsühholoogilisi avaldusi.

Ratsionalistlik ja tehniline areng kaldus keele vormilisest küljest sisulise külje juurde ning omandas juhtpositsiooni teoreetilise semantika arengus. Tehisintellekti raames kujunes 1970. aastatel *freimi* mõiste uue teoreetilise kontseptsioonina. Freim, mida võib näha semantikamõiste laiendusena, tähendab neid teadmisi ja kujutelmi, mis püsivalt kuuluvad teatud mõiste juurde, ja mille tundmine on vajalik teksti täieks mõistmiseks. Võeti omaks ka teksti *mõistmise* kontseptsioon.

Huvitav tähelepanek oli, et need *keeletehnoloogilised* teadustulemused siiski ei juurdunud lingvistilistesse kirjeldustesse. See tõrge oli seletatav sellega, et ratsionalistlik-formalistlik keeletehnoloogiline materjal ei olnud võimeline humanistlikult elavat ja varjundirikast keelekäsitlust asendama.

Edasi kirjeldab Õim humanitaarset *hermeneutilist* lähenemist keelele. Reaalne ja loomulik keel on kompleksne tulemus ajaloost, kultuurist, inimese psüühikast. Inimese sotsiaalne taust on relevantne tema keele tõlgitsemisele. Teise inimese kõne mõistmine on aktiivne protsess, mis seisneb öeldu seostamises tema taustaga.

Niisiis on lingvistikas kaks erinevat – ja konkureerivat – lähenemist ehk teooriat, *ratsionalistlik* ja *hermeneutiline*, millede sünteesi ei ole oodata lähemas tulevikus.

Sellega ei ole keeleteaduse okslikud teooriaprobleemid veel ammendavalt läbi vaadatud. Näiteks keelefilosoofiline küsimus, kas keel on loomulik ja elujõuline organism (Andrus Saareste), või on reguleerimist ja arendamist vajav tööriist (Johannes Aavik), ootab uusi argumente ja võib-olla ümbersõnastamist.

[63] TÜ üldkeeleteaduse professor Haldur Õim (sünd 1942).

Õigusteaduse kohta

Õigusteadusel on eriline tähtsus ja prestiiž. Õigusteadlased algatasid ülikoolide avamise möödunud aastatuhande alguses. Õigusteadus on lähedases seoses riigi ja riigiteadusega. Seaduses on jõud. Kohtutel ja kohtunikel on suur autoriteet.

Õigusteaduse – kõnekeeles *juura* ehk uudse terminiga *juriidika* – kohta annab jagunemine *õiguslikeks tegevusaladeks* teatud esmaülevaate:

(i) õigusloome ehk seadusandlus,
(ii) kohtulik õigusemõistmine,
(iii) haldus,
(iv) juriidiline nõustamine, advokaaditöö,
(v) teadus- ja õppetöö.

Demokraatia *võimu lahususe põhimõtte* järgi on kohtulik võim iseseisev. Kohtud tegutsevad kolmel astmel: linna- või maakohtud, ringkonnakohtud ja riigikohus.

Õigusteaduse *erialade* klassifikatsioon õigusvaldkonniti on praeguse Eesti tava järgi (Narits 2002:47):

I. ERAÕIGUS
A. tsiviilõigus: a) võlaõigus, b) asjaõigus, c) perekonnaõigus, d) tööõigus
B. kaubandusõigus
C. majandusõigus

II. AVALIK ÕIGUS
A. rahvusvaheline õigus
B. riigiõigus, konstitutsiooniõigus
C. kirikuõigus
D. haldusõigus: a) materiaalne, b) formaalne
E. kriminaalõigus: a) materiaalne, b) formaalne
F. protsessiõigus: a) tsiviilprotsessiõigus, b) kriminaalprotsessiõigus
G. finantsõigus[64]

Õigusteaduse tuumikuks on kahtlemata *õigusdogmaatika* ehk jurisprudents, mida mõnikord nimetatakse ka õigussüsteemiks või õiguskorraks. Õigussüsteem on üksnes *oma riigi* (või osariigi) juurde kuuluv. Konkreetsemalt seisneb see *õigusaktide*[65], pretsedentide ja muude õigusreeglite kogus. See on *normatiivne* aines, mida iseloomustab *õiguse idee* ja 'õiguse' mõiste. Lähtudes õiguse ideest võime õigusteadust põhiliselt näha eetikaga külgneva praktilise filosoofia haruna.

Õiguse teooria üheks tähtsamaks küsimuseks on, milline ideoloogia ja millised väärtused on õigusnormide ja õigusemõistmise taga. Vastused sellele küsimusele sõltuvad kehtivast riigikorrast ja poliitilisest kultuurist. Normaalses demokraatias on õigusele *õiglus* väga tähtis, võib-olla isegi pääasjalik. Koht on ka teistel inimkesksetel väärtustel nagu *vabadus* ja *puutumatus*.

Juural on aga ühtlasi pragmaatilisemaid külgi. Lisaks mainitud ideelistele väärtustele kaitseb õigus *ühiskondlikku korda* ja kestlikkust, *riigi juhtimist* ja *riigikaitset*. Õigus aitab *konflikte lahendada* ning *karistab korruptanti* ja *kurjategijat*, kusjuures õigus lubab, aga samas piirab korrakaitse organite *vägivallakasutust*. Niisiis ei ole õigus puhtalt eetiline vaid on ühtlasi ühiskonna võimustruktuuri ja riigi püsimise teenistuses. Õigus on – arusaadavatel põhjustel – konservatiivne.

[64] Silma hakkab, et hariduse, tervishoiu ja sotsiaalhoolekande aladel puudub oma õigusvaldkond.

[65] Õigusaktid on *seadused*, mis on Riigikogu poolt vastu võetud ja ülimusliku iseloomuga, *määrused*, mis on valitsuse ja ministrite poolt seaduse alusel ja täitmiseks välja kuulutatud, ning muud õigusaktid.

Seaduste „taga" või „üle" on *põhiseadus*, mida võib näha teatud vaheastmena seaduste ja ühiskondliku eetika vahel. Põhiseadusesse kuuluvad tuntud *õiguslikud printsiibid*, näiteks et kõik inimesed olgu *võrdsed* seaduse ees, ning et õigus ja selle rakendamine olgu *õiguskindel*, s t et seaduses olgu sätted olemas ja kättesaadavad ning nende rakendus ettearvatav. Pääle selle kehtivad näiteks kriminaalprotsessiõiguses printsiibid, et kuriteosüüdistus ja selle tõendamine olgu üksnes prokuröri asi, ning et kahtluse puhul otsustatagu süüdistatava kasuks.

Õigussüsteemi juurde kuulub *õigusloome* ehk seadusandluse *asjatundlikkus* kui keskne ja kõrge pädevusega juriidiline eriala, millel on muidugi tihe kooselu *õiguspoliitikaga*. Õigusaktid peavad õigeks peetavaid *printsiipe* kajastama. Nende vahel ei tohi olla *kattumisi*. Õigusreeglite kogu peab ideaalselt moodustama selgesti jälgitava hierarhilise *süsteemi*, mis katab kõik reguleerimisvajadused „ühekordselt". Pääle selle on tarvis leida igamehele arusaadav sõnastus ja lauseehitus, loobumata juriidilisest täpsusest.

Õigusaktide *normatiivne* iseloom tähendab, et neil ei ole tõeväärtust, s t et neid ei saa hinnata tõese või mittetõesena. Selle asemel tuleb küsida, kas teatud õigusakt on *kehtiv* (jõus) ning kooskõlas põhiseadusega. Harilikult saab sellele täpse vastuse.

Edasi kuulub juurasse ka seaduse *tõlgendamisõpetus* ja rakendamine osalt kohtuliku funktsioonina ja osalt halduses.

Õigusteaduse ajaloos on palju esinenud vaidlusi küsimuses, kas õigus tugineb ainult kehtivale seadusele või on õigus sõltuv ka eetikast ja üldse mõistlikust kaalutlusest. Seda on nimetatud konfliktiks *õigus*positivismi ja *loomuõiguse* vahel.[66] Selles vastuolus ei ole veel viimast sõna öeldud.

Väga iseloomulik kohtute otsustele, ja mingil määral juriidilisele mõtlemisele üldse, on *mustvalgsus*. Küsitakse, kas vastus on „ei või jaa", kas isik on „vastutav või mittevastutav". Mõnigi kord oletatakse, et isik on tõsiselt süüdi, aga mõne seiga tõttu leitakse äkki, et ta ei ole üldse süüdi. See vaheastmete ja täpsema kaalutluse eiramine võib näida imelikuna või isegi „ebateaduslikuna". Aga õiguspraktikal lasub muidugi otsene ühiskondlik vastutus, mispärast on sobiv ja vajalik, et õiguse sõna on ühemõtteline, selge ja jõuline.

Forensilisteks teadusteks või kohtuperspektiivist „abiteadusteks" nimetatud *ekspertiisialad* ei ole õigusteaduslikud, aga peavad oma arvamused sõnastama kohtute sageli mustvalgete küsimuste järgi.

Ka *kriminoloogia* on omaette – nomoteetiline ja vähemal määral humanitaarne – teadus ega kuulu õigusteaduse alla. Karistusõiguse spetsialistidel on aga tarvis kriminoloogiat tunda, kuna see aitab mõista kuritegude sund- ja sihtpõhjuslikke seletusi. *Kriminaalpoliitika* on tähtis osa üldpoliitikast, kus kaalukam sõna küll kuulub justiitsministeeriumile, aga kus ka mitmed teised ministeeriumid ja haldusüksused osalevad.

Akadeemilisel tasemel leiame õigusteaduse teoreetilised („metajuriidilised") uurimissuunad: õigusajalugu, õigusfilosoofia, õiguseetika, õigussotsioloogia jm.

Õigusteaduse arendustöös on *võrdlev õigus* üheks loomulikuks abivahendiks ja uurimissuunaks. Võrdleva õiguse võib-olla suurimaks probleemiks on erinevus *mandrieuroopaliku* (päämiselt saksa) ja *angloameerika* (päämiselt P-A Ühendriikide) õiguse vahel. Euroopa kontinendil, säälhulgas ka Eestis, püütakse keeruka õigusdogmaatika alusel selgitada, täpsustada ja kinnistada õigust seaduste kirjutamise ja täiendamisega veendumuses, et see on kõige õiguskindlam. Inglise traditsioonides on aga välja arenenud teistsugune õigussüsteem tagasihoidliku kodifitseerimise ja selle-eest suurema vabadusega kohtuotsust kujundada ja põhistada, tihti eetiliste printsiipide ja arutelu alusel. Tulemuseks on angloameerika veidi kaootiline dokumentatsioon

[66] Neid probleeme esitatakse ülevaatlikult Marju Lutsu raamatus *Õigusfilosoofia I. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse*, 1997.

suurelt jaolt kohtupretsedentide (*case law*) näol, seadusetektsi täpsustamise asemel.

Olukord on võrdleva õiguse seisukohast mõnevõrra muutumas sellega, et tänapäeval Euroopa Liidu maades on juba kehtestatud teatud hulk *euroopaõiguse* norme ja reegleid.

Sotsioloogia kohta

Ühiskonnateadustest on sotsioloogia kõige kesksem ja tähtsam. Selle teaduse ajalugu ei ole pikk, kuna selle kutsus ellu prantslane Auguste Comte a 1839. Sotsioloogia oli kaua üks segane mõiste ja alles pikkamööda suudeti see teaduslikule tasemele viia. Inglane Spencer soovitas lähtuda elusloodusteaduse põhimõtetest ja nägi ühiskonda *organismina*. Prantslane Durkheim rõhutas, et ühiskond on midagi enamat kui inimeste tegevuste summa. Ta oli üks esimesi, kes näitas *ühiskonna* kui terviku ja teatud ühiskonnakihtide *seadusepäraseid mõjusid* näiteks enesetappude sagedusele. Ta nägi muuhulgas tööjaotust ühiskondliku ühtehoiu ja solidaarsuse alusena. Durkheimi kaasaegne sakslane Max Weber oli samuti mõjuvõimas teoreetik, kes kirjeldas erinevusi katoliiklike ja protestantlike kultuuride suhtumises töösse. 20. sajandi algupoolel võitsid ameerika sotsioloogid, eesotsas Chicago koolkonnaga, teadusliku juhtpositsiooni ega ole seda tänaseni kaotanud.

Eesti teadusele on õnnetuseks, et *Nõukogude Liidus oli sotsioloogia keelatud* või vähemalt julgeoleku range kontrolli all. Sotsioloogia ei tohtinud konkureerida ametlikult ainuõige marksistliku ajaloolise materialismiga. Piinlik lugu on, et ka Läänes esineb sotsioloogias tõsist kahtlust, kuna seda mõnel pool nähakse sotsialismina, ohtliku vasakpoolsusena või lihtsalt ebateadusliku maailmaparandajate liikumisena.

Sotsioloogia on teadus positivistlikus vaimus, rõhutades sotsiaalsete nähtuste seaduspära, aga ta on siiani jäänud oma *teooria poolest vähem selgeks* ja mõnevõrra heterogeenseks. Selle teooriad on partikulaarsed ja raskesti ühendatavad. Arvestades ühiskonna kui uurimisobjekti küllaltki kaootilist iseloomu ei ole nendes teooriaprobleemides midagi imestama panevat. Suuremat respekti väärib sotsioloogia oma usaldusväärse *metoodika* poolest. Mitmesuguste sotsiaalsete muutujate mõõtmiseks ning sotsiaalsete kausaalsuhete ja korrelatsioonide arvutamiseks leidub häid meetodeid.

Sotsioloogias üldiselt on uuritud inimökoloogiat, sotsiaalset integratsiooni, sotsiaalset kihistumist, sotsiaalset mobiilsust, ühiskonda süsteemina, perekonda institutsioonina, poliitilisi atitüüde, võimustruktuure, usulist aktiivsust, hariduse korraldust, töö organiseerimist, linna võrreldes maaga, massimeediat, rassilisi-usulisi-rahvuse vähemusi, sotsiaalseid hälbeid, sotsiaalseid muutusi jpm. Paljudel teaduse ja muudel aladel on oma sotsioloogilised aspektid, näiteks teadussotsioloogia, õigussotsioloogia, meditsiiniline sotsioloogia jm.

Sotsioloogias on palju tegeldud sotsiaalse (käitumis-)*normi* mõistega. On näidatud, kuidas harjumus kujuneb tavaks ja tava omandab normatiivsuse. Kasvatus on suurelt osalt normide õpetamine. Norm avaldab teatud sundust ja vähendab isiklikku vabadust. Norme võib kolmeks liigitada: käskivad, lubavad ja keelavad. On näidatud, et normi ja normikuulekust kinnistab karistusähvardus. (Allardt-Littunen 1967:19–23.)

Normivastase ehk *hälbiva käitumise* ärahoidmiseks, takistamiseks ja karistamiseks töötab ühiskonnas *sotsiaalkontroll* mitmete organite kaasabil. Hälbekäitumise seletuseks on esitatud mitmeid teooriaid. Paljude muude seletuste kõrval paistab silma *sotsiaalse desorganisatsiooni* tähendus normide õõnestumisele ja normisegaduse tekkimisele. Sotsiaalset desorganisatsiooni ja selle tekke põhjusi on kirjeldatud järgmiselt (Leighton 1959:315–326):

- ebatäielike kodude sagedus;
- ühiskonnaliikmete vaheliste kontaktide vähesus, puudulik side;
- madal juhtide arv ja/või juhtide vähene mõju;
- vähene institutsionaliseeritud vabaajategevus;
- vaenulike tegude sagedus; ning
- sage kuritegevus ja noortekuritegevus.

Ajalooteaduse kohta

Ajalooteadusel on omadused, et seda esineb kõikjal, sellest saab igaüks aru ja see on enamasti huvitav. Need omadused on seoses ajaloo *humanitaarse* iseloomuga. See käsitleb enamasti teiste inimeste elu ja tegemisi minevikus. Tagasivaated ja „vanade aegade" kommenteerimine on üldinimlik.

Ajalookirjeldused on vähemalt niisama vanad kui kirjaoskus, suuliste traditsioonidena kindlasti vanemadki. Ikka on püütud sündmusi, saatusi ja saavutusi unustusest päästa. Ajaloo allikad on päämiselt „vanad mäletajad", vanad ehitised ja esemed, muuseumide kogud ning eriti igasugused pilt- ja tekstdokumendid arhiivides ja mujal. Esiajaloo kohta on päämisteks allikateks muidugi arheoloogilised leiud.

Moodne ajalooteadus on vanade ajalootekstidega võrreldes palju teadlikum faktilise korrektsuse, objektiivsuse ja tasakaalukuse tähtsusest. Allikate ehtsust ja tõepärasust kontrollitakse ning püütakse tähele panna nende omaaegse kirjutamise aja poliitilise kliima ühekülgsusi.

Üsna palju probleeme esineb seoses püüdlustega ajaloosündmusi seletada. Nähtuste põhjusi on reeglina mitu ja nende omavaheline kaalumine nõuab suurt asjatundlikkust. Seosed on osalt sundpõhjuslikud, näiteks teadaolevad seosed rõhumise ja rahutuste vahel. Osa seletusi on humanistlikule teadusele omaselt sihtpõhjuslikud, lähtudes valitsejate motiividest ja otsustavate kogude sihiasetusest (Nordenfelt).

Ajalooteaduse minevikus on paljudel juhtudel püütud leida süstemaatilisi, seletavaid-ennustavaid ja koguni normatiivseid ajalooteooriaid. See on kindla teadusfilosoofilise arusaamise vastane mõtteviis, mida nimetatakse *historismiks*. Seda on esinenud nii 19. sajandi Saksamaal kui 20. sajandi natsistlikus ja kommunistlikus doktriinis. Üks näide sellest on marksistlik ajaloofilosoofia oma teesiga kapitalistliku ühiskonna paratamatust üleminekust sotsialistlikuks ühiskonnaks. Karl Popper on historismi teravalt kritiseerinud (Popper).

Vaatamata ajaloolaste endi kõrgele tasemele võib veel tänapäevalgi ajalooõpetust tendentslikuks kujundada, kui autoritaarse riigi ametlik ideoloogia selleks survet avaldab.

Praktiliste ja rakenduslike teaduste kohta

Praktiliste teaduste ja oskuste seast leiame kõigepäält *rakendusteadused*.[67] „Rakendusteaduse" sõna tähendab „süstemaatilist tegutsemisõpetust, mille aluseks on praktilisele kasutusele võetud põhiteaduslikud teadmised". Tehnoloog teab palju füüsikat, kirurg tunneb anatoomiat jne.

Praktiliste teaduste ja oskuste hulka kuuluvad pääle selle ka tegevusalad lihtsama, mitteteadusliku õpetuse alusel (nt toa pühkimine, kanamuna keetmine). Leidub veel ka praktilisi oskusi, mis ei seisne teadmistes, vaid osavuses ja mida ei saagi omandada sõnalise õpetuse kaudu. Neid alasid ei loeta teaduseks.

[67] Siin kasutame „rakendust" tähenduses teadmiste praktiline kasutamine. „Rakendus" võib pääle selle olla erisuguse tähendusega. Kui kutse-eetikat nimetatakse „rakenduseetikaks", mõeldakse sellele eetika eriharuna. Kui kohtupsühhiaatriat nähakse „rakenduskriminoloogiana", mõeldakse üksikjuhu kriminoloogilist analüüsi.

Praktilisele *toimimisele* on iseloomulik, et see seostub praktilise filosoofiaga, seega püüdlusega paremuslikule sihile, eetilise (ka kutse-eetilise) ja õigusliku talitusviisiga ning vastutusega.

Küllap ainult vähesed on mõelnud, et suur osa meie kõrgharidusest on *rakenduslik*. Tehnoloogias, arsti- ja hambaarstiteaduses, sotsiaalkõrgkoolis, agronoomias, metsateaduses, pedagoogikas, ajakirjandusteaduses ja sõjateaduses ning osaliselt ka psühholoogias, usu- ja õigusteaduskonnas ja mujal õpetatakse „kuidas teha" (muidugi põhiteadusliku õppe kõrval).

Praktilises teaduses lisandub teoreetilistele teadmistele ülevaade praktilisest tööst, kogemus ja oskus. Rakendusteadustel on oma struktuur ja mõistestik. Võime ütelda, et rakendusteaduste *võtmesõnaks on instruktsioon*. Muud relevantsed mõisted on näiteks informatsiooni hankimine, planeerimine, otsustamine, kogemuste analüüs jm. Tüüpiline rakendusteadustele on veel, et need juhinduvad *väärtustest* nagu efektiivsus, säästlikkus, kvaliteet, tööröõm, sihi saavutamine. Rakendusteadused on põhimõttelt *normatiivsed*, aga menetlusi esitatatakse tihti ka kirjeldusena.

Erisuguste teadusalade loetelusse kuuluksid veel
majandusteadus, kunstiteadused, politoloogia, arvuti tarkvara teadus jm, millede vaatlusest autor loobub teadmiste puudumise tõttu.

Kirjandusdviited ja päämised allikad:

Allardt, Erik ja Littunen, Yrjö: Sociologi. 4.v-a. Stockholm: Almqvist-Wiksell, (1962) 1967.

Berner Öste, Mia: Om termer, begrepp och definitioner (rootsikeelne, „Terminitest, mõistetest ja määratlustest"). Uppsala: Argos, 1968.

von Bertalanffy, Ludwig: "The theory of open systems in physics and biology" Science 1950; 111 :23–29. Taastrükk raamatus Emery FE, ed: Systems Thinking. Vol.1. Harmondsworth: Penguin, (1969) 2nd ed, 1981:83–99.

Chalmers, Alan F: Mis asi see on, mida nimetatakse teaduseks? Tartu: Ilmamaa, 1998 (inglise-keelne originaal (1976) 1981).

Cohen, Morris R ja Nagel, Ernest: An Introduction to Logic and Scientific Method. London: Routlege & Kegan Paul, (1934), 6.trükk 1964.

Eesti (Nõukogude) Entsüklopeedia, 4.kd, Tallinn: Valgus, 1989; 5.kd, Tallinn: Valgus, 1990; 6.kd, Tallinn: Valgus, 1992.

Eesti Teaduse Biograafiline Leksikon, I kd. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000.

Gilje, Nils ja Grimen, Harald: Samhällsvetenskapernas förutsättningar (tõlge rootsi keelde, „Ühiskonnateaduste eeltingimused"). Göteborg: Daidalos, 1992 (norrakeelne originaal 1992).

Hempel, Carl G: Philosophy of Natural Science. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1966.

Hempel, Carl G: „Defineerimise põhialused" Akadeemia 2010; 22 :15–35 (nr 1).

Kagan, J: The Three Cultures. Natural sciences, social sciences and the humanities in the 21st Century. CUP, 2009.

Kunzmann P, Burkard F-P, Wiedmann F: A ja O taskuteatmik filosoofia. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2004 (tõlge saksa originaali [1991] 11. väljaandest [2003])

Lakatos, Imre: „Teadus ja pseudoteadus" Akadeemia 1991; 3 :258–268 (nr 2) (ette kantud raadioloenguna 1973).

Leighton, Alexander: My Name is Legion. New York, 1959.

Lundberg, George A: Operational definitions in the social sciences. American Journal of Sociology 1941/42; 47 :727–743.

Luts, Marju: Õigusfilosoofia I. Sissejuhatus õigusfilosoofiasse. Tallinn: Juura, 1997.

Lübcke, Poul, red: Filosofilexikonet (rootsikeelne). Stockholm: Forum, 1988.

Lyotard, Jean-François: The Postmodern Condition. A report on knowledge. Manchester: Manchester University Press, 1979.

Marx, Melvin H: ptk "The general nature of theory construction" raamatus Marx MH, ed: Theories in Contemporary Psychology. New York: Macmillan, 1963: 3–46.

Mayr, Ernst: „Bioloogia iseseisvus" Akadeemia 2007; 19 :2165–2178 (nr 10) (ette kantud 2001).

Meos, Indrek: Filosoofia sõnaraamat. Tallinn: Koolibri, 2002.

Mölder, Bruno: Mind Ascribed. An elaboration and defence of interpretivism. Amsterdam-Philadelphia: Benjamins, 2010.

Narits, Raul: Õiguse entsüklopeedia. 2.v-a. Tallinn: Juura, 2002

Nordenfelt, Lennart: Kunskap, värdering, förståelse. (rootsikeelne, „Teadmised, väärtushinnangud, arusaamine. Sissejuhatus humanistlike teaduste teooriasse ja metoodikasse.") Stockholm: Liber (1979) 1982.

Næss, Arne: Logikk og metodelære. (norrakeelne, „Loogika ja metodoloogia") Oslo: Universitetsforlaget, 1963.

Võõrsõnade leksikon. 8.trükk. (Paet, Tiina, peatoim) Tallinn: Valgus, 2012.

Pojman, Louis P: Eetika. Õiget ja väära avastamas. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2005 (ingliskeelne originaal 2002).

Popper, Karl: Historitsismi viletsus. Tallinn: Olion, 2000 (ingliskeelne originaal 1957).

Radnitzky, Gerard: Contemporary Schools of Metascience, 2nd ed. Göteborg: Akademiförlaget, 1970.

Tamme T, Tammet T, Prank R: Loogika. Mõtlemisest tõestamiseni. Tartu: TÜ kirjastus, 1997.

Vihalemm, Rein (koost Kaevats Ü): Teadusfilosoofilisest vaatepunktist. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008.

Windelband, Wilhelm: „Ajalugu ja loodusteadus" Akadeemia 1993; 5 :480–505 (nr 3) (ette kantud 1894).

Õim, Haldur: „Kaks teed keele juurde" Akadeemia 1989; 1 :559–584 (nr 3).

Summary:

WHAT IS CHARACTERISTIC OF SCIENCES AND ARTS? PIECES ON THEORY OF SCIENCE

Ants Anderson

The aim of this article is to give a popular orientation in the theory of science and art generally (Part I) and in the characteristics of some different scientific and humane disciplines as well (Part III). In addition, a theoretical overwiew of scientific methodology (Part II) is presented.

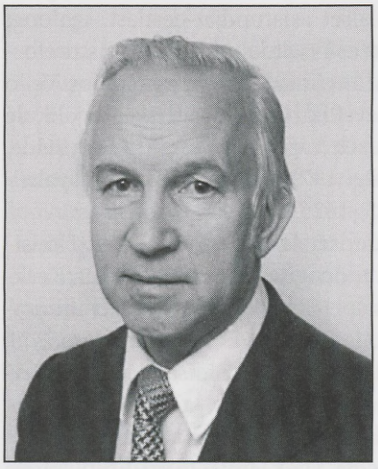
In Part I, after some general orientation, different ways of explanation and different concepts of causality are discussed, especially the difference between 'efficient cause' and 'intentional reason'. Then the history of science and of the philosophy of science are shortly reviewed, ending in a statement of the presently less enthusiastic belief in a perfectly logical structure of science.

Part II. One main issue in scientific methodology is the astonishing inexactness of the concept of theory. The word theory has several different meanings, and there are many words that are synonymous or partly synonymous to the scientific concept of theory. The fundamental scientific method of testing hypotheses is described, followed by some outlines of semantics and principles of terminology. A detailed overview of different kinds of definitions is given. Then some elementary logic, quantification, and statistics are presented. Finally the requirements of objectivity are exemplified.

In Part III some metascientific aspects are considered for characterization and the classification of different disciplines of science and art. The established differences between science and the humanities are referred to as different provinces of knowledge (the term "cultures" of knowledge is rejected). The article ends with a "catalogue" of characteristics of some scientific and humane (and mixed) disciplines – theology (shortly), philosophy, ethics, mathematics and logic (shortly), physics and chemistry (shortly), biology, medicine, psychology, social psychology, cultural anthropology, linguistics, law, sociology, history, and practical and applied sciences.

VELLO HELK

23. IX 1923 – 14. III 2014

Meie seast lahkus 14. märtsil 2014 Kopenhaagenis Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis auliige, *dr. phil et h.c.*, kõrge eani erksalt tegus Vello Helk. Tema teened kolleegide ja eesti ning taani rahva ees on silmapaistvalt mitmekülgsed. Alati abivalmis ühendas ta enda isikus kohusetruu kodaniku, tipparhivaari ja erudiitajaloolase harva esinevad omadused ja oskused.

Vello Helk sündis Voldemar Hintervaldina 23. septembril 1923 Varstu vallas Võrumaal. Tema sünni- ja surma-aastate 1923 ja 2014 vahele mahuvad Lepistu algkool Tsooru vallas, Võru Gümnaasiumi lõpetamine 1943 ja lühike sõjaväeteenistus saksa välihallis 1944.a. Üle Krivasoo, Riia ja Saksamaa sai too munder 1945.a välja vahetatud tsiviili vastu Taanis, Jüütimaal. Seal elatas Vello Helk end 1945–1947 juhutöödega, ka talusulasena. Toetudes oma Võru gümnaasiumi lõputunnistusele võis ta 1947.a siiski immatrikuleeruda Århusi ülikooli, mille lõpetas magistri kraadiga 1956, olles peamiselt õppinud ajalugu, saksa ja ladina keelt. Taani kodanikuks sai 1954. Abiellus 1958. a muusikaõpetaja Annemarie s Jepseniga (1924–2006). Abielust sündis 1963 poeg Uno.

Taani kodanikuks saamisega ja ülikooli lõpetamisega algas Vello Helki arhiivinduslik tähelend, kõigepealt Århusis.[1] Ent 1959. a kolis noorpaar Kopenhaageni[2], kus Vello Helk sai pideva töökoha Taani Riigiarhiivis. Seal ülendati teda 1970. a ülemarhivaariks (*Overarkivar*), ühtlasi Riigiarhiivi suure eraarhiivide osakonna juhatajaks. Aastail 1978–1979 täitis ta Taani riigiarhivaari kohuseid. Riigiarhiiv asub teatavasti Christiansborgi lossis Slotholmenil, kus asub riigipea esinduskorteri kõrval ka Taani parlament (*Folketinget*) ja Ülemkohus (*Høiesteret*) kõikide oma poliitikute, komisjonide, ametnik-referentide ja luuravate ajakirjanikega. Kõiki neid sadu lossis viibijaid tõi teatud kellaegadeks kokku esinduslik restoran ja kohvikud. Järelikult, mõne aasta pärast teadis ja tundis alati huvipakkuv suhtleja Vello Helk isiklikult enamvähem kõiki, keda sealsetes oludes vaja tunda ja teada. Pensionile läks ta 1990.a.

Oma nn. *speciale*, ehk akadeemilise lõputöö puhul töötas Vello Helk pikemat aega Rootsi Riigiarhiivis Stockholmis, kus õppis tundma ka iseseisvusaegse põlve eesti ajaloolasi-arhivaare nagu Arnold Soom, Evald Blumfeldt, Jakob Koit ja lektor Alvin Isberg – kõik vanema eesti ajaloo

[1] Taani Majandusarhiivis Århusis 1956-, Taani Riigiarhiivis 1958- ja lühikest aega ka Odense Maa-Arhiivis.

[2] Aastakümneid elas perekond Helk tegelikult Kopenhageni eeslinnas Birkerød, mille kalmistul ta abikaasa kõrvale 25. märtsil 2014. a. ka maeti.

eriteadlased (ja ETSRi liikmed). Nii saigi Helki taani *speciale* käsitlema „vana head Rootsi aega" Eesti- ja Liivimaal[3].

Sellele järgnev doktoritöö aga põhines peamiselt ulatuslikel ja mitmekordsetel uuringutel Vatikani arhiivis Roomas, kus Helk oli kohanud ka kohapealset asjatundjat-eestlast, teoloogi dr Vello Salo. Vello Helki väitekiri ilmus 1966.a ja lahkas intensiivselt katoliiklikku vastureformatsiooni Taanis-Norras.[4] Toosama vastureformatsioon, aga Liivimaal, on taustaks koos Vello Saloga 1973. a avaldatud uuringule, mis tugines 16. sajandi paavstliku diplomaadi üksikasjalikule kirjale ja täitsa erakordsele Riia ümbruskonna kaardile.[5] Peamiselt Vatikani ja jesuiitide arhiivide, aga ka Viinist, Brüsselist ja Tartust korjatud allikate alusel nägi 1977.a ilmavalgust põhjapanev monograafia Tartu jesuiitide kolleegiumi ajaloost aastatel 1583–1625.[6]

Vastureformatsiooni teemale lisandus mõne aja pärast uudsetele materjalidele, eriti reisialbumitele, põhinevaid artikleid varasema uusaja taani-norra tudengite õppereiside kohta Kesk-Euroopas, lõpuks ka ulatuslik kokkuvõttev monograafia koos spetsialistide poolt kõrgelt hinnatud, peaaegu et pedantse biograafilise matrikliga.[7]

Hulganisti avaldas Vello Helk seejärel biograafilisi, genealoogilisi[8] ja üldisemaid kultuuriharidusloolisi peatükke Saaremaa Taani ja Rootsi varasemast uusajaloost, näiteks 228 lehekülje lise suurearvuliselt uut andmestikku sisaldava monograafia Kuressaare linnakooli kohta.[9] Hiljem keskendus ta teadlasena vabadussõja,[10] teise maailmasõja[11] ja kaasaja Taani-Eesti suhete lahkamisele-selgitamisele. Lõputu on tema poolt avaldatud artiklite sari nendel ja ka muudel teemadel, eriti kuni 1994. aastani.

Aga päris erilist rõõmu tunneme kolleegidena tema mõnusalt värvirikastest haritlasmälestustest, mis ilmusid 2002–2005 läbi mitme *Tuna* numbri. Tema rohkem rootsieestlasi puudutavaid isiklikke aspekte leiame Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis XIV Aastaraamatus (2012).[12]

Igapäevase kvalifitseeritud arhivaaritöö ja perekonna kõrvalt juhtis Vello aastatel 1976–1991 Taani Eesti Ühingu Eesti Kodu. Akadeemiliselt kuulus ta korp! Fraternitas Tartuensisesse, mis ei takistanud teda tegutsemast aastaid EÜSi Artur Puksovi fondi žürii liikmena, ka esimehena. Eesti lugejaskonnale selgitas ta pidevalt Taanit Euroopa kontekstis, ning – mis osutus eriti vajalikuks ja viljakaks – ta jagas taanlastele ja meile kõigile oma teadmisi endisest Eestist, eriti Eesti Vabariigi mõttemaailmast ja koostas taanlastele ka vastava populaarteadusliku monograafia.[13] Samas oli

[3] Den Svenske regerings bestræbelser for at forbedre bœndernas Forhold i Livland og Estland under Karl XIs egenregering. Käsikiri Århusi ülikooli Ajaloo Instituudi raamatukogus.

[4] Laurentius Nicolai Norvegus S. J. En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge. København 1966.

[5] Antonio Possevino, Kiri Mantova hertsoginnale. Tõlkinud V. Salo, sissejuhatus ja kommentaar V. Helk. Maarjamaa 1973. 2. tr. Johannes Esto Ühing, Tartu 1994.

[6] Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense 1977. Eesti keeles Tartu 2003. Eeltöid tutvustas juba 1956. a. Jesuiitide tegevusest Tartus.

[7] Dansk-norske studiereijser fra reformation til enevælden 1536–1600. Odense 1967; Idem, Danmark, Middelalderen. Fra reformationen til enevælden (1536–1600). In: Ur nordisk kulturhistoria. Universitetsbesöken i utlandet före 1660- XVIII nordiska historikermötet i Jyväskylä 1981, lk 27–65; Idem, Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517–1864. Kiel 1991; Idem, Dansk-norske studiereijser fra reformation til enevælden 1536–1660. Med en matrikel over studerende i udlandet. Odense 1997.

[8] Peamiselt ajakirjas Ostdeutsche Familienkunde, Bd 19–11, 1984, 1986–87.

[9] Die Stadtschule in Arensburg auf Ösel in dänischer und schwedischer Zeit 1559–1710. (Beiträge zur Schulgeschichte, Bd 1). Zugleich Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd 1. Lüneburg 1989.

[10] Taani panus Eesti Vabadussõjas. In: Fraternitas Tartuensis III. Toronto 1972, lk 51–57; Idem, Taani peakonsuli arvamus Eesti Vabadussõja ajastul. ibidem, lk 115–125; Idem, Eesti ja Taani. Sissejuhatus: Richard Borgelin, Dannebrogi lipu all. Taani vabatahtlikud Eesti Vabadussõjas. Uppsala 1973.

[11] Esterne flygtede for terror. In: Politiken, København, 13.09.1989; Idem, Rød revanche. In: Politiken, København, 13.01.1993.

[12] V. Helk, Pagulastudengist taani riigiarhivaariks, I–XIII, Tuna, Tallinn, 3/2002–3/2005; Idem, Kontaktidest eesti teadlastega Rootsis. ETSRi Aastaraamat XIV, 2004–2009. Stockholm 2012, lk 15–26.

[13] Estlands historie – kort fortalt. Odense University Studies in History and Social Sciences, vol 170. Odense 1993. 2. trükk 1994.

ta mitme taani, eesti ja rahvusvahelise teadusliku ühingu aktiivne liige.[14] Ning on ta teadupärast ainuke eestlane, kelle elulugu leidub Suures Taani Biograafilises Leksikonis. Lihtsalt öeldes: Eestimaa mees Vello Helk elas oma elu vabariigiaegse haritud ja euroopaliku kodaniku vastutustundega.

Eesti ja teisigi ajaloolasi, keda *Overarkivar* Vello Helk jõudis abistada oma sõbraliku nõu ja jõuga Taani Riigiarhiivi rägastikes, leidub kümneid. Ajavahemikul 1992 kuni 2006 finantseeris ta omanimelist fondi ETSRi Lõuna-Rootsi osakonna juures, toetamaks eesti ajaloolaste ja konservaatorite tööd Taanis. Sellest said kasu mitmed hiljem nimekad kolleegid,[15] seega ka eesti ajaloolaste tsunft kui selline ja eesti historiograafia üldiselt.[16] Oma mahuka erialase raamatukogu loovutas ta Tartu ülikoolile[17] ning ta isiklik laiahaardeline arhiiv läks Ajaloo arhiivile Tartus.

Nagu oli Helk oma Tartu jesuiitide uuringutega teerajajaks ja mõneti ka eeskujuks Jüri Kivimäele, inspireeris ta Arvo Teringut uurima ja välja andma varasema uusaja eesti-, liivi- ja kuramaalastest tudengite matrikleid ja elulugusid, nii Tartu Academia Gustaviana kui ka Kesk-Euroopa ülikoolide taustal.[18] Sealjuures abistas ta helde käega mitmeid kolleege Soomes, Rootsis ja Saksamaal.[19] Minu Kieli ülikooli doktoranti Volker Seresset aitas ta juhendada põhjapanevale väitekirjale nii Eestis kui ka Taanis täitsa unarusse jäänud Saaremaa Taani ajaloo kohta.[20]

Loomulikult on säärasest andekast, töökast, sõbralikust ja soliidsest kujust kui Vello Helk ka ametlikult lugu peetud. Teda on austatud nii Taanis kui ka Eestis. Taanlaste Dannebrogi ordu rüütliristi kavaleriks nimetati ta juba 1980.a, Tartu ülikooli doktoriks *honoris causa* 1996. a. Samal aastal pälvis ta Vabariigi presidendilt Eesti Riigivapi III klassi ordeni. Lugupidavalt toeka *Festschriftiga* komplimenteerisid teda kolleegid 1998. a.[21] ETSR-i auliikmeks valiti aastal 2008.

Siis oli ta stoilise kannatlikkusega ja vanamoelise kohusetundega juba aastakümneid keeldunud alla andmast valusale kurtusele, ka ebaõnnestunud operatsioonidest põhjustatud vintsutustele, raskele leinale ja lõpuks nägemise kaotusele. Endale armu andmata töötas ta 90ndatel aastatel mesilase usinusega edasi, kirjutades toekaid kultuuriloolisi artikleid nii *Akadeemiale* Tartus kui ka *Tunale* Tallinnas.[22] Juba enne seda oli ta Lundi *Tulimulla* ja Stockholmi *Eesti Päevalehe* pidev kaastööline. Tema 1996. a *Loomingus* avaldatud artikkel jätkuvalt käegakatsutava nõukoguliku pärandi kohta eesti historiograafias sai aluseks terve semestri uuenduslikule seminaritööle Tartu ülikoolis.[23] Lähtudes kindlatest demokraatlikest põhimõtetest ja Eesti Vabariigi põhiseadusest, ning tänu väga heale informeeritusele Eesti tegelike olude kohta, avaldas ta 1990-ndate aastate keskelt oma elu lõpuni kokku kümneid ja veel kümneid poliitkommentaare. Peamiselt ilmusid need *Rahvuslikus Kontaktis* Stockholmis ja Toronto *Eesti Elus* ning järjekindlate juhtkirjadena New Yorgi *Vaba Eesti Sõnas*.

[14] Näiteks Baltische Historische Kommission (Göttingen), ETSR (Stockholm), Selskabet for Udgivelse av Kilder til Dansk Historie, Association for the Advancement of Baltic Studies (New York), Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie, Den Danske Historiske Forening, jpt.

[15] Konservaatorid Tannar Ruuben ja Koidu Laur, ajaloolastest Liivi Aarma, Jüri Kivimäe, Enn Küng, Ivar Leimus, Arvo Tering, Piia Pedakmäe, Kersti Markus ja Eero Medijainen.

[16] Viimase stipendiumi sai Tiiu Oja, ülejäänud summa kasutati Saare-Lääne piiskopkonna arhiivi mikrofilmimiseks ja Arvo Teringu toetuseks, väiksem summa läks Helmut Piirimäe uurimistöö kergenduseks.

[17] Vello Helk kinkis Eestisse oma raamatukollektsiooni (http://www.estemb.dk/est/uudised/aid-871)

[18] J. Kivimäe, Tartu jesuiitide ajalugu 16. sajandil. Tartu ülikooli ajaloo instituut; A. Tering, Album Academicum der Universität Dorpat 1632–1710. Tallinn 1984; Idem, Die Matrikel der est-, liv und kurländischen Studenten 1561–1800. Eesti Ajaloo Arhiiv, Tartu 2008.

[19] Näiteks Jussi Nuorteva Helsinkis, Lars Niléhn Stockholmis, Dieter Lohmeyer Kielis.

[20] V. Seresse, Des König "arme weit abgelegenne Vntterthanen". Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84-1613. Kieler Werkstücke, Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte, 2. Frankfurt am Main 1996.

[21] Festschrift für Vello Helk zum 75. Geburtstag. Beiträge zur Verwaltungs-, Kirchen- und Bildungsgeschichte des Ostseeraumes. Hrsg. Von Enn Küng und Helina Tamman. Verlag Eesti Ajalooarhiiv, Tartu 1998.

[22] Näiteks Pagulaste-väliseestlaste probleemidest. In: Akadeemia 10. ak., Tartu 1998, lk 396–4014; Tuna, Tallinn, a. 1999–2008.

[23] Eesti ajalugu on mitmetahuline. In: Looming 2/1996, Tallinn, lk 225–241.

Viimast žanrit tuleb objektiivselt vaadates pidada poleemiliseks selles mõttes, et need kirjutised pälvisid lugejatelt kas tugevat poolehoidu või lauskriitikat. Pole ju saladus, et kodueesti „endised" juhtpoliitikud ja nende jälgedes lonkav ajakirjandus viimasel aastakümnel üldiselt „ei tundnud huvi" Vello Helki teadmiste, veendumuste ja arvamiste vastu. See tähendas, et teda kui hea mäluga meenutajat, põhimõttekindlat joonevedajat ja kõigest poliitsoustist selgelt läbinägijat Eestis enam ei avaldatud. Tuntud opositsionäär Mart Niklus pidas teda (2008) isegi „mahavaikitud rahvuskangelaseks".[24] Heroiline oli Vello Helk selles mõttes kindlasti, et ta oma väga raske isikliku olukorra kiuste viitsis, jaksas ja tegi. Ning et tal tõepoolest oli, mida pakkuda oma kaasaja kohta, selges ja soliidses vormis, isegi tema surma aastal veel.[25] Ise arvas ta selle kohta tagasihoidlikult: „Täitsin vaid oma kohust selle Eesti vastu, kes on andnud mulle korraliku haridustausta ja nende eestlaste vastu, kelle suu oli suletud."[26]

Kolleeg Vello Helkist jääb rahvusvahelise tuleviku kasutada eeskätt tema asjalikule põhjamaisele allikakriitikale rajatud ajalooalane *Oeuvre*, mille põhja-euroopalikud teemad ulatuvad laia kaarega keskajast teise maailmasõjani. Neid saavad veel kaua konsulteerida samade alade pealekasvavad spetsialistid. Mõeldes aga Eesti Vabariigi psühhohügieenilisele tulevikule, tundub veelgi olulisem juhtida tähelepanu tema Eestis tundmatuks jäetud viimase aja artiklitele väliseesti ajakirjanduses.

Hain Rebas

[24] M. Niklus, Vello Helk – kas mahavaikitud rahvuskangelane? Ettekanne Jüri Kuke mälestuskonverentsil 29.03.2008 Tartu ülikooli aulas (http://www.hot.ee/vvliit/kangelane.htm), ka art. In: Eesti Elu (Toronto).

[25] Postuumselt ilmus Epiloog: Eesti vabadus – kahekordne ajaloo kink. In: Rahvuslik Kontakt, 2(222) Stockholm 2014, lk 7–10.

[26] M. Niklus, vt viide nr 23.

DIANA KRULL

26. VII 1930 – 24. IX 2013

Diana Krull, foneetikadotsent (*associate professor*), muusik, helilooja ja teadlane, sündis suvel 1930 Tallinnas. 1944. aasta sügisel põgenes ta koos vanematega Saksamaale. Sealt siirdus perekond 1947. aastal edasi Rootsi.

Diana kodus peeti muusikast lugu. Juba 7-aastaselt hakkas Diana klaverit mängima, mis jäigi tema peamiseks instrumendiks, kuid ta mängis ka viiulit.

Rootsis alustas ta 19-aastaselt oma muusikaõpinguid: kontrapunkti Eduard Tubina, komponeerimist Karl-Birger Blomdahli ja seejärel klaverit Gottfrid Boomi juures Kuninglikus Muusikaakadeemias. Töötas klaveri- ja muusikaõpetajana, kuid komponeerimine huvitas teda rohkem. Diana debüteeris heliloojana 1955 kvartetiga klarnetile ja keelpillidele. 1957 järgnes kvartett flöödile, klarnetile, fagotile ja klaverile; 1958 sonaat sooloviiulile. Diana Krull on ka loonud viise orientaalsetele luuletustele, eriti huvitasid teda india rütmid. Tema helitöid on esitatud Stockholmi kontsertmaja Grünewaldi saalis ja ka Rootsi Raadios. Komponeerimisel ütles ta end olevat kõige enam mõjutatud Bachist, Bartokist ja Boulez'st.

Kuigi Diana oli muusika alal edukas, loobus ta komponeerimisest ja hakkas õppima keeli: hispaania, saksa, inglise ja eesti keelt ning ka üldist keeleteadust ja foneetikat Stockholmi Ülikoolis. Seejärel veel vene, prantsuse ning katalaani keelt ja lõpuks heebrea keelt.

Tema uurimistööde peaaineks kujunes foneetika. Sellel alal kaitses ta 1988. aastal oma doktoriväitekirja *Acoustic Properties as Predictors of Perceptual Responses; A study of Swedish Voiced Stops* Stockholmi Ülikooli juures, kus ta võeti dotsendiks 1992. aastal. Diana sulest on ilmunud rida teaduslikke töid, peamiselt akustilise foneetika, keele pertseptsiooni ning eriti prosoodia alal. Diana Krull on olnud oponendiks mitmel väitekirja kaitsmisel, nii Rootsis kui ka Eestis.

Stockholmi Ülikooli juures töötas ta teadlasena kuni oma elu lõpuni. Veel umbes kuu aega enne oma ootamatut surma rääkis ta põnevusega, et kavatseb alustada koos ameerika teadlastega suuremat projekti kogeluse probleemide uurimiseks.

Diana Krullil oli ka suur huvi eksistentsiaalsete küsimuste vastu. Aastal 1968, kui mitmel pool üle Euroopa käis ülikoolide juures suur vasakpoolne liikumine, konverteerus Diana katoliiklusesse. Ta oli mitu aastat ka *Opus Dei* liige. Tal oli suur huvi katoliiklike müstikute vastu, nende seas võib-olla eriti Hildegard von Bingeni vastu, kes oli sarnaselt Dianaga nii teadlane kui ka helilooja.

Diana jäi katoliiklaseks kuni elu lõpuni, kuid hakkas viimasel ajal üha suuremat huvi tundma juudi usu ja kultuuri vastu, külastades mitmel korral Iisraeli ja õppides heebrea keelt.

Diana Krull kuulus Eesti Naisüliõpilaste Seltsi, kus ta täitis mitmeid juhtivaid ameteid. Sellele lisaks oli ta paljudel aastatel Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis sekretär, (Stockholmi) Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi juhatusliige ning Emakeele Seltsi liige.

68-aastaselt valiti Diana Krull Rootsi Mensa liikmeks.

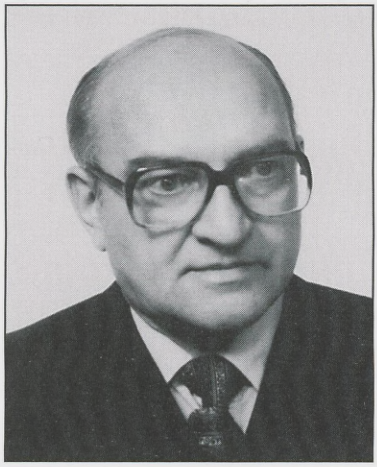
Oma vabal ajal käis Diana kontsertidel ja luges meeleldi kriminaalromaane, eriti meeldis talle Agatha Christie.

Diana oli alati sõbralik ning lahke naeratusega, aga ka suure integriteediga. Oma mitmekülgsele andekusele vaatamata jäi ta alati tagasihoidlikuks ega uhkustanud kunagi oma teadmistega. Ta ütles ikka: inimsuhetes on tähtis sotsiaalne kompetentsus ja mitte IQ.

Maie Martinson

AUGUST SIKK

30. XI 1919 – 2. IX 2013

Sügisel 2013 lahkus igavikku keeleteadlane ja pedagoog August Sikk. Ta oli sündinud Mõisakülas Pärnumaal ja sealsamas algkooli lõpetanud, kui ta jätkas haridusteed Tallinna Kolledžis. 40-ndate aastate algul töötas paar aastat õpetajana Vigala ja Lihula koolis. Saksa okupatsiooni ajal võeti sõjaväkke ja sõja lõpul pääses koos Saksa armeega Saksamaale.

Ta oli algul lühemat aega õpetaja Geislingeni eesti algkoolis. Seejärel algas pikem õpingute periood. Aastal 1946 astus Gutenbergi Ülikooli Mainzis, kuid siirdus juba samal aastal edasi Heidelbergi ülikooli. Seal õppis ta seitse aastat, peaaineks ühiskonnateadused. Lõpetas ülikooli Dr. phil. kraadiga 1953 väitekirjaga *Das Flüchtlingsproblem nach dem zweiten Weltkrieg, unter besonderer Berücksichtigung der demographischen Verhältnisse* (2. trükk Stockholm 2001). Järgmiseks õppeasutuseks oli Mannheimi ülikool, mille ajalooinstituudis töötas aastatel 1953–1958 algul nooremteaduri, hiljem juhtiva konsultandina.

Aastal 1958 asus ta ümber Rootsi, olles siis juba 39-aastane. Rootsis alustas õpinguid uuesti Stockholmi ülikoolis. Sooritas filosoofia kandidaadi (fil kand) eksami 1964 ja täiendava fil magistri eksami 1966 (vajalik keskkooliõpetaja kutseks) ainetes saksa ja inglise keel ning foneetika. Aastal 1970 kaitses ta fil litsentsiaadi kraadi (fil lic) saksa keele alal väitekirjaga *Mundart und Umgangssprache in Gerhart Hauptmanns Bühnenwerken „Der Biberpelz" und „Der rote Hahn"* (2. trükk Stockholm 1998).

Nagu andmed näitavad, oli ta lõpetanud kaks ülikooli erinevates peaainetes ja mõlemas saanud ka teadusliku väljaõppe. Ta oli nüüd 51-aastane.

Sooritanud keskkooliõpetaja kutseeksami, töötas ta aastaid rootsi koolides saksa ja inglise keele õpetajana ja oli saksa keele õpetaja ka Stockholmi Eesti Gümnaasiumis.

Kutsetöö kõrval võttis ta osa rootsieestlaste ühiskondlikust elust. Oli Eesti Gümnaasiumiõpetajate Ühingu juhatuse liige, algul abiesimees, seejärel esimees. Kuulus Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi juhatusse aastast 1992. Oli korp! Rotalia vilistlane ja liige veel mitmes teises organisatsioonis.

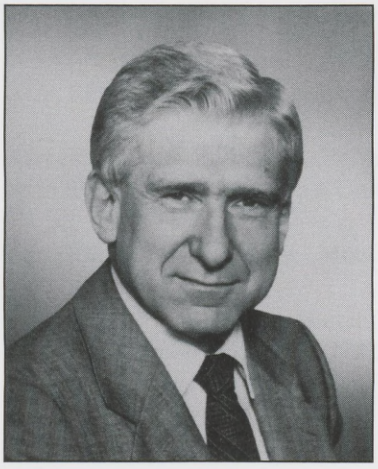
August Sikk oli abielus Reinega, sünd Muthmann, ka tema pedagoog. Reine lahkus aga varakult, 33 aastat enne Augustit, kelle pika lesepõlve ajal oli arstiks õppinud tütar Martina kindlaks toeks ning lapselapsed vanaduspäevade rõõmuks. August oli positiivse meelelaadiga ja sõbralik inimene, temaga oli kerge suhelda. Tal oli viimasel ajal käimisega raskusi, kuid vaim püsis erk.

Jälle üks sõber vähem!

Paul Laan

HILLAR TUISKVERE

21.VIII.1930. 24.IV.2014.

Hillar Tuiskvere sündis Tallinnas Bernhard ja Meta (sünd Erik) Tiismanni, hiljem eestindatult Tuiskvere, pojana. Käis algkoolis Tallinnas ja Pärnus, keskkoolis Saksamaal ja lõpetas Stockholmi Eesti Gümnaasiumi selle IV lennuga aastal 1950. Järgnesid õpingud Stockholmi Kuninglikus Tehnika Ülikoolis, mille lõpetas orgaanilise keemia alal tsiviilinserenina 1954. Õppis ka Stockholmi Kaubandusülikoolis 1959–1960.

1954 a abiellus Hillar Tuiskvere oma gümnaasiumi klassiõe Signe Kann'uga. Neile sündisid poeg Mart ja tütar Ann. Peale lühiajalisemaid töökohti Tehnika Ülikoolis professor Otto Stelling'u juures ja keemiaettevõtetes Rootsis (*Casco AB* jt) ja USA-s (*Procter & Gamble*) siirdus Hillar 1961 tööle *Exxon Corporation*'i juurde USA-s ja jätkas 1974 *Exxon Chemical International Scandinavia-Netherlands-Belgium-USA* juures Brüsselis, kus ta aastast 1988 oli *Vice President* ja juhatuse liige kuni pensioneerumiseni 1991.

1991.aastast tegutses ta palju nõuandjana Eestis, nii valitsuse juures kui ka keemiaettevõtete juhatustes, peamiselt ühenduses tööstuste erastamisega.

Aega jäi siiski ka eluks Prantsusmaal, Grasse'i lähedal asuvas villas, samuti kultuuriliseks ja seltskondlikuks eluks Stockholmis. Hillari ja Signe kodud Prantsusmaal, Eestis (Tallinnas ja Kärdlas) ja Rootsis (Stockholmis ja Dalaröl) olid alati valmis lahkelt ja südamlikult vastu võtma oma lähedasi, aga ka vanu sõpru, nende hulgas klassikaaslasi Stockholmi Eesti Gümnaasiumi IV lennust.

Aastakümneid oli ta Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis liige.

Hillar ja Signe Tuiskvere on heategevlikult annetanud haiglatele Mustamäel ja Kärdlas vajaliku aparatuuri ostmiseks, abistanud raskes olukorras olevaid lapsi Eestis ja toetanud korp! Fraternitas Estica Tartu maja remontimist. Sellesse korporatsiooni kuulus Hillar ka ise.

Hillar Tuiskvere oli väga huvitatud ja mures kliimaprobleemide pärast ning inimmõjust looduse arengus. Temaga oli alati huvitav arutleda eri alternatiivide ja mõeldavate tagajärgede üle. Ta oli loogilise mõtteviisi ja toreda huumoriga hea sõber, kellena ta elab edasi me mälestustes.

Urve Miller

EESTI TEADUSLIKU SELTSI ROOTSIS LIIKMETE TÖID 2010—2014

Kätlin Aare

Aare, Kätlin: „Kärin eesti keele spontaanses kõnes" (bakalaureusetöö), Tartu Ülikool, 2013.

Aare, K., Lippus, P., Šimko, J.: "Creaky voice in spontaneous spoken Estonian" *In Proceedings of Fonetiikan päivät 2013*. Turku: University of Turku. (Ilmumas).

Aare, Kätlin; Lippus, Pärtel: „Miks hääl käriseb?" *Oma Keel* 2014; 28 (nr 1):22–29.

Aare, Kätlin; Wlodarczak, Marcin; Heldner, Mattias: "Backchannels and breathing" In Heldner M, ed: *Proceedings from FONETIK 2014*. June 9–11, 2014. Stockholm: Department of Linguistics, Stockholm University, 2014:47–52.

Taavi Adamberg

Teaduslaager kui õpilaste huvi arendaja loodus- ja täppisteaduste vastu (magistritöö). Füüsika Instituut, Tartu Ülikool, 2011.

Peep V Algvere

Algvere PV, von Wendt G, Gudmundsson J, Seregard S, Kvanta A: "Visual improvement in central retinal vein occlusion (CRVO) following intravitreal injections of bevacizumab (Avastin)." *Acta Ophthalmol* 2010;88:836–841.

Algvere PV: "Erik Nordenson: Till kännedomen om spontan näthinneaflossning" pp 68–69; "Gösta Karpe: The Basis of Clinical Electroretinography" pp 127–128 *in 114 Important Scientific Contributions from Karolinska Institutet*. Hagströmerbibliotekets Skriftserie nummer 10, Solna 2010.

Odergren A, Algvere PV, Seregard S, Libert C, Kvanta A: "Vision-related function after low-dose transpupillary thermotherapy versus photodynamic therapy for neovascular age-related macula degeneration." *Acta Ophthalmol* 2010;88:426–430.

Algvere PV, Epstein D, von Wendt G, Seregard S, Kvanta A: "Intravitreal bevacizumab in central retinal vein occlusion: 18-month results of a prospective clinical trial." *Eur J Ophthalmol* 2011;21:789–795.

Söderberg AC, Algvere PV, Hengsler JC, Söderberg P, Seregard S, Kvanta A: "Combination

therapy with low-dose thermotherapy and intravitreal ranibizumab for neo-vascular age-related macular degeneration: A 24 month prospective randomised clinical study." *Br J Ophthalmol* 2012;96:714–718.

Epstein D, Algvere PV, von Wendt G, Seregard S, Kvanta A: "Bevacizumab for macular edema in central retinal vein occlusion – A prospective, randomized, double-masked clinical study." *Ophthalmology* 2012;119:1184–1189.

Epstein D, Algvere PV, von Wendt G, Seregard S, Kvanta A: "Benefit from bevacizumab for macular edema in central retinal vein occlusion: Twelve-month results of a prospective, randomized clinical study." *Ophthalmology* 2012;119:2587–2591.

Ants Anderson

Anderson A, Sisask M, Värnik A: "Familicide and suicide in a case of gambling dependence" *Journal of Forensic Psychiatry and Psychology* 2011; 22 :156–168.

Anderson A: „Arstikutse eetika vanasti, hiljuti ja praegu" *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat* 2012; *XIV* :145–186.

„Arstieetikat kujundanud dokumendid ja ajavoolud" *Eesti Arst* 2013; 92 :392–396 (nr 7).

„Psühhopaatia ja selle mõiste lugu" *Akadeemia* 2013; 25 :1822–1853 (nr 10).

„Ekspertiis kriminaal-kohtupsühhiaatrias – ülevaade ja soovitusi" *Eesti Arst* 2013; 92 :634–640 (nr 11).

„Uus psühhiaatria klassifikatsioon DSM-5 ilmunud" *Eesti Arst* 2014; 93 :49–50 (nr 1).

Nora Ausmees †

Cabeen MT, Murolo MA, Briegel A, Bui NK, Vollmer W, Ausmees N, Jensen GJ, Jacobs-Wagner C: "Mutations in the Lipopolysaccharide biosynthesis pathway: interfere with crescentin-mediated cell curvature in Caulobacter crescentus." *J Bacteriol.* 2010;192(13):3368–78.

Massena S, Christoffersson G, Hjertström E, Zcharia E, Vlodavsky I, Ausmees N, Rolny C, Li JP, Phillipson M: "A chemotactic gradient sequestered on endothelial heparan sulfate induces directional intraluminal crawling of neutrophils." *Blood* 2010;116(11):1924–31.

Abdian PL, Caramelo JJ, Ausmees N, Zorreguieta A: "RapA2 is a calcium-binding lectin composed of two highly conserved cadherin-like domains that specifically recognize Rhizobium leguminosarum acidic exopolysaccharides." *J Biol Chem* 2013;288(4):2893–904.

Wasserstrom S, Grantcharova N, Ubhayasekera W, Ausmees N, Sandblad L, Flärdh K: "Non-sporulating ftsZ mutants in Streptomyces coelicolor reveal amino acid residues critical for FtsZ polymerization dynamics." *Microbiology* 2013;159(Pt 5):890–901.

Fuchino K, Bagchi S, Cantlay S, Sandblad L, Wu D, Bergman J, Kamali-Moghaddam M, Flärdh K, Ausmees N: "Dynamic gradients of an intermediate filament-like cytoskeleton are recruited by a polarity landmark during apical growth." *Proc Natl Acad Sci U S A* 2013;110(21):E1889–97.

Ausmees N. "Coiled coil cytoskeletons collaborate in polar growth of Streptomyces." *Bioarchitecture* 2013;3(4):110-2.

Salerno P, Persson J, Bucca G, Laing E, Ausmees N, Smith CP, Flärdh K: "Identification of new developmentally regulated genes involved in Streptomyces coelicolor sporulation." *BMC Microbiol.* 2013;13:281.

Tõive Kivikas

Charles (Kalev) Ehin and Tõive Kivikas, "Catalytic Leadership and Sociocultural Homeostasi", *The Journal for Quality and Participation* 2012; *35*, (No 2, *July)*, page 31–34, www.asq.org/pub/jqp/.

Anu Mai Kõll

Recension av Johan Svanberg "Arbetets relationer och etniska dimensioner", diss. Linnaeus University, i *Baltic Worlds* 4/2010.

„Who was the Estonian kulak?" *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat XIV*, 2012, 5–14.

Kõll A M: *The Village and the Class War.* The anti-kulak campaign in Estonia 1945–1949. Central European University Press, 2013. 300 pp.

Ülo Langel

Artiklid

Dobchev,D.A., Mäger,I., Tulp,I., Karelson,G., Tamm,T., Tamm,K., Jänes,J., Langel,Ü., and Karelson,M. (2010) "Prediction of Cell-Penetrating Peptides using Artificial Neural Networks." *Current Computer-Aided Drug Design*, 6(2), 79–89.

Eiríksdóttir,E., Konate,K., Langel,Ü., Divita,G., and Deshayes,S., (2010) "Secondary structure of cell penetrating peptides controls membrane interaction and insertion." *BBA Biomembranes*, 1798, 1119–1128.

Eiriksdottir, E., Mäger, I., Lehto, T., EL Andaloussi, S., and Langel, Ü. (2010) "Cellular Internalization Kinetics of Luciferin-Cell-Penetrating Peptide Conjugates." *Bioconj. Chem.* 21, 1662–1672.

Ezzat, K., EL Andaloussi, S., Abdo, R., and Langel, Ü. (2010) "Peptide-based matrices as drug delivery vehicles." *Current Pharmaceutical Design*, 16(9), 1167–1178.

Fossat, P., Dobremez, E., Bouali-Benazzouz, R., Favereaux, A., Bertrand, S. S., Kilk, K., Leger, C., Cazalets, J.-R., Langel, Ü., Landry, M., and Nagy, F. (2010) "Knockdown of L calcium channel subtypes : differential effects in neuropathic pain." *J. Neurosci.*, 30(3), 1073–1085.

Jones, S., Holm, T., Mäger, I., Langel, Ü., and Howl, J. (2010) "Characterisation of bioactive cell penetrating peptides from human Cytochrome c: protein mimicry and the development of a novel apoptogenic agent." *Chem.Biol.*, 17(7), 735–744.

Järver, P., Mäger, I., and Langel, Ü. (2010) "In vivo biodistribution and efficacy of peptide mediated delivery." *Trends Pharmacol. Sci.*, 31 (11), 528–535.

Langel, K., Lindberg, S., Copolovici, D., Arukuusk, P., Sillard, R., and Langel, Ü., (2010) "Novel fatty acid modifications of transportan 10." *Int.J.Pep.Protein Therap.*, 16(4), 247–255.

Lehto, T., Abes, R., Oskolkov, N., Suhorutšenko, J., Copolovici, D.-M., Mäger, I., Viola, J.R., Simonsson, O., Ezzat, K., Guterstam, P., Eriste, E., Smith, C.I.E., Lebleu, B., EL Andaloussi, S., and Langel, Ü. (2010) "Delivery of nucleic acids with a stearylated (RxR)4 peptide using a non-covalent co-incubation strategy." *J.Control.Release*, 141(1), 42–51.

Mäger, I., Eiríksdóttir, E., Langel, K., EL Andaloussi, S., and Langel, Ü. (2010) "Assessing the uptake kinetics and internalization mechanism of cell-penetrating peptides using a quenched fluorescence assay." *Biochim. Biophys. Acta-Biomembranes*, 1798 (2010) 338–343.

Runesson, J., Saar, I., Sillard, R., and Langel, Ü., (2010) "M1154-a novel galanin ligand to delineate the galaninergic system." *Proc. 31st European Peptide Symposium*, M.Lebl, M.Meldal, K.J.Jensen, Eds., European Peptide Society, pp.452–453.

Runesson, J., Sollenberg, U.E., Jurkowski, W., Yazdi, S., Eriksson, E.E., Elofsson, A., and Langel, Ü. (2010) "Determining receptor-ligand interaction of human galanin receptor type 3." *Neurochem Int.*, 57(7):804–811.

Saar, K., Saar, H., Hansen, M., Langel, Ü. and Pooga, M. (2010) "Distribution of CPP-protein complexes in freshly resected human tissue material." *Pharmaceuticals*, 3, 621–635.

Sollenberg, U.E., Runesson,J., Sillard,R., and Langel,Ü. (2010) "Binding of chimeric peptides M617 and M871 to galanin receptor type 3 reveals characteristics of galanin receptor-ligand interaction." *Int.J.Pept.Res.Therap.*, 16, 17–22.

Langel, Ü. (2011) Preface. in : *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Series : Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü.Langel (ed), 683 (4), v–vi.

Lindgren, M., and Langel, Ü. (2011) "Classes and prediction of cell-penetrating peptides." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü.Langel (ed), 683 (4), 3–19.

Florén, A., Mäger, I., and Langel, Ü. (2011) "Uptake kinetics of cell-penetrating peptides." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü.Langel (ed), 683 (4), 117–128.

Johansson, H. J., EL Andaloussi, S., and Langel, Ü. (2011) "Mimicry of protein function with cell-penetrating peptides." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü. Langel (ed), 683 (4), 233–247.

Räägel, H., Säälik, P., Langel, Ü., and Pooga, M. (2011) "Mapping of protein transduction pathways with fluorescent microscopy." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü.Langel (ed), 683 (4), 165–179.

Lundin, P., EL Andaloussi, and Langel, Ü. (2011) "Toxicity methods for CPPs. in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü. Langel (ed), 683 (4), 195–205.

Holm, T., EL Andaloussi, S, and Langel, Ü. (2011) "Comparison of CPP uptake methods." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü. Langel (ed), 683 (4), 207–217.

Guterstam, P., EL Andaloussi, S, and Langel, Ü. (2011) "Characterization of cellular internalization pathways for CPP-mediated oligonucleotide delivery." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü. Langel (ed), 683 (4), 219–230.

EL Andaloussi, S, Lehto, T., Lundin, P., and Langel, Ü. (2011) "Application of PepFect peptides for the delivery of splice-correcting oligonucleotides." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü. Langel (ed), 683 (4), 361–374.

Bell, T. J., Eiriksdottir, E., Langel, Ü., and Eberwine, J. (2011) "PAIR technology: exon-specific RNA binding protein isolation in live cells." in: *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols*. Methods in Molecular Biology, Humana Press. Ü.Langel (ed), 683 (4), 473–486.

EL Andaloussi, S., Lehto, T., Mäger, I., Rosenthal-Aizman, K., Oprea, I. I., Simonson, O., Sork, H., Ezzat, K., Copolovici, D. M., Kurrikoff, K., Viola, J. R., Zaghloul, E. M., Sillard, R., Johansson, H. J., Hassane, F.S., Guterstam, P., Suhorutšenko, J., Moreno, P.M.D., Oskolkov, N., Hälldin, J., Tedebark, U., Metspalu, A., Lebleu, B., Lehtiö, J., Smith, C.I.E., and Langel, Ü. (2011) "Design of a peptide vector, PepFect6, for efficient delivery of siRNA in cell culture and systemically *in vivo*." *Nucl. Acid Res.*, 39 (9), 3972–3987.

EL Andaloussi, S., Said Hassane, F., Boisguerin, P., Sillard, R., Langel, Ü., and Lebleu, B. (2011) "Cell-penetrating peptides-based strategies for the delivery of splice redirecting antisense oligonucleotides." *Methods Mol. Biol.*, 764, 75–89.

Ezzat, K., EL Andaloussi, S., Zaghloul, E. M., Lehto, T., Lindberg, S., Moreno, P.M.D., Viola, J., Magdy, T., Abdo, R., Guterstam, P., Sillard, R., Hammond, S. M., Wood, M. J. A., Arzumanov, A. A., Gait, M. J., Smith, E. C. I., Hällbrink, M. and Langel, Ü. (2011) "PepFect 14, a novel cell-penetrating peptide for oligonucleotide delivery in solution and as solid formulation." *Nucl. Acid Res.*, 39(12), 5284–5298.

Holm, T., Räägel, H., EL Andaloussi, S., Hein, M., Mäe, M., Pooga, M., and Langel, Ü. (2011) Retro-inversion of certain cell-penetrating peptides causes severe cellular toxicity, *Biochim. Biophys. Acta – Biomembranes*, 1808, 1544–1551.

Lehto, T., Ezzat. K., and Langel, Ü. (2011) "Peptide nanoparticles for oligonucleotide delivery." *Prog. Mol. Biol. Transl. Sci.*, 104, 397–426.

Lindberg, S., Copolovici, D. M., and Langel, Ü. (2011) "Therapeutic delivery opportunities, obstacles and applications for cell-penetrating peptides." *Therapeutic Delivery.* 2(1), 71–82.

Madani, F., Lindberg, S., Langel, Ü., Futaki, S., and Gräslund, A. (2011) "Mechanisms of cellular uptake of cell penetrating peptides." *J.Biophys.*, 2011:414729.

Mann, A., Thakur, G., Shukla, V., Singh, A. K., Khanduri, R., Naik, R., Jiang, Y., Kalra, N., Dwarakanath, B. S., Langel, Ü., Ganguli, M. (2011) "Differences in DNA condensation and release by lysine and arginine homopeptides govern their DNA delivery efficiencies." *Mol Pharm.*, 8(5), 1729–1741.

Oskolkov, N., Arukuusk, P., Copolovici, D.-M., Lindberg, S., Margus, H., Padari, K., Pooga, M., and Langel, Ü. (2011) "NickFects, phosphorylated derivatives of transportan 10 for cellular delivery of oligonucleotides." *Int.J.Pep.Res.Therap.* 17, 147–157.

Saar, I., Runesson, J., McNamara, I., Järv, J., Robinson, J., and Langel, Ü. (2011) "Novel galanin receptor subtype specific ligands in feeding regulation."*Neurochemistry International*, 58, 714–720.

Said Hassane, S., Abes, R., EL Andaloussi, S., Lehto, T., Sillard, R., Langel, Ü., and Lebleu, B. (2011) "Insights into the cellular trafficking of splice redirecting oligonucleotides complexed with chemically modified cell-penetrating peptides." *J.Contr.Release*, 153, 163–172.

Suhorutsenko, J., Oskolkov, N., Arukuusk, P., Kurrikoff, K., Eriste, E., Copolovici,D., and Langel, Ü. (2012) "Cell-penetrating peptides, PepFects show no evidence of toxicity and im munogenicity *in vitro and in vivo*." Bioconj.Chem., 22, 2255–2262.

Säälik, P., Niinep, A, Pae, J., Hansen, M., Lubenets, D., Langel, Ü., and Pooga, M. (2011) "Penetration without cells: membrane translocation of cell-penetrating peptides in the model giant plasma membrane vesicles." J.Control.Release, 153, 117–125.

Viru, L., Heller, G., Lehto, T., Pärn, K., EL Andaloussi, S., Langel, Ü., and Merits, S. (2011) "Novel viral vectors utilizing intron splice-switching to activate genome rescue, expression and replication in targeted cells." *Virol J.*, 8, 243, DOI: 10.1186/1743-422X-8-243.

Öjemalm, K., Higuchi, T., Jiang, Y., Langel, Ü., Nilsson, I., White, S. H., Suga, H., and von Heijne, G., (2011) "Apolar surface area determines the efficiency of translocon-mediated membrane protein insertion into the endoplasmic reticulum." *Proc. Natl. Acad. Sci. U.S.A.* 108(31):E359-64.

Ajayi, A., Yu, X., Lindberg, S., Langel, Ü., and Ström, A.-L. (2012) "Expanded ataxin-7 cause toxicity by inducing ROS production from NADPH oxidase complexes in a stable inducible Spinocerebellar ataxia type 7 (SCA7) model." BMC Neuroscience. 13(1):86. doi:10.1186/1471-2202-13-86.

Anko, M., Majhenc, J., Kogej, K., Sillard, R., Langel, Ü., Anderluh, G., and Zorko, M. (2012) "Influence of stearyl and trifluoromethylquinoline modifications of the cell-penetrating peptide TP10 on its interaction with a lipid membrane." *BBA - Biomembranes*, 1818, 915–924.

Dash-Wagh, S., Jacob, S., Lindberg, S., Fridberger, A., Langel, Ü., and Ulfendahl, M. (2012) "Intracellular delivery of short interfering (si) RNA in the rat organ of Corti using a cell-penetrating peptide PepFect6." *Mol. Ther. Nucleic Acids*, 1, e61, doi: 10.1038/mtna.2012.50.

Ezzat, K., Helmfors, H., Tudoran, O., Juks, K., Lindberg, S., Padari, K., EL-Andaloussi, S., Pooga, M., and Langel, Ü. (2012) "Scavenger receptor-mediated uptake of cell-penetrating peptide nanocomplexes with oligonucleotides." FASEB J., 26(3), 1172–1180.

Ezzat, K., Zaghloul, E.M., EL Andaloussi, S., Lehto, T., El-Sayed, R., Magdy, T., Smith, C.I.E., and Langel, Ü. (2012) "Solid formulation of cell-penetrating peptide nanocomplexes with siRNA and their stability in simulated gastric conditions." *J.Contr.Rel.*, 162, 1–8.

Helmfors, H., and Langel, Ü. (2012) "Recent developments in applications of cell-penetrating peptides." *Chimica Oggi/Chemistry Today*, 30, 10–12.

Holm, T., Bruchmann, J., Johansson, C., Scheynius, A., and Langel, Ü. (2012) "Cell-penetrating peptides as antifungals towards" *Malassezia sympodialis. Lett. Appl. Microbiol.*, 54(1), 39–44.

Howl, J., Matou-Nasri, S., West, D.C., Farquhar, M., Slaninova, J., Östenson, C.-G., Zorko, M., Östlund, P., Kumar, S., Langel, Ü., McKeating, J., Jones, S. (2012) "Bioportide: An Emergent Concept of Bioactive Cell-Penetrating Peptide." *Cell. Mol.Life Sci.*, 68(18), 2951–2966.

Kurrikoff, K., Suhhorutshenko, J., and Langel, Ü. (2012) "Cell-penetrating peptides in cancer targeting." In: *Drug Delivery in Oncology*. From Basic Research to Cancer Therapy. Eds. F. Kratz, P. Senter, H. Steinhagen, Wiley-VCH Verlag GmbH & Co. KGaA, vol. 3, 1189–1217.

Laffray, S., Bouali-Benazzouz, R., Papon, M.-A., Favereaux, A., Jiang, Y., Holm, T., Spriet, C., Desbarats, P., Fossat, P., Le Feuvre, Y., Decossas, M., Héliot, L., Langel, Ü., Nagy, F., and

Landry, M. (2012) "Impairment of GABAB receptor dimer by endogenous 14-3-3ζ in chronic pain conditions." *EMBO J.*, 31(15), 3239-51.

Langel, Ü., and Erlandsson, M. (2012) "Recent developments in applications of cell-penetrating peptides." *International Drug Discovery.* 1–4.

Lehto, T., Kurrikoff, K., and Langel, Ü. (2012) "Cell-penetrating peptides for the delivery of nucleic acids." *Exp. Op. Drug Delivery*, 9(7), 823–836.

Lorents, A., Kodavali, P. K., Oskolkov, N., Langel, Ü., Hällbrink, M., and Pooga, M. (2012) "Cell-penetrating peptides split into two groups based on modulation of intracellular calcium concentration." *J.Biol.Chem.*, 287(20), 16880–16889.

Muñoz-Alarcón, A., Guterstam, P., Romero, C., Behlke, M. A., Lennox, K., Wengel, J., EL Andaloussi, S., and Langel, Ü. (2012) "Modulating anti-microRNA21 activity and specificity using oligonucleotide derivatives and length optimization." *ISRN Pharmaceutics*, Vol. 2012, 2012:407154.

Mäe, M., Rautsi, O., Enbäck, J., Hällbrink, M., Rosenthal Aizman, K., Lindgren, M., Laakkonen, P., and Langel, Ü. (2012) "Tumour targeting with rationally modified cell-penetrating peptides." *Int.J.Pept.Res.Therap.*, 18, 361–371.

Mäger, I., Langel, K., Lehto, T., Eiriksdottir, E., and Langel, Ü. (2012) "The role of endocytosis on the uptake kinetics of luciferin-conjugated cell-penetrating peptides." *BBA – Biomembranes*, 1818(3), 502–511.

Nakase, I., Akita, H., Kogure, K., Gräslund, A., Langel, Ü., Harashima, H., Futaki, S. (2012) "Efficient intracellular delivery of nucleic acid pharmaceuticals using cell-penetrating peptides." *Acc Chem Res.*, 45(7), 1132-9.

Regberg, J., Srimanee, A., and Langel, Ü. (2012) "Applications of Cell-Penetrating Peptides for Tumor Targeting and Future Cancer Therapies." *Pharmaceuticals*, 5, 991–1007.

Suhorutsenko, J., Eriste, E., Copolovici, D.-M., and Langel, Ü. (2012) "Human protein p53 Derived Cell-Penetrating Peptide." *Int.J.Pept.Res.Therap.*, 18, 291–297.

Tanaka, G., Nakase, I., Fukuda, Y., Masuda, R., Oishi, S., Shimura, K., Kawaguchi, Y., Takatani-Nakase, T., Langel, Ü., Gräslund, A., Okawa, K., Matsuoka, M., Tsujimoto, G., Fujii, N., Hatanaka, Y, amd Futaki,S. (2012) "CXCR4 stimulates macropinocytosis: implications for cellular uptake of arginine-rich cell-penetrating peptides and HIV." *Chemistry & Biology*, 19, 1437–1446.

Webling, K. E. B., Runesson, J., Bartfai, T., and Langel, Ü. (2012) "Galanin receptors and ligands." in: *Frontiers in Neuroendocrinology*. Special Topic on Neuropeptide GPCRs in Neuroendocrinology. Editor : Jae Young Seong, doi: 10.3389/fendo.2012.00146, vol.3, article 146, 1–14.

Anderson, M. E., Runesson, J., Saar, I., Langel, Ü. and Robinson, J. (2013) "Galanin, through

GalR1 but not GalR2 receptors, decreases motivation at times of high appetitive behavior." *Behav. Brain Res.*, 239, 90–93.

Arukuusk, P., Pärnaste, L., Margus, H., Eriksson, J., Vasconcelos, LD., Padari, K., Pooga, M., and Langel, Ü. (2013) "Differential endosomal pathways for radically modified peptide vectors." *J.Control.Release*, in press.

Arukuusk, P., Pärnaste, L., Oskolkov, N., Copolovici, D.-M., Margus, H., Padari, K., Möll, K., Maslovskaja, J., Tegova, R., Kivi, G., Tover, A., Pooga, M., Ustav, M., and Langel, Ü. (2013) "New Generation of Peptide-Based Vectors for Versatile delivery of Nucleic Acids." BBA Biomembranes, 1828, 1365–1373.

Carter, V., Underhill, A., Baber, I., Sylla, L., Baby, M., Larget-Thiery, I., Zettor, A., Bourgouin, C., Erlandsson, M., Langel, Ü., Faye, I., Otvos, L., Wade, J. D., Tripet, F., Eggleston, P., and Hurd, H. (2013) "Killer Bee Molecules: Antimicrobial Peptides as Effector Molecules to Target Sporogonic Stages of *Plasmodium*." Plos Pathogens, in press.

Eriksson, O. S., Geörg, M., Sjölinder, H., Sillard, R., Lindberg, S., Langel, Ü., and Jonsson, A.-B. (2013) "Identification of cell-penetrating peptides that are bactericidal to Neisseria meningitidis and prevent inflammatory responses upon infection." *Antimicrob. Agents Chemother.*, 57(8), 3704–3712.

Eriste, E., Kurrikoff, K., Suhorutšenko, J., Oskolkov, N., Copolovici, D. M., Jones, S., Laakkonen, P., Howl, J., and Langel, Ü. (2013) "Peptide-based glioma-targeted drug delivery vector gHoPe2." *Bioconj.Chem.*, 24, 305–313.

Jones, S., Lukanowska, M., Suhorutsenko, J., Oxenham, S., Barratt, C., Publicover, S., Copolovici, D. M., Langel, Ü., and Howl, J. (2013) "Intracellular translocation and differential accumulation of cell penetrating peptides in bovine spermatozoa: evaluation of efficient delivery vectors that do not compromise human sperm motility." *Human Reproduction*, 28(7), 1874–1889.

Keimpema, E., Zheng, K., Barde, S. S., Berghuis, P., Dobszay, M. B., Schnell, R., Mulder, J., Luiten, P. G. M., Xu, Z. D., Runesson, J., Langel, Ü., Lu, B., Hökfelt, T., Harkany, T. (2013) "Neonatal γ-aminobutyric acidergic terminals are a source of galanin to modulate cholinergic neuron development." *Cerebral Cortex*, in press.

Kim, T. K., Sul, J.-Y., Helmfors, H., Langel, Ü., Kim, J., and Eberwine, J., (2013) "Dendritic glutamate receptor mRNAs show contingent local hotspot-dependent translational dynamics." *Cell Reports*, doi:pii: S2211-1247(13)00470-1. 10.1016/j.celrep.2013.08.029.

Kmiec, B., Teixeira, P. F., Berntsson, R., Murcha, M., Branca, R., Radomiljac, J., Regberg, J., Svensson, L. M., Bakali, A., Langel, Ü., Lehtiö, J., Whelan, J., Stenmark, P., Glaser, E. (2013) "Organellar oligopeptidase (OOP) provides a complementary pathway for targeting peptide degradation in mitochondria and chloroplasts." *PNAS USA*, 110(40), E3761–E3769.

Krõlov, K., Frolova, J., Tudoran, O., Suhorutsenko, J., Lehto, T., Tulp, I., and Langel, Ü., (2013) "Sensitive and rapid detection of Chlamydia trachomatis by recombinase polymerase amplification." *J.Mol.Diagnostics*, in press

Lindberg, S., Muñoz-Alarcón, A., Helmfors, H., Mosquiera, D., Gyllborg, D., Tudoran, O., and Langel, Ü. (2013) "PepFect15, a novel endosomolytic cell-penetrating peptide for oligonucleotide delivery via scavenger receptors." *Int J Pharm.*, 441(1-2), 242–247.

Madani, F., Abdo, R., Lindberg, S., Hirose, H., Futaki, S., Langel, Ü., and Gräslund, A. (2013) "Modeling the Endosomal Escape of Cell-Penetrating Peptides Using a Transmembrane pH Gradient." *BBA Biomembranes*, 1828, 1198–1204.

Mansouri, S., Barde, S., Ortsäter, H., Eweida, M., Darsalia, V., Langel, Ü., Sjöholm, Å., Hökfelt, T., and Patrone, C. (2013) "GalR3 activation promotes adult neural stem cell survival in response to a diabetic *milieu*." *J.Neurochem.*, 127, 209–220.

Mitsueda, A., Shimatani, Y., Ito, S., Hama, S., Gräslund, A., Lindberg, S., Langel, Ü., Nakase, I., Futaki, S., Kogure, K. (2013) "Development of a Novel Nanoparticle by Dual Modification with Pluripotential Cell-Penetrating Peptide PepFect6 for Cellular Uptake, Endosomal Escape and Decondensation of siRNA Core Complex." *Biopolymers-Peptide Science*, in press.

Muñoz-Alarcón, A., Helmfors, H., Karlssson, K., and Langel, Ü. (2013) "Cell-Penetrating Peptide Fusion Proteins." In: Fusion Protein Technologies for Biopharmaceuticals: Applications and Challenges, Ed. Stefan R. Schmidt. John Wiley and Sons, Inc., 397–411.

Pärn, K., Viru, L., Lehto, T., Oskolkov, N., Langel, Ü., and Merits, A. (2013) "Transfection of infectious RNA and DNA/RNA layered vectors of Semliki Forest Virus by the cell-penetrating peptide based reagent PepFect6." *PLOS One*, 8(7), e69659, 1–14.

Regberg, J., Eriksson, J. N., and Langel, Ü. (2013) "Cell-penetrating peptides: from cell cultures to in vivo applications." *Front.Biosci. (Elite Ed.)*, 5, 509–516.

Räägel, H., Hein, M., Kriiska, A., Säälik, P., Floren, A., Langel, Ü. and Pooga, M. (2013) "Cell-penetrating peptide secures an efficient endosomal escape of an intac cargo upon a brief photoinduction." *Cell. Mol. Life Sci.*, in press.

Saar, I., Runesson, J., Järv, J., Kurrikoff, K., and Langel, Ü. (2013)" Novel galanin receptor subtype specific ligand in depression like behaviour." *Neurochem. Res.*, 38, 398–404.

Saar, I., Lahe, J., Langel, K., Runesson, J., Webling, K., Järv, J., Rytkonen, J., Närvänen, A., Bartfai, T., Kurrikoff, K., and Langel, Ü. (2013) "Novel systemically active galanin receptor 2 ligands in depression-like behavior." *J.Neurochem.*, 127, 114–123.

van Asbeck, A. H., Beyerle, A., McNeill, H., Bovee-Geurts, P. H. M., Lindberg, S., Verdurmen, W.

P. R., Hällbrink, M, Langel, Ü., Heidenreich, O., and Brock, R. (2013) "Molecular Parameters of siRNA-Cell-Penetrating Peptide Nanocomplexes for Efficient Cellular Delivery." *ACS Nano*, 7(5), 3797–3807.

Vasconselos, L., Pärn, K., and Langel, Ü. (2013) "Therapeutic Potential of Cell-Penetrating Peptides." *Therapeutic Delivery*, 4(5), 573–591.

Veiman, K.-L., Mäger, I., Ezzat, K., Margus, H., Lehto,Tõnis, Langel, K., Kurrikoff, K., Arukuusk, P., Suhorutsenko,J., Padari,K., Pooga,M., Lehto,Taavi, and Langel,Ü. (2013) "PepFect14 peptide vector for efficient gene delivery in cell cultures." *Mol. Pharmac.*, 10, 199–210.

Yu, X., Muñoz Alarcón, A., Ajayi, A., Webling, K., Steinhof, A., Langel, Ü., and Ström, A.-L. (2013) "Inhibition of autophagy via p53-mediated disruption of ULK1 in a SCA7 polyglutamine disease model." *J.Mol.Neurosci.*, 50, 586–599.

Zirk, K., and Langel, Ü. (2013) "Vectorization of splice-correcting oligonucleotides with cell-penetrating peptides." *Chimica Oggi - Chemistry Today*, 31(2), 26–29.

Cerrato, C. P., Lehto, T., and Langel, Ü. (2014) "Peptide-based vectors: recent developments." *Biomol Concepts*.5(6), 479–488.

Copolovici, D., Langel, K., Eriste, E., and Langel, Ü. (2014) "Cell-penetrating peptides: design, synthesis and applications." *ACS Nano*, 8(3), 1972–199.

Garcia-Sosa, A., Tulp, I., Langel, K., and Langel, Ü. (2014) "Peptide-ligand binding modeling of siRNA with cell-penetrating peptides." *BioMed Res. Int.*, 2014, 1-7 doi:10.1155/2014/257040.

Hyvönen, M., Enbäck, J., Huhtala, T., Lammi, J., Sihto, H., Weisell, J., Joensuu, H., Rosenthal Aizman, K., EL-Andaloussi, S., Langel, Ü., Närvänen, A., Bergers, G., and Laakkonen, P. (2014) "Novel target for peptide-based imaging and treatment of brain tumors." *Mol.Cancer Ther.*, 13(4), 996–1007.

Keimpema, E., Zheng, K., Barde, S. S., Berghuis, P., Dobszay, M. B., Schnell, R., Mulder, J., Luiten, P. G. M., Xu, Z. D., Runesson, J., Langel, Ü., Lu, B., Hökfelt, T., Harkany, T. (2014) "GABAergic terminals are a source of galanin to modulate cholinergic neuron development in the neonatal forebrain." *Cerebral Cortex*, 24(12), 3277–3288.

Krõlov, K., Frolova, J., Tudoran, O., Suhorutsenko, J., Lehto, T., Sibul, H., Mäger, P., Laanpere, M., Tulp, I., and Langel, Ü. (2014) "Sensitive and rapid detection of *Chlamydia trachomatis* by recombinase polymerase amplification directly from urine samples." *J.Mol.Diagn.*, 16(1), 127–135.

Löfgren Söderberg, K., Guterstam, P., Langel, Ü., and Gräslund, A. (2014) "Targeting prion propagation using peptide constructs with signal sequence motifs." *Arc.Biochem.Biophys.*, 564, 254–261.

Lubos, M.-L., Norkowski, S., Stolle, A.-S., Langel, Ü., Schmidt, M. A., and Rüter, C. (2014) "Analysis of T3SS-independent autonomous internalization of the bacterial effector protein SspH1 from *Salmonella typhimurium*." *Inflammation and Cell Signaling*, 1(6), 1-10. doi: 10.14800/ics.423.

Pae, J., Säälik, P., Liivamägi, L., Lubenets, D., Arukuusk, P., Langel, Ü., and Pooga, M. (2014) "Translocation of cell-penetrating peptides across the plasma membrane is controlled by cholesterol and microenvironment created by membranous proteins." *J.Control.Release*, 192, 103–112.

Regberg, J., Srimanee, A., Erlandsson, M., Sillard, R., Dobchev, D. A., Karelson, M., and Langel, Ü. (2014) "Rational design of a series of amphipathic cell-penetrating peptides." *Int.J.Pharmaceutics*. 464, 111–116.

Rytkönen, J., Arukuusk, P., Xu, W., Kurrikoff, K., Langel, Ü., Lehto, V.-P., Närvänen, A. (2014) "Porous silicon - cell penetrating peptide hybrid nanocarrier for intracellular delivery of oligonucleotides." *Mol. Pharm.* 11, 382–390.

Srimanee, A., Regberg, J., Hällbrink, M., Kurrikoff, K., Veiman, K.-L., Vajragupta, O., and Langel, Ü. (2014) "Peptide based delivery of oligonucleotides across blood-brain barrier model." *Int.J.Pept.Res.Ther.*, 20, 169–178.

Vasconselos, L. D. F., Madani, F., Arukuusk, P., Pärnaste, L., Gräslund, A., and Langel, Ü. (2014) "Effects of cargo molecules on membrane perturbation caused by transportan10 based cell penetrating peptides." *BBA Biomebranes*, 1838 (12), 3118–3129.

Raamatud

Ü. Langel, B. Cravatt, A. Gräslund, G. von Heijne, T. Land, S. Niessen, and M. Zorko (2010) *Introduction to peptides and proteins*, CRC Press, Taylor and Francis Group, Boca Raton, London, New York, ISBN : 978-1-4200-6412-4.

Langel, Ü., ed. (2011) *Cell-Penetrating Peptides. Methods and Protocols.* Methods in Molecular Biology, Humana Press., vol. 683, ISBN: 978-1-60761-918-5.

Aleksander Loit

„Appihüüd põrgust. Ümberpiiratud Tallinna viimased päevad Rootsi võimu all 1710." *Tuna* 3/2010, lk 20–36. (Summary: "Cry for help from hell – the last days under Swedish Rule in besieged Tallinn in 1710", pp 156–157.)

Tallinlase unistus Nobeli rahupreemiast. *Acta Historica Tallinensia*, 16. Tallinn 2011. Lk. 136–147. (Summary: A Talliner's dream of the Nobel's Peace Prize, p 147.)

"Sveriges stormaktstid" i: *Från Nyens skans till Nya Sverige*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Ödeshög 2012, s 19–39.

„Rootsi kuningad Eestit valitsemas" *Eesti Päevaleht* 31.10.2012.

„Feodaalkorra lagunemine Eestis. Eesti- ja Liivimaa talurahva olukorrast Rootsi aja lõpus" *Ajalooline Ajakiri* 2013, 3, lk 377–382.

„Rootsi võimu periood Eestis rootsikeelsele lugejaskonnale. Arvustus raamatust Kari & Ülle Tarkiainen. Provinsen bortom havet. Estlands svenska historia 1561–1710. Stockholm 2013." *Tuna* 4/2013, lk 140–142.

„Rootsi aeg Eestis. Kommentaar Kari & Ülle Tarkiaineni raamatu Provinsen bortom havet (2013) kohta" *Eesti Päevaleht* 15.01.2014.

„Kogumik eesti ajaloolase ja publitsisti tekste. Hendrik Sepp. Läänemere ajalootuuled. Ilmamaa 2013" *Tuna* 2/2014, lk 137–138.

Katrin Nyman Metcalf

Nyman-Metcalf, K; Richter, A. *Guide to the Digital Switchover*. Vienna: OSCE, 2010.

Nyman Metcalf, K. (2010). „Mõningad vaatekohad Euroopa õiguse ja põhiseaduse vahekorrale. Kas Euroopa Liit on riik?" *Juridica* 2010; XVIII :346–353

Nyman Metcalf, K. (2010). „Türkmenistani president otsustas, et riigis peab nüüd olema opositsioon" *Eesti Päevaleht* (*Stockholm*) 22.09.2010, lk 4–5.

Nyman Metcalf, K. (2010). „Maailma teine sini-must-valge maa: Botswana" *Eesti Päevaleht* (*Stockholm*), 27.10.2010, lk 6.

Nyman-Metcalf, K. "Incitement or Free Speech? Legal Limits to Freedom of Expression" In: *Proceedings of the Institute for European Studies*.Tallinn: Tallinn University of Technology, 2010:165–177.

Nyman Metcalf, K. *Afghanistan Telecom Law Training*. Participants' manual. 2011.

Kerikmäe, T; Nyman–Metcalf, K. (2011). "EU standards and deliberative democracy: Case of Kyrgyzstan" *L'Europe unie/United Europe* 2011; 5 :38–51.

Nyman-Metcalf, K. "Constitutionalization and the Media in Post-enlargement Central and Eastern Europe" In: Topidi, Kyriaki; Morava, Alexander (eds.). *Constitutional Evolution in Central and Eastern Europe: expansion and integration in the EU*. Farnham, UK: Ashgate, 2011:231–251.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K; Põder, M-L. "The August 2008 Russian-Georgian War: Issues of international law" *Baltic Yearbook of International Law* (1–27). The Hague: Martinus Nijhoff, 2011.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K. "Karlsruhe vs. Lissabon: an Overture to a Constitutional Dialogue?" *European Journal of Law Reform* 2011; 12 :373–387.

Kerikmäe, T.; Nyman-Metcalf, K. (2012) "Less is more or more is more? Revisiting universality of human rights" *International and Comparative Law Review* 2012; 12 (No.1):35–51.

Nyman-Metcalf, K; Kerikmäe, T (2012). Modern communication technology as a key to successful transition. *Synergy Magazine* 2012; 51 :33.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K. „Kas inimõigused on ikka veel olemas?" *Sirp* 11.2012.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K "The European Union and Sovereignty: The sum is more than its parts?" *Temas de Integração* 2012 (Junho):5–16..

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K. „Et olla või mitte olla riik" *Sirp* 12.2012.

Täks, E; Võhandu, L; Lohk, A; Nyman-Metcalf, K; Rull, A "A tool for exploring the hidden structure of legislation" *Proceedings of the fundamental concepts and the systematisation of law, JURIX 2011.* The 24th International Conference on Legal Knowledge and Information Systems. Vienna: University of Vienna, 2012:123–133.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K; Roots, L; Meiorg, M; Popov, A (2012). "Estonian Report: Protection of fundamental rights post-Lisbon: The Interaction between the EU Charter of Fundamental Rights, the European Convention on Human Rights (ECHR) and National Constitutions" In: Laffranque, J (ed). *Reports of The XXV FIDE Congress Tallinn 2012.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012:389–422.

Nyman-Metcalf, K. "Legislative drafting challenges in communications regulation: convergence, globalisation and new media culture" *International Journal of Legislative Drafting and Law Reform* 2013; 2 (No.1):313.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K; Papageorgiou, I. "Is this really what I voted for? Legitimacy of European integration" *Baltic Journal of Law & Politics*, 2013; 6 (No.1):45–62.

Nyman Metcalf, Katrin; Täks, Ermo "Simplifying the law – can ICT help us?" *International Journal of Law and Information Technology* 2013; 21 (No.1):1–30.

Nyman-Metcalf, K; Pijetlovic, K. "Liberalising the service market for satellite transmission: interplay between intellectual property rights, specificity of sport and TFEU economic provisions in Murphy" *The International Sports Law Journal*, 2013 (March):1–15.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K. "Developments in International Treaties Law". *Seminar on International Law on the occasion of the 93rd Anniversary of Tartu Peace Treaty*, Tallinn 01.02.2013. Tallinn: Estonian Ministry of Foreign Affairs, Tallinn Law School, 2013.

Nyman-Metcalf, K. "The future of universality of rights" In: Kerikmäe, T (ed). *Protection of Human Rights in the EU*: Controversies and challenges of the Charter of Fundamental Rights. Springer, 2013:21–35.

Nyman-Metcalf, K.; Dutt, P K; Chochia, A (2013) "The freedom to conduct business and the right to property: The EU technology transfer block exemption regulation and the relationship between intellectual property and competition law" in Kerikmäe, T (ed). *Protection of Human Rights in the EU*: Controversies and challenges of the Charter of Fundamental Rights. Springer, 2013:37–70.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K; Gabelaia, D; Chochia, A. "Cooperation of Post Soviets with the Aim of not being 'Post' and 'Soviets' " In: Šišková N (ed). *From Eastern Partnership to the Association.* The Legal and Political Analysis.Cambridge Scholars Publishing, 2013:144–159.

Kerikmäe, T; Nyman-Metcalf, K. "The Europeanization of law curricula in Eastern Partnership countries: best practices of EU Member States" In: Šišková N. (ed). *From Eastern Partnership to the Association.* The Legal and Political Analysis. Cambridge Scholars Publishing, 2013.

Nyman-Metcalf, K. "Digitalisation and beyond: Media freedom in a new reality" In: Koltay A (ed) *Media Freedom and Regulation in the New Media World.* Wouters Kluwer, 2014:65–83

Nyman Metcalf, K. "Is there place for Ethics in Foreign Policy?" In: Kasekamp, A; Mälksoo, L. (eds). *The Estonian Foreign Policy Yearbook 2013.* Tartu: Eesti Välispoliitika Instituut, 2014:79–102.

Nyman Metcalf, K. "El Sistema judicial europeo" In: Ramiro Troitino, D; Kerikmäe, T (eds). *La Carta de derechos de la Unión Europea.* Una garantía para la protección de los derechos humanos en la Comunidad. New York: McGraw-Hill, 2014.

Repytskyi, T.; Nyman Metcalf, K. ИНСТИТУТ ЭЛЕКТРОННОГО УПРАВЛЕНИЯ И МОДЕЛИ ЕГО ИМПЛЕМЕНТАЦИИ. In: Сборник статей по материалам XXXII Международная заочная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории»: XXXII Международная заочная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории». Международный центр науки и образования, 2014:76 - 86.

Nyman Metcalf, K. „A digitalizaciontul: mediaszabadsag az uj valosagban" rmt-s Koltay, A (toim) *In Medias Res.* Kluwer, 2014:254–272.

Rille Pullerits

Pullerits R., Urbonaviciute V., Voll RE, Forsblad-D'Elia H. & Carlsten H. "Serum levels of HMGB1 in postmenopausal patients with rheumatoid arthritis: Associations with proinflammatory cytokines, acute-phase reactants, and clinical disease characteristics" *Journal of Rheumatology* 2011, vol. 38, no. 7, pp. 1523–1525.

Fei Y., Wang W., Kwieciński J., Josefsson E., Pullerits R., Jonsson I.-M., Magnusson M. & Jin T. "The combination of a tumor necrosis factor inhibitor and antibiotic alleviates staphylococcal arthritis and sepsis in mice" *Journal of Infectious Diseases* 2011, vol. 204, no. 3, pp. 348–357.

Pullerits R., Ljevak M., Vikgren J. & Bokarewa M. "Off-trial evaluation of the B cell-targeting treatment in the refractory cases of antineutrophil cytoplasmic antibodies (ANCA)-associated vasculitis: long-term follow-up from a single centre" *Scandinavian Journal of Immunology* 2012, vol. 76, no. 4, pp. 411–420.

Oltean S., Pullerits R., Flodén A., Olausson M. & Oltean M. "Increased resistin in brain dead organ donors is associated with delayed graft function after kidney transplantation" *Journal of Translational Medicine* 2013, vol. 11:233. doi: 10.1186/1479-5876-11-233

Brisslert M., Amu S & Pullerits R. "Intra-peritoneal sRAGE treatment induces alterations in cellular distribution of CD19+, CD3+ and Mac-1+ cells in lymphoid organs and peritoneal cavity" *Cell and tissue research* 2013, vol. 351, no. 1, pp. 139–148.

Jovancevic B., Lindholm C. & Pullerits R.. "Anti B-cell therapy against refractory thrombocytopenia in SLE and MCTD patients: Long-term follow-up and review of the literature" *Lupus* 2013, vol. 22, no. 7, pp. 664–674.

Schierbeck H., Pullerits R., Pruunsild C., Fischer M., Holzinger D., Laestadius Å., Sundberg E. & Harris H.E. "HMGB1 levels are increased in patients with juvenile idiopathic arthritis, correlate with early onset of disease, and are independent of disease duration" *Journal of Rheumatology* 2013, vol. 40, no. 9, pp. 1604–1613.

Mörck B.*, Pullerits R.*, Geijer M., Bremell T. & Forsblad-D'Elia H. (*equal contribution). "Infliximab dose reduction sustains the clinical treatment effect in active HLAB27 positive ankylosing spondylitis: A two-year pilot study", *Mediators of inflammation* 2013: 289845. doi: 10.1155/2013/289845

Ali A., Zhu X., Kwieciński J., Gjertsson I., Lindholm C., Iwakura Y., Wang X., Lycke N., Josefsson E., Pullerits R. & Jin T. "Antibiotic-killed Staphylococcus aureus induces destructive arthritis in mice" *Arthritis and Rheumatology* 2014, Oct. doi: 10.1002/art.38902

Amirbeagi F., Thulin P., Pullerits R., Pedersen B., Andersson B. A., Dahlgren C., Welin A. & Bylund J. "Olfactomedin-4 auto-antibodies give atypical ANCA staining patterns with reactivity to a subpopulation of neutrophils" *Journal of Leukocyte Biology* 2014, Nov. pii: jlb.5A0614-311R

Raimo Raag

"Promotor har ordet." – *Språkröret* 10, 2010, nr 1, s. 1–3. Uppsala.

„Die christliche Terminologie und die Verbreitung christlicher Personennamen im Estnischen und Lettischen im Zeitalter von Reformation und Konfessionalisieung." – Matthias Asche, Werner Buchholz und Anton Schindling (Hgg.): *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 2* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 70). Münster: Aschendorff Verlag, 2010, S. 15–40. [Kaasautor: Pēteris Vanags.] ISBN 978-3-402-11088-1.

„Eestlased ja eesti keel Rootsis." – *Eestlased ja eesti keel välismaal.* Koostanud ja toimetanud Kristiina Praakli ja Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2010, lk 385–432. ISBN 978-9985-79-323-7.

"Den språkliga mångfalden – småspråkens renässans." – Jenny Lee (red.): *Kunskapens nya världar. Mötet mellan pedagogik och teknik vid Uppsala Learning Lab.* En publikation i vilken lärare och forskare har skrivit om Uppsala Learning Labs forsknings- och utvecklingsprojekt och om nyttjande av it i lärande och undervisning. Uppsala: Uppsala Universitet, Uppsala Learning Lab, 2010, s. 211–221. ISBN 978-91-506-2189-1 urn:nbn:se:uu:diva-145263. http://uu.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2:395792.

"Regionalism in Language Policy: the Case of Võru." – Baiba Metuzāle-Kangere (ed.): *Inheriting the 1990s: The Baltic Countries.* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 37). Uppsala, 2010, pp. 131–152. ISSN 1101-7430, ISBN 978-91-554-7962-6.

„Suri eesti keeleteaduse *grand old lady* Ilse Lehiste." – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 2 (6703), kolmapäev, 12. jaanuar 2011, lk 11. ISSN 1090-0283.

„Eestlased võõrsil." – *TEA entsüklopeedia. **6. köide**, eerika–faiaagid.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 35. ISBN 978-9949-24-036-4.

„Eesti keel." – *TEA entsüklopeedia. **6. köide**, eerika–faiaagid.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 84–87. ISBN 978-9949-24-036-4

„Eesti Keele Instituut." – *TEA entsüklopeedia. **6. köide**, eerika–faiaagid.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 87. ISBN 978-9949-24-036-4.

„Ehala, Martin." – *TEA entsüklopeedia. **6. köide**, eerika–faiaagid.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 145. ISBN 978-9949-24-036-4.

„Kokkuvõte Raimo Raagi kõnest" [Eesti Vabariigi aastapäeva aktusel Stockholmi saksa koguduse Püha Gertrudi kirikus]. – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 9 (6710), kolmapäev, 2. märts 2011, lk 9. ISSN 1090-0283.

„Stockholmi saksa koguduse Püha Gertrudi kirik ja eesti keel." – *Rahvuslik Kontakt* 1 (209), 2011, lk 18–20. ISSN 0345-9810.

"I'm Estonian – What is Your Excuse? Ethnic and Linguistic Aspects of the Identity of Estonians in Sweden" – Riho Grünthal & Magdolna Kovácz (eds.). *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities* (Uralica Helsingiensia 5), pp. 197–216. Helsinki, 2011. ISBN 978-952-5667-28-8, ISSN 1797-3945.

Legende zur Karte „Stadtplan von Dorpat/Tartu im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung". – Matthias Asche, Werner Buchholz und Anton Schindling (Hgg.): *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 71). Münster: Aschendorff Verlag, 2011, S. 100–102. ISBN 9768-3-402-11089-8 [Kaasautorid: Martin Klöker & Krista Kodres.]

Legende zur Karte „Narva in der Schwedenzeit". – Matthias Asche, Werner Buchholz und Anton Schindling (Hgg.): *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 71). Münster: Aschendorff Verlag, 2011, S. 106–108. ISBN 9768-3-402-11089-8 [Kaasautorid: Martin Klöker & Krista Kodres.]

Legende zur Karte „Reval/Tallinn im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung". – Matthias Asche, Werner Buchholz und Anton Schindling (Hgg.): *Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1721. Teil 3* (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 71). Münster: Aschendorff Verlag, 2011, S. 118–120. ISBN 9768-3-402-11089-8 [Kaasautorid: Martin Klöker & Krista Kodres.]

„Ferguson, Charles." – *TEA entsüklopeedia. 7. köide, Faial–Haamer.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 33.

„Filoloogia." – *TEA entsüklopeedia. 7. köide, Faial–Haamer.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 60.

„Fishman, Joshua A." – *TEA entsüklopeedia. 7. köide, Faial–Haamer.* Tallinn: TEA Kirjastus, 2011, lk 69–70.

„Tänavune Eurovisiooni lauluvõistlus tõotab tulla huvitav." – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 11 (6762), kolmapäev, 14. märts 2012, lk 10. ISSN 1090-0283.

"Språkligt spännande Eurovision Song Contest." – *Språkörat* 12, nr 2, s. 1–4, 6. Uppsala.

„Tänavune Eurovisiooni lauluvõistlus tõotab tulla huvitav." – *Eesti Elu* (Toronto), nr 14 (2012), neljapäeval, 5. aprillil 2012, lk 10. ISSN 1702–1553

„Lustimäng ja kiituselaul karlipäeval 28. jaanuaril 1701. Rootsi nimepäevatraditsiooni ilmalikustamise algus ja Eesti." – *Akadeemia* 23, 2012, nr 5, lk 893–908. ISSN 0235–7771.

„Eestikeelsete raamatute väljaviskamisest." Vastus lugejakirjale. – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 23 (6774), kolmapäev, 6. juuni 2012, lk 9. ISSN 1090-0283

„Taustinfo: Mis asi on sundeksemplar?" – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 23 (6774), kolmapäev, 6. juuni 2012, lk 9. ISSN 1090-0283

„Uppsala ülikooli eesti keele e-kursuste neli jalga." – *Oma Keel*, nr 1, 2012, lk 82–92. ISSN 1406-6599

„Alex Militsa mälestuseks." – *Eesti Päevaleht* (Stockholm), nr 26 (6777), kolmapäev, 27. juuni 2012, lk 15. ISSN 1090-0283

"Aleksander (Alex) Milits." – *Svenska Dagbladet*, söndagen den 12 augusti 2012, s. 21. [Kaasautor Peeter Luksep.] ISSN 1101-2412

"Denna finska bibel, *Biblia*." – *Grythyttans Församlingsblad*, Nr 135, Hösten 2012, s. 2.

Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Red. Bo Andersson & Raimo Raag. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 78.) Stockholm, 2012. 380 s. ISBN 978-91-7402-409-8. ISSN 0348-1433.

Inledning. – *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet*. Red. Bo Andersson & Raimo Raag. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 78.) Stockholm, 2012, s. 7–9. ISBN 978-91-7402-409-8. ISSN 0348-1433.

"Estniska." – *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet*. Red. Bo Andersson & Raimo Raag. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 78.) Stockholm, 2012, s. 222–248. ISBN 978-91-7402-409-8. ISSN 0348-1433.

„Eestlaste välisrände ajaloost." – *Eesti Elu* (Toronto), nr 35, reedel 31. augustil 2012, lk 4; nr 36, reedel 7. septembril 2012, lk 11; nr 37, reedel 14. septembril 2012, lk 15; nr 38, reedel 21. septembril 2012, lk 5; nr 39, reedel 28. septembril 2012, lk 5; nr 40, reedel 5. oktoobril 2012, lk 5; nr 41, reedel 12. oktoobril 2012, lk 3; nr 42, reedel 19. oktoobril 2012, lk 4; nr 43, reedel 26. oktoobril 2012, lk 4. ISSN 1702-1553.

"Estnische Literatur in deutscher Übersetzung. Eine Rezeptionsgeschichte vom 19. bis zum 21. Jahrhundert. (Estonian Literature Translated into German. A History of Reception from the 19th to the 21st Century). Cornelius Hasselblatt. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 2012." – *Journal of Baltic Studies* 43, 2012, No. 4, pp. 545–547. ISBN-10: 3447065869, ISBN-13: 9783447065863.

"Nyordstävling skapade estnisk folkrörelse." – *Språktidningen* (Stockholm), nr 1, 2013, s. 48–53. ISSN 1654-5028.

"Att tävla i ordskapande: Ett sätt att modernisera ett standardspråks ordförråd." – *Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala. Årsbok. Annales Societatis Litterarum Humaniorum Regiae Upsaliensis, 2011*, s. 99–114. Uppsala, 2013. ISSN 0349-0416.

„Eesti keel." – *Eesti Vabariik. Maa. Rahvas. Kultuur. TEA entsüklopeedia eriväljaanne.* Tallinn: TEA, 2013, lk 120–128. ISBN 978-9949-24-185-9.

„Eestlased võõrsil." – *Eesti Vabariik. Maa. Rahvas. Kultuur. TEA entsüklopeedia eriväljaanne.* Tallinn: TEA, 2013, lk 40–42. ISBN 978-9949-24-185-9.

"Svenska landsmål och svenskt folkliv 2013," s. 176–181. ISSN 0347–1837 – Lapponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Herausgegeben von Eberhard Winkler, Hans-Hermann Bartens und Cornelius Hasselblatt. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 82. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 268 S. ISSN 0340-6423. ISBN 978-3-447-06815-9. EAN: 9783447068154.

„Eesti sõnavõistlused: haruldane sõnavara uuendamise viis." – *Eesti Elu* (Toronto) nr. 11, reedel, 14. märtsil 2014, lk 4; nr. 12, reedel, 21. märtsil 2014, lk 4; nr. 13, reedel, 28. märtsil 2014, lk 5 & 10; nr. 14, reedel, 4. aprillil 2014, lk 4; nr. 15, reedel, 11. aprillil 2014, lk 4; nr. 17, reedel, 25. aprillil 2014, lk 4.

Estniska från grunden. (Finsk-ugriska läromedel FU 25.) Uppsala: Uppsala universitet, 2014. ISBN 978-91-506-2403-8. 472 s.

Kristiina Rajaleid

Rajaleid K: *Early and later life mechanisms in the aetiology of cardiovascular disease* (Doctoral dissertation). Stockholm: Karolinska Institutet, 2010.

Rajaleid K, Janszky I, Hallqvist J: "Small birth size, adult overweight, and risk of acute myocardial infarction" *Epidemiology* 2011; 22 :138–147.

Rajaleid K, Janszky I, Hallqvist J: "In defence of 'biologic interaction' " *Epidemiology* 2011; 22 :151–152.

Hallqvist J, Rajaleid K. "Socialepidemiologiska metoder" In Toivanen S, Rostila M (red): *Den orättvisa hälsan.* Stockholm: Liber, 2012:105–131.

Uusküla A, Rajaleid K, Talu A, Abel-Ollo K, Des Jarlais D C: "A decline in the prevalence of injecting drug users in Estonia, 2005–2009" *International Journal of Drug Policy* 2013. doi: 10.1016/j.drugpo.2012.11.002

Hain Rebas

„ELA suvekodu 60. juubeliaasta." *Eesti Päevaleht* (*Stockholm*) 5. mai 2010.

„ELA elab ja jääb veel kauaks elama." *Eesti Päevaleht* (*Stockholm*) 16. juuni 2010.

„Taasiseseivuspäev 20-aastane" *Rahvuslik Kontakt* 3 (211) 2011, lk 30–34.

"Utöka stödet till Baltikums försvar." *Svenska Dagbladet* (Brännpunkt) 17. juli 2010.

„Meeskoorindusest enne ja nüüd: Stockholmis, Göteborgis ja Tartus." *Eesti Päevaleht* (*Stockholm*) 14.aprill 2010.

„Meie korpus, leegion ja rügement." *Sirp* Nr 6 (3428), 08.02.2013, Rahvuslik Kontakt 1 (217) 2013, lk 36–40.

„ 'Ma kummardan sind, armuvägi.' Mineviku ja tulevikuga super-koraalist." *Rahvuslik Kontakt* 3 (219), 2013, lk 36–40.

"Frustration and Revenge? Gotland strikes back in the long 15th century, 1390s-1525." In: *The Image of the Baltic, a Festschrift for Nils Blomkvist*. Gotland University Press, s. 229–246.

„Mehelikkus enne ja nüüd. Mälestades Joel Haamerit (1941–2012)." *Rahvuslik Kontakt* 3 (215), lk 29–36.

"Bönder, baroner och bolsjeviker i Estland (Carl Mothander)." In: *Sverigekontakt* (*Göteborg*) nr 3/2013, s. 28.

"Accidental or deliberate failure? The story of Estonia's Defence Concept of 1993." In: Inventing the National Defence: Eastern Europe Between the Fall of the Berlin Wall and Accession to NATO. *Estonian Yearbook of Military History* 4 (10) 2014, Tallinn, p. 217–230.

"Republic of Estonia on the road back to the West: Background and Reality of the Israeli arms deal of 1993." In: Inventing the National Defence: Eastern Europe Between the Fall of the Berlin Wall and Accession to NATO. *Estonian Yearbook of Military History* 4 (10) 2014. Tallinn, p. 231–262.

„Rootsi alles ärkab julgeolekupoliitilisest unest." Postimees 24.10.2014, *Eesti Päevaleht* (*Stockholm*) 5. nov. 2014.

"Begreppet Baltikum skapades som en nödlösning." *Populär Historia* 1/2014. s. 58.

„Lahkus abistaja, haritlane, analüütik Vello Helk." *Rahvuslik Kontakt* 2 (222) 2014, lk 3–10.

Mai Raud-Pähn

Raud-Pähn, Mai, „ Figurliche Darstellungen auf dem baltischen Barocksilber un ihre Vorlagen. Eine ikonographische Studie.“ *Eesti Teadusliku Seltsi Aastaraamat XIV*. Stockholm, 2012, 27–65.

Paavo Roos

«Olivier Henry, Tombes de Carie. Architecture funéraire et culture carienne VIe-IIe siècle av. J.-C.» (rev). *Revue des Études Anciennes* 111:2, 2009 (pr. 2010), 652–654.

/Volt I. & Roos P./ „Ervin Roos (1908–1962). Klassikaline filoloog Eestis ja Rootsis.“ *Akadeemia* 2010:9, 1672–1693.

”Den homeriske körsvennen.” *Tankemönster. En festskrift till Eva Rystedt*. Lund 2010, 162–167.

Filostratos. *Om tränarkonsten. Peri gymnastikes*. Översättning med kommentar. Askim 2010.

”Osman Hamdi Bey och den turkiska fornminneslagen.” *Dragomanen* 12, 2008-2010, 48–58.

“The stadion at Labraunda.” *Labraunda and Karia. Proceedings of the International Symposium commemorating sixty years of Swedish Archaeological work in Labraunda, Boreas* 32, 2011, 257–266.

“Philostratos and his trainer instruction.” *Quattuor Lustra. Papers celebrating the 20th anniversary of the re-establishment of classical studies at the University of Tartu*. Tartu 2012 (Acta Societatis Morgensternianae 4-5), 101–108.

”Bland stadier och hippodromer i Turkiet.” *Dragomanen* 14, 2012, 49–55.

“The water-mills on the Lamas river in Cilicia.” *Opuscula* 5, 2012, 123–131.

“Reflections on border and identity.” *4th century Karia. Defining a Karian identity under the Hekatomnids. Varia Anatolica* 28, 2013, 9–13.

“Göktepe in Caria.” *LABRYS. Studies presented to Pontus Hellström. Boreas* 35, 2014, 497–505.

”Klippgravarna i Kaunos. Ett 50-årsminne.” *Dragomanen* 16, 2014, 119–130.

”Klippgravsforskning i Karien.” *Svensk antikforskning vid Medelhavet. Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv*. Stockholm 2014 (KVHAA Konferenser 87), 93–94.

Kristiina Savin

"Blyghet – en affekt mellan dygd och odygd." i Marie Lindstedt Cronberg & Catharina Stenqvist, red: *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron*. Lund: Nordic Academic Press, 2010:359–380.

"Skulle jag begråta dig? Kvinnliga strategier för sorg och tröst." i Valborg Lindgärde, Arne Jönsson & Elisabet Göransson, red: *Wår lärda Skalde-Fru. Sophia Elisabet Brenner och hennes tid.* Ängelholm: Skåneförlaget, 2010:208–233.

Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige, (diss. Lunds universitet). Lund: Sekel bokförlag 2011. 503 lk.

"En äventyrlig verksamhet – upplevelser av risk vid svenska gruvor under tidigmodern tid." i Inga-Lena Ångström Grandien & Bo G. Jansson: *Fornstora dagar. En antologi med texter om Falun, Stora Kopparberget och Sveriges stormaktstid.* (Högskolan i Dalarna, Rapport 2012:1). Falun: Högskolan i Dalarna, 2013:173–208.

"Hedniska författare i en kristen kyrka. Om framställningar av Juvenalis, Lucanus och Macrobius i Tolfta kyrka", *Vetenskapssocieteten i Lund: Årsbok* 2013:118–151.

"Sighs of Desire: Passionate Breathing in Medieval and Early Modern Literature." in Anders Cullhed, Carin Franzén, Anders Hallengren & Mats Malm, eds: *Pangs of Love and Longing. Configurations of Desire in Premodern Literature.* Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, 2013:157–175.

"Boksamlaren i lärdomens gränsland. En Uppsaladissertation om bibliomani från 1762." i Emma Hagström-Molin & Andreas Hellerstedt, red: *Lärda samtal. Festskrift till Erland Sellberg.* Lund: Ellerströms 2014:83–93.

"Den romantiska rodnaden. Blyghetens estetik hos Thekla Knös." i Jenny-Leontine Olsson, Ylva Söderfeldt, Anna Ohlsson & Jonas Ellerström, red: *Utopin i vardagen. Sinnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén.* Lund: Ellerströms 2014:151–180.

Evelin Tamm

„Juhus, intuitsioon ja loovus kui õppimise pärisosa." *Haridus* 2010, nr 1.

„Kõik lapsed ei peaks lasteaias magama." *Eesti Päevaleht* (*Tln*), 8.veebruar 2011.

„Kas haridus on kaup, mida saab osta ja müüa?" *Maaleht*, 16.juuni 2011.

„Inimese vabadus kasvada" kogumikus Kuurme, Tiiu, toim: *Kõneldud ja elatud väärtused erinevates pedagoogilistes kultuurides*. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011.

Aune Valk, Carl-Johan Ivarsson, Danute Dura, Evelin Tamm, Heidi Slotte, Juha Juntunen, Matti Rautiainen, Mare Oja, Hanna Jemmer (ed), Maris Vainre (ed): *Baltic Sea Region History: Awareness among youth, national syllabi, and education* (rahvusvaheline uurimisprojekt). Tallinn: Unitas Foundation, 2013

„Naistest ja naisajaloo uurimisest eile ja täna." *Eesti Päevaleht* (*Sth*), 12. veebruar 2014.

Olav Vahtras

Niskanen J., Urpelainen S., Aksela S., Aksela H., Vahtras O., Carravetta V., Ågren H., "Valence Photoionization of The Licl Monomer and Dimer", *Physical Review A*, 2010; 81: 043401.

de Almeida K. J., Cesar A., Rinkevicius Z., Vahtras O., Ågren H., "Modelling The Visible Absorption Spectra of Copper(ii) Acetylacetonate By Density Functional Theory", *Chemical Physics Letters*, 2010; 492: 14–18.

Rinkevicius Z., Vahtras O., Ågren H., "Spin-Flip Time Dependent Density Functional Theory Applied To Excited States with Single, Double, Or Mixed Electron Excitation Character", *Journal of Chemical Physics*, 2010; 133: 114104.

Niskanen J., Carravetta V., Vahtras O., Ågren H., Aksela H., Andersson E., Hedin L., Linusson P., Eland J. H. D., Karlsson L., Rubensson J. -, Feifel R., "Experimental and Theoretical Study of Core-Valence Double Photoionization of Ocs", *Physical Review A*, 2010; 82: 043436.

Perumal S. S. R. R., Minaev B, Vahtras O., Ågren H., "Spin-Spin Coupling In (3)b(2) State of Oxyallyl-A Comparative Study with Trimethylenemethane", *Computational and Theoretical Chemistry*, 2011; 963: 51–54.

de Almeida K. J., Ramalho T. C., Rinkevicius Z., Vahtras O., Ågren H., Cesar A., "Theoretical Study of Specific Solvent Effects On The Optical and Magnetic Properties of Copper(ii) Acetylacetonate", *Journal of Physical Chemistry A*, 2011; 115: 1331–1339.

Rizzo A., Vahtras O., "Ab Initio Study of Excited State Electronic Circular Dichroism. Two Prototype Cases: Methyl Oxirane and R-(+)-1,1 '-Bi(2-Naphthol)", *Journal of Chemical Physics*, 2011; 134: 244109.

Rinkevicius Z., Frecus B., Murugan N. A., Vahtras O., Kongsted J., Ågren H., "Encapsulation Influence On Epr Parameters of Spin-Labels: 2,2,6,6-Tetramethyl-4-Methoxypiperidine-1-Oxyl In Cucurbit[8]uril", *Journal of Chemical Theory and Computation*, 2012; 8: 257–263.

Niskanen J., Andersson E., Eland J. H. D., Linusson P., Hedin L., Karlsson L., Feifel R., Vahtras O., "Symmetry Breaking In Core-Valence Double Photoionization of So2", *Physical Review A*, 2012; 85: 023408.

de Almeida K. J., Ramalho T. C., Alves M. C., Vahtras O., "Theoretical Insights Into The Visible Near-Infrared Absorption Spectra of Bis(hexafluoroacetylacetonate) Copper(ii) In Pyridine", *International Journal of Quantum Chemistry*, 2012; 112: 2571–2577.

Chen X., Tian G., Rinkevicius Z., Vahtras O., Cao Z., Ågren H., Luo Y., "Spectral Character of Intermediate State In Solid-State Photoarrangement of Alpha-Santonin", *Chemical Physics*, 2012; 405: 40–45.

Niskanen J., Murugan N. A., Rinkevicius Z., Vahtras O., Li C., Monti S., Carravetta V., Ågren H., "Hybrid Density Functional-Molecular Mechanics Calculations For Core-Electron Binding Energies of Glycine In Water Solution", *Physical Chemistry Chemical Physics*, 2013; 15: 244–254.

Frecus B., Rinkevicius Z., Murugan N. A., Vahtras O., Kongsted J., Ågren H., "Epr Spin Hamiltonian Parameters of Encapsulated Spin-Labels: Impact of The Hydrogen Bonding Topology", *Physical Chemistry Chemical Physics*, 2013; 15: 2427–2434.

Aguilar X., Schliephake M., Vahtras O., Gimenez J., Laure E., "Scalability Analysis of Dalton, A Molecular Structure Program", Future Generation Computer Systems-*The International Journal of Grid Computing and Escience*, 2013; 29: 2197–2204.

Aidas K., Angeli C., Bak K. L., Bakken V., Bast R., Boman L., Christiansen O., Cimiraglia R., Coriani S., Dahle P., Dalskov E. K., Ekstrom U., Enevoldsen T., Eriksen J. J., Ettenhuber P., Fernandez B., Ferrighi L., Fliegl H., Frediani L., Hald K., Halkier A., Hattig C., Heiberg H., Helgaker T., Hennum A. C., Hettema H., Hjertenaes E., Host S., Hoyvik I., Iozzi M. F., Jansik B., Jensen H. J. A., Jonsson D., Jørgensen P., Kauczor J., Kirpekar S., Kjrgaard T., Klopper W., Knecht S., Kobayashi R., Koch H., Kongsted J., Krapp A., Kristensen K., Ligabue A., Lutnaes O. B., Melo J. I., Mikkelsen K. V., Myhre R. H., Neiss C., Nielsen C. B., Norman P., Olsen J., Olsen J. M. H., Osted A., Packer M. J., Pawlowski F., Pedersen T. B., Provasi P. F., Reine S., Rinkevicius Z., Ruden T. A., Ruud K., Rybkin V. V., Salek P., Samson C. C. M., de Meras A. S., Saue T., Sauer S. P. A., Schimmelpfennig B., Sneskov K., Steindal A. H., Sylvester-Hvid K. O., Taylor P. R., Teale A. M., Tellgren E. I., Tew D. P., Thorvaldsen A. J., Thogersen L., Vahtras O., Watson M. A., Wilson D. J. D., Ziolkowski M., Ågren H., "The Dalton Quantum Chemistry Program System", *Wiley Interdisciplinary Reviews - Computational Molecular Science*, 2014; 4: 269–284.

Harczuk I., Murugan N. A., Vahtras O., Ågren H., "Studies of Ph-Sensitive Optical Properties of The Degfp1 Green Fluorescent Protein Using A Unique Polarizable Force Field", *Journal of Chemical Theory and Computation*, 2014; 10: 3492–3502.

Loytynoja T., Niskanen J., Jankala K., Vahtras O., Rinkevicius Z., Ågren H., "Quantum Mechanics/molecular Mechanics Modeling of Photoelectron Spectra: The Carbon 1s Core-Electron Binding Energies of Ethanol-Water Solutions.", *The Journal of Physical Chemistry*. B, 2014; 118: 13217-25.

EESTI TEADUSLIK SELTS ROOTSIS (PEAOSAKOND) 2010–2014

2014.a lõpul oli liikmete arv 87.
Auliikmed: prof Jüri Engelbrecht, dr phil Vello Helk (†2014) ja prof Els Oksaar.

Ametiisikud

Aruandeperioodil on seltsi juhatuses olnud järgmised isikud:

2010	esimees	Ants Anderson
	abiesimehed	Ivar Paljak ja Enno Penno
	kirjatoimetaja	Diana Krull
	laekur	Enn Anderson
	ametita liikmed	Ülle Langel, David Papp, Ruth Rajamaa ja Mall Seim
2011–2012	esimees	Tõive Kivikas
	abiesimehed	Ants Anderson, Ivar Paljak ja Enno Penno
	kirjatoimetaja	Diana Krull
	laekur	Ülo Kool
	ametita liikmed	Urve Miller, Kristiina Rajaleid, Ruth Rajamaa ja Sirle Sööt
2013	esimees	vakantne
	abiesimehed	Ants Anderson, Ivar Paljak ja Urve Miller
	kirjatoimetaja	Diana Krull († 24.09.2013; amet jäi vakantseks)
	laekur	Ülo Kool
	ametita liikmed	Ruth Rajamaa, Sirle Sööt, Maie Martinson ja Tiit Pädam
2014	esimees	Ants Anderson
	abiesimehed	Ivar Paljak ja Urve Miller
	kirjatoimetaja	Taavi Adamberg
	laekur	Ülo Kool
	ametita liikmed	Ruth Rajamaa, Sirle Sööt, Maie Martinson, Tiit Pädam ja Anu Mai Kõll

Revisjonikomisjoni kuulusid:

2010	Urve Toots, Henn Kohh ja Koidu Norén
2011–2014	Urve Toots, Koidu Norén ja Maret Rajamaa

ETSR-is (peaosakonnas) peetud ettekanded

2010-02-02 Peeter Järvelaid: Neli monoloogi Tartu rahu teemal.

2010-03-02 Ivar Paljak: Nanotehnika – uus kontseptsioon.

2010-04-06 Peeter Maandi: Hinge- ja ühismaade kaotamine Eesti Vabariigi algaastatel. Näited Petseri- ja Saaremaalt.

2010-05-04 Kristin Ilves: Muistsed laevad ja sadamad Läänemereruumis.

2010-10-05 Hain Rebas; Frustratsioon ja revanš. Ojamaa lööb tagasi pikal 15. sajandil.

2010-10-12 Ilmar Tomusk: Eesti keelepoliitika tänapäev.

2010-11-04 Urve Miller: Keskkonnamuutuste mitmekülgne ja perspektiivne uurimine.

2010-12-01 EV Tartu Ülikooli 91. aastapäeva aktus
Teaduslik ettekanne professor Katrin Nyman Metcalf: Kuidas tehnoloogia mõjutab õigust ja õigus tehnoloogiat.

2011-02-01 Mai Raud-Pähn: Pildimotiivid Tallinna hõbedal. Tükike rootsiaegset kultuurilugu.

2011-03-01 Mart Mägi: Mis on teoksil autotehnika alal?

2011-04-05 Tõive Kivikas: Usaldus kui innovatiivse tegevuse alus.

2011-05-03 Margit Nirgi: Haljala kiriku kunstilistest ja ajaloolistest väärtustest.

2011-09-06 Michael Lindberg: Tartu tähetorn. Astronoomia Tartus 19.sajandil.

2011-11-01 Elo Madissoon: Elu algus. Kehaväline viljastamine ja selle rakendamine teaduses.

2011-11-29 EV Tartu Ülikooli 92.aastapäeva aktus.
Populaarteaduslik ettekanne suursaadik Jaak Jõerüüt: 21.sajandi diplomaatiast.

2012-02-02 Hendrik Penno: Osteoprotegerini roll prostatavähi luumetastaasides.

2012-03-06 Miina Norvik: Meile lähedasest liivi keelest.

2012-04-03 Andres Piirsoo: Tüvirakud – usk, lootused ja tänane reaalsus.

2012-05-08 Sirle Sööt: Efektiivsem ja õiguskindlam infovahetus digitaliseeritud kriminaalprotsessis? Võrdlev uurimus arengutest Rootsis ja Eestis.

2012-10-02 Kaarel Krjutškov: Meie endi energeetika ja selle taga olev geneetika.

2012-11-06 Ruth Rajamaa: Uusi andmeid Pirita kloostri ajaloost.

2012-11-30 EV Tartu Ülikooli 93. aastapäeva aktus
Teaduslik ettekanne doktorant Helen Kõmmus: Eesti torupilli, setu labaga väikekandle ja ranna-rootsi hiiu kandle ajaloost ning mängu traditsioonidest Eesti aladel.

2013-02-07 Toomas Kirt: Ajuta ajuteadus.

2013-02-16 Estivali Teaduslik ennelõuna.
Kristjan Haller: Tartu Ülikooli teaduse tase võrreldes tasemega mujal;
Aleksander Loit: Vana hea rootsi aeg;
Hain Rebas: Eesti 20. sajandi koorilaulu politiseeritusest;
Raimo Raag: Eesti sõnavõistlused – haruldane sõnavara uuendamise viis.

2013-04-04 Kristiina Savin: Õnn, õnnetused ja saatus varauusaegses Rootsis.

2013-05-02 Nora Ausmees: Antibiootikumid meie ja mikroobide seisukohast.

2013-10-03 Ants Anderson: Millised on teadused? Natuke teaduslugu.

2013-11-07 Olav Vahtras: Keemia ja arvutid – 2013. aasta Nobeli auhind.

2013-12-05 EV Tartu Ülikooli 94. aastapäeva aktus
Teaduslik ettekanne professor Harry Mutvei: Kontaktid ja koostöö eesti teadlastega nõukogude ajal geoloogia ja keskkonnakaitse alal.

2014-02-06 Maie Martinson: Armeenia ja Georgia – mõningad võrdlused.

2014-03-06 Hain Rebas: Eesti metsavendadest 1941-44-78.

2014-04-03 Piia Paljak Särlefalk: Tourette'i sündroom ja ADHD-haigus.

2014-05-08 Martin Vallas: PISA uurimus koolide õppetulemustest.

2014-10-02 Vilja Palm: Eestlaste Rootsi kolimine aastatel 1985–1991.

2014-11-06 Taavi Adamberg: Koolitundide kaasajastamise vajadused ja võimalused.

2014-11-26 Nooremate teadlaste minisümpoosion (Taavi Adambergi korraldusel)
Kätlin Aare: Hingamismustrid spontaanses kõnes;
Kersti Kriisk: Eesti detsentraliseeritud sotsiaalne kaitse;
Kaspar Kööp: Süsteemide optimeerimine tuumaenergeetika valdkonnas;
Elo Madissoon: Embrüo arengu uurimine geenide tasandil;
Ingre Riismann: Eakad eestlased Rootsis – eestikeelse vanadekodu vajadusest lähtuvalt;
Marti Jeltsov: Neljanda generatsiooni tuumareaktorite ohutusanalüüsist – mitmemõõtmelised simulatsioonid;
Mari-Liis Tulp: Socionomprogrammet'i õpingud ja asenduskodude vanemad;
Sebastian & Martin: Hyper Island & Digital Media;
Kaarel Krjutškov: Down'i sündroomi testid;
Ivo Krustok: Fotobioreaktorite kasutamine reovee puhastamiseks;
Laura Hein: Turism ja sport;
Sirle Sööt: Õiguskaitseorganite vaheline digitaalne infovahetus – efektiivsem ja õiguskindlam?;
Kristi Arusoo: Euroopa kool ja 6-aastased õpilased;
Gustav-Leo Kivirand: Oreliteadus;
Ingrid Linnas: Autode eelsoojendi arendusprotsess;
Taave Vahermägi: Inimgeograafiast.

2014-12-02 Emakeelse Ülikooli 95. aastapäeva aktus
Teaduslik ettekanne meditsiinidoktor Jaak Uibu: Rahvastikukriisi kujunemine Eestis, selle tunnustamine ja meetmed kriisist ülesaamiseks.

ETSR LÕUNA-ROOTSI OSAKOND

2014.a lõpul oli liikmete arv 17.
Auliikmed: dr phil Vello Helk († 2014), prof Jüri Kärner ja prof Peeter Tulviste.

Ametiisikud

Lõuna-Rootsi osakonnas olid aruandeperioodil järgmised isikud:

2010	esimees	Paavo Roos
	aseesimees	Roland Gorbatschev
	sekretär	Kristiina Savin
	abisekretär	Mait Kaaman
	laekur	Kristian Nilsson
2011	esimees	Paavo Roos
	sekretär	Kristiina Savin
	abisekretär	Mait Kaaman
	laekur	Kristian Nilsson
2012	esimees	Nora Ausmees
	sekretär	Kristiina Savin
	abisekretär	Mait Kaaman
	laekur	Kristian Nilsson
2013-2014	esimees ja	
	laekur	Nora Ausmees
	sekretär	Kristiina Savin
	abisekretär	Mait Kaaman

Revidendiks on olnud:

2010-2014	Meeme Nugin

ETSR-i Lõuna-Rootsi osakonnas peetud ettekanded

2010-03-06 Ken Kalling: „Kolm miljonit eestlast – see oleks juba midagi!" Eugeenikaliikumise ajaloost Eestis.

2010-05-09 Kristian Nilsson: Lennart Meri eestlaste soome-ugri juurte uurija ning filmirežissöörina.

2010-09-19 Seminar koostöös Eesti Maja Ühinguga
Maarja Hollo: Bernard Kangro – 100.

2010-11-28 Nora Ausmees: Antibiootikumid bakterite vaatevinklist.

2011-02-13 Catharina Raudvere: Religion och politik på det postkommunistiska Balkan [Usk ja poliitika postkommunistlikul Balkanil].

2011-05-08 Helena Faust: Vähi tekkega seotud viirused ja nende immunoloogia.

2011-10-02 Tiina Sarap: Rootsi Põllumajanduse ülikool (SLU).

2011-11-27 Raimo Raag: Eesti välisrände ajaloost.

2012-01-22 Emakeele päev, ettekanded Emakeele Seltsilt Tallinnast
Riina Koolmeister: Eesti keelepoliitilisi suundumusi välismaal;
Maire Raadik: Muutusi eesti sõnavaras;
Mart Velsker: Eesti kirjandusest 21. sajandil;
Anu Haak: Rootsipärastest kohanimedest Lääne-Eestis ja saartel.

2012-11-25 Ireen Koop-Lind: Söömishäirete levimus ja ravi.

2013-02-03 Mart Kuldkepp: Põhjamaisuse idee varases eesti rahvusluses.

2013-11-25 Maarja Siiner: Eesti keele jätkusuutlikkusest avanevas maailmas.

2014-02-03 Elin Sild: Oksüdatiivne stress ja selle seosed lindude sulestiku värvuse ja lauluga.

2014-11-30 Marika Mägi: Eesti kohast viikingite idaekspansioonis.

PE A 1191 i 15 [2]
2

EESTI RAHVUSRAAMATUKOGU
1 0100 00595826 5